

leksikon
stećaka

šefik bešlagić

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

LEKSIKON STEĆAKA

SVJETLOST
2004.

SADRŽAJ

Predgovor.....	7
Riječ autora.....	11
Uvod.....	13
I Lokaliteti.....	17
II Reljefi i oblici.....	75
III Natpisi.....	113
IV Opće.....	163
V Kratice.....	189
VI Literatura.....	191
Prilozi.....	199

PREDGOVOR

Šefik Bešliagić je specifična figura u našoj nauci, i po priznanju relevantnih naučnih radnika, neosporno jedan od najboljih poznavaca ukupne problematike stećaka. Dio svog radnog i životnog vijeka posvetio je proučavanju samo jednog, ali izuzetno složenog, fenomena srednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika – stećaka. Šire posmatrano, njegova proučavanja obuhvatila su i kršćanske nišane, nišane prelaznog oblika, sudačke stolice, sefardske nadgrobne sanduke, te malisorske nadgrobničke, na kojima se ogleda uticaj umjetnosti stećaka.

Šefik Bešliagić je rođen 6. aprila 1908. u Gornjoj Tuzli u učiteljskoj porodici. Osnovnu školu je završio u Doboju, Nižu gimnaziju u Tuzli, a Učiteljsku školu u Sarajevu 1928. godine. Do 1935. radio je kao učitelj u Bosni i odslužio vojsku. Od 1935. do 1937. je studirao na Višoj pedagoškoj školi u Zagrebu, na kojoj je u roku diplomirao sa odličnim uspjehom. Od 1938. do 1943. radio je u građanskim školama kao nastavnik u Drnišu, Konjicu i Tuzli. Već početkom II svjetskog rata svrstao se u antifašističke redove. Prvo je stupio u Narodno oslobodilački pokret, a 1943. kao aktivan borac u Narodno oslobodilačku vojsku. Iz rata je izašao kao kapetan I klase i sa četiri odlikovanja.

Nakon oslobođenja još dvije godine radi kao povjerenik Narodnog odbora u Srebrenici, zatim kao povjerenik Oblasnih NO u Doboju i Tuzli. Od 1947. do 1950. obavljao je funkciju direktora Gimnazije u Doboju. Naredne godine je prešao u Sarajevo na mjesto referenta Ministarstva za nauku i kulturu. Od 1952. do 1967. bio je direktor Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH, kada je po vlastitoj želji otišao u penziju. Nastavio je živjeti i raditi u Sarajevu, gdje je umro 18. novembra 1990. godine.

Među brojnim društvenim priznanjima je i Dvadesetsedmojulska nagrada BiH 1972. za djelo Stećci-kataloško-topografski pregled i godišnja nagrada 1984. godine IP "Veselina Masleše" za najbolje naučno djelo objavljeno tokom 1983.

Forme naučnog saopćavanja kojima se Šefik Bešliagić služio u 190 bibliografskih jedinica su različite: knjige monografskog profila, rasprave u naučnim publikacijama, stručni elaborati, brojni članci u časopisima i revijama širokog kulturnog profila i prilozi u dnevnoj štampi.

Naučnim radom počeo se baviti, sticajem životnih okolnosti, već u zreloj dobi, dolaskom na mjesto direktora Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH. U drugoj polovini XX vijeka u Bosni i Hercegovini se profilirala generacija vrijednih, darovitih i modernih naučnika, historičara i arheologa, koji su mukotrpno dopunjavali mnoge praznine u historiji srednjeg vijeka. Njoj je pripadao i Šefik Bešliagić. Pored rukovodećih dužnosti pristupio je ogromnom organizacionom i terenskom radu da zajedno sa stručnjacima Zemaljskog muzeja i drugih ustanova širom Bosne i Hercegovine sistematski prikuplja terenske podatke sa oko 3000 nekropola. Od toga je velik broj nekropola i pojedinačnih spomenika po prvi put registrirano. Sukcesivno je središao prikupljenu građu i objavljivao rezultate. Imao je jedinstvenu sposobnost da osmisli kako sistematizirati ovaj opsežan materijal. Po odlasku u penziju, ne prekidajući dalja istraživanja izašla je knjiga "Stećci-kataloško-topografski pregled" (1971). Do tada je već objavio tridesetak studija o stećcima u raznim krajevima Bosne i Hercegovine, Srbije, Crne Gore i Hrvatske. U spomenutom

djelu, obuhvatio je sva stečena znanja kao i znanja njegovih prethodnika i savremenika, i pretočio ih u kataloški poredane informacije koje su do tada omogućavale najcjelovitiji uvid u stanje i situaciju cjelokupnog poznatog fonda stećaka na geografskom području južnoslavenskih zemalja, bez ambicije da daje ocjene o nekom velikom naučnom poduhvatu ili složenim sintetskim studijama i analizama. Jednostavno je stvorio široku podlogu za dalja istraživanja fenomena stećaka, samim tim i sigurnije ulaženje i orijentaciju u niz drugih oblasti vezanih za historiju srednjovjekovne Bosne i njenih naroda. Na tome se nije moglo stati. Stalno se ukazivala potreba za novom naučnom sintezom i sveobuhvatnom monografskom studijom kojom bi se odgovorilo na niz pitanja oko kojih se u literaturi dugo vodila rasprava sa upadljivim elementima konfrontacije. Tako je nastala knjiga "Stećci-kultura i umjetnost", izašla iz štampe 1983. To je prvi pokušaj sinteze čitave do tada prikupljene građe. U njoj je mnogo novih kritički razmotrenih postavki. Autor je preispitivao ranije izložena gledišta koja su bila sporna i neusaglašena. Pri iscrpnoj analizi dotadašnjih rezultata, u kojoj je prvi put dat potpuni pregled i objektivna ocjena naučnih doprinosa, zadržao se na teritorijalnoj rasprostranjenosti spomenika, brojnom stanju i hronologiji. Težište poduhvata je usmjerio na izučavanje umjetničkih svojstava stećaka, oblicima, reljefima, natpisima. Pitanje porijekla i pripadnosti stećaka je u ovoj knjizi dobilo pravo tumačenje, čime su razriječene dosadašnje nedoumice i dileme. Ovim djelom je Šefik Bešliagić zaokružio svoja traganja u oblasti proučavanja stećaka, duga oko tri decenije, javnosti podario sintetičko djelo nastalo kao rezultat izuzetnog poznavanja materije na svim prostorima rasprostiranja i u svim manifestacijama.

O stećcima je napisana obimna literatura, veća nego o bilo kojoj drugoj kulturno umjetničkoj pojavi. Također ni o jednoj pojavi te vrste nije izneseno toliko različitih mišljenja. U početnom, istina dosta dugom periodu dogmatskog tumačenja stećaka kao fenomena, u kojem nisu dovoljno posmatrani u njihovom punom kontekstu tretirani su kao prirodan rezultat bosanskog "bogumilstva" i izraziti primjer bogumilske umjetnosti. Danas se termin "bogumil" upotrebljava kod dijela naroda u Bosni i Hercegovini samo za oznaku predaka, a u suštini pojam je neraščišćen i nejasan za širu javnost. S druge strane, stećci su od pojedinih naučnika tretirani i kao ostavština isključivo pravoslavnog ili katoličkog stanovništva. Nepoznavanjem cjelokupnog opusa, pogrešnim tumačenjem njihovog arhaičnog stila i jednostranim posmatranjem čitavog problema pošlo se pogrešnim putem. Na kraju su se iskristalizirala mišljenja, od kojih ovdje navodimo dva, uvaženih naučnika, arheologa Alojza Benca i historičara Sime Ćirkovića, odnosno da će i dalje u raspravama o suštini umjetničkih ostvarenja na stećcima centralno mjesto interesovanja zauzimati i pitanje Crkve bosanske, odnosno, hereza koja se pripisuje bosanskim krstjanima (Benac), i suprotno mišljenje da stećci nisu vezani za bosansku crkvu, da se područje njihovog najvećeg rasprostiranja nalazi izvan teritorija te crkve, a u periodu kada su najviše klesani i ukrašavani, kronološki se ne poklapaju sa vremenom kada je bosanska crkva najviše djelovala u centralnim dijelovima Bosne (Ćirković). Istraživanjima je dokazano da su ispod stećaka sahranjivani pripadnici sve tri konfesije u ono doba. Također je razjašnjeno da stećci ni oblikom ni svojim ukrasima ne potvrđuju nikakvu dogmu, a još manje jeres. U drugoj polovini XX vijeka kada je aktivno djelovao Šefik Bešliagić, bogumilska i antibogumilska mišljenja o porijeklu Crkve bosanske, a time i stećaka su se i dalje konfrontirala u čisto naučnom kontekstu. U tom periodu objavljeni su monografski radovi o pojedinačnim nekropolama ili čitavim mikroregijama, te nekoliko značajnih sistetskih djela o stećcima, Marka Vege, Marian Wenzel, Šefika Bešliagića, i Nade Miletić. Pojavili su se i novi problemi kao što je vlaška komponenta, a otkrivanjem većeg broja crkava uz nekropole stećaka i o odnosu tadašnjeg stanovništva prema građenju crkava.

Najvažniji osnovni rezultat proučavanja stećaka u drugoj polovini prošlog vijeka je saznanje da se stećci kao fenomen ne mogu izdvojiti iz cjeline srednjovjekovne zbilje i duhovnosti, svekolikih duhovnih i inih kretanja, kao ni iz stepena društvene razvijenosti, koji određuje odnos spram vlastite stvaralačke snage. Pored mnogih neriješenih pitanja, u osnovi se došlo do rješenja pogleda na pojavu stećaka i njihovu umjetnost, posmatrajući ih kao specifičnost bosanskohercegovačkog područja, kao jedinstvenu i samobitnu

kulturnu pojavu, uz već formiranu spoznaju da to područje nije bilo izolirano od suvremenih kretanja. Tako je u ovom, kao i u drugim domenima umjetnosti i kulture narodni duh primao uticaje sa strane i tokom vremena vršio izbor motiva, prilagođavao ih svojim materijalnim i izražajnim mogućnostima i ukusu, te spojivši ih sa slavenskom baštinom, stvorio novi kvalitet.

Rezultati cjelokupnog rada Šefika Bešlića na proučavanju stećaka, a koji se odnose na pitanje njihovog porijekla i pripadnosti, nova zapažanja iz tipologije nadgrobnika, slojevita tumačenja osjetljivih pitanja repertoara reljefnih motiva, sistematična razmatranja epigrafskih tekstova, osvrti na pismo, jezik i likovne vrijednosti, datiranje i njihov dokumentarno-historijski značaj, dopunili su naučnu predstavu o ovim spomenicima. Pri tome se služio mnogobrojnim naučno utemeljenim argumentima, konkretnim dokazima otkrivenim pri terenskim ispitivanjima i analizom brojnih elemenata koji čine suštinu prevladajućih svojstava stećaka i time doprinio da se formiranju navedenog pogleda na stećke.

Međutim, kada se već došlo do tog stepena saznanja, na ovim prostorima je krajem XX vijeka nastupilo neko drugo vrijeme u kojem se potežu prvobitne ideologizirane teze o stećcima, ali sada u nove svrhe. Zato treba pozdraviti poduhvat IP "Svjetlost", na izdavanju "Leksikona stećaka". U Leksikonu je sažet osobni izbor autora iz njegovog cjelokupnog rada. Knjiga se pojavljuje u periodu kada se vrijeme mitova ponovo vraća, i kada se "zaboravlja" na dosegnute rezultate.

Okolnost da su prethodne knjige Šefika Bešlića, koje su u doba pojavljivanja (1972. i 1983. godine) bile proglašene kapitalnim djelima iz ove oblasti i bez kojih se ne može započeti ni jedan ozbiljniji rad na daljem proučavanju stećaka, danas veoma rijetke, te da se naučne monografije o sudačkim stolicama i nišanima XV i XVI vijeka, pojava koje su usko vezane za umjetnost stećaka, nalaze samo u naučnim bibliotekama, čini ovaj poduhvat opravdanim i sa stanovišta uspješne izdavačke politike u oblasti nauke, kulture i obrazovanja. Ovo djelo će naučnoj i široj javnosti olakšati pristup sveobuhvatnom sagledavanju problematike stećaka-izuzetnog kulturnog i umjetničkog fenomena i originalnog doprinosa našeg srednjeg vijeka svjetskom kulturnom naslijeđu.

Lidija FEKEŽA

RIJEČ AUTORA

Kao kulturnoumjetnički fenomen srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, stećci su kompleksan problem koji po svojim dimenzijama predstavlja dosta široku naučnu oblast. Stećci su najbrojniji spomenici kulture svoga vremena, rasprostiru se na veoma velikoj teritoriji – ne samo na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, nego i na velikim susjednim dijelovima Srbije, Crne Gore i Hrvatske, vremenski se protežu kroz pet stoljeća, a imaju veoma brojna raznovrsna umjetnička i naučna svojstva. I pored visokog stepena svoje originalnosti, umjetnost stećaka je vezana za postojeće umjetničke stilove, pokrete i karakteristike susjednih, posebno mediteranskih zemalja, a natpisi stećaka su prava riznica podataka o narodnom jeziku i pismu, o ličnostima, događajima, društvenim odnosima i narodnim običajima, zbog čega istraživanje i poznavanje stećaka ima karakter polivalentne naučnoistraživačke djelatnosti.

Činjenica je da su stećci već čitavo jedno stoljeće prisutni u našoj historiografiji i nauci uopće, da se iza Drugog svjetskog rata do 90-tih godina XX stoljeća njima posvećivala znatna pažnja. Dosadašnja literatura o ovim spomenicima bila je uskostručna, malog tiraža i pristupačna samo malom broju stručnjaka. Zbog naraslog interesa, već duže vremena se osjeća potreba približavanja stećaka i njihove umjetnosti i svim kulturnim krugovima građana. U tu svrhu će, opravdano se smatra, dobro doći jedan priručnik u kome se u pregnantnom tekstu prikazuju svi relevantni pojmovi iz ove oblasti.

Uvod u ovu knjigu ima svrhu da čitaocu upozori na osnovne odlike stećaka i njihove umjetnosti i na najvažnije rezultate njihovih dosadašnjih proučavanja.

Leksikon obuhvata 514 najvažnijih i najzanimljivijih odrednica (pojmova) koje su, radi lakšeg pregleda, svrstane u četiri kategorije – lokaliteti stećaka, reljefi i oblici, kao čisto likovna svojstva stećaka, zatim natpisi, a onda i različite zajedničke – opće karakteristike stećaka. Tako su, naprimjer, od 3162 lokaliteta stećaka, koliko ih ima ukupno, za Leksikon odabrana 192. Između ostalog, u četvrtoj skupni odrednica dato je 16 portreta važnijih umrlih istraživača stećaka.

Gdje god je to bilo potrebno i moguće, priložene su ilustracije – fotosi ili crteži koji se odnose na pojedine odrednice, a svuda je navedena osnovna literatura, kako bi čitaoci, koji to žele, što lakše mogli doći do opširnijih informacija o onome što ih bude interesovalo iz široke oblasti kulturnoumjetničkog fenomena stećaka.

Š.B.

UVOD O STEĆCIMA

Stećci su kameni nadgrobni spomenici, raznovrsnih oblika, koji su kao općenarodni običaj klesani i postavljeni širom teritorije Bosne i Hercegovine, kao i na susjednim područjima Srbije, Crne Gore i Hrvatske, počev od kraja XII do kraja XVI vijeka. Na stranicama znatnog broja ovih spomenika isklesani su zanimljivi dekorativni i simbolični reljefi, a na izvjesnom broju su uklesani epitafi starom bosanskom epigrafskom ćirilicom, na narodnom jeziku. U narodu su poznati kao *grčki grobovi*, *mramori* i *mašeti*. U njihovim epitafima, ovi spomenici se ponekad nazivaju imenom *biljeg* i *kam*, a naučni radnici i obrazovaniji građani za njih koriste naziv *stećak*, koji je postao od riječi *stojećak*, što znači nešto veliko, visoko i postojano.

Najstarije bilješke o stećcima nalaze se u putopisu Benedikta Kuripešića iz 1530. Ovaj Slovenac je bio tumač za latinski i naš jezik u poslanstvu austrijskog cara Ferdinanda I, koje je preko Bosne putovalo u Carigrad. Opisujući to putovanje, on se zadržao i na stećcima u Vlađevini kod Rogatice. Naredni podaci potječu od italijanskog prirodoslovca Alberta Fortisa i dalmatinskog historiografa Gašpara Vinjalića, iz druge polovine XVIII vijeka, a odnose se na neke stećke iz Primorja i njegovog zaleđa. U toku XIX vijeka bilo je nekoliko stranih i domaćih putopisaca i raznovrsnih istraživača koji su nam ostavili poneku bilješku o stećcima, kao što je, naprimjer, engleski putopisac i historičar Arthur Ewans, ili hercegovački franjevački provincijal i pisac Petar Bakula. Više interesa za stećke pokazano je za vrijeme vladavine Austro-Ugarske monarhije u Bosni i Hercegovini, kada se ističu bečki arheolog Moritz Hoernes, mađarski putopisac Johan Asbóth, dubrovački nastavnik Vid Vuletić-Vukasović, rudarski savjetnik iz Sarajeva Vaclav Radimsky i kustos, a kasnije i direktor Zemaljskog muzeja u Sarajevu Ćiro Truhelka. Ali, sve te akcije su bile sporadične, uzgredne i prilično jednostrane. U staroj Jugoslaviji se stećcima posvećivalo vrlo malo pažnje, i to uglavnom od strane saradnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu, gdje je zapažena aktivnost Vejsila Ćurčića. Nakon oslobođenja zemlje 1945., stećci su shvaćeni kao značajan dio narodne kulturne baštine, zbog čega im je i posvećena odgovarajuća pažnja. Najprije se pristupilo organizovanju dugoročne sistematske evidencije svih lokaliteta stećaka a, paralelno s tim, i ekipnom istraživanju pojedinih značajnijih nekropola i regiona, kao i organizovanju posebne akcije oko prikupljanja i kompletiranja podataka o natpisima stećaka. Inicijatori i organizatori tih programa i nosioci obimnih poslova, bili su stručnjaci Zemaljskog muzeja i Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine iz Sarajeva. Akcija evidentiranja stećaka intenzivno se odvijala od 1951. do 1969., s tim što je njeno dopunjavanje trajalo još desetak godina, a obuhvatala je ne samo teritoriju Bosne i Hercegovine, kao glavno područje rasprostiranja stećaka, nego i susjedna područja, zahvaljujući saradnji odgovarajućih institucija i stručnjaka iz republika bivše, zajedničke nam države. Sva prikupljena građa u vezi s tim, skoncentrisana je i sređena u Sarajevu. Rezultati dvadesetogodišnjeg ekipnog istraživanja važnijih mjesta i regiona ogledaju se u publikovanju deset monografija (Radimlja, Olovo, Široki Brijeg, Ludmer, Ljubuški, Kupres, Stećci na Blidinju, Kalinovik, Popovo i Stećci centralne Bosne) i u mnoštvu radova objavljenih u stručnim časopisima. Desetak godina se radilo na prikupljanju, revidiranju i proučavanju natpisa stećaka na teritoriji Bosne i Hercegovine. Rezultat toga je izdanje Zbornika srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine u četiri sveska.

Može se reći, da su rezultati svih ovih dugoročnih aktivnosti, kao i još nekih drugih, zaista veliki i da su solidna osnova koja je omogućila da se studijom čitavog prikupljenog materijala dođe do maksimalno jasne slike o fenomenu stećaka i njihove umjetnosti.

Rješavanje kompleksnog problema stećaka podrazumijeva rješavanje brojnih pitanja među kojima su, uz čisto likovnoumjetnička, svakako najbitnija ona koja se odnose na teritoriju rasprostiranja i na brojno stanje, kao i na hronologiju i pripadnost ovih spomenika. Prema dosadašnjim istraživanjima u tom pogledu, slika stanja, prikazana osnovnim potezima, izgleda ovako:

Ustanovljeno je da se stećci dosta gusto rasprostiru na teritoriji Bosne i Hercegovine, i to u svim njenim krajevima osim na uskom potezu uz rijeke Savu i Unu u okolini Orašja, Bosanskog Šamca, Bosanske Gradiške, Bosanske Dubice, Bosanskog Novog i Velike Kladuše. U Srbiji su stećci evidentirani u zapadnim i jugozapadnim njenim krajevima, najviše u Podrinju i Polimlju, zatim na području Stare Srbije i bivšeg Novopazarskog sandžaka. U Crnoj Gori se najviše stećaka nalazi u okolini Nikšića, Plužina i Pljevalja, zatim u okolini Šavnika i Žabljaka, u manjem broju, i u pojedinačnim primjercima, u okolini Bijelog Polja, Ivangrada i u samome Cetinju. U Hrvatskoj su stećci ustanovljeni u okolini Dubrovnika, na Pelješcu i njegovom zaleđu, u Makarskom primorju i njegovom zaleđu, u okolini Splita, Trogira, Šibenika i Zadra, a malobrojni i pojedinačni primjerci su nađeni u Lici i u Slavoniji. Izuzimajući kontinentalni dio Hrvatske i dobar dio Srbije, skoro sve ostalo geografsko područje stećaka kongruentno je sa teritorijom nekadašnje samostalne Bosanske države. Pojava stećaka izvan granica srednjovjekovne Bosne, pogotovo kada imamo u vidu zapadne krajeve, uglavnom je posljedica naseljavanja bosanskohercegovačkog življa u te krajeve.

O ukupnom brojnom stanju stećaka se donedavno vrlo različito pretpostavljalo i tvrdilo. Našom dugogodišnjom sistematskom akcijom popisa stećaka, kao i onom naknadnom – dopunskom, ustanovljeno je da danas, na svim spomenutim prostorima, postoji 3.162 lokaliteta sa ukupno 69.356 primjeraka stećaka. Daleko najveći broj stećaka se nalazi na teritoriji Bosne i Hercegovine – 59.593 ili 86%. U Srbiji ima 2.267, Crnoj Gori 3.049, a u Hrvatskoj 4.447 primjeraka. Treba imati na umu da je znatan broj ovih spomenika, u toku vremena, na razne načine nestao, zbog čega se opravdano pretpostavlja da je nekada ovaj ukupan broj bio mnogo veći.

O vremenu stećaka su ispoljena vrlo različita nagađanja. Neki istraživači su ih pripisivali čak Feničanima ili Hunima. Ugledni historičar Konstantin Jireček je, naprimjer, mislio da mnogi stećci potječu "iz davnih vremena ranog srednjeg vijeka". Ozbiljnijim i pomnijim proučavanjem kompletnijih naučnih materijala, posebno natpisa i nekih reljefnih motiva, došlo se do sigurnijeg i tačnijeg utvrđivanja hronologije stećaka. Može se tvrditi da stećci počinju u drugoj polovini XII vijeka, da njihova prva faza traje kroz XIII vijek, da se najintenzivnije klešu u XIV i XV i da traju sve do kraja XVI vijeka.

U rješavanju pripadnosti stećaka, najviše je prošireno mišljenje da su to bogumilski spomenici, koje se, uglavnom, zasniva na tvrdnji da se vrijeme i teritorija egzistencije stećaka podudara sa vremenom i teritorijom heretičke Crkve bosanske i da izvjestan broj reljefnih motiva sliče simbolima južnofrancuskih katarskih nadgrobničkih spomenika. Činjenica je, međutim, da razdoblje Crkve bosanske traje od tridesetih godina XIII vijeka do propasti Bosanske države 1463. godine, a da stećci počinju u drugoj polovini XII i da traju do kraja XVI vijeka. Teritorija rasprostiranja stećaka je mnogo veća od teritorije djelovanja Crkve bosanske. Reljefni motivi, na koje se Aleksandar Solovjev i njegovi sljedbenici pozivaju, kao što su krst, polumjesec, sunce, jelen, loza i grožde, nesumnjivo su kršćanskog karaktera, a južnofrancuski spomenici sa ponekim takvim motivom nisu ustanovljeni kao katarski, dok je za sarkofag iz Domazana, kao glavni adut tumačenja stećaka sa bogumilskog aspekta, već ustanovljeno da ne pripada katarima nego Vizigotima. Osim toga, postoje mnogi jasni dokazi da su se pod stećke potkopavali, kako sljedbenici Crkve bosanske tako i pravoslavni, kao i rimokatolici. Ima više razloga i za tvrdnju da stećci uopće nemaju sakralni karakter. Sve govori da su oni ekonomsko-socijalni i općenarodni kulturnoumjetnički izraz.

Najizrazitije umjetničke odlike stećaka su njihovi oblici, reljefi i natpisi, čime oni najviše privlače pažnju stručnjaka i ostalih građana.

Mnogo osobitoga i umjetničkoga imaju njihovi oblici. Dijelimo ih na ležeće i stojeće. Osnovni ležeći oblici su: ploča, sanduk, sanduk sa postoljem, sljemenjak i sljemenjak sa postoljem, a osnovni stojeći: stup i krstača. Ležeći oblici zauzimaju preko 95% ukupnog broja, a među njima je daleko najviše sanduka (61%). Ploče su mogle nastati po uzoru na slične nadgrobnike po crkvama i oko njih, sanduci i sljemenjaci znak su povoljnijih ekonomskih i središnjih društvenih prilika, a na pojavu stojećih oblika dosta su utjecali muslimanski nišani, koji su posljedica dolaska osmanskih Turaka u naše krajeve. Sljemenjaci i neki visoki sanduci su i znak tendencije stvaranja nadgrobnika u formi kuće (crkve, mauzoleja), u čemu se prvenstveno ogleda originalnost domaćeg tla. Treba reći, da postoji i znatan broj stećaka čiji su oblici amorfni, među kojima je dosta takvih koji se približavaju oblicima sanduka i ploča. Dimenzije svih ovih oblika su različite. Postoje sanduci i sljemenjaci čije su visine iznad 200 cm. Među najveće sanduke ubraja se stećak uglednog vlastelina Pavla Radenovića, s početka XV vijeka, iz okoline Sarajeva, koji je težak preko 30.000 kg.

Najizrazitije, najvrednije i najoriginalnije umjetničke odlike stećaka su njihovi reljefi, ustanovljeni na preko 6.000 primjeraka, odnosno na oko 9% ukupnog broja stećaka. Relativno najukrašeniji su sljemenjaci. Fond reljefnih motiva sastoji se od oko 80 osnovnih i glavnih vrsta i oko 320 njihovih podvrsta, koji su ukupno zastupljeni u oko 7.500 primjeraka. Po svojim likovnim i drugim osobinama, ti motivi se mogu svrstati u jedanaest grupnih kategorija, i to: bordure, astralni motivi, krstovi, biljni motivi, simboli oružja, simboli zanimanja, predstave životinja, predstave ljudi, scene sa ljudskim i životinjskim predstavama, arhitektonski motivi i ostali motivi. Najbrojnije su bordure i astralni motivi, a od pojedinačnih relativno najviše ima zvijezda (rozeta), a potom krstova. Jedan od najzapaženijih i najizrazitijih reljefnih motiva je povijena lozica sa trolisnim umecima, koja je vrlo karakteristična za hercegovačke stećke. Među karakteristične hercegovačke motive spadaju još arkade i četverouglasti štitovi, a među bosanske ubrajamo koplja, pokrov od šindre i neke biljne motive, naročito spirale. Postoji prilična neujednačenost u pogledu izbora i kvaliteta obrade reljefnih motiva u pojedinim krajevima. Hercegovina je, u tom pogledu, najbogatije i najvrednije područje. Najveći broj reljefnih motiva stećaka vuče porijeklo iz paganskih vremena, ali se ipak na njima osjeća snažan utjecaj kršćanske umjetnosti u kojoj dominira simbolizam kulta smrti i uskrnuća čovjeka. Kako je do pojave većine stećaka svijest ljudi o toj simbolici oslabila i skoro sasvim iščezla, a u međuvremenu se snažno nametnula umjetnost zapadnoevropskog feudalizma, to su i reljefi stećaka uglavnom poprimili karakter savremenih shvatanja koja se ogledaju prvenstveno u viteškim igrama i prikazivanju veselije strane života.

Natpisi stećaka su, također, originalan i značajan umjetnički faktor. Ustanovljeno je da ih ukupno ima 384 primjerka, od čega u Bosni i Hercegovini 326 ili 85%. Pismo im je varijanta južnoslavenske ćirilice, koja je prilagođena ovdašnjim potrebama, zbog čega je naučno opravdano da se naziva bosanskom epigrafskom ćirilicom a, donekle, i bosančicom. Kao bosanska, odlikuju se slova V, K, Č i Ć, a izvjesne takve odlike imaju i slova Ž, N, D i B. Za razliku od srpske ćirilice, u bosanskoj je česta upotreba znaka za takozvani meki poluglasnik, a vrlo rijetka upotreba znakova za dvoglase JA, JE, JU i U, a osim toga ligature, skraćenice, naredna slova i slova sa brojnim vrijednostima nisu karakteristika natpisa stećaka. Svojim izvornim narodnim jezikom, jezičkim terminima i oblicima, ovi tekstovi pružaju zahvalan materijal za lingvističke studije. U nekim tekstovima nalazimo lijepo izraženu narodnu mudrost i filozofiju, a neki od njih djeluju kao prava literarna ostvarenja. S obzirom na izbor i izradu slova, zatim na njihov raspored i čitavu kompoziciju teksta, neki epigrafi predstavljaju majstorska ostvarenja. U nekim natpisima se spominju historijske ličnosti, događaji i saopštavaju drugi podaci, zbog čega oni predstavljaju i važne historijske izvore i dokumente.

Likovne umjetničke vrijednosti stećaka su, u najvećoj mjeri, ispoljene darovitošću i vještinom samih majstora, kao stvaralaca i kreatora tih spomenika. O majstorima, kao i o samom procesu njihovog umjetničkog

stvaranja, ne znamo mnogo. O imenima izvjesnog broja tih vještih klesara, koji su najprije u kamenolomima usijecali blokove kamena a onda ih, prema željama naručilaca i vlastitim naklonostima, reljefima ukrašavali, doznali smo iz očuvanih natpisa na stećcima, gdje se neki od njih nazivaju kovačima. Tako su zabilježena 33 imena (u više slučajeva su to i imena i prezimena) klesara na 45 primjeraka stećaka, od kojih najviše u krajevima istočne Hercegovine. Evo nekoliko imena i prezimena majstora-klesara: Braja, Dragiša, Grubač, Miobrat, Radič, Pribil Bjelopčelanin, Poleta Družan, Pavko Radohnić i Ratko Utješenić. Među njima se, svojom aktivnošću i kvalitetom rada, osobito ističe kovač Grubač koji je u okolini Stoca, najviše u Boljunima, djelovao u drugoj polovni XV vijeka. Autori natpisa zvali su se pisarima, a u nekim slučajevima dijacima. Neki od njih su i pisali i klesali natpise, kao naprimjer spomenuti Grubač. Ustanovljeno je ukupno 57 imena (i prezimena) pisara-dijaka, među kojima su u četiri slučaja uklesani samo inicijali. Navodim nekoliko njihovih imena: Bratoja, Gojčin, Pomoćan, Pribil, Radoje, Semorad, Ugarak, Vrsan Kosarić, Veseoko Kukulamović, Divin Milošević, Ivko Obradović, Radič Radosalić i Sracin Vukosalić. Jedan od najaktivnijih među njima je bio dijak Semorad, savremenik kovača Grubača, koji je u okolini Stoca djelovao u drugoj polovni XV vijeka, a vjerovatno i u početku XVI vijeka. Treba reći da su mnogi majstori stećaka, kako klesari tako i pisari, ostali sasvim anonimni.

S obzirom da iz doba kasnog srednjeg vijeka u Bosni i Hercegovini nemamo mnogo ostataka materijalne kulture, stećci zbog svog relativno velikog broja i viševalentnih vrijednosti predstavljaju najsnažniji kulturnoumjetnički izraz svoga vremena. Svojim ukupnim osobinama stećci su dosta neobična, zagonetna i impresivna pojava u srednjovjekovnoj evropskoj kulturi i umjetnosti, posebno u sepulkralnoj arhitekturi. Iako se u toj umjetnosti uočavaju izvjesne sličnosti i analogija sa romaničkim i gotičkim umjetničkim djelima u susjednim krajevima i zemljama, prvenstveno u Jadranskom primorju i zapadnoevropskim mediteranskim zemljama, zbog zajedničke kulturnoumjetničke klime i mogućeg ugledanja majstora, može se tvrditi da stećci nemaju svojih direktnih uzora i da u tome pogledu nisu ničija kopija. Treba reći da su, po oblicima i nekim reljefnim motivima, našim stećcima donekle slični jedino armenski srednjovjekovni kameni nadgrobni spomenici – hačkari, što se može objašnjavati sličnim kulturnoumjetničkim shvatanjima i korištenjem zajedničkih umjetničkih izvora. Između stećaka i hačkara, inače, nije bilo međusobnih utjecaja. Iako ponekad rustična, naivna i zanatski nevješta, umjetnost stećaka je u svojoj suštini i ukupnosti neposredna, iskrena, snažna i, u velikoj mjeri, originalna pojava na ovome tlu, koja privlači sve veću pažnju naučne i kulturne javnosti u našoj zemlji i u inostranstvu.

I

LOKALITET

1. ALIBEGOVCI — Selo koje je od Doboja udaljeno oko 8 km zračne linije na jugozapadnu stranu, na čijem području su stećci nađeni na tri mjesta:

Kod kuće Ante Paukovića, pokraj ceste ka Tešanjci, nalazi se nekropola sa 10 stećaka (7 ploča, 2 sanduka i 1 sljemenjak), dobre obrade i očuvanosti, bez ukrasa. U blizini je muslimansko groblje, iz novijeg vremena. Druga nekropola se nalazi na kosici između rijeke Usore i Ularičkog potoka, na zemljištu porodice Spalin, a broji 14 stećaka (12 sanduka, 1 sljemenjak i 1 stup), slabije obrade i očuvanosti, bez ukrasa. Treći lokalitet je Čašićka, brijege oko 300 m sjeverno od prve nekropole, gdje se nalaze dva osamljena stećka u obliku sanduka, bez ukrasa.

Lit: Š. Bešlić, 1971.a, 134.

2. BAKIĆI DONJI — Bakići su selo u okolini Olova. Na lokalitetu Klisa, u Donjim Bakićima, nalazi se nekropola sa 25 stećaka (4 ploče, 2 sanduka i 19 sljemenjaka), među kojima 9 primjeraka, uglavnom sljemenjaka, posjeduju reljefe. Tu je najviše motiva dvostrukih spirala, obično kombinovanih sa krstom ili rozetom, kakvih inače u ovim krajevima istočne Bosne ima dosta. Zatim, ovdje susrećemo tordirane vrpce i rozete, a onda i krstove i kružne vijence, te predstave ruke, kao i ruke s mačem. Na čeonj strani jednoga sljemenjaka je stilizovan ljiljan. Zanimljiv je jedan sljemenjak koji na svim vertikalnim stranama ima gusta plastična rebra, čime je klesar želio da dočara bosansku platinu kuću brvnaru.

Na istom lokalitetu se primjećuju ostaci temelja neke stare zgrade, vjerovatno crkve iz doba stećaka, koji još nisu istraženi.

U blizini nekropole, odmah ispod lokaliteta Klise, leže 2 osamljena stećka u obliku sanduka, na čijim vodoravnim stranama vidimo reljefne motive krsta, "vodenice" i međusobno razmaknutih plastičnih rebra.

Stećci Klise u Bakićima Donjim vjerovatno potječu iz razdoblja XIV do XV vijeka.

Lit: A. Benac, 1951., 21-25;
Š. Bešlić, 1971.a, 232.

3. BAKIĆI GORNJI — U šumi Vlaškovac, iznad vrela Kamenica, nedaleko Bakića Gornjih, u okolini Olova, nalazi se osamljen nadgrobni spomenik u obliku stupa-obeliska, koji je veoma lijepo ali dosta neobično oblikovan i izvanredno bogato reljefima ukrašen.

To je relativno visok četvrtasti stup na postolju, koji je u svom gornjem završnom dijelu prešao u prikraćenu piramidu, koja na svom završetku ima poveliku kuglu. Stup je postepeno blago sužen prema gore, zbog čega djeluje kao obelisk. Sve vertikalne stranice spomenika su ukrašene. Njihovi reljefni motivi su stilizovana glava vepre, sa otvorenom raljom i vrlo istaknutim očnjakom, uz koju su još ukomponovani motivi štita, kacige i vela, zatim slijede brojni motivi tordiranog užeta, spiralnih zavoja, S spirala, grozdova i rozeta na stupiću. Pojava reljefa veprove glave, osobito je zanimala neke istraživače. Zajedno sa štitom, kacigom i velom, ta glava sigurno ima heraldički karakter. Vjerovatno se radi o grbu srpske kneževske porodice

Bakića, čiji je neki od članova mogao biti turski funkcioner i živjeti na svom timaru u selu koje se i prozvalo po njemu – Bakići.

Ovaj spomenik u Bakićima se smatra hrišćanskim nišanom, koji je vjerovatno nastao krajem XV ili početkom XVI vijeka.

Lit.: Ć. Truhelka, 1889., 75;
M. Filipović, 1928., 73-75;
A. Benac, 1951., 26-28;
Š. Bešlić, 1978., 42-44.

4. BANOVIĆI SELO — To je selo koje se nalazi u okolini Banovića. Na brežuljku kod zgrade Osnovne škole, gdje je i savremeno muslimansko groblje, leži osamljen stećak u obliku lijepo klesanog sljemenjaka sa postoljem, koji je danas djelomično oštećen.

Spomenik ima i reljef i natpis. Njegovi ukrasni motivi su tordirana vrpca i biljna stilizacija – dvostruka spirala sa rozetom. U ćiriličkom natpisu se kaže da tu leži Božićko Banović na svojoj zemlji na plemenitoj, na Dramešini. Nadalje se kaže, da su spomenik postavili Hlapac, Bogdan i Rajko sa rođacima.

O sahranjenoj ličnosti nema podataka u dosada poznatim historijskim izvorima i u literaturi. Svakako se radi o ondašnjem uglednom čovjeku i vlastelinu, koji je vjerovatno bio knez ili župan u srednjovjekovnoj župi Dramešini.

U blizini se nalaze lokaliteti Crkvište i Ban-do.

Ovaj spomenik i njegov natpis vjerovatno potječu iz druge polovine XIV vijeka. (Sl. br. 167)

Lit.: Ć. Truhelka, 1895., 270;
Š. Bešlić, 1971., 207;
M. Vego, 1970., br. 248.

5. BANJEVIĆI — Banjevići su selo u široj okolini Bratunca, u kraju koji se zove Ludmer. U samome naselju, gdje je i savremeno pravoslavno groblje, nalazi se nekropola sa 14 stećaka (jedna ploča i 13 sanduka), slabije obrade i očuvanosti. Uz ove, vidimo još više od 20 amorfnih nadgrobnika, koji su vjerovatno nastali nešto iza vremena stećaka.

Na 11 stupova nalaze se reljefi. Javljaju se motivi polumjeseca, krsta (2 stilizovana), rozete (zvijezde), mača, luka sa strijelom i figuralne predstave

jelena i čovjeka. Osim toga, izvjestan broj stupova imaju plastična rebra sredinom i uzduž uspravnih strana. Osobito su zanimljivi ljudski likovi. U jednom slučaju, to je muškarac sa prekrštenim rukama na grudima, a u drugom kao da se radi o umrlom koji je zamotan u platno i pripremljen za sahranu.

Stećci Banjevića pripadaju XV i XVI vijeku.

Lit.: Š. Bešlić, 1971.a, 225.

6. BEČANI — To je seoce u području Brajinaca, udaljeno od Šekovića oko 3 km zračne linije na sjeverozapadnu stranu, na čijem području su stećci evidentirani na dva mjesta:

Ispod lokaliteta Pola stijene, odmah iznad naselja, nalazi se velika nekropola sa 179 stećaka (8 ploča, 41 sanduk, 40 sljemenjaka i 90 stupova od kojih 20 u fragmentima). Spomenici su dobro obrađeni, a nejednako su očuvani (ima veoma utonulih u zemlju i šumom zaraslih primjeraka). Ukrašena su 4 primjerka (1 sanduk, 1 sljemenjak i 2 stupa). Njihovi reljefni motivi su dvostruka spirala, mač i stilizovan krst.

Na lokalitetu Klanac, nedaleko prethodne nekropole, nalazi se skupina od 4 stećka (2 sljemenjaka i 2 stupa), koji su osrednje obrađeni i očuvani. Nemaju ukrasa.

Lit.: Š. Bešlić, 1971.a, 215.

7. BEOGRAD — U Etnografskom muzeju Srbije u Beogradu odavno se nalaze četiri stećka (dva sljemenjaka i dva stupa) koji su ukrašeni motivima povijene lozice sa grozdovima, spirale, stilizovane biljke sa spiralno povijenim listovima, prepletom, nazubljenom trakom i predstavom lava, koji su preneseni iz Lipenovića i Radalja kod Malog Zvornika i Gornje Borine kod Loznice. U Vojnom muzeju JNA na Kalemegdanu nalaze se tri stećka (dva sanduka i jedan sljemenjak), sa ukrasima povijene lozice sa trolistovima, mača, štita sa mačem, te scenama kola, lova i turnira, koji su preneseni sa nekropole u Krekovima kod Nevesinja i nekropole u Ključu kod Gacka. Sljemenjak ima ćirilički natpis

koji se odnosi na Radonju Ratkovića, poginulog pod gradom Ključem za svoga vojvodu Sandalja. Stećci su u Vojni muzej preneseni 1960. godine, po odobrenju Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH u Sarajevu. (Sl. br. 1)

Lit.: M. Vego, 1964.c, br. 159
(i tamo navedena literatura);
Š. Bešlagić, 1962.a, 37-54.

8. BIJAČA — Selo koje je od Ljubuškog udaljeno oko 7 km zračne linije na južnu stranu, na čijem području su stećci nađeni na tri mjesta:

Na lokalitetu Drežnica u Gornjoj Bijači, uz oveći ilirski tumul situirana je nekropola sa 19 stećaka (18 sanduka i 1 sljemenjak), ali tu ima i amorfnih primjeraka. Ukrašena su 2 sanduka, reljefnim motivima krsta i polumjeseca.

Na lokalitetu Pržine u Donjoj Bijači nalazi se nekropolica sa četiri stećka (jedna ploča i tri sanduka), dosta dobre obrade. Na ploči je isklesano nekoliko ukrasa: bordura od osam spirala, štit sa mačem, luk sa strijelom, polumjesec, rozeta, tordirani kružni vijenac i scena lova na jelena.

U blizini kuća Donje Bijače nalazi se nekropola sa 33 stećka (12 ploča, 20 sanduka i 1 sljemenjak), koji su dobro obrađeni i očuvani. Ukrašeno je 17 primjeraka (4 ploče, 12 sanduka i 1 sljemenjak). Najviše je reljefnih motiva povijene lozice sa trolistovima, iza toga dolaze krstovi i štitovi sa mačevima, a potom slijede luk sa strijelom, polumjesec, rozeta, tordirana vrpca, arkade, predstave pojedinačnih ljudskih figura i scene lova i kola. Stećci ove nekropole pripisuju se članovima kneževske porodice Rupčić.

Lit.: M. Vego, 1954., 15-22;
Š. Bešlagić, 1971., 313.

9. BILEĆA — To je varošica i sjedište općine u Hercegovini.

Na prostornom platou iznad vrela Trebišnjice, na južnoj periferiji varošice, uz zgradu Zavičajnog muzeja, nalazi se skupina sa 86 stećaka (40 ploča, 42 sanduka, 1 sljemenjak i 3 krstače), koja je nastala prenošenjem spomenika iz doline Trebišnjice ne-

posredno prije njenog potapanja radi stvaranja akumulacionog bazena za hidroelektranu Grančarevo. Stećci su uzeti sa ovih lokaliteta: Vrelo Trebišnjice – 2 primjerka, Mistihalj – 69, Panik – 6, Orah – 3, Kolanjevići – 2 i Gornje Selo u Mirušama – 3 primjerka. Jedan primjerak je naknadno donesen sa Bijele Rudine.

Većina stećaka ove umjetno stvorene nekropole posjeduju raznovrsne reljefe, među kojima se ističu scene turnira. (Sl. br. 2)

Lit.: Š. Bešlagić, 1971.a, 386.

10. BISKUP — To je selo koje je od Konjica udaljeno oko 22 km zračne linije na jugoistočnu stranu, na čijem području su stećci nađeni na dva mjesta:

Na lokalitetu Grčka glavica, oko 1 km zapadno od vrela Krupac, pokraj puta, nalazi se nekropola sa 115 stećaka (114 sanduka i jedan sljemenjak), dobre obrade, danas djelimično u zemlju utonulih i mahovinom obraslih. Ukrašena su dva primjerka (jedan sanduk i jedan sljemenjak), a jedan sanduk ima ćirilčki natpis. Njihovi reljefni motivi su friz od povijene linije sa trolistovima, sa trećim listićem izduženim i nešto povijenim, zatim friz od kosih paralelica i arkade. U natpisu se kaže da tu leži gospođa Goisava Sanković, žena vojvode Radića, gospodara Humske Zemlje i nekih krajeva Hercegovine, iz ugledne porodice Sankovića.

Kod samoga vrela Krupac, na lijevoj obali Neretve, nalaze se 2 osamljena stećka u obliku dobro obrađenih sanduka. Na jednome od njih isklesani su reljefni motivi polumjeseca i plastičnog pravougaonika.

Na velikoj nekropoli su primijećeni ostaci temelja neke stare zgrade, vjerovatno crkve. Nedaleko odavde, u Zaboranima, bio je Radićev dvorac. Godine 1954.-1955. istražen je Goisavin grob. Pored ostalih priloga, tu je nađen dubrovački dinar koji je kovan 1337. godine.

Stećak i epitaf gospode Goisave vjerovatno potječu s kraja XIV vijeka, a nekropole u Biskupu su nastajale u XIV i XV vijeku. (Sl. br. 3)

Lit.: M. Vego, 1955., 157-166;
1964., br. 178;
Š. Bešlagić, 1971.a, 334.

11. BISKUPIJA — Biskupija je veće selo na Kosovu polju, u okolini Knina.

Na lokalitetu Crkvina, uz novu rimokatoličku crkvu sv. Marije, a u neposrednoj blizini ostataka preromaničke trobrodne bazilike iz X vijeka i ostataka starog samostana i starohrvatskog groblja, nalazi se djelomično poremećena nekropola sa 101 stećkom u obliku sanduka i ploča. Po vidljivim ležištima, može se zaključiti da je ova nekropola nekada bila brojnija. Spomenici su lijepo klesani. Zanimljivo je što se ovdje javljaju i sanduci koji su s jedne ili sa obje uže strane zaobljeni. Ukrašeno je četrnaest primjeraka. Njihovi najčešći reljefni motivi su obični i stilizovani krstovi, zatim se javljaju zvijezda, polumjesec, mač i stilizovan ljiljan, a jedanput i motiv štapa. Po motivima ljiljana ova nekropola ima veze sa stećcima zapadne Bosne i Imotske Krajine.

U istočni zid apside crkve sv. Marije, koja je 1938. godine podignuta kao spomen na hrvatskog kralja Zvonimira, ugrađen je jedan stećak sa plastičnom reljefnom predstavom mača, krsta i ljiljana, što nije u skladu sa vremenom kralja Zvonimira. U Arheološkom muzeju u Zadru nalazi se jedna ploča sa predstavama štita, koplja i ljiljana, koja je uzeta sa ove nekropole u Biskupiji.

Stećci u Biskupiji su znak prisustva bosansko-hercegovačkog življa koji se doselio u ove krajeve i prenio običaj klesanja ovih spomenika u XIV do XVI vijeka.

Lit.: S. Gunjača, 1955., 583; 1959., 384-385.
Š. Bešlić, 1981.a, 97-106.

12. BISTRICA — To je selo koje je do Gornjeg Vakufa udaljeno oko 3 km zračne linije na sjeveroistočnu stranu, na čijem području su nađene dvije skupine stećaka:

Prva skupina je na brežuljku Crkvine, oko 500 m istočno od naselja, a broji ukupno 140 stećaka u obliku sanduka, raspoređenih na nekoliko humčica, srednje obrade, koji su danas znatno oštećeni. Nemaju reljefa, osim što se sredinom vodoravne strane jednog sanduka pruža obična plastična vrpca, koja označava dvostruki grob.

Nešto sjevernije od prethodne nekropole, nalazi se skupina od 20 stećaka (19 sanduka i 1 stup), slabije obrade, koji su djelimično oštećeni. Na stupu je isklesan reljefni motiv krsta. Odmah do ovih stećaka situirano je savremeno rimokatoličko groblje, a stotinjak metara dalje i muslimansko groblje.

Lit.: Š. Bešlić, 1971.a, 129;
1967., 69-70.

13. BJELOSAVLJEVIĆI — Ovo selo je od Sokoca udaljeno oko 6 km zračne linije na južnu stranu, a na njegovom području su stećci ustanovljeni na dva mjesta:

Na lokalitetu Crkvina, brijegu blizu naselja i ceste, nalazi se jedna od najvećih nekropola stećaka uopće, sa 344 stećka, od čega 20 u obliku ploča, 306 u obliku sanduka i 18 u obliku sljemenjaka. Neki primjerci se ističu svojim relativno velikim dimenzijama. Spomenici su nejednako klesani, pretežno ipak dobro, danas je veliki broj njih oštećen, a ima i prevaljenih i u zemlju utonulih primjeraka. Postavljeni su po pravcu zapad – istok i svrstani u nizove.

Na osam primjeraka (jednoj ploči, pet sanduka i dva sljemenjaka) isklesani su reljefi, a jedan sljemenjak ima ćirilčki natpis. Njihovi ukrasni motivi su: cik-cak vrpca sa spiralicama, ruka s kopljem, krst, štap, mač, figura čovjeka i obična linija sredinom uzduž jedne vodoravne strane sanduka.

U natpisu se spominje pisar Mitrović.

U neposrednoj blizini nekropole je savremeno pravoslavno groblje.

Sjeveroistočno od naselja, pokraj potoka Raštenica, oko 1,5 km zapadno od seoca Čitluk, nalazi se osamljen stećak u obliku sljemenjaka sa postoljem, bez ukrasa. (Sl. br. 4)

Lit.: Č. Truhelka, 1985.a, 356;
Š. Bešlić, 1971.a, 244.

14. BLIDINJE — To je kraška visoravan između Čvrsnice i Vran-planne koja pripada područjima općina Jablanica i Posušje, u Hercegovini. Na tome prostoru je evidentirano šest nekropola stećaka koje se nalaze uz stočarska naselja Risovac, Badnje,

Barzonja i Donje Bare. Ustanovljeno je ukupno 314 stećaka (122 ploče, 175 sanduka i 17 sljemenjaka) koji su lijepo klesani, ali su danas znatno oštećeni. Oko 25% primjeraka posjeduju reljefe – krstove, polumjesce, rozete, raznovrsne bordure, biljne stilizacije slične ljiljanima, figuralne predstave – najčešće pojedinačne ljudske i životinjske likove, a ima i scena kola, turnira i lova na jelene.

Najveća i najznačajnija je nekropola na Dugom Polju kod Blidinjskog jezera (Badnje), sa 150 spomenika, od čega su 32 sa ukrasima, među kojima se po svojim originalnostima ističe predstava krlatog i zmajolikog konja, zatim dvije scene mačevanja, kao i neke zagonetne scene sa više ljudskih figura, koje podsjećaju na pogrebne običaje.

Po oblicima, reljefnim motivima i klesarskoj obradi stećci Blidinja, uz svoje likovne originalnosti, najviše veze imaju sa stećcima u Hercegovini i Dalmaciji, odnosno dalmatinskom zaleđu. Datirani su u XIV i XV vijeku, dobrim dijelom potječu iz doba kralja Tvrtka I, uslovljeni vremenom i posjedom njegovog vojvode Mastana Bubonjića, čiji je dvorac bio u Donjoj Drežnici, kod ušća Drežanke u Neretvu. (Sl. br. 5)

Lit.: Š. Bešlić, 1959.;
1955., 67-80.

15. BRAJČEVIĆI — Selo koje je od Gacka udaljeno oko 10 km zračne linije na sjeverozapadnu stranu, na čijem području su stećci nađeni na četiri mjesta:

Na lokalitetu Lumer, u samome selu, nalazi se nekropola sa 147 stećaka (118 ploča, 27 sanduka, jedan sljemenjak i jedna krstača), osrednje obrade, među kojima 27 primjeraka imaju reljefe. Reljefni motivi su slijedeći: krst, rozeta, polumjesec, tordirani vijenac, mač, arkade, stilizovani krst, ruka, dvije ruke, ruka s mačem, konj sa jahačem, scena lova i turnira i prikaz dvojice muškaraca koji pridržavaju antropomorfni krst.

Na humčiću u polju, ispod prethodne nekropole, nalazi se jedan osamljen stećak u obliku ploče, bez ukrasa.

Na brežuljku kod savremenog pravoslavnog groblja, nalazi se nekropola sa šest stećaka (tri ploče i tri sanduka), dobre obrade, bez ukrasa.

Na lokalitetu Babov greb, nalazi se nekropola sa 9 stećaka (8 ploča i 1 krstača). Na krstači je ćirilčki natpis u kome se spominje Batrić Semirović. (Sl. br. 6)

Lit.: Č. Truhelka, 1895., 281;
Z. Kajmaković, 1964., 145;
Š. Bešlić, 1971.a, 358-359.

16. BRATUNAC — Bratunac je varošica i sjedište općine, na čijem području su stećci evidentirani na dva mjesta:

U podnožju brda Gradac, pokraj ceste ka Srebrenici, na periferiji varošice, nalazi se nekropola sa 124 stećka (42 sanduka, 8 sljemenjaka i 74 stupa). Materijal stećaka je različit, obrada je bila uglavnom dobra, današnje stanje je osrednje. Ukrašena su četiri stupa, a na jednom sanduku je uklesan ćirilčki natpis. Reljefni motivi su krst, obična i dvostruka spirala i stilizovana biljka.

Natpis je uklesan krupnim slovima, u dva reda, uz duže ivice vodoravne strane. U njemu se kaže da tu leži neki Boljedin, a da je nadgrobnik postavio neki Damjan. Pretpostavlja se da natpis potječe iz XV vijeka.

Na ovoj nekropoli je nekoliko antičkih spolija upotrijebljeno za stećke.

Druga nekropola je na lokalitetu Mramorje, na brijegu mahale Suha, gdje je i savremeno pravoslavno groblje, u sjeverozapadnom kraju varošice. Broji osam stećaka (dvije ploče, pet sljemenjaka i jedan stup). Obrada dobra, današnje stanje slabo. Spomenici nemaju ukrasa.

Lit.: Š. Bešlić, 1959.a, 246-247;
1971.a, 228.

17. BROTNJICE — Brotnjice su selo u krajnjem sjeverozapadnom predjelu Konavala, u široj okolini Cavtata, u Hrvatskoj.

Nešto ispred sela, uz noviju rimokatoličku crkvu sv. Luke i savremeno groblje, nalazi se nekropola sa 32 stećka (9 ploča, 22 sanduka i jedan sljemenjak). Neki primjerci spomenika su oštećeni, a neki uzidani u ogradu.

Ukrašeno je šest primjeraka. Od reljefnih motiva zastupljeni su polumjeseci, rozete, krstovi (jedan

stilizovan), konj sa jahačem, žena sa korpom na glavi, nizovi košuta, jelena i ptica, scena kola i scena sa fantastičnim životinjama. Osobito je zanimljiv ukrašeni sljemenjak sa bogatstvom figuralnih predstava, među kojima se ističu tri kola, od kojih su dva čisto ženska, a jedno muško, u kojima učestvuje po 9 odnosno po 10 figura. Dosta neobična je scena sa 6 ptica, a pogotovo kompozicija sa fantastičnim životinjama u kojoj vidimo orla koji napada zeca ili jare.

Na sljemenjaku je klesan djelomično nejasan ćirilčki natpis iz kojega doznajemo da ga je pisao i klesao Ratko Urješinović, unuk Druška Ljubovevića, koji se u jednom historijskom dokumentu spominjao kao "kovač" vlastelina Kopića u Samoboru na Drini.

Stećci Brotnjica su datirani u drugu polovinu XVI i u prvu polovinu XV vijeka. (Sl. br. 7)

Lit.: Š. Bešlić, 1962.c, 65-83;
M. Dinić, 1967., 57;
Š. Bešlić, 1971.a, 95-96.

18. BUDIMIR — To je selo u široj okolini Sinja, u Hrvatskoj, na čijem području su stećci ustanovljeni na pet lokaliteta, i to: na humku Pisak – 3 ploče, na lokalitetu Steljci – 48 stećaka (11 ploča, 30 sanduka i 7 sljemenjaka), na lokalitetu Pištet – 43 stećka (41 sanduk i 2 sljemenjaka), kod Miladinovića kuća – 4 sljemenjaka i kod Čubića kuća – 10 stećaka (6 ploča i 4 sanduka).

Ukrašeno je 12 primjeraka (Pisak – 1, Steljci – 10, Pištet – 1). Njihovi reljefni motivi su polumjesec, rozete, krst, "svastika", mač, štap, luk sa strijelom, vrpca od kosih pararelica, predstava žene koja drži krst, predstave košute, psa i viteza na konju, te scene kola i lova na jelena.

Stećci ovih nekropola su nejednako obrađeni, znatan broj ih je prevaljen i oštećen.

Lit.: L. Katić, 1954., 131-133;
Š. Bešlić, 1971.a, 78-79.

19. BUDOŽELJ — Selo koje je od Vareša udaljeno oko 10 km zračne linije na južnu stranu, na čijem području su stećci nađeni na tri mjesta:

Na Glavici, u samome selu, nalazi se nekropola sa 37 stećaka (35 sanduka i 2 sljemenjaka). Spomenici su dobro obrađeni, ali su slabo očuvani. Na jednom sljemenjaku su isklesani reljefni motivi polumjeseca, konja i konja sa jahačem. U neposrednoj blizini ima nekoliko najstarijih muslimanskih nišana, među kojima jedan sa reljefima sablje i sunca.

Oko 700 m istočno, nalazi se nekropola sa 21 stećkom (16 sanduka i 5 sljemenjaka), koji su dobro klesani, ali su danas oštećeni, u zemlju utonuli i korovom zarasli. Nemaju ukrasa. Odmah do stećaka nastalo je savremeno muslimansko groblje.

Oko 500 m istočno odatle smještena je treća nekropola koja ima 13 stećaka (9 sanduka i 4 sljemenjaka), osrednje klesanih i očuvanih. Na jednom sljemenjaku su isklesani reljefni motivi ruke s mačem i dvaju polumjeseca koji se izbočenim stranama dodiruju.

Lit.: Š. Bešlić, 1967., 26-27;
1971.a, 153.

20. BUKOVICE — To je selo u slivu Neretvice, u okolini Konjica, u Hercegovini, na čijem području se, uz četiri lokaliteta sa ukupno 179 stećaka, nalazila lijepo klesana velika pokretna kamena stolica (sada je u Zemaljskom muzeju u Sarajevu), sa naslonom za leđa, ukrašena reljefom muškarca sa mačem, žene sa krunom na glavi, grbom i stilizovanim stablom. Na stolici je naknadno uklesan ćirilčki natpis koji spominje nekog Ivana Pavlovića.

Najvjerovatnije je da ovaj neobičan spomenik potječe s kraja XIV vijeka, da je prvobitno pripadao bosanskoj kraljici Jeleni Gruboj (1395.-1398.), a da ga je u XVI vijeku prisvojio Ivan Pavlović, koji je mogao biti neki niži vlastelin i turski funkcioner. (Sl. br. 8)

Lit.: A. Kučan – Dž. Mazalić, 1955., 41-48;
Š. Bešlić, 1985., 34-40;
1971.a, 325.

21. BOGUTOVO SELO — Bogutovo Selo se nalazi u okolini Ugljevika. U zaseoku Vučjak (Košarići) nalazi se nekropolica sa četiri stećka (dva sljemenjaka i dva stupa) većih dimenzija i dobre obrade, koji su danas znatno oštećeni.

Na dva stupa ove nekropole isklesani su reljefni motivi polumjeseca i krsta, a na jednom stupu i na jednom sljemenjaku imaju ćirilčki natpisi. Iz natpisa stupa, zbog oštećenosti, nije moguće pročitati ime pokojnika, ali se kaže da su ovaj kamen na zemlji plemenitoj postavili Gost Raškoje i sin Radoje. Na sljemenjaku se natpis nalazi na obje bočne strane, ali je samo sjeverna strana dobrim dijelom čitljiva. Tu se kaže da su taj biljeg postavili sin Vuk i njegova Bratija Ljuben, Medoš i Pribil.

Stećci i natpisi Bogutova Sela vjerovatno potječu iz XV vijeka.

Lit.: Ć. Truhelka, 1895.a, 348-349;
M. Vego, 1970., 312 i 313;
Š. Bešlić, 1971.a, 197.

22. BOLJUNI — To je zaselak Bjelojevića, nadomak Hutova Blara, u okolini Stoca. U poljicu ispod seoskih kuća, nalazi se jedna od velikih i najvrednijih nekropola stećaka. Ima 269 primjeraka spomenika, raspoređenih u dvije skupine (76 ploča, 176 sanduka, 12 sljemenjaka i 3 krstače sa pločama), od čega 92 sa reljefima i 19 sa natpisima. Stećci ove nekropole su relativno dobro obrađeni i očuvani ali su, dobrim dijelom, zarasli drvljem i šibljem. Među reljefnim motivima najbrojnija je povijena lozica sa trolisnim umecima, a drugi česti motivi su zvijezde (rozete), obične i druge plastične vrpce i bordure (cik-cak, paralelne kose linije i dr.), krstovi i polumjeseci, te štitovi sa mačevima. Štitovi su redovno oblika pravougaonika sa jednom kraćom kosom stranicom i usjekom za proturanje koplja, a mačevi pravi, dugački, sa krsnicom i drškom koja se okruglasto završava. Rozete imaju nekoliko varijanti. Ističu se rozete u kružnim tordiranim vijencima, među kojima su neke izvanredno i originalno stilizovane. Veći broj motiva krstova je stilizovan, na primjer u vidu krst-rozete u tordiranom vijencu od koga izbija biljka sa tri para povijenih listova i završetkom u obliku ljiljana. Između ostalih motiva, ističemo predstavu stilizovane biljke – krsta sa spiralnim listovima i obješenim grozdovima, zatim pojavu velikih ljiljana u arkadama. Brojne i zanimljive su figuralne predstave – scene lova na jelenu, scene kola

i turnira i pojedinačne predstave konja, lava i jedne neobične životinje koja najviše podsjeća na velikog zelembača. Osobito je zanimljivo kolo sa šest žena i kolovodom koji jaše na jelenu, motiv koji je nađen još samo na nekoliko stećaka u istočnoj Hercegovini. Na jednom sanduku ove nekropole nađena je predstava žene sa djetetom u naručju.

Nekropola u Boljunima ima posebno veliku vrijednost zbog toga što posjeduje 19 natpisa, koliko druge nekropole nemaju ni približno. U ovim epitafima su navedena imena uglednih stanovnika ovoga kraja – članova porodica Boljunovića, Herakovića, Vučića, Vukčića, Vukocamića, Vladisalića i Vukovića. Posebno je značajan natpis Bogavca Taraha Boljunovića, vjerovatno oca Miloša Tarakovića, vlaščkog katunata, koji se spominje u dokumentima Dubrovačkog arhiva 1477. godine. Značajna je okolnost da su u ovim natpisima zabilježena imena kovača Grubača i dijaka Semorada, dvojice uglednih majstora stećaka, koji su ovdje živjeli i radili u drugoj polovini XV i početkom XVI vijeka, zbog čega je i nekropola u Boljunima tako datirana. (Sl. br. 9)

Lit.: Ć. Truhelka, 1891.b, 88-90; 1891.c, 385-387;
1892.a, 108-110; 1892.b, 217-220;
1895.a, 259-262, 282; 1895.b, 569;
B. Hrabak, 1953., 325-326;
Š. Bešlić, 1961., 175-205;
M. Vego, 1962., 209-215;
1964.a, br. 62-79.

23. BRANKOVIĆI — To je selo u okolini Rogatiće, na čijem području su stećci ustanovljeni na dva mjesta – u zaseoku Korita nekropola sa 22 sanduka, bez ukrasa, i na lokalitetu Petrovo polje nekropola sa 61 spomenikom (58 sanduka i 3 sljemenjaka), od kojih su 2 primjerka ukrašena motivima mača i štapa.

Sa Petrova polja je, prije sedamdeset godina, prenesen u Zemaljski muzej u Sarajevu jedan stećak u obliku lijepo klesanog stupa – obeliska (nišan), sa reljefnim predstavama mača, koplja, polumjeseca, topuza, lava i polujabuke, te sa natpisom koji spominje Mahmuta Brankovića, poginulog u "boju despotovu".

Općenito se smatra da je Mahmut Branković potomak poznate srpske despotske kuće Brankovića.

Nišan i natpis M. Brankovića potječu iz druge polovine XV vijeka, a ostali stećci u Brankovićima su vjerovatno postavljeni u XIV i XV vijeku. (Sl. br. 10)

Lit.: Ć. Truhelka, 1891., 372;
Š. Bešlić, 1971.a, 250;
1978., 27 i 62-65;
M. Vego, 1970., br. 225

24. BUNČIĆI — Bunčići su selo u kraju koji se zove Radmilović-Dubrava, u bližoj okolini Bileće. Na ilirskom tumulu i u šumici do njega, u blizini naselja, nalazi se nekropola sa 190 stećaka, od čega 59 ploča i 131 sanduk. Spomenici su dobro klesani, ali su danas djelomično oštećeni i prevrnuti. Ukrašeno je 40 primjeraka, pretežno visokih sanduka. Njihovi reljefni motivi su arkade, povijene lozice sa trolistovima, obični i stilizovani krstovi, polumjeseci, štitovi sa mačevima, nizovi rozeta u kružnim vijencima, mreže rombova, tordirani vijenac, "vodenica" i kukasti krst ("svastika"). Tu su i predstave nizova ptica i drugih životinja.

Na ovoj nekropoli se nalazi i sedam stećaka sa ćirilskim natpisima. U njima se spominju Vukša Bunčević, Bunac Rušević, Rašoja, Crijep i Raško Vlahović, Vitoje Daković, kaluder Gligorije i Rada Raičeva. Dva visoka sanduka sa reljefnim predstavama konja, kola, ptica i drugih životinja, te natpisom koji se odnosi na Vukšu Dubčevića, preneseno je u vrt Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Uz stećke je kasnije nastalo pravoslavno groblje sa krstačama, a u neposrednoj blizini je i muslimansko groblje. (Sl. br. 11)

Lit.: Ć. Truhelka, 1895., 269-272;
Š. Bešlić, 1971.a, 389-390;
M. Vego, 1964.b, 188-189;
1964., br. 140-145 i 197.

25. CERSKA — To je selo koje je od Vlasenice udaljeno oko 12 km zračne linije na sjeveroistočnu stranu, na čijem području su stećci evidentirani na četiri mjesta:

U zaseoku Musikići nalazi se nekropola sa 24 stećka (1 sanduk, 6 sljemenjaka i 17 stupova), koji su dobro obrađeni, ali su danas prilično oštećeni. Ukrašena su 4 stupa. Njihovi reljefni motivi su stilizovane biljke sa spiralama, krstovi, polumjeseci i plastična rebra uzduž sredinom vertikalnih strana. Na Ceranskom brdu, ispod Udrč planine, nalazi se nekropola sa 88 stećaka (14 sanduka, 21 sljemenjak i 53 stupa) i oko 30 fragmenata stupova. Spomenici su znatno oštećeni i zarasli. Ukrašeno je 11 primjeraka (1 sljemenjak i 10 stupova). Kao reljefni motivi prevladaju krstovi i biljne stilizacije, većinom sa spiralama, zatim se pojavljuju polumjeseci i plastična rebra sredinom vertikalnih strana stupova. Na lokalitetu Presedo nalazi se nekropola sa 54 stećka (2 sanduka, 7 sljemenjaka i 45 stupova), dobre obrade, danas djelomično oštećeni i zarasli. Ukrašeno je 7 stupova motivima polumjeseca, krsta, rozete, kružnog vijenca, povijene lozice sa trolistovima, biljne stilizacije, predstave ruke i plastičnih rebara uzduž vertikalnih strana. Oko 200 m sjeverno od prethodne nekropole, nalazi se nekropola sa 14 stećaka u obliku stupova, koji nemaju ukrase.

Lit.: Š. Bešlić, 1972., 66;
1971.a, 220.

26. CETINA — To je selo kraj glavnog vrela rijeke Cetine, u okolini Vrlike, na području općine Sinj, u Hrvatskoj.

U polju ispod sela, uz ruševine stare crkve sv. Spasa, nalazi se najveća nekropola stećaka. Prema starijim podacima, ona je brojala oko 900 stećaka, a u novije vrijeme je izbrojano 700 primjeraka, od čega oko 500 ploča, zatim oko 200 sanduka i jedan ogroman sljemenjak. Klesarska obrada je vrlo neujednačena, pretežno slaba, znatan broj je samo ovlaš pritesan ili je amorfan. Neki primjerci su relativno veliki, a 3 sanduka imaju poluvaljkaste ispuste na svojim užim strehama, što je vrlo neobična pojava. Nekropola je, inače, u vrlo neuglednom stanju – mnogo primjeraka je u zemlju utonulo, a mnogo iskorišteno za novije nadgrobnike.

Ukrašeno je 27 primjeraka, pretežno sanduka. Najčešći reljefni motivi su obični i stilizovani krstovi, a od ostalih javljaju se rozete (zvijezde) i lukovi sa strijelama.

Odmah do stećaka je staro i novo rimokatoličko groblje.

Oko 500 m sjeveroistočno odatle, nalazi se vrelo Cetine, na brijegu blizu vrela je nova pravoslavna crkva sv. Spasoja, a oko 3 km sjeveroistočno odatle je kamenolom gdje su stećci usijecani.

Na pravoslavnom groblju zaseoka Preočani, i u njegovoj blizini, nalazi se nekropola sa 43 stećka, od kojih su 33 primjerka ugrađena u most preko Cetine, a na rukavu Milaševa vrela, kod Vukovića mosta, nalazi se nekropola sa 27 stećaka.

Lit.: Fra L. Marun, 1895., 183-187;
Fra L. Katić, 1954., 153;
Š. Bešlić, 1971.a, 75-76.

27. CISTA — To je selo u široj okolini Imotskog, u Hrvatskoj, na čijem području su stećci nađeni na četiri mjesta. Uz rimokatoličku župnu crkvu i savremeno groblje nalazi se skupina od pet stećaka (četiri sanduka i jedan sljemenjak), uglavnom u zidu crkve i dvorišne ograde, od kojih su dva primjerka ukrašena motivima arkada, scene lova na jelena i predstavama ptice i psa. Na lokalitetu Velika gomila je nekropola sa 87 stećaka (15 ploča, 56 sanduka i 16 sljemenjaka), od kojih su 32 primjerka imala reljefne motive krsta, polumjeseca, štita, mača, rozete, raznih vrpca, štapa, zmije, biljnih stilizacija, predstava konja sa jahačem i čovjeka koji drži krst, te scena kola i turnira. Treća nekropola se nalazi na lokalitetu Zadužbina, a broji sedam stećaka (šest sanduka i jedan sljemenjak) uglavnom u zidu bunara, od kojih četiri imaju ukrase povijene lozice sa trolistovima, rozete, stilizovane biljke, arkada, scene lova na jelena, te predstave dviju zmija. Na položaju Crljivica, a na lokalitetu Mala gomila, nalazi se nekropola sa jedanaest stećaka (jedna ploča, četiri sanduka i šest sljemenjaka), od kojih je sedam sa ukrasima povijene lozice sa spiralicama, polumjeseca, rozete, tordirane vrpce, arkada, stilizovanog krsta, predstave ljudskih figura, scene kola i lova na jelena.

Nedaleko nekropole na Zadužbini nalazi se lokalitet Crkvina na kome je nađeno starohrvatsko groblje.

Lit.: Fra L. Katić, 1954., 136-138;
Š. Bešlić, 1971.a, 79-80.

28. CRNI LUG — Selo pokraj ceste Bosansko Grahovo – Livno, udaljeno od Bosanskog Grahova oko 23 km zračne linije na jugoistočnu stranu.

U samome naselju, blizu zgrade Osnovne škole, na mjestu gdje se danas nalazi i pravoslavno seosko groblje, smještena je najveća nekropola stećaka ovog kraja. Broji oko 200 spomenika u obliku sanduka, vrlo slabe obrade, koji su danas znatno oštećeni i u zemlju utonuli. Svrstani su u nizove i svojim dužinama orijentirani po pravcu zapad – istok.

Na stećcima ove nekropole nisu primijećeni reljefi.

Lit.: Š. Bešlić, 1971.a, 111.

29. ČADOVINA — To je selo u okolini Rogatice na čijem području se nalaze dva lokaliteta stećaka. Na glavici Vlasulje je skupina od 9 sanduka, bez ukrasa, a oko 250 m odatle je osamljen sanduk, također bez ukrasa.

Nedaleko ovih stećaka, blizu savremenog muslimanskog groblja, nalazi se par starih muslimanskih nišana. Uglavni nišan je oblika četverostrane prizme, sa turbanom. Na njemu su isklesane predstave sablje i buzdovana (kijače), a na sve četiri njegove stranice proteže se ćirilčki natpis u kome se kaže da tu leži Hasan Radilović, a da mu je epitaf napisao brat Ahmat. Na stranicama drugog nišana nema ukrasa, osim plastičnih polujabuka.

Čadovina je zavičaj porodice Radilovića, sitnije vlastele u bivšoj oblasti Pavlovića, čiji su članovi, dolaskom Turaka, prešli na islam.

Lit.: Vl. Skarić, 1927., 193-197;
Š. Bešlić, 1978., 65-67;
1971.a, 254.

30. ČARIĆI — U selu Čarići, koje je od Skender Vakufa udaljeno oko 3 km zračne linije na jugoistočnu stranu, nađeni su stećci na četiri mjesta:

Na lokalitetu Poetište – Točak kod Filipovića kuća, nalazi se nekropola sa dvadeset stećaka u obliku vrlo slabo obrađenih i oštećenih sanduka, bez ukrasa.

Na lokalitetu Omarčići-Prisoje nalazi se nekropola sa 30 stećaka u obliku također slabo obrađenih i oštećenih sanduka, bez ukrasa.

Na lokalitetu Glavičica – Prisoje, oko 150 m južno od prethodne nekropole, nalazi se skupina od 10 stećaka u obliku vrlo slabo obrađenih a danas oštećenih sanduka, također bez ukrasa.

Četvrta skupina je na brdu Brekinja, kod zaseoka Paunovići, a broji 5 stećaka, bez ukrasa, a oblika su slabo obrađenih sanduka.

Lit.: Š. Bešlić, 1971.a, 110.

31. ČELEBIĆI — To je selo koje je od Livna udaljeno oko 25 km zračne linije na sjeverozapadnu stranu, na čijem području su nađene dvije nekropole stećaka.

Prva nekropola je na lokalitetu Bajrak, u blizini kuća begova Firdusa, a broji osamdeset stećaka (šezdeset ploča i dvadeset sanduka). Obrada spomenika je vrlo slaba, a i očuvani su slabo. Ukrašen je jedan veliki sanduk. Njegov reljefni motiv je krst.

Nekoliko stotina metara zapadno, a sjeverno od ceste, raspoređena u tri skupine, na lokalitetima Podvornice, Lužani i Begov mašet, nalazi se druga nekropola sa ukupno sto četrdeset stećaka (osamdeset pet ploča i pedeset pet sanduka). Spomenici su slabo obrađeni i očuvani, a ima i amorfni primjeraka. Nemaju ukrase.

Na prvoj nekropoli se primjećuju temelji neke stare zgrade, po narodnom predanju, kuće vojvode Vuka Andelića, a u neposrednoj blizini druge je savremeno rimokatoličko groblje.

Lit.: Š. Bešlić, 1971.a, 277.

32. ČENGIĆ BARA — U planinskom kraju Obalj, južno od Kalinovika, u sastavu Kladova polja, nalazi se Čengić bara, lokalitet od nekoliko bogatih pašnjaka. Na ovećoj a nešto podignutoj ravnici usred lokaliteta smještena je nekropola sa 52 stećka, od čega jedanaest ploča, 35 sanduka i šest sljemenjaka. Spomenici su lijepo obrađeni, ali su neki od njih danas znatno oštećeni. Svrstani su u nizove.

Nađeno je 19 primjeraka sa ukrasima. Njihovi reljefni motivi su dosta brojni i raznovrsni. Među njima je najviše tordiranih vrpca i frizova od povi-

jenih lozica sa trolistovima, zatim slijede motivi štita, mačeva, biljnih stilizacija i krstova u kružnim vijencima, a potom dolaze predstave ptica, jelena i pojedinačnih ljudskih figura, te čitave scene kola, turnira i lova na jelene.

Na jednom visokom sanduku, čije su uže vertikalne strane ukrašene motivima stabljika sa tri i četiri para simetričnih kosih i na krajevima spiralno povijenih grančica, na sjevernoj bočnoj strani je uklesan ćirilčki epitaf u kome se kaže da tu leži Stojan Opodinović.

O sahranjenoj ličnosti dosada nema arhivskih podataka. Vjerovatno se radi o nekom uglednijem hercegovačkom Vlahu koji je u ovome kraju imao svoj katun, jer su i Vlasi Boljunovići, iz okoline Stoca, imali svoj katun Boljune.

Natpis i glavina stećaka Čengić bare potječu iz XV vijeka. (Sl. br. 12)

Lit.: Š. Bešlić, 1962.d, 77-86 i 95; 1959.a, 243.

M. Vego, 1964.b, br. 183.

33. ČEPIKUĆE — To je selo u okolini Stona (udaljeno oko 12 km zračne linije na sjeveroistočnu stranu), u Hrvatskoj, na čijem području su stećci registrovani na tri mjesta:

Prva nekropola je kod rimokatoličke crkve sv. Martina, a broji 34 stećka (10 ploča, 20 sanduka i 4 sljemenjaka) koji su bili lijepo klesani ali su danas znatno oštećeni, utonuli u zemlju i uzidani u crkvu i ogradu savremenog groblja. Na 10 primjeraka isklesani su reljezi. Njihovi ukrasi su vrpca od kosih paralelica, povijena lozica sa trolistovima, krst, ruka, štit sa mačem i predstave ljudske figure u obliku krsta.

Druga nekropola ima šest stećaka (pet sanduka i jedan sljemenjak), a nalazi se na lokalitetu Novakovo groblje. Pet primjeraka posjeduju reljeze. Njihovi ukrasni motivi su tordirana vrpca, povijena lozica sa trolistovima, štit sa mačem, arkade, predstava konja sa jahačem koji nosi koplje i predstava dva jelena.

Treća nekropola je bila na lokalitetu Dobrštak, blizu Zadrugnog doma, brojala je jedanaest stećaka u obliku sanduka, ali danas više ne postoji, jer su

spomenici razbijeni i upotrijebljeni kao građevinski materijal.

Na nekropoli kod crkve, ranije je bilo mnogo više stećaka.

Lit.: A. Benac, 1953., 73-74;

Š. Bešlić, 1971., 90.

34. ČERIN — Selo koje je od Čitluka udaljeno oko 8 km zračne linije na sjeverozapadnu stranu, na čijem području su stećci evidentirani na nekoliko mjesta:

Glavna nekropola se nalazi na zaravanku iznad Čerinskog polja, nekoliko stotina metara južno od naselja, raspoređeno je u 4 manje skupine, a broji ukupno 36 stećaka (35 sanduka i 1 sljemenjak), vrlo dobre obrade. Ukrašeno je 12 primjeraka (11 sanduka i 1 sljemenjak). Zastupljeni su ovi reljefni motivi: povijena lozica sa spiralicama, bordura od cik-cak linija sa umecima u vidu sidra, friz od kosih paralelica, štit sa mačem, rozeta, polumjesec, antropomorfni krst, predstava konjanika i scena kola sa 6 ženskih figura. Na ovoj nekropoli je bio i jedan sljemenjak sa reljefom čovjeka i sokolova, koji je prenesen u Zemaljski muzej u Sarajevo.

U dvorištu rimokatoličkog Župskog ureda, u samom naselju, bila je nekropola, od koje su dva sanduka ugrađena u zgradu i ogradni podzid, a treći preostali, velikih dimenzija, sa reljefom štita i mača, ima ćirilski natpis u kome se kaže da tu leži Radovan Rakoivić.

U obližnjem selu Hamzićima postoji velika čatrnja sa kamenim koritom koje je odozgor i sa tri vertikalne strane bogato ukrašeno reljefima polumjeseca, rozete, jelena, bordure od spiralice, kola sa 6 figura, scene lova na jelena i scene sa jednom sjedećom i tri stojeće figure ispred utvrđenog grada. (Sl. br. 13)

Lit.: Š. Bešlić, 1971.a, 314.

1987., 71-81;

M. Vego, 1959.a, 224-227; 1962.a, br. 5.

35. ČEVLJANOVIĆI — Selo koje je od Ilijaša udaljeno oko 20 km zračne linije na sjeveroistočnu stranu, na čijem području su stećci evidentirani na dva mjesta:

Prva nekropola se nalazi sjeverno od naselja, pokraj autoceste Sarajevo-Olovo, s lijeve strane, a broji 41 stećak (9 sanduka i 32 sljemenjaka). Njeni spomenici su lijepo klesani, ali su danas djelomično oštećeni. Postavljeni su po pravcu zapad – istok, u nizovima. Među njima, 5 primjeraka imaju reljefe. Njihovi ukrasni motivi su krst, rozeta, spirala, tor-dirana vrpca, plastična rebra, ruka s kopljem i dvo-struka spirala kombinovana sa grozdovima, krstom i ljiljanom. Nekropola je ranije bila oko 50 m istočno ali je, zbog probijanja ove ceste, morala biti pomaknuta na sadašnju lokaciju. Jedan ukrašeni sljemenjak je prenesen u Zemaljski muzej u Sarajevo.

Druga nekropola je u Donjim Čevljanovićima, na lokalitetu Drina, a ima šest stećaka u obliku dobro obrađenih ali, danas, oštećenih i utonulih sljemenjaka, bez ukrasa. (Sl. br. 14.)

Lit.: Š. Bešlić, 1967., 18-19;

1971.a, 161.

36. ČUKLIĆ — To je selo koje je od Livna udaljeno oko 12 km zračne linije na jugozapadnu stranu, na čijem području su stećci evidentirani na dva mjesta:

Na lokalitetu gdje je i savremeno rimokatoličko groblje i u njegovoj neposrednoj blizini nalazi se nekropola sa 50 stećaka (10 ploča i 40 sanduka), nejednake obrade, sa izvjesnim brojem amorfnih primjeraka. Ukrašeni su jedna ploča i jedan sanduk. Njihovi reljefni motivi su krst, polumjesec, bordure od cik-cak linija i scene kola i lova na jelena.

Druga nekropola je na izduženom brežuljku i platou nedaleko odavde, a broji 50 stećaka u obliku sanduka. Na jednom relativno velikom primjerku urezan je ćirilski natpis iz XV vijeka u kome se kaže da tu leži Radivoj Ilić iz Rame, Kovač poljanin. (Sl. br. 180)

Lit.: Š. Bešlić, 1971.a, 283;

M. Vego, 1970., br. 260; 1981., 63.

37. DELIJAŠ — Delijaš je veće selo u kraju koji se zove Crna rijeka, u okolini Trnova.

Na lokalitetu Vitica ili Groblje, na zaravanku jednog obronka Jahorine planine, u blizini sela,

situirana je jedna od najvećih nekropola stećaka u Bosni. Ona broji ukupno 241 spomenik, od čega 28 sljemenjaka i 213 sanduka. (Osim toga, 2 sanduka se nalaze na udaljenosti od 150 m). Spomenici su dobro obrađeni, ali su slabo očuvani.

Među ovim stećcima nađeno je pet primjeraka koji na svojim stranicama imaju isklesane reljefe. Tu vidimo predstavu muške figure sa napetim lukom, zatim predstavu kola sa pet muških figura, te scenu lova na jelena u kojoj je lovac na konju. Osim ovih, ovdje su još isklesani i motivi polumjeseca, polujabuke, kruga, luka sa strijelom i neobičan motiv koji se sastoji od dva kruga spojena debelom vrpcom.

Uz stećke i između njih nalaze se brojni savremeni pravoslavni grobovi, sa kamenim krstačama na površini. Oko 500 m istočno, izdiže se brdo Gradina.

Lit.: V. Čurčić, 1942., br. 206;
Š. Bešlić, 1967., 116-120.

38. DOBRO — To je selo koje je od Livna udaljeno oko 6 km zračne linije na jugoistočnu stranu, na čijem području su stećci evidentirani na pet mjesta:

U Brnjića docu (Brnjića gaj), u blizini sela, nalazi se nekropola sa dvadeset stećaka (devet ploča, deset sanduka i jedan sljemenjak), nejednake obrade, danas djelomično oštećeni. Ukrašena su dva sanduka i jedan sljemenjak reljefnim motivima polumjeseca, krsta, rozete, stabla i biljnih stilizacija. U polju kod Vidovića kuća nalazi se nekropola sa dvadeset tri stećka (pet ploča i osamnaest sanduka), nejednake obrade, s izvjesnim brojem amorfnih primjeraka. Na jednom sanduku isklesani su reljefni motivi mača, polumjeseca, rozete i stilizovanog krsta. Na mjestu gdje je i današnje rimokatoličko groblje, postoji skupina od devet stećaka (osam sanduka i jedna krstača sa sandukom), osrednje, pretežno slabe obrade, bez ukrasa. Na lokalitetu Begovača, kod kuća Maglica, nalazi se nekropola sa sedamdeset pet stećaka (četrdeset ploča, trideset tri sanduka i dva sljemenjaka), slabije obrade i očuvanosti, sa znatnim brojem amorfnih primjeraka. Jedan sljemenjak je ukrašen reljefnim motivima rozete, biljne

stilizacije i scene lova. Nedaleko odatle, pokraj ceste ka Kupresu, postoji skupina sa šest stećaka u obliku ploča, slabe obrade, bez ukrasa.

Lit.: Š. Bešlić, 1971.a, 282.

39. DOMAŠEVO — Domaševo je selo u zapadnom kraju Ljubomira, u okolini Trebinja. Na njegovom području su stećci evidentirani na četiri mjesta:

Najveća skupina se nalazi na lokalitetu Đurđeva crkva, u zaseoku Musići. Broji 122 stećka, od čega 85 ploča i 37 sanduka. Na 15 primjeraka su isklesani reljefni ukrasi, i to: povijena lozica sa trolistovima, ptice, kolo, figura žene, konji, niz ljiljana, vrpca od kosih paralelica, stilizovan krst, polumjesec, rozete, arkade, štit sa mačem, štap i scene lova. Najviše se ističu povijene lozice sa trolistovima i arkade. Na jednom visokom sanduku, uz reljefe dviju ptica i povijenu lozicu, urezan je kratak ćirilski natpis u kome se spominje Radosava sa sinom Brankom. Do nekropole su ostaci temelja neke stare crkve, sa ugrađenim stećcima, a u obližnjem pravoslavnom groblju nalazi se jedna starija krstača sa natpisom koji se odnosi na kneza Zeta, sa šifrovanom godinom 1572.

Na Obradovu kamenu, oko 100 m sjeveroistočno nalazi se skupina od 7 stećaka (5 ploča i 2 sanduka), sa jednim ukrašenim primjerkom. Oko 100 m južno od te skupine, smješten je jedan osamljen sanduk, bez ukrasa, a oko 300 m dalje, ka lokalitetu Naplav, nalaze se dvije osamljene ploče, bez osobitosti.

Lit.: Č. Truhelka, 1895.b, 368;
M. Vego, 1962.a, 233-234;
1964.a, br. 113 i 114;
Š. Bešlić, 1971.a, 395.

40. DOPASCI — Dopasci (Gornji, Srednji i Donji) su sela u okolini Kladnja, na čijem području su stećci evidentirani na šest mjesta:

U Gornjim Dopascima postoje tri lokaliteta stećaka. Jedan je iznad zaseoka Pelemiši, sa 22 spomenika, drugi je na mjestu gdje je kasnije nastalo pravoslavno groblje i ima 5 spomenika, a treći sa 3 spomenika nalazi se na nedalekoj livadi.

Na lokalitetu Ljuto brdo, u Srednjim Dopascima, nalazi se nekropola sa dvadeset pet stećaka, zatim na lokalitetu Obri kod Donjih Dopasaka nekropola sa sedamnaest stećaka, te na pošumljenom brijegu oko 100 m sjeverozapadno odatle nekropola sa četrnaest stećaka.

Na ukupno 10 primjeraka navedenih nekropola isklesani su reljefi, među kojima se, i po broju i po obradi, osobito ističu dvostruke spirale, motivi koji su karakteristični za šire područje oko Kladnja.

Na nekropoli Ljuto brdo sljemenjak ima ćirilski natpis u kome se kaže da tu leži Dragilo Miletić, a da je natpis izradio njegov sin Dragiša. Specifičnost ovoga natpisa je u tome što je on pisan naopako, zbog čega se može čitati "u ogledalu" (Spigelschrift), kakav slučaj postoji samo još u Vladevini kod Rogatice.

Lit.: Ć. Truhelka, 1894.a, 775-776;
Š. Bešlić, 1969.a, 157-161 i 173-174;
M. Vego, 1970., br. 234.

41. DREŽNICA — To je selo i kraj u donjem području Neretvine pritoke Drežanke, sjeverozapadno od Mostara. Na lokalitetu Zaušje, platou lijevo od ušća Drežanke, nalazi se, u živu stijenu uklesan, ćirilski natpis koji kaže da je tu dvorac vojvode Mastana (Bubanjica). Natpis potječe iz vremena bosanskog bana Tvrtka (1355.-1377.) (Sl. br. 15)

Na lokalitetu Sritna njiva u Donjoj Drežnici nalaze se dvije nekropole sa ukupno trideset pet stećaka, a na lokalitetu Crkvina, s lijeve strane Neretve, nekropola sa dvadeset stećaka. Dva primjerka ovih stećaka imaju reljefe čovjeka sa štitom i mačem, lova na jelena, kružni vijenac i friz od cik-cak linija.

Na lokalitetu Križevi, desetak kilometara uzvodno Drežankom, kod sela Strižovo (zaselak Sveća), na samoj cesti, nalaze se četiri stare dosta oštećene krstače na kojima se vide reljefi krsta, polumjeseca, "svastike", predstave čovjeka, konja, zmije i scene kola.

Lit.: Š. Bešlić, 1955., 70-72;
1971.a, 338;
1956., 179-188.

42. DRINOVCI — Drinovci su veće selo i predio koji je od Gruda udaljen oko 7 km zračne linije na jugozapadnu stranu, na čijem području su stećci evidentirani na četiri mjesta:

Na lokalitetu Šprljine i u njegovoj neposrednoj blizini, kod Nuića mahale, nalazi se nekropola sa 40 stećaka (38 sanduka i dva sljemenjaka), dobre obrade i očuvanosti. Ukrašeno je 11 primjeraka. Najčešće se javljaju reljefni motivi rozete, krsta (ima i originalno stilizovanih) i "vodenice", a zatim dolaze kružni vijenci, bordure i frizovi od povijene lozice sa trolistovima, a onda štit sa mačem, figura muškarca sa uzdignutim rukama, te scene kola.

Na lokalitetu Ratac, u zaseoku Erkapići, nalazi se nekropola sa sedam stećaka u obliku sanduka, među kojima pet primjeraka posjeduju ukrase bordure od povijene linije sa trolistovima, polumjeseca, rozete i "vodenice".

Na lokalitetu Bijeli greb u zaseoku Vituša, gdje je i savremeno rimokatoličko groblje, nalazi se skupina od pet stećaka (četiri sanduka i jedan sljemenjak), među kojima jedan sanduk i jedan sljemenjak imaju reljefne motive obične vrpce, bordure od povijene lozice sa trolistovima, štita sa mačem krsta, rozete, polumjeseca i "vodenice".

Seosko aktivno rimokatoličko groblje zasnovano je na mjestu gdje je bila nekropola stećaka, od koje su do danas preostala tri sanduka, na kojima su isklesani reljefni motivi bordure od povijene lozice sa trolistovima i rozete.

Lit.: Š. Bešlić, 1971.a, 303-304.

43. DUMONJIĆI — To je selo koje je od Rogatice udaljeno oko 12 km zračne linije na sjevernu stranu.

Na lokalitetu Brdo, u blizini naselja, nalazi se nekropola sa 80 stećaka (74 sanduka i šest sljemenjaka). Spomenici su vrlo dobro obrađeni, ali su danas znatno okrnjeni, neki su prevrnuti, a deset primjeraka je uzidano u obližnje zgrade.

Ukrašeno je šest primjeraka, i to pet sanduka i jedan sljemenjak. Njihovi reljefni motivi su mač, biljne stilizacije sa spiralama i "vodenica".

Oko 200 m istočno, nalazi se staro i novo muslimansko groblje.

Među najstarijim ukrašenim nišanima nalazi se i jedan sa ćirilćkim natpisom u kome se kaŹe da je to biljeg Sulimana Oškopice, koji vjerovatno potjeće iz druge polovine XV ili iz poćetka XVI vijeka.

Lit.: M. Vego, 1970., br. 230;

Š. Bešlagić, 1978., 70-71;

1971.a, 247.

44. DUVANJSKO POLJE — Ovo kraško polje ima oko 120 km² površine, a proteŹe se oko Duvna, uglavnom na njegovu juŹnu i jugoistoćnu stranu. Uz naselja ivicama polja — Duvno, Stipaniće, Ćebaru, Donji Brišnik, Mrkodol, Vran-Babu, Crvenicu, Homolje, Kongoru, Lipu, Mandino Selo, Oplećane, Letku, Sarajlije, Lug i Eminovo Selo — smještene su 33 nekropole sa ukupno 1104 stećka. Po osnovnim oblicima, to brojno stanje izgleda ovako: 879 ploća, 210 sanduka i 15 sljemenjaka. Ovdje nema uspravno stojećih stećaka. Najveća je skupina u Lipi — 378 stećaka, meću kojima se svojim dimenzijama istiće jedna ploća (230 × 215 cm). Izmeću stećaka, ili uz njih, vidi se znatan broj grobova koji su na površini zemlje obiljeŹeni u zemlju zabode-nim kamenovima, što je karakteristićno i za ostale krajeve zapadne Bosne. Vrlo je malen broj primjeraka sa reljefima — samo 31 stećak, meću kojima najviše u obliku sljemenjaka. Najbrojniji reljefni motivi su bordure i frizovi (povijena lozica sa trolistovima ili sa spiralicama, kose paralelice, cik-cak linije i dr.), zatim krstovi (obićni i stilizovani). Od ostalih motiva, ovdje se javljaju rozete (zvijezde), polumjeseci, polujabuke, kruŹni vijenci, biljne stilizacije i još neki. Sve biljne stilizacije su u osnovi ljiljan, što Duvanjsko polje veŹe sa ostalim krajevima zapadne Bosne, a onda i Imotske krajine i Dalmacije. Figuralne predstave i kompozicije su najzanimljiviji reljefi ovoga kraja. Tako, tu vidimo 4 scene lova na jelena, sa lovcima na konjima i 3 scene lova na vepra, sa lovcima pješacima. Prizori kola su isklesani na 4 mjesta.

Na stećcima Duvanjskog polja nema natpisa.

Po analogiji nekih reljefnih motiva, posebno o biljnim stilizacijama, pretpostavlja se da stećci ovoga polja poćinju u XIV a traju sve do polovine XVI vijeka.

Lit.: Š. Bešlagić, 1958.a, 375-396;

1971.a, 285-287 i 288-289.

45. ĐURDEVAC — Đurdevac je selo na lijevoj strani Drine, u široj okolini Srebrenice. Na putu iznad sela, nalazi se nekropola sa 6 stećaka (1 sanduk, 4 sljemenjaka i 1 stup). Ukrašeni su dva sljemenjaka i jedan stup. Njihovi reljefni motivi su polumjesec, rozeta (zvijezda), luk sa strijelom i mać. Na jednoj vertikalnoj strani stupa uklesan je ćirilćki natpis u kome se kaŹe da tu leŹi DabiŹiv Marković, a da mu je spomenik podigao njegov brat Vuk.

O sahranjenom DabiŹivu dosada nisu naćeni podaci u arhivama i u historijskim izvorima i literaturi. Svakako se radi o nekom uglednijem ćovjeku ovoga kraja.

Po obliku slova, natpis iz Đurdevca najvjerovatnije potjeće iz XV vijeka.

Iznad naselja se izdiŹe brdo Đurdevac na kome se vide ostaci srednjovjekovnog utvrćenog grada.

Lit.: Š. Bešlagić, 1964.a, 137-138;

1971.a, 237-238;

M. Vego, 1970., br. 315.

46. ĐURDEVIK — Selo u okolini Źivinica, pokraj ceste Tuzla — Kladanj, na ćijem podrućju se stećci nalaze na pet lokaliteta. Ovdje navodim dva najzanimljivija:

U parku Osnovne škole nalazi se nekropola sa 6 stećaka (3 stupa i 3 sljemenjaka). Jedan oboreni stup je izvanredno bogato i dosta originalno ukrašen. Njegovi reljefni motivi su biljna stilizacija sa cvjetovima, S spirala i povijena lozica sa spiralnim zavojima na kojima vise grozdovi — sva u okviru od nazubljene bordure. (Sl. br. 16)

U Vrpolju, pokraj rjećice Oskove, kod kuće Franje Molana, nalazi se poremećena nekropolica sa 3 stećka (2 sanduka i 1 sljemenjak). Na jednoj strani sljemenjaka isklesana je predstava konja i jahaća na njemu, a na drugoj ćirilćki natpis u kome se kaŹe da tu na svojoj zemlji plemenitoj leŹi Stojan Utulović i da mu je spomenik postavio njegov brat Ostoja.

O Stojanu Utuloviću nema podataka u poznatim historijskim izvorima i u literaturi, ali svakako je bio ugledan ćovjek i feudalac u ovome kraju. Njegov epitaf najvjerovatnije potjeće iz XIV-XV vijeka.

Lit.: Ć. Truhelka, 1895.a, 352-353;

M. Vego, 1970., br. 240;

Š. Bešlagić, 1971.a, 208.

47. ELEZOVIĆI — U području Gornjeg Hrasna, u široj okolini Čapljine, nalazi se selo Elezovići.

Na lokalitetu Podgradinje (ispod Gradine), uz pravoslavnu crkvu i napušteni manastirski konak, nalazi se nekropola sa 91 stećkom (21 ploča, 58 sanduka, jedanaest sljemenjaka i jedna krstača sa pločom). Spomenici su relativno velikih dimenzija i dobro su obrađeni. Na trinaest primjeraka su isklesani reljefi (na devet sanduka, tri sljemenjaka i jednoj krstači). Zastupljeni su ovi ukrasni motivi: tordirana vrpca, povijena lozica sa trolistovima, rozeta, štit sa mačem, stilizovani krst, arkade, predstava ptice, lava i fantastične životinje, scene lova, kola i borbe sa medvjedom.

Ovdje se pojavljuju i četiri ćirilica natpisa (na jednoj ploči, dva sljemenjaka i jednoj krstači) koji se odnose na Radivoja Draščića, Ivana Vukićevića, Ninoja Lupovčića i Vuka, sina kneza Obrada.

Stećci Elezovića počinju u XIV vijeku, intenzivnije se klešu i postavljaju u XV, a prelaze i u XVI vijek. (Sl. br. 17)

Lit.: Š. Bešlić, 1960a, 92-97;
Č. Truhelka, 1891.b, 91-92;
M. Vego, 1964.a, br. 80-83.

48. EMINOVO SELO — To je selo na Duvanjskom polju, udaljeno od općinskog centra oko 3 km zračne linije na sjevernu stranu, na čijem području su stećci nađeni na šest mjesta:

U dolinici pokraj ceste za novootvoreni rudnik, raspoređena na nekoliko razmaknutih mjesta, nalazi se skupina od pet stećaka (tri ploče, jedan sanduk i jedan sljemenjak). Na stranicama sljemenjaka su reljefi rozete, ljiljana, friza od kosih paralelica i figure žene. Stotinjak metara sjeverno nalazi se nekropola sa 46 stećaka (34 ploče i 12 sanduka), slabe obrade i očuvanosti, među kojima jedan sanduk ima reljefe povijene lozice sa spiralicama, polumjeseca i cik-cak linije. Podnu brda Klapavica nalazi se nekropola sa deset stećaka (devet sanduka i jedan sljemenjak), među kojima sljemenjak ima reljefni ukras rozete i predstave lova na vepa. Na samome brdu Klapavici nalazi se skupina od devet stećaka (osam ploča i jedna krstača). Na krstači su isklesani reljefni motivi polumjeseca, krstača, razni geometrijski ornamenti i

predstava perjanice (čelenke). Nedaleko nekropole podnu Klapavice, pokraj ceste, leži osamljen stećak u obliku lijepo klesanog sljemenjaka na kojemu su isklesani dosta originalni reljefni motivi arkada sa tordiranim stupovima i lukovima, u čijim interkolumnijama su figure muškarca, žene i konja sa jahačem, zatim biljna stilizacija u vidu ljiljana, te "svastika". Malo dalje od prethodnih nekropola, pokraj ceste za Mokronoge, nalazi se skupina od četiri stećka u obliku dosta oštećenih ploča, bez ukrasa. (Sl. br. 18)

Lit.: Š. Bešlić, 1958.a, 391-293;
1971.a, 285.

49. GORANI — Selo u dolini Neretvice, udaljeno od Konjica oko 25 km zračne linije na sjeverozapadnu stranu, na čijem području su stećci evidentirani na četiri mjesta:

Na Glavičini, blizu Osnovne škole i džamije, nalazi se nekropola sa sedamnaest stećaka (dva sanduka i petnaest sljemenjaka), raspoređenih u tri skupine. Na tri sljemenjaka su isklesani reljefi sa motivima polumjeseca, štapa i polujabuke koje se nalaze i na hrbatu spomenika.

Na lokalitetu Barevište nalaze se dva stećka u obliku sanduka, bez ukrasa, kao ostatak nekadašnje brojnije nekropole.

Oko 600 m sjeverno od Glavičine, na brdu Šarčevina, iznad mahale Liješće, nalazi se nekropola sa 150 stećaka u obliku relativno velikih sanduka, bez ukrasa.

Na prevoju Trnovik, na putu za Bukovicu, nedaleko Ilinog brda, nalazi se nekropola sa deset stećaka u obliku sanduka, bez ukrasa.

U susjednom selu Donjoj Bukovici nađena je poznata kamena stolica, sa ukrasima i ćirilskim natpisom koji se odnosi na Ivana Pavlovića. Oko 400 m južno od Glavičine, nalazi se lokalitet Pavlovina, a na njemu pećina koja se pripisuje Grcima, a tu je negdje mogla biti i bogumilska hiža. U blizini je i lokalitet Crkvine, gdje su primijećeni ostaci stare crkve. (Sl. br. 19)

Lit.: Š. Bešlić, 1985., 34-40, 73-76 i 81-83;
1971.a, 325.

50. GORICA — Gorica je selo u okolini Paga, na otoku Pagu, u Hrvatskoj. Uz rimokatoličku crkvu sv. Ante, gdje je nekada bila i stara crkva, sa grobljem, danas se nalaze dva stećka u obliku oštećenih sanduka, bez ukrasa. Jedan od tih stećaka danas služi kao stepenik u crkvenom dvorištu.

Ova nekropolica u Gorici predstavlja najdalji lokalitet stećaka u Dalmaciji.

Na Pagu postoje još tri lokaliteta sa stećcima – Dinjiška, Povljana i Vlašići koji nisu tako daleko kao Gorica.

Lit.: Š. Bešlić, 1974.a, 58.

51. GOVEDOVIĆI — U Govedovićima kod Tinova, na mjestu gdje je i staro muslimansko groblje, nalazi se nišan u obliku četverostranog stupa, sa piramidalnim završetkom koji, uz motive polumjeseca, rozete i krsta (?), ima reljefnu predstavu lova na jelena i uklesan ćirilčki natpis (djelomično oštećen) koji kaže da je to biljeg nekog Radonje (?).

Nije sasvim jasno da li se u ovome slučaju radi o hrišćanskom ili o muslimanskom nišanu. Po svim svojim osobinama ovaj nišan bi mogao biti pojava iz druge polovine XV vijeka. (Sl. br. 20)

Lit.: Š. Bešlić, 1978., 71-72;
1971.a, 180.

52. GRADAC — To je selo koje je od Hadžića udaljeno oko 2 km zračne linije na jugozapadnu stranu, na čijem području su stećci nađeni na četiri mjesta:

Na lokalitetu Orah nalazi se nekropola sa pedeset osam stećaka (pedeset pet sanduka i tri sljemenjaka). Na stranicama jednog sljemenjaka isklesani su reljefni motivi tordirane vrpce, polumjeseca, polujabuke i spirale. U centru naselja nalazi se osamljen stećak u obliku ploče na kojoj je isklesan motiv "vođenice". Na lokalitetu Gomjenice, kod kuće Sejfe Šehića, nalazi se skupina od osam stećaka (sedam sanduka i jedan sljemenjak), bez ukrasa. Na lokalitetu Krst, na zaravanku brežuljka zapadno i iznad sela, nalazi se skupina od četiri stećka (jedna ploča i tri sanduka). Na jednome

sanduku vidimo reljefne motive biljnih stilizacija i "svastike".

Na prvoj nekropoli ima i nekoliko fragmenata stećaka i jedna antička ara koja je iskorištena kao stećak. Sasvim blizu su ostaci srednjovjekovnog utvrđenog grada, koji se u historijskim izvorima prvi puta spominje 1335. godine. Po njegovom imenu (Gradac) i selo je dobilo svoje ime.

Lit.: Đ. Mazalić, 1943., 193-206;
Š. Bešlić, 1971.a, 172-173.

53. GRAHOVČIĆI — Grahovčići su selo u okolini Travnika. Pokraj puta u Konjeviće, na mjestu gdje je i današnje rimokatoličko groblje, nalazi se nekropola sa dvanaest stećaka, od čega šest sljemenjaka, jedan sanduk i pet krstača. Tri sljemenjaka ove nekropole oblikovana su tako da na čeonim stranama (jedan i na bočnim) imaju arkaadne niše, koje se nekada gore lučno završavaju. Na jednome od njih isklesan je reljef polumjeseca. Krstače ove nekropole su specifično oblikovane. One nemaju uobičajenih popriječnih krakova, nego manje ispupčenje ili lučne ureze (nekada po dva para) kojima se ti krakovi donekle dočaravaju, a u svojim gornjim dijelovima se završavaju nesrazmjeno velikim okruglim glavama. Tako oblikovane krstače nalazimo na više mjesta u okolini Travnika, kao naprimjer u Brajkovićima i Gučoj Gori. Takve specifične krstače se pojavljuju i na jednom dijelu zeničkog područja, pa se mogu nazvati travničko-zeničkim krstačama.

Krstače Grahovčića su dosta dobro ukrašene. Njihovi reljefni motivi su najčešće krstovi (obični, tordirani, okruženi vijencima), rozete, krugovi i polumjeseci.

Na jednoj krstači je uklesan ćirilčki natpis u kome se kaže da je tu sahranjen Mihovil Grahovčić, prave vire rimske. (Sl. br. 21)

Oblici, ukrasi i natpis stećaka Grahovčića upućuju na pretpostavku da su oni pojava XV i XVI vijeka.

Lit.: Đ. Mazalić, 1957., 109;
Š. Bešlić, 1967., 63-65 i 101-102;
1971.a, 144-145.

54. GRBOREZI — To je selo koje je od Livna udaljeno oko 10 km zračne linije na jugozapadnu stranu, pokraj ceste ka Splitu.

Na lokalitetu Mramorje, oko 1 km cestom prema Splitu, s desne strane, nalazi se nekropola sa 86 stećaka u obliku slabije obrađenih sanduka, orijentacije po pravcu sjeverozapad-jugoistok, bez ukrasa.

Grobovi ove nekropole su istraženi 1954.-1956. godine. U 75 od ukupno 265 ispitanih grobnih raka, nađeno je 146 raznovrsnih predmeta kao priloga od metala, keramike, tekstila, drveta, kože i drugog materijala i 30 raznovrsnih novčića. Najvredniji prilozima su 73 primjerka naušnica od srebra, pozlaćenog srebra i čistog zlata, rađenih u tehnici filigrana od prvorazrednih domaćih majstora. Ustanovljene su tri osnovne vrste grobnica: u prostoj zemlji, u zemlji ali sa upotrebom drvenih dasaka ili drvenog sanduka i grobnice ograđene kamenim pločama. Pokojnici su polagani na leđa, sa opruženim nogama, sa rukama nekad opruženim, a nekad prebačenim preko prsa. U nekim rakama su bila po dva, pa i tri ili četiri kostura. (Sl. br. 22)

Lit.: Š. Bešliagić — D. Basler, 1964.;
Š. Bešliagić, 1971.a, 281.

55. GVOZNO POLJE — Ovo malo kraško polje se prostire u podnožju Treskavice planine, u okolini Kalinovika. Ispod brda Gradac nalazi se nekropola sa 87 stećaka, od čega 27 ploča, 54 sanduka, četiri sljemenjaka i dvije krstače.

Spomenici su dobro obrađeni, danas je znatan broj okrnjen, nagnut ili utonuo u zemlju.

Na četrnaest primjeraka nađeni su reljefi. Po brojnosti, ističu se ukrasni motivi koji prikazuju lov i kolo (ples). Ostali motivi su štitovi, mačevi, krstovi, stilizovane biljke i pojedinačne ljudske i životinjske figure, među kojima se svojom originalnošću ističu stilizovani zmajevi. Veoma su zanimljive dvije scene kola — u jednoj kolovođa drži izdignut mač, a druga se sastoji od tri muškarca koji vrlo živo igraju. Na vodoravnoj strani jednoga sanduka isklesan je zmaj koji upravo hoće da proguta ženu. (Sl. br. 23)

Lit.: Š. Bešliagić, 1962.d, 33-38 i 103-104;
1971.a, 183-184.

56. HAJDAROVIĆI — To je selo koje je od Zavidovića udaljeno oko 9 km zračne linije na sjeveroistočnu stranu, na čijem području se stećci nalaze na tri mjesta:

Prva nekropola je na lokalitetu Mramor, pokraj ceste, a broji 13 stećaka u obliku sanduka. Druga se nalazi u blizini šume Kuvelj i pećine Popov stan, pokraj ceste ka Zavidovićima. Ona ima 17 stećaka (6 ploča i 11 sanduka). Spomenici su slabo obrađeni i očuvani. Ukrašena su tri primjerka. Njihovi reljefni motivi su polumjesec i dvostruka spirala. Treća skupina ima 4 stećka u obliku ploča, a nalazi se 300 m sjeverno od zaseoka Kuljani. Bliži podaci nisu poznati.

Lit.: Š. Bešliagić, 1967., 84.

57. HAN KOLA — Selo koje je od Banje Luke udaljeno oko 15 km zračne linije na jugozapadnu stranu.

Na lokalitetu Čardašišće, u blizini zaseoka Jaćimovići, smještena je nekropola sa 100 stećaka u obliku sanduka. Spomenici su veoma slabo obrađeni, znatan broj su amorfni, prilično su oštećeni i djelimično u zemlju utonuli. Neki primjerci su relativno velikih dimenzija.

Većina stećaka ove nekropole postavljena je po pravcu zapad-istok, a manji broj ima orijentaciju po pravcu sjever-jug. Svrstani su u nizove.

Lit.: Š. Bešliagić, 1971.a, 99.

58. HOČEVLJE — Na području sela Hočevlje, u okolini Breze, evidentirani su stećci na tri mjesta:

Jedna nekropola se nalazi na njivi Repuh, blizu kuće Blagoja Lakića. Broji četrnaest spomenika (dvije ploče, tri sanduka i devet sljemenjaka). Tri primjerka imaju reljefne ukrase tordiranih vrpca, dvostrukih spirala sa rozetama i štapa. Druga nekropola je na lokalitetu Lješćar; ima trinaest stećaka u obliku sanduka, bez ukrasa. Najinteresantnija je treća nekropola koja se nalazi na njivi Zagoni, nekoliko stotina metara istočno od seoskih kuća. Ona ima svega četiri stećka u obliku nešto oštećenih sljemenjaka. Svi primjerci imaju reljefe. Tu se

javljaju motivi tordiranih vrpca, dvostruke spirale kombinovane sa ljiljanom i rozetom i dva originalna motiva u dvije arkadne niše smještena je predstava čovjeka (muškarca) koji sjedi na stolici, u jednoj ruci drži štap, drugom pridržava poveliku otvorenu knjigu, a iznad toga, u trouglastom prostoru, vidimo pijetla, rozetu i nejasan još neki predmet koji podsjeća na sveštenu kapu.

Od ovih ukrasa najviše pobuđuje pažnje i zanimanja sjedeća muška figura sa štapom i knjigom. Izraženo je mišljenje da se u ovome slučaju radi o predstavi djeda ili gosta heretičke Crkve bosanske. (Sl. br. 24)

Lit.: Š. Bešlić, 1967., 30-33 i 93;
1971.a, 157-158.

59. HODOVO — Hodovom se smatra ne samo naselje istoga imena sa svojom okolinom, nego i čitav kraj u sjeverozapadnom dijelu područja općine Stolac, u koji spada i naselje Ljubljénica sa svojom okolinom. Na području Hodova evidentirano je 10 nekropola, od kojih 7 uz naselja Hodova (lokaliteti: Brdo, Radan krst, Pogrebniice, Perići, Perića njiva, Perića groblje i Crnogovac), a 3 uz naselje Ljubljénicu (lokaliteti: Pravoslavno groblje, Bečak i Rimokatoličko groblje).

Na svih deset mjesta nađena su ukupno 342 stećka, od čega pet ploča, 317 sanduka, 18 sljemenjaka i dvije krstače. Najveća skupina je na Perića groblju sa 120 primjeraka, za njom slijedi Brdo sa 52 primjeraka, a ostali lokaliteti imaju po manje od 50 primjeraka. U odnosu na oblike, zanimljiva je okolnost da jedan sljemenjak na nekropoli Brdo ima 4 krovne plohe, što je inače velika rijetkost, i da su 2 stećka na Perića groblju rimske spolije.

Ukrašeno je pedeset osam primjeraka, a najukrašénija je nekropola Radan krst (50%). Ploče nemaju ukrasa, a procentualno najviše ih imaju krstače i sljemenjaci. Najbrojniji motivi su povijesne lozice sa trolistovima i tordirane vrpce, za njima slijede rozete (zvijezde), a onda krstovi. Dosta su brojni i štitovi sa mačevima, kao i arkade. Među manje brojnim motivima javljaju se polumjeseci, lukovi, "vodenice", pojedinačne figure ljudi, parovi ljudskih figura i scene kola i lova. Ovdje je nađen

i vrlo rijedak motiv dvaju prepletenih zmajeva, te jedinstvena predstava ležeće ljudske figure, sa gore ispruženim rukama.

Stećci Hodova imaju tri ćirilćka natpisa iz kojih doznajemo da su tu sahranjeni velikaši Pavko Radohnić, Stjepan Trjedanović i Vukosav Crjepović. (Sl. br. 25)

Stećci Hodova pretežno potjeću iz XIV i XV vijeka, ali je njihov izvjestan broj postavljen još u XIII vijeku.

Lit.: Š. Bešlić, 1970., 113-163;
1971.a, 368;
M. Vego, 1962., 196-199,
1964.a, br. 51-52.

60. HOTIĆINA — To je selo koje je od Pala udaljeno oko 9 km zračne linije na istočnu stranu.

Dužinom grede u samome naselju situirana je velika nekropola sa 221 stećkom (214 sanduka i 7 sljemenjaka), relativno velikih dimenzija, pretežno dobre obrade a osrednje očuvanosti.

Veći broj ovih stećaka je orijentiran na pravcu zapad-istok, a manji po pravcu sjever-jug. Svrstani su u nizove.

Ukrašeno je devet primjeraka. Zastupljeni su ovi reljefni motivi: polumjesec, krst, spirala, zastava i mač.

Lit.: Š. Bešlić, 1971.a, 262.

61. HREŠA — Hreša je selo koje je do periferije Sarajeva udaljeno oko 3 km zračne linije na sjeveroistočnu stranu, na čijem području su stećci evidentirani na dva mjesta:

Na brijegu blizu Osnovne škole nalazi se nekropola sa 24 stećka (3 ploče, 8 sanduka i 13 sljemenjaka). Spomenici su relativno većih dimenzija, dobro su klesani, a danas su znatno oštećeni i u zemlju utonuli. Jedan sljemenjak ima dva postolja. Ukrašeno je sedam primjeraka. Njihovi reljefni motivi su polumjesec, krst, mač, biljne stilizacije i originalne antropomorfne predstave. (Sl. br. 26)

Ranije je ova nekropola imala više stećaka. Na jednoj strani nekropole nalaze se ilirski tumulusi, a na drugoj stari muslimanski nišani.

Na lokalitetu Siljevina, oko 1 km istočno odavde, iza zaseoka Kosmajci, nalazi se nekropola sa šesnaest stećaka (jedanaest sanduka i pet sljemenjaka). Jedan sanduk je dvostruki, sa postoljem. Ovi spomenici nemaju ukrasa.

Lit.: P. Vrako-Korešec, 1940., 45-47;
Š. Bešliagić, 1971.a, 174.

62. HRNČIĆ — U široj okolini Bratunca, u području Ludmera nalazi se selo Hrnčić. Odmah iznad naselja je nekropola sa 27 stećaka (šest ploča, tri sljemenjaka i osamnaest sanduka), srednje obrade, slabe očuvanosti.

Na devet primjeraka ustanovljeni su reljefi. Kao i na drugim nekropolama Ludmera, i ovdje većina stupova ima plastična rebra uzduž i sredinom vertikalnih strana. Karakteristični su i brojni reljefni motivi stilizovanih biljaka i povijenih lozica sa spiralama i grozdovima. Uz to se javljaju motivi krstova, polumjeseca, rozeta (zvijezde), polujabuke i paralelnih urezanih linija. Jedan sljemenjak na svim stranama, kao i na krovnim ploham, ima paralelna rebra, kao da se time želilo prikazati drvenu kuću od brvana. Na jednom stupu je urezanim konturama prikazana ljudska figura (gornji dio oštećen) u stojećem stavu.

Kod zaseoka Tekija bio je i stećak u obliku stupa, sa predstavom ljudske figure u stavu oranta i biljnim ornamentima, koji je prije više od dvadeset godina prenesen u Zemaljski muzej u Sarajevo.

Lit.: D. Sergejevski, 1952., 6-8 i 31;
Š. Bešliagić, 1971., 226.

63. HRTA — Selo koje je od Prijepolja (Srbija) udaljeno oko 13 km zračne linije na jugozapadnu stranu, na čijem području su stećci ustanovljeni na dva mjesta:

Na lokalitetu Preseglji nalazi se nekropola sa 28 stećaka (26 ploča i dva sanduka), slabije obrade, dosta oštećeno. Na jednom sanduku vidi se reljefni motiv običnog i koncentričnog kruga. Odmah do stećaka su prehistorijski tumulusi i više primjeraka amorfni nadgrobnici, vjerovatno nešto mladih od stećaka.

Na lokalitetu Grčko groblje nalazi se nekropola sa 54 stećka (37 ploča i 17 sanduka). Jedan sanduk je kombinovan sa sljemenjakom. Obrada ovih spomenika je vrlo neujednačena, mnoge ploče su samo pritesane. Ima dosta oštećenih primjeraka. Na četrnaest stećaka su isklesani reljefi. Njihovi reljefni ukrasi su tordirana vrpca, krug, krst u krugu, mač i arkade.

Lit.: Š. Bešliagić, 1971.a, 426.

64. HRUŠTA — To je selo koje je od Nevesinja udaljeno oko 11 km zračne linije na sjeverozapadnu stranu, na čijem području su stećci nađeni na četiri mjesta:

Na lokalitetu Krst, oko 600 m sjeverozapadno od naselja, nalazi se nekropola sa dvadeset stećaka (šest ploča, dvanaest sanduka, jedan sljemenjak i jedna krstača), vrlo dobre obrade, među kojima pet primjeraka (tri sanduka, jedan sljemenjak i jedna krstača) imaju reljefne motive povijene lozice sa trolistovima, rozete, rozete u kružnom vijencu, krsta, stilizovanog krsta, mača, štita sa mačem, polumjesec, "vodenice", biljne stilizacije sa spiralama i grozdovima i dosta originalnu predstavu ljudske glave sa markantnim dijelovima lica.

Na lokalitetu Brašljeva, oko 150 m zapadno, nalazi se nekropola sa četrdeset jednim stećkom (19 ploča, 20 sanduka, jedan sljemenjak i jedna krstača sa pločom), vrlo dobre obrade ali slabog današnjeg stanja. Ukrašeno je 13 primjeraka (tri ploče, osam sanduka, 1 sljemenjak i jedna krstača). Zastupljeni su ovi motivi: tordirana vrpca, raznovrsne bordure, rozeta i rozeta u kružnom vijencu, mač, štit sa mačem, polumjesec, biljna stilizacija sa spiralama i scena kola.

Na lokalitetu Igrište postoji nekropola sa trideset stećaka (dvadeset osam ploča i dva sanduka), vrlo dobre obrade. Ukrašeno je devet ploča. Njihovi ukrasi su bordure od cik-cak linija i povijenih lozica sa trolistovima, mač, štit sa mačem, rozeta, "vodenice" i predstava čovjeka sa štitom i mačem.

Na lokalitetu Mačipolje, oko 1,5 km jugozapadno od sela, nalazi se nekropola sa šezdeset stećaka (trideset pet ploča, dvadeset tri sanduka, jedan sljeme-

njak i jedna krstača), vrlo dobre obrade. Na sedam primjeraka (četiri ploče, dva sanduka i jedna krstača) isklesani su reljefi obične bordure i povijene lozice sa trolistovima, rozete u kružnom vijencu, polumjeseca i mača. (Sl. br. 27)

Lit.: D. Sergejevski, 1948.b, 245;
Š. Bešlić, 1971.a, 345-346.

65. HUTOVO — Selo koje je od Čapljine udaljeno oko 21 km zračne linije na jugoistočnu stranu, na čijem području su stećci nađeni na tri mjesta:

Na lokalitetu Karusovice, na tumulu između Gornjeg i Donjeg Hutova, nalazi se nekropola sa sedam stećaka (tri ploče i četiri sanduka), uglavnom dobre obrade, među kojima pet primjeraka (dvije ploče i tri sanduka) imaju reljefne ukrase bordure i fizova od kosih paralelica, tordiranog užeta, arkada (sa figurama u interkolumnijama) i scene kola.

Na lokalitetu Crkvine, oko 400 m jugoistočno odatle, nalazi se nekropola sa 101 stećkom (69 ploča i 32 sanduka), uglavnom dobre obrade, sa manjim brojem veoma oštećenih primjeraka. Na dvije ploče i četiri sanduka isklesani su reljefi. Najviše motiva je u vidu bordura i frizova sa kosim i cik-cak crticama, zatim se javljaju motivi polumjeseca, rozete, luka sa strijelom i prikaza ruke.

Na lokalitetu Lišće, pokraj puta za Cariće, oko 2 km jugozapadno od sela, nalazi se nekropola sa 48 stećaka (35 ploča, 10 sanduka, 2 sljemenjaka i jedna krstača sa sandukom), vrlo dobre obrade, ali danas znatne oštećenosti. Među njima 19 primjeraka (9 ploča, 7 sanduka, 2 sljemenjaka i jedna krstača) imaju reljefne ukrase rozete, krsta (3 stilizovana), polumjeseca, bordure od povijene lozice sa trolistovima i sa kosim paralelicama, štita sa mačem, arkada, tordirane vrpce, kružnog vijenca, luka sa strijelom, "vodenice" i figuralne kompozicije sa čovjekom, konjem i jelenima.

U Novakovom klancu, pokraj puta za Velju Među, urezan je u živu stijenu ćirilčki natpis u kome se spominje Radovan Vukanović.

Lit.: Š. Bešlić, 1966., 55-58 i 88;
1971.a, 323-324;
M. Vego, 1962.a, br. 29.

66. IMAMOVIĆI — To je selo koje je od Sokoca udaljeno oko 17 km zračne linije na sjeverozapadnu stranu.

Na ovećem, blago zaobljenom brdu u blizini naselja, gdje je zasnovano i muslimansko groblje, nalazi se nekropola sa 63 stećka (29 sanduka, 32 sljemenjaka i 2 stupa). Spomenici su dobro klesani, a danas u djelomično u zemlju utonuli i korovom zarasli. Orijentirani su po pravcu zapad-istok, u nizovima. Na desete primjeraka (osam sljemenjaka i dva stupa) isklesani su reljefni motivi polumjeseca, krsta, dvostruke spirale, stilizovanog krsta, štapa, sablje, sjekirice i predstave čovjeka.

U sjevernom kraju nekropole nalaze se dva velika lijepo klesana nišana — obeliska, na kojima vidimo reljefne motive krsta, što znači da su nadgrobnici hrišćana. (Sl. br. 27a)

Lit.: Š. Bešlić, 1969.c, 25-30;
1971.a, 240.

67. JELAŠKE — Nedaleko muslimanskog sela Jelaške, u široj okolini Olova, nalazi se rimokatoličko seoce Dvištica, a u njenoj blizini, na mjestu gdje je i rimokatoličko groblje, evidentirana je skupina od osam stećaka (pet ploča, jedan manji sljemenjak i dva stupa).

Na široj uspravnoj strani nevisokog stupa na sljeme, uz motive krsta, polumjeseca i čovječijeg lica okruženog zrakastim krugom (vjerovatno ikonografska predstava sunca), urezan je dosta neobičan ćirilčki natpis u četiri reda, u kome se kaže da tu leži Dragoilo Novaković. U zabatu stupa je arapskim ciframa urezana godina 1589., što je jedinstven slučaj, a tekst epitafa počinje neuobičajenom invokacijom Jezus i Maria. Slova ovoga natpisa su uglavnom brzopisna.

Na jednom drugom stupu (prelomljenom), koji nije na svom prvobitnom mjestu, nalazi se natpis koji zbog oštećenja nije bilo moguće u potpunosti rekonstruirati. Iz samog teksta doznajemo da tu leži neki Vukas na svojoj plemenitoj zemlji, da su spomenik podigla njegova tri sina, te da je natpis pisao neki Pribil.

Po urezanim arapskim ciframa vidimo da prvi natpis potječe iz druge polovine XVI vijeka, a drugi

bi, po svojim paleografskim osobinama, mogao biti nešto stariji, vjerovatno iz XV vijeka.

Lit.: Š. Bešlić, 1964., 140-142;
M. Vego, 1970., 238-239.

68. JUSIĆI — To je selo koje je od Zvornika udaljeno oko 15 km zračne linije na sjeverozapadnu stranu, na čijem području su stećci evidentirani na dva mjesta:

Na lokalitetu Glavica, oko 500 m ispod naselja, bila je nekropola sa 201 stećkom (11 sljemenjaka i 190 stupova), od koje je do danas preostao samo 1 veliki sljemenjak sa postoljem, kao čitav i na svom pravom mjestu, dok su svi ostali izlomljeni i uzidani u obližnje ograde. Sačuvani sljemenjak je dobro obrađen. Na njegovim stranicama vidimo isklesane motive tordiranog kružnog vijenca i dvostruke spirale sa rozetom.

Na lokalitetu Begova njiva, pokraj puta ka Malešićima, nalaze se dva stećka (jedan sanduk i jedan stup), kao ostatak nekadašnje veće nekropole. Ovi spomenici nemaju ukrasa.

Lit.: D. Vidović, 1956., 223;
Š. Bešlić, 1971.a, 203.

69. KALESIJA — Kalesija je varošica i sjedište općine u sjeveroistočnoj Bosni, na čijem području je evidentirano trideset tri lokaliteta sa ukupno 251 stećkom. Na 28 primjeraka nađeni su reljefi, a na 3 natpisi. Važniji lokaliteti su uz slijedeća sela: Donje Hrasno, Kikači, Lipovice, Dubnica, Bulatovci, Zelina i Sajtovići.

Među reljefnim motivima ovdje najčešće susrećemo biljne stilizacije, sa simetričnim spiralama kombinovanim sa rozetama, krstovima i grozdovima, u čemu se bogatstvom ukrasa i izvjesnom originalnošću ističu stećci u Bulatovcima, Šeheru i Sajtovićima. Od ostalih motiva, treba istaknuti šindru, kao predstavu pokrova bosanske drvene kuće, u težnji da se "vječna kuća" prikaže kao srednjovjekovna brvnara, analogno pojavi stećaka sa arkadama u Hercegovini, kao predstava primorske kuće. U tome pogledu se osobito ističu stećci Lipo-

vica, Bulatovaca i Sajtovića. Na stećcima u okolini Kalesije više puta vidimo i motiv ruke savijene u laktu, kao što je ruka sa čašom u Tojšićima. Predstava dviju ruku na sljemenjaku u Zelinji, originalna je pojava na stećcima. Zanimljivo je da ovdje nema figuralnih predstava, čime oskudijeva čitava istočna Bosna.

Na stećcima ovoga područja nađena su, još krajem prošloga vijeka, tri natpisa koja, izgleda, da danas ne postoje. Jedan od njih je bio kod Kikača, odnosio se na sahranjenog Branka Vekovića, a pisao ga je dijak Prerad Tvrđenić. Druga dva su iz Dubnice. Jedan od njih kaže da tu leži Dabiživ Drašković, da je spomenik usjekao Milutin Kablović, a da je natpis pisao Nikola Dragoljević. Drugi natpis govori o sahranjenom Dragoju Tihmiliću.

Lit.: Č. Truhelka, 1895.a, 352;
Š. Bešlić, 1970.a, 45-48;
1971.a, 198-202.

70. KALIMANIĆI — To je selo u području Starih Sokolovića, udaljeno od Sokoca oko 15 km zračne linije na istočnu stranu, na čijem području su stećci evidentirani na dva mjesta:

U predjelu Hoćimer, sasvim blizu seoskih kuća, zajedno sa kasnije nastalim muslimanskim grobljem, nalazi se nekropola sa dvadeset četiri stećka (dvadeset dvije ploče, jedan sanduk i jedan stup). Ukrašena su dva primjerka (jedna ploča i jedan stup). Njihovi reljefni motivi su krst, polumjesec, friz od kosih paralelica i predstava ptice. Ukrašeni stup je u obliku muslimanskog nišana – obeliska, i po krstu koji je na njemu isklesan, spada u desetak hrišćanskih nišana koji su nađeni u krajevima istočne Bosne.

Na lokalitetu Veliki čair, također u predjelu Hoćimera, nalazi se nekropola sa 106 stećaka u obliku dobro klesanih, a danas u zemlju utonulih i zaraslih sanduka, orijentiranih po pravcu zapad – istok. Među njima sedam primjeraka imaju reljefe. Ukrasni motivi su štap, ruka s mačem, štit sa mačem, polumjesec, polujabuka i okvir od obične vrpce. (Sl. br. 27b)

Lit.: Š. Bešlić, 1969.c, 25-30;
1971.a, 243-244.

71. KALINOVIK — Kalinovik je varošica u kojoj je i sjedište općine, u čijoj bližoj okolini je evidentirano nekoliko lokaliteta stećaka:

U parku varošice nalazi se kameni spomenik u obliku manjeg niskog stećka – sljemenjaka, čije su krovne plohe stepenaste (misli se da je to nekada bio dio neke zgrade). Na pravougaonim stepenastim površinama uklesan je dosta oštećen ćirilički epitaf, iz koga nije moguće rekonstruirati ime pokojnika.

Na Mirkovoj kosi, oko 1500 m jugoistočno od varošice, na rastojanju od 500 m, smještene su dvije nekropole stećaka. Prva ima 47 spomenika (deset ploča, 36 sanduka i jedan sljemenjak), čijih šest primjeraka imaju reljefe. Njihovi ukrasni motivi su povijena lozica sa trolistovima, rozete okružene vijencima, obični i stilizovani krstovi, "vodenice" i figure srne. Druga nekropola broji dvadeset stećaka (osam ploča, jedanaest sanduka i jedan sljemenjak), među kojima su tri ukrašena motivima krsta, polumjeseca, rozete, povijene lozice sa trolistovima, tordirane vrpce, stilizovanog krsta, štita sa mačem i dosta neobične kompozicije kola, lova i turnira, u kojoj vidimo mnogo ljudskih i životinjskih figura. (Sl. br. 28)

Na drugoj nekropoli, osim toga, jedan sanduk ima oštećen ćirilički natpis, u kojemu se moglo pročitati da ga je pisao Vukašin. Isto pisarevo ime zabilježeno je i u natpisu sanduka krstjanice Beoke, kćerke Pribisava Kosaće iz Vlaholja kod Kalinovika.

Natpis na Mirkovoj kosi i veći broj stećaka vjerovatno potječu iz XV vijeka, a za natpis iz Kalinovika izražena je pretpostavka o njegovom potjecanju iz XVI vijeka.

Lit.: Š. Bešlić, 1962.d, 13-17 i 95;
1971.a, 186;
M. Vego, 1964.b, br. 184.

72. KAMENSKO — Kamensko je selo u okolini Olova. Na lokalitetu Mramorje, kod zaseoka Gradina, nalazi se nekropola sa trideset stećaka (četiri sanduka i 26 sljemenjaka).

Spomenici ove nekropole su bogato ukrašeni, a jedan ima i natpis. Među reljefnim motivima najviše je tordiranih vrpca i spirala, zatim se javljaju

rozete (zvijezde) i polumjeseci, a onda i ruka s mačem, te štap. Osim toga, ovdje se javljaju dvije neobične vrlo plastične ljudske polufigure. Na jednoj od njih su naznačene oči, nos i usta. Ovaj reljef je na sljemenjaku sa postoljem koji na svojoj bočnoj strani ima u 4 reda uklesan ćirilički natpis u kome se kaže da tu leži Milašin, unuk Božihnin. (Sl. br. 29)

Stećci Kamenskog vjerovatno potječu iz razdoblja XIV-XV vijeka, a sljemenjak sa polufigurom i natpisom vjerovatno iz XV vijeka.

Lit.: Š. Bešlić, 1964., 134-142;
1971.a, 230;
M. Vego, 1970., 236.

73. KISELJAK — To je gradić u blizini Sarajeva. Na sjevernoj periferiji gradića, na njivi Ivana Lukića, nalazi se nekropola sa 99 stećaka (5 ploča, 88 sanduka i 6 sljemenjaka). Spomenici su dobro obrađeni, ali su neki primjerci danas oštećeni i u zemlju utonuli. Svrstani su u nizove i svojim dužinama orijentirani po pravcu zapad-istok, osim 18 primjeraka koji leže po pravcu sjever-jug.

Ukrašena su 4 sanduka. Njihovi reljefni motivi su "svastika", štit, čaša i čekić.

U bližoj okolini Kiseljaka ima stećaka na više mjesta, tako na primjer u Podastinju tri nekropole, u Paležu tri nekropole i u Paraževićima jedna nekropola.

Na lokalitetu Crkvina, između Pareževića i Rotilja, izgleda da je bila rimokatolička crkva sv. Mihajla, koja se spominje u poznatoj povelji Bele IV iz 1224. godine.

Lit.: P. Anđelić, 1963.a, 177-180;
Š. Bešlić, 1967., 38-41;
1971.a, 165.

74. KLAŠNIK — Ovo selo je od Višegrada udaljeno oko 14 km zračne linije na sjeverozapadnu stranu.

Na lokalitetu Grebnice, na dosta istaknutom zemljištu, pokraj puta i žive vode, blizu kuće Zulfe Ohranovića, nalazi se jedna od najvećih nekropola u Bosni i Hercegovini, sa 359 stećaka (354 sanduka

i pet sljemenjaka). Obrada ovih spomenika je nejednaka; ima mnogo slabo klesanih i amorfni primjeraka, a veliki je i broj danas oštećenih i u zemlju utonulih. Orijentacija nekropole je po pravcu zapad-istok, spomenici su svrstani u nizove. (Sl. br. 30)

Na dva sanduka su isklesani reljefi. Njihovi ukrasni motivi su polumjesec, polujabuke i nepotpune ljudske figure.

Jedan sanduk je oblikovan kao dvostruki, sa postoljem. Ovdje ima i više rimskih spolija, od kojih su tri ukrašene biljnim ornamentom, Atisom i ljudskim likovima.

Lit.: Š. Bešlagić, 1971.a, 256.

75. KLOTIJEVAC — Selo s lijeve strane Drine, u široj okolini Srebrenice, na čijem području su stećci evidentirani na dva mjesta:

Prva nekropola se nalazi kod zgrade osnovne škole i broji 54 stećka (18 ploča, 25 sanduka, sedam sljemenjaka i 4 stupa), među kojima se nalaze dvije rimske skele koje su korištene za stećke (na jednoj su reljefi četiri ljudska lika). Jedan sljemenjak ima dva postolja, što je rijedak slučaj. Ukrašeno je pet primjeraka. Njihovi reljefni motivi su polujabuke, polumjesec, povijena lozica sa trolistovima i dvije scene turnira. Ova nekropola je potopljena akumulacionim bazenom za hidrocentralu Perućac.

Druga nekropola, sa 35 stećaka (jedna ploča, 26 sanduka, 5 sljemenjaka i 3 amorfna kamena), nalazi se u zaseoku Babajići. Na njoj su 3 primjerka ukrašena. Kao motivi njihovih reljefa javljaju se polumjesec i nizovi plastičnih kružića. Osim toga, na krovnoj plohi jednoga sljemenjaka nalazi se plastična predstava ležeće ljudske figure, što je vrlo rijetka pojava.

Stećci Klotijevca vjerovatno potječu iz razdoblja XIV do XVI vijeka.

Lit.: Š. Bešlagić, 1971.a, 237.

76. KNEŽPOLJE — Selo koje je od Lištice udaljeno oko 4 km zračne linije na jugoistočnu stranu, na čijem području se stećci nalaze na tri mjesta:

Na lokalitetu Varda, u šumici pokraj ceste ka Mostaru, nekoliko stotina metara od Žvatića, situ-

irana je nekropola sa 155 stećaka u obliku slabije obrađenih i mahovinom prekrivenih sanduka. Na 7 primjeraka vide se reljefni motivi krsta, kombinacije krsta i "vodenice", čaše, polukružnog štita i lava.

Na lokalitetu Njivetine, oko 100 m cestom prema Lištici, postoji nekropola sa 15 stećaka (14 sanduka i 1 sljemenjak). Spomenici su lijepo klesani. Na 4 primjerka (3 sanduka i 1 sljemenjak) isklesani su reljefni motivi polumjeseca, krsta, scene lova na jelena i scene turnira u kojoj je jedan učesnik sa kopljem a drugi sa mačem.

Treća nekropola je zajedno sa rimokatoličkim grobljem, na mjestu zvanom Odžak, na tumulu oko 500 m južno od Zadružnog doma, a broji pet stećaka u obliku ploča. Na jednoj od tih ploča isklesani su reljefni motivi cik-cak bordure, "svastike" i predstava ruke s mačem. Uz ukrase, tu je i ćirilčki natpis koji se odnosi na kneza Mirka Radivojevića, brata kneza Jurja, zeta kralja Dabiše.

Lit.: M. Vego, 1958., 169-172;
1962.a, 4;

Š. Bešlagić, 1971.a, 307-308.

77. KOČERIN — Selo koje je od općinskog centra Lištice udaljeno oko 10 km zračne linije na zapadnu stranu, na čijem području su stećci nađeni na četiri mjesta:

Na lokalitetu Stećci kod zgrade Osnovne škole nalazi se nekropola sa 23 stećka u obliku slabije obrađenih sanduka. Među njima četiri primjerka imaju reljefne motive krsta i "svastike".

Oko 150 m istočno, u blizini današnjeg rimokatoličkog groblja, postoji nekropola sa jedanaest stećaka (deset sanduka i jedan sljemenjak), dobre obrade i očuvanosti, među kojima dva sanduka imaju reljefne ukrase obične bordure, polumjeseca, rozete, štita sa mačem, "vodenice" i originalno stilizovanog krsta.

Oko 100 m istočno, na mjestu gdje je i aktivno rimokatoličko groblje, nalazi se skupina od tri stećka u obliku dobro obrađenih sanduka. Dva primjerka su ukrašena motivima obične bordure, bordure od cik-cak linija sa umecima u vidu sidre, polumjeseca, rozete i predstave čovjeka sa lukom.

U zidu zgrade rimokatoličkog Župskog ureda nalazi se stećak u obliku sanduka (prenesen sa neke od naprijed navedenih nekropola), sa ćirilskim natpisom koji se odnosi na Vignja Miloševića. (Sl. br. 186) U zidu je još jedan sanduk, a 100 m sjeverozapadno od škole, još jedan sanduk ugrađen u ogradu.

Lit.: Ć. Truhelka, 1891., 86-87;
M. Vego, 1961.a, 261; 1962.a, br. 1;
Š. Bešlić, 1971.a, 305.

78. KOROŠIĆI — To je selo u okolini Ilijaša. Na brežuljku i ispod njega u samome naselju, pokraj aktivnog rimokatoličkog groblja, nalazi se nekropola sa petnaest stećaka, od čega tri sanduka i dvanaest sljemenjaka, raspoređenih u dvije skupine. Jedan sljemenjak ima dva postolja.

Na ovoj nekropoli su nađena 4 sljemenjaka sa reljefnim predstavama, a jedan od njih ima i po-velik ćirilski natpis. Najbrojniji reljefni motivi su dvostruke spirale i tordirane vrpce, iza njih dolaze rozete (zvijezde), polujabuke, cik-cak vrpce i biljne stilizacije sa spiralama, grozdovima i rozetama. Na jednom sljemenjaku su krovne plohe klesane tako da predstavljaju drveni pokrov kuće – brojni nanizani trouglovi na paralelnim rebrima. takvih i sličnih klesanih krovnih ploha nađeno je na više mjesta u krajevima istočne Bosne. U nekim slučajevima i vertikalne strane stećaka isklesane su kao da se radi o brvnima.

Natpis na bočnoj strani jednoga sljemenjaka kaže da je tu sahranjen bosanski knez Batić, a da mu je spomenik podigla žena Vukava, u vrijeme slavnoga kralja Tvrtka. Iz ostaloga teksta vidi se da se knez Batić razbolio u Visokom i da ga je smrt zatekla u Dubokom, na putu za Kopošiće. (Sl. br. 31)

U neposrednoj blizini nekropole nalaze se ruševine utvrđenog grada Dubrovnika, koji je pripadao knezu Batiću. Grad i stećak sa natpisom govore o vrlo uglednom feudalcu iz druge polovine XIV vijeka.

Lit.: K. Hörmann, 1891.a, 391;
D. Mazalić, 1940., 15-36;
Š. Bešlić, 1967., 21-24 i 94-95.

79. KORAJ — To je varošica u okolini Lopara. Na mjestu gdje je muslimansko Agića groblje, u samome naselju, nađen je stećak u obliku stupa (donesen sa obližnjeg lokaliteta i upotrijebljen kao nišan), na kome je uklesan ćirilski natpis u kome se kaže da tu leži Petko Rajković. (Spomenik je sada pred zgradom Osnovne škole.)

U okolini Koraja postoje stećci na nekoliko mjesta. Tako se na lokalitetu Crkvine, oko 1200 m cestom ka Bijeljini, nalazi skupina od 6 stećaka (pet sanduka i 1 sljemenjak), bez ukrasa, ali na bočnoj strani jednoga sanduka uklesan je ćirilski natpis (danas oštećen) koji navodi nekog Dmitra i dijaka Radoslava Juraja(?). Na lokalitetu Stan, vlasništvo Rifata Salihovića, u sjeverozapadnoj okolini Koraja, evidentirana su dva osamljena stećka u obliku sanduka relativno velikih dimenzija, bez ukrasa, ali na vodoravnoj strani jednoga od njih postoji oštećen ćirilski natpis iz koga se ne vidi ko je tu sahranjen, samo se saopštava da su biljeg postavila četiri sina – Miodrag, Ratko, Veseoko i Jakob.

U selu Puškovcu je skupina od 4 stećka, među kojima 1 sanduk ima neobičan ukras u vidu niza peterolistova i ćirilski natpis u kome se spominje neki plemeniti Gostiljanin. (Sl. br. 32) Ovi natpisi iz okoline Koraja potječu iz XIV-XV vijeka.

Lit.: Ć. Truhelka, 1895.a, 351;
M. Baum, 1958., 56-58;
M. Vego, 1970., br. 289, 291 i 292.

80. KOTORAC — To je naselje i kraj u Sarajevskom polju, na području općine Ilidža. Tako se zove i najstariji poznati utvrđeni grad u srednjovjekovnoj Bosni (Porfirogenetov Katharos, iz X vijeka.).

U području Kotorca, na lokalitetu Crnač, nalazi se nekropola sa 59 stećaka (53 sanduka i 6 sljemenjaka). Među ovim stećcima postoji jedan veliki sljemenjak koji ima ćirilski natpis u kome se kaže da tu leži Bogčín, sin kneza Stipka Ugričića, jedini sin u majke. Iz natpisa doznajemo i za ime pisara – Ugarak.

Sljemenjak sa natpisom datiran je u prvu polovinu XV vijeka.

Lit.: Ć. Truhelka, 1896., 217-218;
M. Vego, 1970., br. 207;
Š. Bešlić, 1971.a, 177.

81. KOVAČIĆI — Selo u gornjem toku Neretve, u Borču, koje je od Kalinovika udaljeno oko 14 km zračne linije na jugozapadnu stranu.

Oko 500 m južno od zaseoka Milarevo nalazi se nekropola sa 35 stećaka (33 sanduka i 2 sljemenjaka), koji su vrlo dobro obrađeni, ali su danas djelomično oštećeni i šumicom zarasli. Među njima ima 6 primjeraka sa reljefima (5 sanduka i 1 sljemenjak). Zastupljeni su ovi motivi: povijena lozica sa trolistovima, polumjesec i biljne stilizacije sa spiralama i grozdovima.

Ovdje se nalaze i dva stećka sa ćiriličkim natpisima. Jedan je na velikom prevaljenom sljemenjaku, a odnosi se na Vukosava Širunovića, a drugi je na sanduku i spominje nekog Miogostovića, zatim njegovu vladiku i sina mu Vukašina, koji mu je spomenik podigao.

U neposrednoj blizini je bio kamenolom za stećke ove nekropole.

Lit.: Š. Bešlić, 1969., 134-135;
1971.a, 188.

82. KREKOVI — Selo koje je od Nevesinja udaljeno oko 9 km zračne linije na sjeveroistočnu stranu, na čijem području su stećci evidentirani na dva mjesta:

Na lokalitetu Kalufi, iznad zaseoka Mijatovci, nalazi se jedna od najvećih nekropola stećaka uopće. Broji 452 primjerka (305 ploča, 144 sanduka i 3 sljemenjaka), nejednake obrade, među kojima ima dosta oštećenih i amorfnih primjeraka. Na 44 primjeraka su nađeni reljefi. Najbrojniji reljefni motivi su mačevi i štitovi sa mačevima, zatim tordirane vrpce i povijene lozice sa trolistovima, ima i dosta motiva polumjeseca i tordiranih vijenaca, a javljaju se i rozete, rozete u vijencima, krstovi (obični, stilizovani i amorfn), polujabuke i arkade. Zastupljene su i figuralne predstave čovjeka, konja, čovjeka sa kopljem scena kola, lova i turnira. U mješovitom kolu, sa jedanaest figura, kolovođa je žena, a u turniru učestvuju po 2 konjanika sa jedne i sa druge strane, što su jedinstveni slučajevi na stećcima.

Odavde su 1960. godine u Vojni muzej JNA u Beograd prenesena 2 sanduka, od kojih jedan sa reljefima turnira i kola.

Na lokalitetu Rajkov kamen, oko 300 m jugozapadno, nalazi se skupina od pet stećaka (četiri sanduka i jedna krstača sa sandukom), vrlo dobre obrade, među kojima tri sanduka i jedna krstača imaju reljefne motive povijene lozice sa trolistovima, polumjeseca, krsta, polujabuke i arkade.

Lit.: Š. Bešlić, 1971.a, 348;
1972.a, 106-108.

83. KRIŽEVIĆI — Križevići su selo u okolini Olova. Na lokalitetu Gradina kod zaseoka Meorići, nalazi se nekropola sa 42 stećka (šest ploča, šest sanduka i trideset sljemenjaka). Spomenici ove nekropole su dobro ukrašeni i posjeduju reljefne motive koji su karakteristični za veće područje stećaka u ovome dijelu istočne Bosne. Na deset primjeraka ukrašenih spomenika najviše ima motiva spirala, pretežno dvostrukih i kombinovanih sa krstovima i rozetama, zatim se javljaju tordirane vrpce, rozete, krstovi i polumjeseci, a onda i kružni vijenci, zrakasti krug, ruka s mačem ili s kopljem, te predstava konja sa jahačem. Zanimljivo je da se na krovnim ploham jednog sljemenjaka pojavljuje imitacija šindre, a na krovnim ploham jednog drugog sljemenjaka paralelna brvna kojima se imitira, također, neki drveni pokrov.

Na ovoj nekropoli postoji stećak koji se sastoji od dva sljemenjaka sa postoljem, klesan od jednog komada kamena, što je veoma rijetka pojava.

Stećci Križevića vjerovatno potječu iz vremen-skog razdoblja XIV do XVI vijeka.

Lit.: E. Benac, 1951., 41-49;
Š. Bešlić, 1971.a, 230.

84. KRUŠEVCI — To je selo u blizini Knežine, udaljeno od Sokoca oko 14 km zračne linije na sjeverozapadnu stranu, na čijem području su stećci evidentirani na tri mjesta:

Na lokalitetu Pazarić, nedaleko seoskih kuća, gdje je kasnije nastalo muslimansko groblje, nalazi se nekropola sa 9 stećaka (1 sanduk i 8 sljemenjaka) koji su dobro klesani. Jedan sljemenjak je dvostruki, a jedan sanduk je u gornjem dijelu pretvoren u prikračenu piramidu. Na jednom sljemenjaku su

isklesani reljefni motivi tordirane vrpce i paralelnih rebara koji imitiraju brvna planinske kuće.

U zaseoku Grabenice, na putu ka Gajevima i Pihlicama, nalazi se velika nekropola sa 200 stećaka (90 sanduka i 110 sljemenjaka), koji su lijepo klesani i dosta dobro očuvani. Neki sljemenjaci su vrlo velikih dimenzija, naročito jedan primjerak koji ima dva postolja.

U blizini je staro muslimansko groblje sa nišanima koji su ukrašeni reljefima.

Na lokalitetu Jasikovica, kod zaseoka Grebenice, postoji nekropolica sa pet stećaka u obliku sljemenjaka, bez ukrasa.

Lit.: Š. Bešlić, 1971.a, 239.

85. KRUŠEVO — Kruševo je selo u okolini Mostara, pokraj ceste prema Čitluku.

Uz rimokatoličku crkvu i savremeno groblje, nalazi se nekropola sa 52 stećka (10 ploča, 39 sanduka i tri sljemenjaka). Na 19 primjeraka isklesani su reljefi a na dva primjerka ćirilčki natpisi. Zastupljeni su ovi reljefni motivi: bordura i friz od povijene lozice sa trolistovima i sa spiralicama, bordura i friz od cik-cak linija, polumjesec, rozeta, štit sa mačem, "vodenica", arkade, predstava žene sa štitom i scena lova na jelena.

Natpisi se nalaze na pločama. Jedan od njih se odnosi na Ivana Maršića, a drugi na kneza Radišu Zloušića.

Stećci nekropole u Kruševu klesani su i postavljeni u XIV i XV vijeku. (Sl. br. 33)

Lit.: M. Vego, 1961.a, 277-278;
Š. Bešlić, 1971.a, 340.

86. KRUŠEVO — Ovo selo je u okolini Stoca, na čijem području su stećci ustanovljeni na dva mjesta:

Prva nekropola je na lokalitetu Lužine a broji 52 stećka (pet ploča, 45 sanduka, jedan sljemenjak i jedna krstača). Na 20 primjeraka se nalaze reljefi, a na dva primjerka su uklesani ćirilčki natpisi. Pojavljuju se slijedeći ukrasni motivi: povijene lozice sa trolistovima, štit sa mačem, biljna stilizacija

sa spiralama, grozdovima i krstovima, polumjesec, rozeta, tordirana vrpca, bordura od kosih crtica i predstava čovjeka sa štitom i mačem.

Jedan natpis je na vodoravnoj strani ploče. U njemu se kaže da tu leži Vukosav, sin Tobije Kučmanića. Drugi natpis je također na vodoravnoj strani ploče. U njemu se kaže da tu leži Radosav Radičević.

Druga nekropola je na lokalitetu Podvornice, ima 30 stećaka (jedna ploča i 29 sanduka), među kojima šest primjeraka sa ukrasima i 1 sa natpisom. Reljefni motivi ukrašenih spomenika su običan i stilizovan krst, "vodenica", rozeta, polumjesec i friz od povijene lozice sa trolistovima.

Natpis je bio na jednom sanduku (sada ga više nema), a u njemu se kaže da tu leži župan Juroje.

Stećci i natpisi nekropole u Kruševu datirani su u XIV i XV vijeku.

Lit.: Č. Truhelka, 1892.a, 110-111;
M. Vego, GZM XV-XVI, 1961.a, 273-274;
1962.a, br. 38-40;
Š. Bešlić, 1971.a, 370-371.

87. KUĆANI — To je selo koje je od Prozora udaljeno oko 12 km zračne linije na jugozapadnu stranu, na čijem području se stećci nalaze na pet mjesta:

Na lokalitetu Rat (zaravanak kose Stogir), kod Osnovne škole, nalazi se nekropola sa 50 stećaka (4 ploče, 45 sanduka i 1 sljemenjak), slabe obrade i očuvanosti (ima i amorfnih primjeraka). Ukrašen je jedan sljemenjak motivima polumjeseca, krsta i polujabuke. Na lokalitetu Zagrpnica, na putu za Klek, 300 m sjeverno od prethodne nekropole, nalazi se osamljen stećak u obliku dobro obrađenog ali djelomično utonulog sanduka, bez ukrasa, a u njegovoj blizini je nekoliko starih muslimanskih nišana. Na lokalitetu Graščak, zajedno sa muslimanskim grobljem, nalazi se skupina od 6 stećaka (5 sanduka i 1 sljemenjak), dobre obrade, ali djelomično oštećenih i pomicanih. Na jednome sanduku vidi se reljef polumjeseca. Na zaravanku i prevoju pokraj puta za Hudutsko, 1,5 km južno od sela, postoji skupina od 3 stećka u obliku sljemenjaka, među kojima 2 prevaljena, sa reljefima ljiljana. Na

lokalitetu Vrace, oko 1,5 km sjeverno od sela, na prevoju i putu ka Doščici, nalazi se skupina od pet stećaka u obliku sanduka.

Lit.: M. Filipović, 1955., 138;
Š. Bešlić, 1971.a, 294.

88. LEDIĆI — Selo u sjevernom podnožju Treskavice planine, udaljeno od Trnova oko 9 km zračne linije na zapadnu stranu, na čijem području su stećci nađeni na dva mjesta:

Na golom istaknutom lokalitetu, oko 1 km jugoistočno od naselja, pokraj puta za Dujmoviće, nalazi se nekropola sa 116 stećaka (101 sanduk, 12 sljemenjaka i 3 krstače), vrlo dobre obrade, danas djelomično oštećeni, utonuli i skliznuli. Ukrašeno je 13 primjeraka (devet sanduka, jedan sljemenjak i tri krstače). Najviše je reljefnih motiva običnih i stilizovanih krstova, potom se javljaju biljne stilizacije, mačevi, sablje, topuzi, luk sa strijelom, polumjesec i obična vrpca. Jedinstven je motiv triju ljudskih glava na vodoravnoj strani jednoga sanduka.

Odmah do stećaka je savremeno pravoslavno groblje sa krstačama.

Druga nekropola se nalazi na kosi Zlatarić, oko 200 m sjeveroistočno od sela, a broji 74 stećka (69 sanduka i pet sljemenjaka), dobre obrade a, danas, slabog stanja. Ukrašena su tri sanduka. Njihovi reljefni motivi su obični i stilizovani krstovi. (Sl. br. 34)

Lit.: Š. Bešlić, 1967., 102-107;
1971.a, 179.

89. LEDINAC — Ledinac je selo u okolini Lištice, u zapadnoj Hercegovini. Odmah do zgrade rimokatoličke crkve i savremenog groblja, nalazi se nekropola sa 30 stećaka (19 ploča, devet sanduka, jedan sljemenjak i jedna krstača sa pločom), među kojima je 16 primjeraka ukrašeno reljefima, a na jednoj ploči je isklesan ćirilski natpis koji se odnosi na Marka i Divnu Poimlić. Od reljefnih motiva, najbrojnije su bordure od povijenih lozica sa spiralicama, često se javljaju rozete i polumjeseci, a potom štitovi sa mačevima. Javljaju se još i motivi kružnog vijenca, tordirane vrpce i "vodenice". Od

figuralnih kompozicija, postoje po jedna scena lova i kola. Osim toga, ovdje se javlja originalna stilizacija sa dva ključa, zatim neobična stilizacija ljiljana i štapa, a jedinstvena je i pojava ljudske maske na jednoj krstači.

U ogradi savremenog rimokatoličkog groblja nalazi se desetak fragmenata stećaka. (Sl. br. 35)

Lit.: A. Benac, 1952., 28-34;
M. Vego, 1961., 259-260;
1962.a, br. 2.

90. LIPA — To je selo na Duvanjskom polju, udaljeno od općinskog centra oko 12 km zračne linije na jugoistočnu stranu, na čijem području su stećci evidentirani na četiri mjesta:

Na duguljastom izbočenju, gdje je kasnije nastalo rimokatoličko groblje, nalazi se nekropola sa 147 stećaka (122 ploče, 22 sanduka i tri sljemenjaka), srednje obrade i očuvanosti. Ukrašena su četiri primjerka (jedna ploča, dva sanduka i jedan sljemenjak) reljefnim motivima tordirane vrpce, rozete, stilizovanog krsta, štita sa mačem i tordiranog kružnog vijenca.

Nedaleko odatle, pokraj puta za selo Grla, nalazi se nekropola sa 35 stećaka (pet sanduka i trideset ploča), vrlo slabe obrade, znatne oštećenosti, bez ukrasa.

Treća nekropola je velika, broji 206 stećaka (176 ploča, 27 sanduka i 3 sljemenjaka), a nalazi se na prostranom blagom uzvišenju oko 150 m sjeverno od prve nekropole. Njeni spomenici su pretežno slabo obrađeni, a ima i dosta amorfnih primjeraka. Ukrašena je jedna ploča. Njeni reljefni motivi su polumjesec i rozeta.

Između prve i druge nekropole nalazi se osamljen stećak u obliku dobro obrađenog sanduka, sa ukrasima bordure od kosih paralelica i friza od niza poluelipsi sa tačkicama.

Lit.: Š. Bešlić, 1958.a, 383-385;
1971.a, 228.

91. LIPENOVIC — To je selo koje je od Krupnja (Srbija) udaljeno oko 3 km zračne linije na jugozapadnu stranu.

Na lokalitetu Mramorje, u blizini sela, nalazi se nekropola sa 100 stećaka (91 ploča, 8 sljemenjaka i 1 stup). Ovdje ima nadgrobnika u obliku slabo obrađenih stupova i iz kasnijeg vremena. Kamen stećaka je slabijeg kvaliteta, obrada nejednaka, više primjeraka je oštećeno i u zemlju utonulo. Ukrašeno je 13 primjeraka (3 sljemenjaka i 10 stupova). Ukrasi sljemenjaka su luk, sablja, ovalni preplet, spirale sa grozdovima, tordirana vrpca, biljna stilizacija i predstava lava(?). Ukrasi stupova (među njima i onih nešto kasnijih) su krst, polumjesec i ruke.

Jedan sljemenjak sa reljefima tordirane vrpce, sablje, spirale s grozdovima i lava i jedan stup sa reljefima krsta, polumjeseca i ruke preneseni su sa ove nekropole u Etnografski muzej u Beogradu. (Sl. br. 1)

Lit.: Đ. Bošković, V. Korać, 1953., 185;
Š. Bešlagić, 1971.a, 416-417.

92. LOKVIČIĆI — To je selo u okolini Imotskog, u Hrvatskoj, na čijem području su stećci evidentirani na dva mjesta:

Jedna nekropola je u zaseoku Berinovac, na lokalitetima Grebašnik, Novine i na okolnim njivama, raspoređena u tri skupine, a ima ukupno 55 stećaka (18 ploča, 22 sanduka i 15 sljemenjaka). Ukrašeno je 8 primjeraka (jedna ploča i sedam sljemenjaka). Njihovi reljefni motivi su friz od povijene lozice sa trolistovima, polumjesec, rozeta, krug, krst "svastika", stilizovane biljke, arkade, predstave jelena i konja i scene kola i lova na jelena.

Druga nekropola je kod Pezinih kuća. Broji 23 stećka (četiri ploče, 13 sanduka i šest sljemenjaka). Ukrašeno je 8 primjeraka (dva sanduka i šest sljemenjaka). Zastupljeni su ovi reljefni motivi: polumjesec, tordirana vrpca, rozeta, krst, stilizovano stablo, dvostruka spirala, stilizacija ljiljana, predstava kule, konja sa jahačem, ruke sa mačem, arkada, te scena kola, lova i turnira u arkadama.

Lit.: L. Katić, 1954., 145-147;
Š. Bešlagić, 1971.a, 81-82.

93. LOVREČ — To je veće selo u široj okolini Imotskog, u Hrvatskoj, na čijem području su stećci nađeni na dva mjesta:

Prva nekropola leži na lokalitetu Mramori, po više zaseoka Bekavci, a broji 35 stećaka (4 ploče, 18 sanduka i 13 sljemenjaka), od kojih 11 primjeraka imaju reljefe. Najčešći reljefni motivi su scene lova na jelene, zatim stilizovana stabla, dvostruke spirale i stilizovani ljiljani, a javljaju se i polumjeseci, rozete i krstovi. Tu vidimo i i motiv povijene lozice sa trolistovima i spiralicama, zatim arkade i još neke druge. Na krovnoj plohi jednoga sljemenjaka urezan je nedovoljno čitljiv natpis u kome se spominje neki Blagoje(?). Ovaj spomenik je prenesen u vrt Muzeja hrvatskih arheoloških starina u Splitu.

Druga nekropola se nalazi kod stare rimokatoličke župne crkve i groblja uz nju. Ima 43 stećka (36 sanduka i 7 sljemenjaka), od kojih je znatan broj ugrađen u kapelicu, čatrnju i ogradne zidove. Ukrašena su 4 primjerka. Njihovi reljefni motivi su polumjesec, krst, krug, stilizovani ljiljan i scena kola i lova na jelena.

Lit.: L. Katić, 1954., 139-142;
Š. Bešlagić, 1971.a, 80-81.

94. LJUBOMIR — To je polje i kraj sjeverno i sjeveroistočno od Trebinja, u Hercegovini. Spominje se kao srednjovjekovna župa u XII vijeku, početkom XV vijeka je u sastavu oblasti Sandalja Hranića, a potom Hercega Stjepana Vukčića-Kosače. Zavičaj je uglednih Vlaha Zotovića.

Na području Ljubomira, uz sela Vrhpolje, Domaševo, Ždrijeloviće, Ugarce i Čvariće, evidentirano je 13 lokaliteta sa ukupno 300 stećaka (182 ploče, 116 sanduka, 1 sljemenjak i 1 krstača), od čega 46 sa ukrasima i 5 sa natpisima. Među reljefnim motivima dominiraju povijene lozice sa trolistovima, frizovi rozetice i stilizovane arkade, što je karakteristično za krajeve istočne Hercegovine. Brojne su i figuralne predstave, među kojima je osobito zanimljiva predstava srne sa pticama, kao i originalna predstava žene koja jaše na jelenu (Ždrijelovići).

U natpisima u Vrhpolju spominju se feudalci Pokrajac Oliverović i župan Medulin, iz vremena Sandalja Hranića. (Sl. br. 36)

Stećci Ljubomira potječu iz XIV-XV vijeka.

Lit.: M. Vego, 1962., 233-236.
1964.a, br. 113-117;
Š. Bešlagić, 1971.a, 395-397 i 406-408.

95. LJUTI DO — U Lutom Dolu, selu na Dabar polju, u okolini Stoca, nalazi se nekropola sa 81 stećkom (75 sanduka i 6 sljemenjaka). Ukrašeno je 7 primjeraka. Njihovi reljefni motivi su tordirana vrpca, povijena lozica sa trolistovima, vrpca od kosih paralelica, arkade, štit sa mačem, stilizovani krst, polumjesec, rozeta i scena kola. Jedinstven je motiv krsta u krugu, sa rozetama između krakova.

Na ovoj nekropoli se nalaze i 2 sljemenjaka sa uklesanim ćirilčkim natpisima koji se odnose na Radisava i Radivoja Vukčića, sinove Vukca Pićevića.

Odmah do nekropole je pravoslavna crkva i aktivno groblje uz nju.

Lit.: Č. Truhelka, 1893., 95;
M. Vego, 1962., 206-207;
1964.a, br. 91-92;
Š. Bešlić, 1971.a, 369.

96. MAKARSKA — To je grad na obali Jadranskog mora, u Hrvatskoj.

Na pošumljenom brdu Sv. Petar, u oltarskom dijelu ostataka stare crkve Sv. Petar, nalaze se dvije oštećene ploče. Na jednoj od njih je reljefno prikazan zmaj, a na drugoj zmaj na štitu. Izgleda da se radi o nadgrobnicima nekih članova vlastelinske porodice Kačić. Ploče su nedavno prenesene u Zavičajni muzej u Makarskoj.

U dvorištu Franjevačkog samostana u Makarskoj nalazi se jedan stećak u obliku lijepo klesanog, danas djelomično okrnjenog, sljemenjaka, koji je ukrašen motivima tordirane vrpce, polumjeseca, rozete i scene kola. Doznao sam da je ovaj spomenik 1965. godine prenesen iz obližnjeg sela Krvavice, sa položaja Zakučje. (Sl. br. 37)

U rimokatoličkom Župskom dvoru u Makarskoj nalazi se kameni fragment na kome je urezan ćirilčki natpis (danas oštećen), koji je nedavno prenesen sa vrha Biokova.

Lit.: N. Božanić-Bezić, 1967., 168;
P. Kaer, 1914., 43;
Š. Bešlić, 1971.a, 83-84.

97. MALO ČAJNO — To je selo u kraju koji se zove Gračanica, udaljeno od Visokog oko 7 km zračne linije na sjeveroistočnu stranu.

Na lokalitetu Zgonovi, gdje je kasnije nastalo i pravoslavno groblje, nalazi se skupina od 11 ste-

ćaka u obliku sanduka srednje obrade, ali kamena slabijeg kvaliteta, bez ukrasa.

Na ovoj nekropoli je 1946. godine iskopan stećak u obliku ploče, na kojoj je plastično isklesana scena lova čovjeka na vepu, uz učešće pasa, te urezan povelik ćirilčki natpis u kome se kaže da je tu sahranjen veliki kaznac Nespina (stećak je sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu).

Natpis je bio predmet istraživanja nekoliko stručnjaka. Njihova čitanja i datiranja nisu usaglašena. Moje je mišljenje da ovaj natpis nije stariji od XIV vijeka. (Sl. br. 38)

U blizini ove nekropole nalazi se nekoliko najstarijih muslimanskih nišana, a oko kilometar zapadno izdiže se brdo na kome su ostaci srednjovjekovnog utvrđenog grada Čajangrada, koji je vjerovatno pripadao kaznacu Nespini.

Lit.: J. Vuković i A. Kučan, 1947., 53;
A. Solovjev, 1948.a, 235-237;
M. Vego, 1970., br. 247;
Š. Bešlić, 1967., 37 i 95-96.

98. MILAVIĆI — Milavići su selo u Dabar polju, u okolini Stoca. Na lokalitetu Crkvina, blizu naseља, nalazi se jedna od nekoliko najvećih nekropola, broji 351 stećka (89 ploča, 262 sanduka i 1 sljemenjak), ali je u slabom tehničkom stanju, a ima i znatan broj slabo obrađenih pa i amorfni spomenika. Na 23 primjerka su isklesani reljefi. Među njihovim motivima ističu se frizovi i bordure od povijenih lozica sa trolistovima i tordirane vrpce, tu se pojavljuju i motivi krstova, među kojima ima više stilizovanih. U manje brojne motive spadaju arkade, polumjesec, štitovi sa mačevima, mačevi, bordure od kosih paralelica, kružni vijenac, spirale, predstava dviju ljudskih figura i scene kola i lova na jelena.

Na jednom sanduku je urezan oveći ćirilčki natpis koji se odnosi na sahranjenog Bogdana Hateljevića. (Sl. br. 39)

Odmah do stećaka, nalazi se pravoslavno groblje sa krstačama. U jugoistočnom kraju nekropole primjećuju se ostaci temelja neke stare crkve. U blizini je selo koje se zove Grk.

Lit.: Č. Truhelka, 1893., 93-94;
M. Vego, 1962., 205-206;
1964.a, br. 93;
Š. Bešlić, 1971.a, 373.

99. MIŠINCI — Selo koje je od Dervente udaljeno oko 14 km zračne linije na jugoistočnu stranu.

Na lokalitetu Svatovsko groblje, blizu kuće Ilije Đekića, pokraj ceste, nalazi se nekropolica sa četiri stećka u obliku stupova, koji su osrednje klesani a slabo očuvani.

Ukrašen je jedan primjerak motivima kružnih udubljenja.

Na jednome primjerku je isklesan, danas oštećen, ćirilčki natpis u kome se kaže da tu leži neki Vučenović i da je spomenik podignut za vrijeme "cara Sulimana".

Odmah do nekropolice je savremeno pravoslavno groblje.

Lit.: M. Nedić, 1857., 148;
Š. Bešlić, 1971.a, 132.

100. MORINE — To je seoce i planinski predio, udaljeni od Nevesinja oko 16 km zračne linije na sjeveroistočnu stranu, na čijem su području stećci nađeni na četiri mjesta:

Na lokalitetu Svatovsko groblje nalazi se nekropola sa 59 stećaka (18 ploča, 36 sanduka i pet sljemenjaka), dobre obrade. Na 21 primjerku (dvije ploče, 15 sanduka i 4 sljemenjak) isklesani su reljefi povijene lozice sa trolistovima, stilizovanih krstova, polumjeseca, rozete, štita sa mačem, arkada, zmije i scena kola, lova i turnira.

Oko kilometar sjeverno nalazi se jedan stećak u obliku sanduka i jedna krstača na kojoj je prikazano lice muškarca.

Na lokalitetu Djevojačko groblje, oko kilometar sjeverno od prethodnog lokaliteta, nalazi se skupina sa 9 stećaka u obliku dobro obrađenih sanduka. Na vodoravnoj strani jednoga od njih urezana je uzdužna linija (dvostruki sanduk).

Na Pašinoj livadi, na lokalitetu Jakomir, nalazi se nekropola sa 35 stećaka (17 ploča, 17 sanduka i 1 sljemenjak), osrednje obrade i očuvanosti. Na 3 primjerka su isklesani reljefni motivi rozete, stilizovanog krsta, ruke s mačem i originalna predstava ležeće muške figure sa štitom i mačem. (Sl. br. 40)

O Svatovskom groblju postoji legenda i narodna pjesma u kojoj se govori o smržavanju svatova bega Ljubovića, iz Odžaka kod Nevesinja.

Lit.: Š. Bešlić, 1972.a, 104-105;
Vidi i: Muslimanske junačke pjesme,
Zagreb 1969., 569-576.

101. MOSTAR — U Mostaru, glavnom gradu Hercegovine, stećci se nalaze na dva mjesta:

U malom parku na Carini već duže vremena leži jedan stećak u obliku dobro obrađenog i očuvanog sanduka, koji vjerovatno potječe sa nekropole koja je nekada mogla biti negdje u blizini. Na njegovoj vodoravnoj strani isklesan je štit sa mačem, a na dvjema vertikalnim stranama ćirilčki natpis koji nam kaže da je tu sahranjen Radivoje Krivoušić.

U lapidariju Muzeja Hercegovine nalaze se četiri stećka (jedna ploča, dva sanduka i jedan sljemenjak), koji su u posljednjih dvadesetak godina preneseni sa raznih lokaliteta iz Hercegovine. Sljemenjak sa reljefima ljiljana, konjanikom i natpisom koji spominje Ljupka Vlasnića, prenesen je iz Troskota kod Vlasnića. Ploča je prenesena iz Blagaja (Bišće polje), a ima reljefe bordure od povijenih kukica i štit sa mačem. Visoki sanduk sa postoljem, sa stilizovanim arkadama i frizom od niza rozeta u vijencima, prvobitno je bio na nekropoli u Paniku kod Bileće. Mali sanduk, koji je ukrašen scenom lova na jelena, scenom turnira dvojice konjanika, scenom sa dvije ljudske figure i biljnom stilizacijom, donesen je iz Humilišana (Bijelo polje) kod Mostara. (Sl. br. 41)

Lit.: M. Vego, 1958., 174-176; 1962., 191-194;
1962.a, br. 18; 1964.a, br. 47;
Š. Bešlić, 1971.a, 340.

102. MRŠIĆI — Na Mršića brdu, poviše sela Mršića, u okolini Vlasenice, nalazi se nekropola sa sedam stećaka (dva sanduka i pet sljemenjaka), koji su lijepo klesani, ali su danas znatno oštećeni:

Na jednoj bočnoj strani sljemenjaka sa postoljem (danas raspukao), uklesan je u tri reda ćirilčki natpis u kome se kaže da tu, zajedno sa svojom ženom, leži zlatar Divac. U daljem tekstu se kaže da je Divac svakome služio pravovjerno. Na svojim čeonim stranicama, ovaj stećak ima izvanredno lijepo stilizovan motiv ljiljana. (Sl. br. 176)

Iz natpisa vidimo da je Divac bio poznati zlatar, koji je sahranjen u svom zavičaju, gdje je vjerovatno i djelovao. U njegovo doba je u Bosni i Srbiji bilo razvijeno zlatarstvo. U Srbiji je bilo i dosta seoskih zlatara, pa se može pretpostaviti da je Divac imao svoju radionicu u Mršićima.

Na području ovoga sela postoje još dva lokaliteta sa stećcima: u Rašića gaju nalaze se četiri sljemenjaka, a u zaseoku Kuselj šest sljemenjaka. Ovi spomenici nemaju reljefa i veoma su oštećeni.

Lit.: T. Dragičević i V. Vukasović, 1892., 248-249;
M. Vego, 1970., br. 241;
Š. Bešlić, 1974., 111 i 121-122.

103. Musići — Musići su selo u okolini Olova. Na glavici Mramor, u neposrednoj blizini sela, situirana je jedna od većih nekropola u ovim krajevima – broji osamdeset stećaka, od čega 25 ploča, osam sanduka i 47 sljemenjaka. Njezini sljemenjaci su karakteristični za dobar dio istočne Bosne – imaju postolja, nisu visoki, relativno su dugački prema dnu skošeni.

Ovdje je nađeno dvanaest primjeraka sa reljefima. Njihovi najčešći ukrasi su obične i dvostruke spirale, motivi koji su osobina ne samo stećaka olovskog kraja, nego i nekih drugih krajeva istočne Bosne. Javljaju se i motivi tordirane vrpce, rozete (zvijezde) i krsta. Na dvije ploče sa postoljima vidimo uzdužnu vrpcu po sredini vodoravne strane, koja označava nadgrobnik za dvije sahranjene osobe. Neobična je pojava jednog sljemenjaka koji ima četiri krovne plohe.

Stećci Musića potječu iz XIV do XVI vijeka.

Lit.: A. Benac, 1951., 8-18 i dalje;
Š. Bešlić, 1971.a, 231.

104. NEVESINJSKO POLJE — To je kraška ravnicica u istočnoj Hercegovini, sa Nevesinjem kao općinskim centrom. O relativno dobroj naseljenosti Nevesinjskog polja u srednjem vijeku, govore ostaci utvrđenih gradova i puteva, nazivi naselja i lokaliteta, a pogotovo brojne nekropole sa stećcima. Veće nekropole se nalaze uz slijedeća naselja: Kruševljani, Luka, Kovačići, Hrušta, Pridvorci, Humčani, Sopilji, Bijenja, Postoljani, Krekovi, Kifino Selo, Bratač, Žiljevo, Biograd, Grabovica i Zovi Do. Najveći broj spomenika je u obliku dobro obrađenih sanduka. Ukrašeno je 15-20 stećaka. Pored standardnih, ovdje ima specifičnih reljefnih motiva,

kao što su antropomorfni krstovi i predstave lavova. U Čitluku se nalazi predstava kola sa kolovodom koji jaše na jelenu, vrlo rijedak motiv stećaka. Nevesinjsko polje je poznato po velikim rustičnim krstačama, sa predstavama ljudskih glava (Hrušta, Bratač), što podsjeća na predstave nadgrobnika takozvane Studeničke klesarske škole u Srbiji. (Sl. br. 42)

Evidentirano je i nekoliko ćirilčkih natpisa stećaka, od kojih je najznačajniji u Zovom Dolu, gdje je sahranjen Vukša Mitrović.

Stećci Nevesinjskog polja datirani su u XIV i XV vijek.

Lit.: Š. Bešlić, 1972.a, 97-122;
M. Vego, 1964.b, br. 172-173.

105. NIKŠIĆ — Uz crkvu svetog Petra i pravoslavno groblje u gradu Nikšiću, u Crnoj Gori, nalazi se srednjovjekovna nekropola sa, do danas, očuvanih 125 stećaka (četnaest ploča, 105 sanduka, četiri sljemenjaka i dvije krstače). Spomenici su vrlo dobro obrađeni, ali su danas djelomično oštećeni i zemljom zatrpani, a neki primjerci su u crkvu uzidani.

Ukrašeno je 48 primjeraka. Najčešći reljefni motivi su povijene lozice sa trolistovima, krstovi (neki imaju samo tri kraka), štitovi sa mačevima, nizovi rozetice u kružnim vijencima i arkade. Brojne su i figuralne predstave, među kojima se ističu pojedinačne ljudske i životinjske figure i vrlo dinamične scene lova i turnira. (Sl. br. 43)

Lit.: D. Sergejevski, 1952.a.
Š. Bešlić, 1971.a, 445.

106. OBALJ — To je selo i kraj u gornjem toku Neretve, na području općine Kalinovik. Nekropole stećaka su evidentirane na nekoliko mjesta:

Najvažnije nekropole se nalaze na lokalitetima Brdo, u Suhom polju, zatim na Kladovu polju i na Čengić bari: broje ukupno 147 spomenika pretežno u obliku sanduka. Na dvadeset devet primjeraka nalaze se reljefi, najviše na Čengić bari. Najčešće se javljaju reljefni motivi običnih i tordiranih vrpca,

povijених lozica sa trolistovima, krstova i biljnih stilizacija. Postoji i znatan broj figuralnih predstava, među kojima se ističu scene lova na jelena. Na jednom sanduku Čengiћ bare uklesan je ćirilićki epitaf u kojemu se spominje Stojan Opodinović. (Sl. br. 44)

Lit.: Š. Bešlić, 1962.d, 66-85;
M. Vego, 1964.b, br. 183.

107. OLOVO — To je gradić i sjedište općine u istočnoj Bosni.

U okolini Olova evidentirano je 11 lokaliteta sa ukupno 262 stećka. Najveće skupine se nalaze uz sela Musiće, Slavanj, Križeviće i Boganoviće. Prevlađuju oblici sljemenjaka, koji su relativno dugački, prema dolje skošeni, sa postoljima, kakvi su pretežno klesani i u drugim krajevima istočne Bosne. Ukrašen je 61 primjerak. Najčešći reljefni motivi su spirale, rozete, tordirane vrpce, predstave ruke sa mačem ili sa kopljem; rjeđe se javljaju polumjeseci, krugovi i kružni vijenci. Osim prikaza figure jedne žene, ovdje nema figuralnih predstava. Klesarsku školu olovskog kraja karakterizira malen broj tipiziranih reljefnih motiva, nedostatak figuralnih predstava i izrada relativno niskih sljemenjaka.

Stećci olovskog kraja su datirani u vrijeme od kraja XIV do kraja XV vijeka.

Lit.: A. Benac, 1951.;
Š. Bešlić, 1971.a, 229-233.

108. OPLIČIĆI — To je selo u okolini Čapljine, u Hercegovini, na čijem području su stećci evidentirani na osam mjesta sa ukupno 102 primjerka.

Najveća i najznačajnija nekropola je na lokalitetu Ploče, sa šezdeset jednim stećkom, od kojih dvadeset dva imaju reljefne motive, među kojima se ističu povijene lozice sa trolistovima, stilizovani ljiljani, arkade, štitovi sa mačevima i predstave lava i srne. (Sl. br. 45)

Ovdje je ustanovljeno i pet natpisa ćirilicom, iz kojih doznajemo da su tu sahranjeni Vukić Vukčić, Božidar Vukačić, Radoje Bogčinić i knez Radivoje Vlatković.

Sljemenjak sa arkadama, ljiljanima i natpisom koji se odnosi na Radoja Bogčinića nalazi se pred Zemaljskim muzejom u Sarajevu.

Stećci Oplićića potječu iz XV i početka XVI vijeka.

Lit.: Š. Bešlić, 1960., 145-154;
M. Vego, 1961.a, 271-272;
1962.a, br. 33-37.

109. OPRAŠIĆI — Ovo selo je u okolini Rogatice. Na brijegu Biljeg, zajedno sa savremenim pravoslavnim grobljem, nalazi se nekropola sa 9 stećaka (7 sanduka, 1 sljemenjak i 1 stup), bez ukrasa. Sa ovoga mjesta je, prije 70 godina, u Zemaljski muzej u Sarajevu prenesen jedan stup — četverostrani obelisk, sa prikraćenom piramidom i poluloptom na vrhu, koji je bogato ukrašen i ima ćirilićki natpis. Njegovi reljefni motivi su lav, mač, topuz, koplje, disk, polumjesec i jabučice. U natpisu se kaže da je to biljeg poštenog viteza vojvode Radivoja Oprašića, koji stoji na njegovoj baštini. (Sl. br. 46)

Po reljefnoj predstavi lava, kao grbovne oznake, pretpostavlja se da je ovaj vojvoda Radivoje bio u rodbinskim vezama sa vlastelinskom porodicom Brankovića, a onda i sa vlastelinskom porodicom Hranića-Kosača.

Stećci Oprašića potječu iz XIV i XV vijeka, a sam obelisk iz polovine XV vijeka.

Lit.: Š. Bešlić, 1971.a, 250-251;
1978., 73-76;
M. Vego, 1970. br. 226.

110. OPRAVDIĆI — Opravdići su selo u području Ludmera, u okolini Bratunca. U samome selu, zajedno sa savremenim pravoslavnim grobljem, nalazi se nekropola sa 63 stećka (tri ploče, dva sanduka, 42 stupa i 16 amorfnih primjeraka). Na 12 stupova isklesani su reljefi. Najbrojniji su motivi polujabuke i polumjeseca. Među ostalima se ističu biljne stilizacije u vidu stabljike sa spiralno povijenim parovima listova, zatim spirale, spirale u vidu kukastog krsta i krstovi. Javljaju se još i cik-cak i povijene linije, krugovi i rozete. Veoma je zanimljiv reljef originalne ljudske muške figure sa prekrštenim rukama

na grudima, koja vjerovatno predstavlja već mrtvu ličnost (spomenik je prenesen u vrt Zemaljskog muzeja u Sarajevu). (Sl. br. 47)

Stećci Opravdića vjerovatno potječu iz XV i XVI vijeka.

Lit.: D. Sergejevski, 1952., 17-20;
Š. Bešlić, 1971.a, 227.

111. OSTROŽAC — To je veće selo na lijevoj obali Neretve, u okolini Konjica. Na području Ostrožca i njegove okoline bilo je nekoliko lokaliteta stećaka, ali su oni uglavnom potopljani Jablaničkim jezerom. Najvažnije je bila nekropola u Gošića hanu, sa 14 stećaka (tri ploče, šest sanduka i pet sljemenjaka). Ukrašena su četiri sljemenjaka motivima tordirane vrpce, povijene lozice sa spiralicama, stilizovanog krsta, ljudskom figurom koja drži štap i scenom lova na jelena.

Ovi ukrašeni primjerci su, zbog potapanja terena, preneseni u Konjic.

Lit.: Š. Bešlić, 1954.a, 192-200;
1971.a, 327-328.

112. PAVIĆI — Selo Pavići je od Banje Luke udaljeno oko 25 km zračne linije na jugozapadnu stranu. Na njegovom području su nađene tri nekropole stećaka:

Prva nekropola se nalazi na padini brda koje se zove Grčka gradina, pokraj puta ka Kočića hanu. Ima 70 stećaka u obliku slabo obrađenih sanduka, relativno velikih dimenzija, danas znatno oštećenih i u zemlju utonulih. Na ovim spomenicima nema reljefa. Druga nekropola je na Čorića brdu, a broji 26 stećaka u obliku slabo obrađenih i pretežno amorfnih sanduka. Ni oni nemaju reljefa. Treća nekropola je kod Debelog brda, između Pavića, Vilusa i Radmanića. Ima 11 stećaka u obliku slabo obrađenih sanduka, bez ukrasa.

Lit.: Š. Bešlić, 1971.a, 98.

113. PAVLOVAC — Na brijegu Pavlovac, nedaleko Kasindola, u okolini Sarajeva, od nekadašnje velike nekropole preostala je skupina od dvadeset osam

stećaka (dvadeset dva sanduka i šest sljemenjaka) relativno velikih dimenzija i desetak fragmenata. Nekropola se pripisuje članovima vlastelinske porodice Radenovića – Pavlovića, a ogromni sljemenjak sa postoljem (256 × 164 × 156 bez postolja) velikom knezu i vojvodi Pavlu Radenoviću, koji je ubijen 1415. godine na Parenoj poljani kod Kraljeve Sutjeske.

Prilikom dislociranja nekropole 1980. godine istraženo je 25 grobova. Ustanovljeno je da su pokojnici polagani u kamene ili drvene sarkofage i kovčege, po čemu se ova nekropola razlikuje od većine drugih nekropola stećaka u Bosni i Hercegovini. U nekim rakama su, uz skelete, nađeni prilozima – keramika, staklo, koža, tekstil i novčići. Uz skelet jednog muškarca od oko pedeset godina starosti, koji je bio u drvenom sarkofagu ispod stećka koji se pripisuje Pavlu Radenoviću, nađen je tekstil sa pozlatom i šest dubrovačkih dinara koji potječu iz druge polovine XIV i prve polovine XV vijeka.

Nekropola u Pavlovcu je datirana u XIV i XV vijeku.

Lit.: Vl. Skarić, 1937., 33-34;
Š. Bešlić, 1971.a, 177;
S. Mutapčić, 1982., 167-177.
Z. Žeravica, 1982., 179-199.

114. PERDUHOVO — To je selo koje je od Glamoča udaljeno oko 15 km zračne linije na sjeverozapadnu stranu, na čijem području su stećci evidentirani na dva mjesta:

Na lokalitetu Podadraga ili Mramorje, pokraj ceste ka Jajcu, nalazi se nekropola sa devedeset stećaka (šezdeset ploča i oko trideset sanduka). Osim nekoliko primjeraka, ovi stećci su vrlo slabo obrađeni. Postavljeni su po pravcu sjeverozapad – jugoistok. Nemaju ukrasa. Druga nekropola je u polju, oko 600 m južno od naselja, pokraj ceste. Ona ima 19 stećaka (17 sanduka i dvije krstače). I ovi spomenici su vrlo slabo obrađeni, a među njima ima i amorfnih primjeraka. Znatno su oštećeni. Na jednoj krstači su isklesani motivi krsta i sablje.

U neposrednoj blizini prve nekropole, nalazi se seosko pravoslavno groblje.

Lit.: Š. Bešlić, 1971.a, 112.

115. PIPERI — Piperi su selo na području Majevice planine, nedaleko Lopara, u sjeveroistočnoj Bosni. U neposrednoj blizini sela stećci su evidentirani na tri mjesta u ukupnom broju od 21 primjerka (4 sanduka, 4 sljemenjaka i 13 stupova). Ovi spomenici nemaju reljefnih ukrasa, ali na šest primjeraka su uklesani ćirilčki natpisi, danas prilično oštećeni, u kojima se spominju: neki Ivan, zatim Mladin Aničić, a onda i dvojica Bratosalića, koji leže "na svom plemenitom na Visorah."

Visori su selo nedaleko odavde. Po tome selu se zvala i srednjovjekovna župa, koja se prostirala sve do Brčkog na Savi.

Stećci Pipera potječu iz XIV-XV vijeka.

Lit.: Š. Bešlić, 1971.a, 194,
1969.b, 11-22.
M. Vego, 1970., br. 286-288.

116. PIŠĆE — To je selo u području Pivske planine, u općini Plužine, u Crnoj Gori. Uz pravoslavnu crkvu i savremeno groblje nalazi se skupina od 53 stećka (8 ploča, 43 sanduka i 2 sljemenjaka), ali su neki od njih ugrađeni u crkvu. Na 17 primjeraka su isklesani reljefi. Najčešći reljefni motivi su krstovi (neki od njih imaju samo tri kraka i zovu se "krstovi sa tri pera"), povijene lozice sa trolistovima, rozete, polumjeseci i arkade.

Na jednome sanduku je uklesan ćirilčki natpis u kome se spominje BAN GRUBAČ.

U blizini Pišća je bio još neubiciran utvrđeni grad ili dvorac Hercega Stjepana Vukčića, gdje je on 1453. godine izdao dvije povelje.

Lit.: S. Ćirković, 1964., 197-198;
Š. Bešlić, 1975., 87-89 i 105-106;
1971.a, 437.

117. PIVA — Na prostranom području Pive (podrazumijevajući Pivsku planinu i Pivsku Župu), koje su uglavnom poklapa sa sadašnjim područjem općine Plužine, u Crnoj Gori, nađeno je 35 lokaliteta sa ukupno 787 stećaka (173 ploče, 595 sanduka, 14 sljemenjaka i pet krstača). Stećci tih lokaliteta situirani su uz slijedeća naselja: Ščepan-Polje, Martinje, Krivodo, Plužine, Brljevo, Miloševići, Magude,

Stabna, Orah, Pišće, Donji Unač, Stolac, Boričje, Goransko, Borkovići, Rudinice, Bukovac, Donja i Gornja Brezna.

Stećci ovoga područja su nejednako klesani, pretežno dobro, ali postoji znatan broj primjeraka koji su vrlo slabo obrađeni, a ima i potpuno amorfnih oblika. Veliki broj stećaka je oštećen, nagnut ili djelomično utonuo u zemlju, a priličan broj ih je uzidan u zgrade i ograde.

Na 81 primjerku su evidentirani reljefi. Vrlo brojne su dekorativne vrpce – nizovi kosih paralelica, tordirano uže i povijena lozica sa spiralicama ili sa trolistovima. Veoma brojni su i simbolični motivi, među kojima preovlađuju obični i stilizovani krstovi. Posebno su zanimljiva dva krsta u Pišću koja nemaju četiri, nego samo tri kraka (krstovi, "sa tri pera"), kakav slučaj postoji samo još u Nikšiću. Jedan od brojnih motiva su arkade. Ovdje se javljaju još i motivi zvijezde (rozete), polumjeseca i kruga (sunca). U manjem broju zastupljeni su motivi štita i mača, a samo po jedanput je evidentiran topuz i luk sa strijelom. Figuralne predstave su vrlo slabo zastupljene – po jedna muška i ženska ljudska figura, te jedna scena lova na jelena. Po izboru i obradi mnogih reljefnih motiva, Piva ima najviše veze sa stećcima okoline Nikšića, a zatim sa stećcima istočne Hercegovine.

Nađena su u svemu dva natpisa – jedan u Ščepan-Polju (u zaseoku Zagrađe), kod grada Sokola, i drugi u Pišću. Prvi kaže da je tu u doba vojvode Stjepana sahranjen Jeremija Petko Krstjanin. (Sl. br. 182)

Stećci Pive su klesani i postavljeni u XIV i XV vijeku (možda neki primjerci počinju još u XIII vijeku), najviše u doba vladanja oblasnih gospodara velikog bosanskog vojvode Sandalja Hranića i Hercega Stjepana, a neki primjerci su vjerovatno postavljeni i u XVI vijeku.

Lit.: Š. Bešlić, 1975., 81-119;
1971.a, 436-438.

118. PRŽURI — Selo u okolini Boljanića, u Crnoj Gori, udaljeno od Pljevalja oko 24 km zračne linije na sjeverozapadnu stranu.

Na lokalitetu Livadice (zovu ga i Kaursko groblje), oko 2 km zapadno od sela, nalazi se velika nekropola sa 230 stećaka (226 sanduka i četiri sljemenjaka), neujednačene obrade, znatnog oštećenja. Spomenici su postavljeni u gustim nizovima.

Na šest sanduka su nađeni reljefi. Zastupljeni su slijedeći motivi: krst, T krst, stilizovani krst, "vode-nica", štit i predstava ruke do ramena.

Neki primjerci stećaka su neuobičajenih oblika.

Lit.: Š. Bešlić, 1971.a, 431.

119. PODOSOJE — To je selo koje je od Šipova udaljeno oko 13 km zračne linije na jugoistočnu stranu, na čijem području su stećci evidentirani na dva mjesta:

U podnožju prehistorijske gradine Rid, na mjestu gdje se od ceste za Babin Dol odvaja krak za Strojice, nalazi se velika nekropola sa 148 stećaka (146 sanduka i dva sljemenjaka), vrlo slabe obrade. Spomenici su svrstani u nizove, a svojim dužinama orijentirani po pravcu zapad-istok, osim pet primjeraka koji leže po pravcu sjever-jug. Na jednom sljemenjaku su isklesani reljefni motivi polumjeseca i rozete (zvijezde).

Druga nekropola se nalazi na prehistorijskoj gradini Rid, a broji šest stećaka u obliku slabo obrađenih i očuvanih ploča. Spomenici su postavljeni po pravcu zapad-istok. Nemaju ukrasa.

Lit.: Š. Bešlić, 1971.a, 116.

120. PODRAŠNICA — Ovo je selo udaljeno od Mrkonjić-Grada oko 12 km zračne linije na jugo-zapadnu stranu.

Na brijegu iznad zaseoka Luke, nedaleko zgrade Osnovne škole i pravoslavne crkve, nalazi se najveća nekropola na općinskom području Mrkonjić-Grad (lokalitet još zovu "Pod smrčom"). Broji oko 150 spomenika, pretežno oblika sanduka relativno velikih dimenzija, ali ima i nešto oblika ploča. Klesarska obrada je nejednaka, uglavnom slaba, neki primjerci su oštećeni i zarasli, ili utonuli u zemlju. Na tri strane jednoga većeg sanduka isklesane su plastične rozete.

Uz ovu nekropolu nastalo je pravoslavno groblje koje je i danas aktivno.

Na lokalitetu Malo mramorje, oko 500 m zapadno, nalazi se skupina od dvadeset stećaka u obliku sanduka, slabije obrade, bez ukrasa.

Lit.: Š. Bešlić, 1971.a, 108;
I. Lovrenović, 1981., 90-91.

121. POLICE — To je naselje na lijevoj obali Trebišnjice, danas periferija Trebinja, u Hercegovini. Od nekadašnje nekropole preostalo je 19 stećaka u obliku sanduka, pretežno u podzidu dvorišta pravoslavne crkve i u ogradi bašte oko nje. Na četiri primjerka su uklesani reljefi u vidu povijene linije i mreže rombova, a dva primjerka imaju ćiriličke natpise. Postoji i jedan natpis uklesan u živu stijenu. Natpisi na stećcima se odnose na župana Grda, s kraja XII vijeka i župana Pribilšu, iz prve polovine XIII vijeka. Ta dva spomenika su prenesena u Zavičajni muzej u Trebinju. Ploča sa epitafom župana Grda smatra se najstarijim primjerkom stećaka uopće. (Sl. br. 179. i 200).

Lit.: Č. Truhelka, 1892., 31-32;
M. Vego, 1964.b, br. 127-129;
1964., 179-182;
Š. Bešlić, 1971.a, 403-404.

122. POLJICE — To je ljetno stočarsko naselje na jugoistočnom kraju Visočice planine, udaljeno od Konjica oko 25 km zračne linije na jugoistočnu stranu, na čijem području su stećci evidentirani na dva mjesta:

Na lokalitetu Dolovi, pokraj starog i sadašnjeg konjskog puta, nalazi se nekropola sa 53 stećka (devet ploča, 37 sanduka, tri sljemenjaka i četiri krstače), dobre obrade, danas djelomično oštećeni, a nekoliko primjeraka je i prevaljeno. Na šest spomenika (dva sanduka, jedna ploča, dva sljemenjaka i jedna krstača) isklesani su reljefi, a na dva od njih se nalaze ćirilički natpisi. Reljefni motivi se sastoje od obične i tordirane vrpce, friza od povijene lozice sa trolistovima, bordure od cik-cak linija i kosih paralelica, scena kola i lova, scene žene i zmaja, te žene, konjanika i zmaja. Ove predstave sa zmajevima su jedinstvene pojave na stećcima.

Natpisi se nalaze na jednom sljemenjaku i na jednoj krstači. Ona se odnose na Vukosava Lupčića i na Rabrena Vukića Dolinovića.

Oko 2 km zapadno, na poljani kod Velikog jezera, nalazi se nekropola sa četrdeset devet stećaka (trideset tri ploče, deset sanduka i šest sljemenjaka), dobre obrade, danas nešto oštećeni. Ukrašeno je jedanaest primjeraka (sedam ploča, jedan sanduk i tri sljemenjaka). Njihovi reljefni motivi su bordura od povijene lozice sa trolistovima i od kosih paralelica, friz od povijene lozice sa trolistovima, tordirana vrpca, bordura od cik-cak linija, jednostavno arkade, polumjesec i originalna predstava muškarca koji drži dijete i muškarca sa štamptom, uz konja i pticu. (Sl. br. 48)

Lit.: Č. Truhelka, 1891., 92; 1892., 30 i 112; 1895., 571;
M. Vego, 1962., 217; 1964., 198-199;
1964.b, br. 175-176;
Š. Bešlić, 1971.a, 133.

123. POPOVO — Popovo, odnosno Popovo polje, je plodna kraška ravnica nedaleko Trebinja, u Hercegovini.

Uz naselja rubom polja nalaze se brojne nekropole koje imaju ukupno više od šesto stećaka raznovrsnih oblika. Veće i važnije nekropole su kod ovih naselja: Kotezi, Veličani, Dubljani, Žakovo, Dobromani, Lug, Djedići, Petrovići, Krajkovići, Zavala, Ravno i Orašje. Znatan broj stećaka posjeduje reljefe, među kojima se ističu ovi motivi: povijena lozica sa trolistovima, štitovi sa mačevima, krstovi, rozete (zvijezde), arkade i scene kola i lova. (Sl. br. 49)

Na dvanaest primjeraka su ustanovljeni ćirilski natpisi (Veličani, Dračevo, Žakovo, Staro Slano, Dedići, Poljice i Sedlari), među kojima je osobito važan natpis na visokom sanduku u Veličanima u kome se kaže da je tu sahranjena Radača, kćerka župana Miltjena Draživojevića, a žena župana Nenca Čihorića, koja je umrla za vrijeme kralja Tvrtka I kao monahinja Polihranija. (Sl. br. 175) U ovim natpisima su zabilježena i imena četvorice pisara: Radoje Kovač, Obrad Krajković, Ivko Obradović i još jedan Radoje.

Najveći broj stećaka Popova potječe iz druge polovine XIV i iz XV vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1891.c, 374 i 378-385; 1892.b, 215-219;
M. Vego, 1964.a, br. 101-103, 106-108, 110-111 i 118;
1964.a, br. 119, 120; 1970., br. 319; 1962., 228-238.

124. POSTOLJANI — To je selo na istočnoj ivici Nevesinjskog polja, u Hercegovini, na čijem području postoji nekoliko velikih i vrijednih nekropola stećaka:

Na glavici Haliluša nalazi se nekropola sa 144 spomenika (99 ploča i 45 sanduka) među kojima 14 primjeraka imaju reljefne motive tordirane vrpce, povijene lozice sa trolistovima, polumjeseca, stilizovanog krsta, mača i lava.

Na lokalitetu Kalufi, kod zaseoka Mijatovci, nalazi se jedna od najvećih nekropola uopće, sa 452 stećka (297 ploča, 152 sanduka i 3 sljemenjaka). Ukrašena su 44 primjerka. Najčešći reljefni motivi su mačevi i štitovi, zatim tordirane vrpce i povijene lozice sa trolistovima. Od figuralnih predstava, zanimljive su scene lova na jelene, scene kola sa ženom kao kolovodom, te scena turnira u kojoj učestvuju po dva viteza na konjima.

Lit.: D. Sergejevski, 1948.a, 57-58; 1948.b, 242-244;
Š. Bešlić, 1971.a, 347-358;
1972.a, 97-121.

125. POŠĆENJE — To je veće selo u okolini Šavnika, u Crnoj Gori. Na brežuljku Banovina, kod pravoslavne crkve sv. Bogorodice i groblja oko nje, bila je velika nekropola sa stećcima od koje je do danas preostao 51 spomenik, i to pretežno uzidani u ogradu groblja i temelje crkve.

Na vodoravnoj strani jednoga sanduka, koji leži in situ, uklesan je ćirilski natpis u deset redova u kome se kaže da tu leže vojvoda Pavao i Dragi Vičić, a na stećku ugrađenom u crkvu, s unutarnje strane, nedaleko oltara, uklesan u osam redova, nalazi se veoma vrijedan natpis u kome se kaže da je tu sahranjen Miroslav Rašković. Prema nekim starijim podacima, trebalo bi da se u zidu crkve nalazi još jedan stećak sa natpisom koji se odnosi na Brana Drobunjaka, ali se on sada ne vidi.

Na devet stećaka uklesani su reljefi. Najviše je dekorativnih motiva, uglavnom vrpca. Pojavljuju se i arkade, zatim paralelna rebra, a na ponekom primjerku i mačevi, štitovi sa mačevima, te jedna scena lova na jelena i jedna sa konjanikom i dvjema ženama. (Sl. br. 50)

Nekropola u Pošćenju je nastala u XIV vijeku, najviše stećaka je klesano u XV vijeku, a vjerovatno je da neki primjerci potječu iz XVI vijeka.

Lit.: Lj. Stojanović, 1902., br. 830 i III, br. 4763 i 4764;
Š. Bešlić, 1975., 431-452;
438-439.

126. POTKLEČANI — Ovo selo se nalazi u Rakitnom polju udaljeno od Posušja oko 14 km zračne linije na sjeveroistočnu stranu, na čijem su području stećci evidentirani na četiri mjesta:

Na lokalitetu Podi, u blizini sela, nalazi se velika nekropola sa 200 stećaka (100 ploča, 50 sanduka i 50 sljemenjaka), pretežno slabije obrade, danas dosta oštećenih primjeraka. Spomenici su u nizovima, a orijentirani su po pravcu zapad-istok. Na šest primjeraka (dvije ploče i četiri sanduka) isklesani su reljefni motivi krstova, "vodenice", polumjeseca, "svastike", rozete i arkada sa ukrasnim dodacima u vidu malih ljljana.

Na glavici Paljenik, u polju između Potklečana i Dupovaca, smještena je skupina od tri stećka (dva sanduka i jedan sljemenjak), osrednje obrade i očuvanosti, bez reljefa.

Na lokalitetu Grudine u Donjim Potklečanima nalazi se nekropola sa 62 stećka (41 ploča i 21 sanduk), različite obrade, među kojima ima i amorfnih primjeraka. Na 6 spomenika (dvije ploče i 4 sanduka) isklesani su reljefni motivi običnog i stilizovanog krsta, polumjeseca, rozete, "vodenice" i "svastike".

Na humci ispod Gornjih Potklečana, oko 500 m zapadno od savremenog rimokatoličkog groblja, nalazi se nekropola sa 42 stećka (25 ploča i 17 sanduka), slabije obrade i očuvanosti, bez reljefa.

Lit.: Š. Bešlić, 1971., 299.

127. POTOČANI — Selo koje je od Odžaka, kao općinskog centra, udaljeno oko 8 km zračne linije na sjevernu stranu.

Na pošumljenom brijegu iznad sela, gdje je i savremeno rimokatoličko groblje, na lokalitetu koji se zove Mađarsko groblje na Lipi, nalazi se nekropola sa oko 100 stećaka u obliku stupova. Spomenici ove nekropole su vrlo slabo obrađeni, pretežno su amorfnih oblika.

Na dvadeset primjeraka su ustanovljeni isklesani reljefni motivi krstova.

Nekropola je slabo očuvana.

Lit.: Š. Bešlić, 1971., 133.

128. PREČANI — To je selo koje je od trnova udaljeno oko 9 km zračne linije na sjeverozapadnu stranu.

Na brijegu, oko kilometar jugozapadno od sela, situirana je nekropola sa 184 stećaka (175 sanduka i devet sljemenjaka) koji su dobro obrađeni, ali su slabo očuvani. Orijentacija im je po pravcu zapad-istok, osim deset primjeraka koji leže po pravcu sjever-jug. Svrstani su u nizove. Na dvadeset primjeraka su isklesani reljefi. Najčešći reljefni motivi su obični, stilizovani i antropomorfnii krstovi, a pojavljuju se i obične vrpce i bordure, zatim štitovi sa mačevima, rozete, rozete u kružnim vijencima, kružni vijenci i predstava ljudske figure. (Sl. br. 51)

Na dvije strane jednoga sanduka urezan je ćirilski natpis u kome se kaže da tu na svojoj zemlji leži neki Ivan.

Odmah do nekropole je starije muslimansko groblje sa nišanima na kojima ima reljefnih predstava buzdovana, sablje i luka sa strijelom.

Lit.: Ć. Truhelka, 1894., 190-191;
Š. Bešlić, 1967., 109-113 i 132;
1971.a, 178.

129. PREMILOVO POLJE — To je naselje koje pripada Gledevcima, u općini Ljubinje. U ravnici ispod sela smještena je nekropola sa 87 stećaka, od čega 20 ploča, 66 sanduka i 1 sljemenjak. Proširenjem seoskog puta nekropola je znatno oštećena i poremećena (neki primjerci su došli u ogradni zid, a neki su zatrpani). Spomenici su, inače, postavljani po pravcu zapad-istok i svrstani u nizove.

Na devetnaest primjeraka stećaka ove nekropole isklesani su reljefi. Među motivima ima više raznovrsnih bordura – kosih paralelica, tordiranog užeta, povijene lozice sa trolistovima i niza rozeta u kružnim vijencima. Brojne su predstave zvijezda (rozeta), polumjeseca, a posebno krstova, među kojima ima i stilizovanih, tzv. krst-rozeta. Malobrojne su predstave arkada, mačeva, štitova i štitova sa mačevima. Zanimljiv je jedan primjerak arkada sa šiljastim lukovima. Ističu se figuralne predstave, kako pojedinačne ljudske i životinjske, tako i čitave scene. Originalna je predstava žene koja pleše. (Sl. br. 52) Među scenama ima prikaza lova na jelena i kola (igre).

Ovdje su nađena 4 ćirilička natpisa (ne računajući jedan na velikoj krstači nedaleko nekropole). Iz njihovih tekstova doznajemo da su tu sahranjeni slijedeći ugledni ljudi: Radosav Dučić sa sinom Cvjetkom, Stipko Radosalić, Poznanj Bogdanić i Pavao Radović. (Sl. br. 170).

Prema paleografskim osobinama natpisa i analogiji reljefnih motiva, ova nekropola je počela u XIV vijeku, spomenici su najviše klesani i postavljeni u XV vijeku, a nekropola je trajala i kroz XVI vijek.

Lit.: Š. Bešlić, 1965., 124-131 i 158-159;
1971.a, 380;
M. Vego, 1964.a, br. 86-90.

130. PRESJENICA DONJA — Donja Presjenica je selo u okolini Trnova.

Na lokalitetu Otiješevo, kod zaseoka Odžak, nalaze se dva osamljena stećka u obliku sljemenjaka sa postoljima. Na jednom primjerku, uz reljef friza od povijene lozice sa trolistovima, obične vrpce i "svastike", uklesan je djelomično oštećen ćirilički natpis koji kaže da tu leži Hrelja koji je mnoge zemlje obišao i došao domu da legne na svojoj baštini.

Na području Donje Presjenice stećci su nađeni još na tri mjesta. Na lokalitetu Bare zaseoka Odžak, nalazi se skupina od trinaest stećaka, na lokalitetu Križevac, kod zaseoka Filipovići, skupina od 62 i na lokalitetu Groblje, kod zaseoka Mošići, skupina od jedanaest spomenika. Na sve tri nekropole samo tri primjerka (dva sanduka i jedna krstača) posjeduju reljefe. njihovi reljefni motivi su polumjesec, sunce, krst, "vodenica" pas i jelen.

Postoji pretpostavka da se sahranjeni Relja prezivao Radogostić, koji se u jednom dubrovačkom arhivskom dokumentu iz 1352. godine spominje kao kurir koji je iz Dubrovnika donio jedno pismo u Srebrenicu. Hreljin stećak bi mogao potjecati iz druge polovine XIV vijeka.

Donja Presjenica se u turskim izvorima iz 1455. godine navodi kao srednjovjekovno naselje u župi Tilavi.

Lit.: Ć. Truhelka, 1894., 191-193;
Š. Bešlić, 1967.b, 113-114 i 132-133;
M. Vego, 1970., br. 206;
1981., 40.

131. PUHOVAC — To je selo u okolini Zenice. Na lokalitetu Kamen bio je stećak u obliku velikog sljemenjaka (dosta oštećen i okrnjen, on je bio ugrađen u temelje jedne zgrade, a sada je Muzeju grada Zenice) na kome je uklesan vrlo vrijedan ćirilički natpis u kome se spominje dobri gospodin gost Mišljen. Vrlo je vjerovatno da se ovdje radi o nadgrobnom spomeniku visokog dostojanstvenika heretičke Crkve bosanske koji je bio na čelu delegacije koja je, u ime kralja Ostoje i djeda te Crkve, 1404. godine išla u Dubrovnik da bi povratila vojvodu Pavla Klešića u Bosnu.

Lit.: Ć. Truhelka, 1894.a, 778-779;
Š. Bešlić, 1967., 54 i 99-100;
M. Vego, 1970., br. 249.

132. RADELJEVAC — Selo se nalazi u istočnom dijelu Ludmera, u okolini Bratunca. U blizini sela, kod vrela Ludmerac, nalazi se nekropola sa 18 stećaka (četiri ploče, dva sanduka i dvanaest stupova), slabije obrade i očuvanosti. Osim ovih, ovdje se nalaze četiri antičke spolije i preko 80 amorfnih nadgrobnika koji su mogli nastati nešto iza vremena stećaka.

Na nekropoli se nalaze četiri ukrašena stupa čiji reljefni motivi su skoro isključivo bogati i izvanredno lijepo klesani biljni ornamenta koji se sastoje od stilizovanih ljljana, odnosno stabljika sa nekoliko parova listova i zvjezdastih cvjetova, ili od povijenih lozica u čijim su međuprostorima spiralno povijeni listovi i zvjezdasti cvjetovi i grozdovi. Uz to se javlja

jedan motiv krsta. Veoma je zanimljiv nevelik stup koji na jednoj vertikalnoj strani, uz stilizovanu biljku stabljiku sa dva para povijenih listova i bogatim cvijetom na vrhu stabljike, ima plastičnu predstavu relativno malene ljudske muške figure koja u jednoj ruci drži gore izdignut krst na štapu, koji se sada nalazi u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu. (Sl. br. 53)

Na rimskim spolijama nalaze se predstave ljudskih likova, lava i Atisa.

Stećci Radeljevca potječu iz XV i XVI vijeka.

Lit.: D. Sergejevski, 1952., 13-16;
Š. Bešlić, 1971.a, 226.

133. RADIMLJA — To je lokalitet u Vidovom polju, u blizini Stoca, u Hercegovini, na kome se nalazi jedna od nekoliko najznačajnijih nekropola stećaka. Broji ukupno 123 spomenika (27 ploča, 60 sanduka, 33 sljemenjaka i 3 krstače), relativno velikih dimenzija, dobre klesarske obrade. Postoje 63 ukrašena primjerka, pretežno sljemenjaka i visokih sanduka. Među motivima dekorativnog karaktera ističu se povijene lozice sa trolistovima i tordirane vrpce, a među simbolima polumjesec, zvijezda, sunce, krst (često stilizovan), zatim motivi štita, mača i luka sa strijelom, a onda i motiv arkada sa nišama. Stećci Radimlje imaju više predstava ljudi i životinja (konj, jelen, prica), te čitavih scena lova na jelene, kola i turnira. Ističu se pojedinačne muške ljudske figure sa jednom visoko podignutom rukom, nazvane "vojvodske figure". Zanimljiva je scena turnira dvojice konjanika sa kopljima ispred dvorca sa koga dvije žene posmatraju taj dvoboj. Muške figure sa uzdignutim rukama i stilizovani krstovi sa spiralama i grozdovima, karakteristični su reljefni motivi ove nekropole. (Sl. br. 54)

Na četiri sljemenjaka i na jednom sanduku uklesani su ćirilčki natpisi koji se odnose na roba božjeg Radoja Vukovića i njegovog sinovca vojvodu Petra, zatim na dobrog Radoja, sina vojvode Stipana, a onda na Vukca Napetovića, Vlaća Vlahovića i nekog Stipana. Na ovim natpisima su zabilježena tri majstora — pisara: Miogost, Ratko Brativoić i Bolašin Bogavčić.

Vojvoda Petar i vojvoda Stipan su članovi ugledne vlaške porodice Miloradovića — Hrabrena iz obližnjih Ošanića, gdje se nalazi njihova zadužbinska crkva, a u njenoj neposrednoj blizini i dvije kamene sudačke stolice, od kojih jedna sa natpisom.

Lit.: A. Benac, 1950. ;
M. Vego, 1962., 42-46; 1961.a, 275-276;
Š. Bešlić, 1971.a, 372.

134. RASTIČEVO — To je selo u sjevernom dijelu Kupreškog polja, u okolini Kupresa, na čijem području su stećci nađeni na nekoliko mjesta:

Na lokalitetu Rastičevska mašeta, u okolini sela, nalazi se velika nekropola sa 240 stećaka (106 ploča, 48 sanduka, 11 sljemenjaka i 75 amorfnih primjeraka). Ukrašeno je 13 primjeraka. Njihovi reljefni motivi su polumjeseci, rozete (zvijezde), krstovi, polujabuke, kružni vijenci, arkade, ljiljan, predstave ruke i jelena, te scena sa jahačem na konju i jednim pješakom.

U okolini sela postoje još četiri lokaliteta sa ukupno 48 stećaka ležećih oblika, među kojima je šest primjeraka ukrašeno uglavnom solarno-lunarnim reljefnim motivima. Na fragmentu stećka na Glavici, pokraj Jezera, vide se motivi konja i utvrđene kule, a u blizini Jezera je i jedan osamljen sljemenjak za kojeg je vezano vjerovanje okolnih stanovnika o njegovoj ljekovitosti, zbog čega se oko njega provodi stoka da bi bila zdrava i debela, a pomaže i volu, odnosno konju kod koga je "stala mokraća".

Lit.: Š. Bešlić, 1954., 133-150;
1971.a, 117-119.

135. RASTIŠTE — Ovo selo je od Bajine Bašte (Srbija) udaljeno oko 18 km zračne linije na jugozapadnu stranu, na čijem području su stećci nađeni na četiri mjesta:

Na lokalitetu Borje, kod zaseoka Aluge, nalazi se nekropola sa 42 stećka (12 ploča, 18 sanduka, tri stupa i devet amorfnih primjeraka), grube obrade, dosta oštećenih i u zemlju utonulih. Ovdje ima i kasnijih amorfnih nadgrobnika. Spomenici nemaju reljefa.

Na lokalitetu Varda nalazi se osamljen stećak u obliku sljemenjaka sa postoljem (nedoklesan), bez ukrasa. U neposrednoj blizini je bio kamenolom za stećke.

Na lokalitetu Mramorje, kod zaseoka Gajevi, nalazi se nekropola sa 35 stećaka (pet ploča, 28 sanduka i dva sljemenjaka) dobre obrade, danas djelomično oštećeni i u zemlju utonuli. Ukrašena su tri primjerka (dva sanduka i jedan sljemenjak). Njihovi reljefni motivi su polumjesec i krst.

Na lokalitetu Mramorje, kod zaseoka Uroševina, nalazi se nekropola sa 38 stećaka (četiri ploče, 14 sanduka i 20 sljemenjaka) vrlo dobre obrade, danas djelomično oštećeni. Ukrašena su četiri primjerka (jedan sanduk i tri sljemenjaka). Njihovi ukrasni motivi su krug, luk i dva mača. Na ovoj nekropoli se nalaze dva rijetka oblika stećaka – dvostruki sljemenjak i kombinovan sljemenjak sa sandukom. Ranije je nekropola bila veća.

Lit.: V. M. Ivanović, 1954., 244-256;
Š. Bešliagić, 1971.a, 421.

136. RAVANJSKO POLJE — To je visoka kraška ravnica južno od Kupresa, u zapadnoj Bosni. U okolini malobrojnih naselja u ovome polju nalazi se sedam srednjovjekovnih nekropola – Gornja mašeta, Donja mašeta, Dvorišta, Krša, Mašeta u polju i nekropola kod Ravnog – sa ukupno 110 stećaka (69 ploča, 38 sanduka i tri sljemenjaka). Ukrašeno je sedamnaest primjeraka. Javljaju se reljefni motivi rozete (zvijezde), krsta (neki od njih su stilizovani), kružnog vijenca, polumjeseca i raznovrsnih biljnih stilizacija. Osobito je zanimljiva predstava ljudske muške figure sa mačem i štitom, zatim predstava dviju ruku koje izlaze iz zvijezde, scena sa sedam ženskih figura, scene turnira u arkadama i turnira u pejsažu. (Sl. br. 55)

Lit.: Š. Bešliagić, 1954., 9-37;
1971.a, 122-125.

137. RAVANJAKA VRATA — Na lokalitetu Ravanjaka vrata, u Ravanjskom polju, nedaleko sela Mušići, u široj okolini Kupresa, situirane su dvije nekropole stećaka, prva na samom prolazu iz Vukovskog u

Ravanjsko polje, a druga na blagoj padini brda Crljenac, u neposrednoj blizini. Prva broji 43, a druga 25 stećaka (u ukupnom broju tu je trideset ploča, 28 sanduka i deset sljemenjaka). Spomenici su dobro obrađeni, ali su danas prilično oštećeni. Na prvoj nekropoli je ukrašeno 18 primjeraka. Njihovi reljefni motivi su raznovrsni: razne vrpce i bordure, rozete (zvijezde), polumjeseci, stilizacije ljiljana, ruka sa mačem, štit sa mačem, povijene lozica sa trolistovima, tordirani kružni vijenac, scene kola i lova, predstava dviju žena, te čovjeka sa konjem. Druga nekropola ima petnaest ukrašenih primjeraka. Njeni najbrojniji reljefni motivi su rozete, polumjeseci, kružni vijenci i krstovi, zatim se pojavljuju biljne stilizacije u vidu ljiljana i scene turnira, a onda i povijena lozica sa trolistovima, ruka, štit sa mačem, razne bordure, predstava jelena i dvije ljudske figure.

Na ovim nekropolama se osobito ističu reljefni motivi stilizovanih ljiljana, koji su karakteristični za šire krajeve zapadne Bosne, i izvanredno lijepo izrađene dobro poznate scene turnira na konjima koji se izvode ispred arkada. (Sl. br. 56)

Na obližnjem brdu Crljenac bila je prehistorijska gradina, a kroz Ravanjska vrata je prolazio rimski i srednjovjekovni put.

Lit.: Š. Bešliagić, 1954., 45-84;
1971.a, 123-124.

138. RIČICA — To je selo koje je od Kaknja udaljeno oko 3 km zračne linije na jugoistočnu stranu, na čijem području su stećci ustanovljeni na tri mjesta:

Na Saračevom brdu, kod zaseoka Čelikovina, nalazi se nekropola sa 14 stećaka u obliku slabo obrađenih i oštećenih sanduka, bez reljefa. Na lokalitetu Bijeli greb, kod zaseoka Grmuša, postavljena u dvije skupine, nalazi se nekropola sa sedamdeset stećaka, također vrlo slabo obrađenih i oštećenih sanduka, bez reljefa. Treća nekropola je na lokalitetu Hrašće, oko 500 m južno od prethodne nekropole, a broji pedeset stećaka (47 sanduka i tri sljemenjaka). Spomenici su osrednje obrađeni i očuvani. Znatan broj primjeraka je zarastao gustom šumom. Ni ovdje nema ukrašenih primjeraka.

Sa područja Ričice je, prije dvadesetak godina, u Franjevački samostan u Kraljevoj Sutjesci prenesena jedna ploča s djelomično oštećenim ćiriličkim natpisom koji govori o sahranjenom vlastelinu Radovanu Pribiloviću. Pretpostavlja se da ona potječe iz nekadašnjeg mauzoleja ovoga vlastelina. (Sl. br. 199)

Lit.: Š. Bešlić, 1967., 51 i 98;
1971.a, 150.

139. RISOVAC — Selo na visokom kraškom polju između Čvrsnice i Vran planine, udaljeno od Jablanice oko 15 km zračne linije na zapadnu stranu, na čijem području su stećci nađeni na dva mjesta:

Na kamenom tumulu i u njegovoj blizini kod seoskih kuća nalazi se nekropola sa 44 stećka (dvanaest ploča, 28 sanduka i četiri sljemenjaka), koji su dobro klesani, ali su danas djelomično oštećeni. Među njima četrnaest primjeraka imaju reljefe (dvije ploče, deset sanduka i dva sljemenjaka). Najviše je motiva povijene lozice sa trolistovima i vrpca od kosih paralelica i cik-cak linija, kao i krstova, pretežno stilizovanih, zatim se javljaju rozete i polumjeseci, a potom figuralne kompozicije – lov, turnir i kolo (Sl. br. 57).

Na lokalitetu Brčanj, blizu uvira rječice, sjeverno od sela, nalazi se nekropola sa 21 stećkom (sedam ploča i 14 sanduka), među kojima je jedan sanduk ukrašen predstavom čovjeka – muškarca i polumjeseca.

Oko kilometar sjeverno od druge nekropole bio je kamenolom za stećke, gdje se i danas nalazi jedan ukrašen a neprevezan sanduk.

Lit.: Š. Bešlić, 1959., 15-24;
1971.a, 296.

140. SAJTOVIĆI — To je selo koje je od Kalesije udaljeno oko 6 km zračne linije na južnu stranu, na čijem području su stećci nađeni na dva mjesta:

Na lokalitetu Žarkulja, nedaleko kuće Jovana Ribića, nalazi se nekropola sa 70 stećaka (17 sanduka, 19 sljemenjaka i 34 stupa), koji su vrlo dobro

obrađeni, ali su danas djelomično okrnjeni i veoma zarasli šikarom. Među njima je pet primjeraka sa reljefima (tri sljemenjaka i dva stupa). Njihovi ukrasni motivi su biljne stilizacije sa spiralama i krstovima, tordirana vrpca, polumjesec, spirale, krstovi i originalna predstava krova kuće sa šindrom.

Oko kilometar istočno od prethodne nekropole, kod kuće Jove Janjića, nalaze se dva osamljena stećka u obliku sljemenjaka sa postoljima, dobre obrade ali slabe očuvanosti. Na njima nema reljefa.

Lit.: D. Vidović, 1956., 236;
Š. Bešlić, 1971.a, 202.

141. SARAJEVO — Na području grada Sarajeva, pri tome podrazumijevajući područja općina Stari Grad, Centar i Novo Sarajevo, te područja općina Vogošća i Ilidža, nalazi se nekoliko nekropola i skupina stećaka:

Na području općine Vogošća postoji pet nekropola, na Ilidži je šest nekropola in situ i dvije skupine prenesenih stećaka, u Novom Sarajevu ima šest nekropola, a na području Starog Grada i Centra i dvije skupine prenesenih stećaka.

Među svim ovim nekropolama i skupinama, daleko najznačajnija je zbirka stećaka u Zemaljskom muzeju. Ova zbirka se sastoji od jedne odavno formirane stalne izložbe u vrtu Zemaljskog muzeja, koja broji 29 primjeraka (devet sanduka, četrnaest sljemenjaka, pet stupova i jedna krstača sa pripadajućom pločom) i jedne privremene izložbe od dvanaest stećaka (tri sanduka, sedam sljemenjaka i dva stupa) koja je smještena u parku ispred zgrade Muzeja. Prva izložba je nastala dugogodišnjim prikupljanjem primjeraka iz raznih krajeva Bosne i Hercegovine, a druga je koncipirana kao pokretna izložba, sakupljena iz raznih krajeva Bosne i Hercegovine i Hrvatske, koja je već obišla naše najveće gradove i nekoliko velikih evropskih centara. Svi stećci koji se nalaze u Zemaljskom muzeju u Sarajevu bogato su ukrašeni raznovrsnim dekorativnim i simboličnim reljefnim motivima, a dvanaest primjeraka posjeduju ćiriličke natpise koji se odnose na ugledne vlasteline srednjovjekovne Bosne. (Sl. br. 58)

U vrtu Muzeja grada Sarajeva nalazi se jedan dobro obrađen sljemenjak sa postoljem, koji je ukrašen predstavom psa i scenom lova, a donesen je iz Bogovića, iz okoline Pala.

Lit.: Š. Bešlić, 1971.a, 173-177.

142. SARAJLIJE — To je selo na Duvanjskom polju, u zapadnoj Bosni. Na tumulu ispod sela, zatim na lokalitetu Prika i kod zaseoka Kuk, evidentirana su ukupno 42 stećka (35 ploča, pet sanduka i dva sljemenjaka). Ukrašeno je pet primjeraka. Njihovi reljefni motivi su tordirana vrpca, povijena lozica sa trolistovima, polumjesec, rozeta (zvijezda), biljne stilizacije, štit sa mačem, predstave jelena i psa, te scene kola i lova, među kojima i jedinstvena scena lova na vepu u kojoj lovac-pješak sa kopljem, uz pomoć psa, napada na vepu. (Sl. br. 59)

Stećci Sarajlija potječu iz XIV-XVI vijeka.

Lit.: Š. Bešlić, 1958.a, 387-390; 1971., 286-287.

143. SLIVNO RAVNO — Selo se nalazi u okolini Metkovića, u Hrvatskoj. Na lokalitetu Greblje, blizu zaseoka Prović, nalazi se nekropola sa 87 stećaka (36 ploča, 49 sanduka i dva sljemenjaka). Spomenici su osrednje obrađeni, ali su danas znatno oštećeni, isprepurani i ugrađeni u ograde. Nađena su 33 primjerka sa reljefima (16 ploča, 15 sanduka i dva sljemenjaka), što čini ovu nekropolu vrlo vrijednom. Najčešće su zastupljeni reljefni motivi krstova, polumjeseca i rozeta (zvijezda), a javljaju se i motivi štita sa mačem, ruke sa mačem ili sa štitom, vrpce od kosih i cik-cak linija, a na jednom sljemenjaku su predstavljeni konj i zmija.

U blizini nekropola je Glavica, na kojoj je nekada bila crkva.

Lit.: A. Benac, 1953., 60-64;
Š. Bešlić, 1971.a, 86.

144. SPLIT — U vrtu Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u podnožju Marjana (Hrvatska), nalazi se skupina od osam stećaka (tri sanduka, četiri

sljemenjaka i jedna krstača) koji su u proteklih dvadesetak godina preneseni sa nekropola iz okoline Sinja i Imotskog.

Svi ovi primjerci imaju reljefe, a jedan i ćirilčki natpis. Reljefni motivi su vrpca od cik-cak linija, bordura od povijene lozice sa spiralicama, polumjesec, rozeta (zvijezda), krst, stilizovani krst, štit sa mačem, stilizovani ljiljan, arkade, prizori kola i lova na jelena, figura jelena, te nekoliko ljudskih figura.

Na krovnoj plohi jednoga sljemenjaka na postolju, koji je prenesen iz Lovreča, urezan je djelomično oštećen ćirilčki natpis, koji se odnosi na nekog Blagoja. (?) (Sl. br. 60)

Lit.: L. Katić, 1954., 140.
Š. Bešlić, 1971.a, 74.

145. SREDNJI BORKI — To je selo u bližoj okolini Daruvara, u Hrvatskoj. Na zaravanku iznad sela, na lokalitetu Tursko groblje, evidentiran je osamljen stećak u obliku sanduka, bez ukrasa. Mještani ovaj spomenik zovu "džebak" i "sidrac". To je na sjevernu stranu najdalji lokalitet sa stećkom.

Godine 1928. ovdje je bilo oko stotinu nadgrobnih spomenika pa su u međuvremenu razneseni, ali se ne zna da li su to bili stećci ili muslimanski nišani.

Lit.: A. Horvat, 1951., 160-162;
1965., 112-114 i 134-138.

146. STARO SELO — To je selo u okolini Glamoča. Kod zaseoka Carevac, a na lokalitetu Groblje gdje se nalazi i savremeno pravoslavno groblje, situirana je, u dvije skupine, nekropola sa 96 stećaka, od čega pedeset ploča, 43 sanduka i tri krstače. Četiri primjerka imaju reljefe (jedan sanduk i tri krstače). Na sanduku je isklesan pleterni ornament i uz njega rozeta tordirano uže i ljiljan, a na krstačama vidimo motive krsta na sidru, polumjeseca, polujabuke, sablje, balte, luka, zatim predstavu čovjeka sa mačem, te tri muške figure dosta originalno prikazane. (Sl. br. 61)

Ukrašeni sanduk ima i ćirilčki natpis u kome se spominje Milutin Marojević i njegova žena Vladislava, s djecom.

Na obližnjoj kosi Tisovac nalaze se skromni ostaci zidova srednjovjekovnog utvrđenog grada, u narodu poznatog pod imenom "Marojevića grad".

Stećci Starog Sela kod Glamoča potječu iz XV-XVI vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1894.a, 782;
D. Sergejevski, 1933., 13;
Š. Bešlić, 1971.a, 115;
M. Vego, 1970., br. 261.

147. STARO SELO — Ovo selo je u okolini Donjeg Vakufa. U samome selu, na mjestu gdje je i savremeno pravoslavno groblje, nalazi se nekropola sa 83 stećka (79 sanduka i četiri sljemenjaka). Spomenici su znatno oštećeni. Ukrašeno je pet primjeraka. Njihovi reljefni motivi su polumjesec, krst, krug, stilizovana biljka, predstava ruke i scena sa ljudima, konjem i psom.

Na jednom vrlo oštećenom sljemenjaku je uklesan dugačak ćirilčki natpis iz koga doznajemo da je tu sahranjen Radojica Bilić, a da je natpis pisao Veseoko Kukulamović.

Stećci i natpis u Starom Selu potječu iz XIV-XV vijeka.

Lit.: K. Hörmann, 1891., 48-53;
Š. Bešlić, 1967., 76-77, sl. 101-104;
1971.a, 126.

148. STRMAC — To je seoce na brdu Presjeka iznad Ustikoline, udaljeno od Foče oko 11 km zračne linije na sjeverozapadnu stranu, na čijem području su stećci nađeni na dva mjesta:

Na vrhu brda u blizini naselja, pokraj ceste, raspoređena na jednoj glavici i južno od nje, nalazi se velika nekropola sa 234 stećka (140 ploča, 89 sanduka i pet sljemenjaka), nejednake uglavnom slabe obrade, među kojima ima i amorfnih primjeraka. Spomenici su dosta oštećeni i u zemlju utonuli. Ukrašena su tri sanduka. Njihovi reljefni motivi su polumjesec, krst, kružni vijenac i stilizovana biljka sa grozdovima neuobičajenog izgleda.

Odmah do stećaka je savremeno pravoslavno, a u blizini je i staro muslimansko groblje sa ukrašenim nišanima.

Oko 700 m istočno, nalazi se nekropola sa 28 stećaka (deset ploča, šesnaest sanduka i dva sljemenjaka), osrednje obrade i očuvanosti, bez ukrasa.

Lit.: Š. Bešlić, 1971.a, 274.

149. STUPARI — To je selo u okolini Kladnja, pokraj ceste ka Tuzli, na čijem području su stećci evidentirani na dva mjesta:

Na brijegu Stuparski krš, u samome naselju, smještena je nekropola sa 6 relativno velikih i pažljivo klesanim sljemenjaka, koji su danas djelomično oštećeni i utonuli u zemlju. Četiri primjerka ove nekropole su bogato i dosta originalno ukrašeni. Najviše je reljefnih motiva S spirala i dvostrukih spirala, a pojavljuje se i motiv rozete (zvijezde), grozda, štapa i sjekirice. Na krovnim ploham najvećeg stećka isklesani su spojeni nizovi trouglova koji imitiraju krov kuće od šindre. (Sl. br. 62)

Druga lokacija, od svega dva stećka u obliku sljemenjaka, nalazi se pokraj puta za Stuparski krš. Ovi spomenici nemaju ukrasa.

U njihovoj blizini je staro muslimansko groblje sa nišanima na kojima su isklesani reljefi buzdovana i luka sa strijelom.

Stećci Stupara, najviše po svojim reljefima spirala i šindre, najvjerovatnije potječu iz vremena XIV-XV vijeka.

Lit.: D. Sergejevski, 1941., 96-97;
Š. Bešlić, 1969.a, 164-166;
1971.a, 210.

150. ŠADIĆI — U dolini rijeke Sutjeske, udaljeno od Foče oko 16 km zračne linije na jugozapadnu stranu, nalazi se selo Šadići.

Na lokalitetu Kaursko groblje, na desnoj obali rijeke, ispod sela, smještena je velika nekropola sa 200 stećaka (45 ploča, 150 sanduka i 5 sljemenjaka), neujednačene obrade, sa dosta primjeraka koji su slabo klesani ili su amorfnii. Ima i mnogo utonulih primjeraka. Svrstani su u nizove. Na deset

primjeraka se vide ukrasi. Njihovi reljefni motivi su stilizovani i antropomorfni krstovi, štit i scena lova na jelena.

Odmah do stećaka je staro i savremeno muslimansko groblje sa nišanima. Pokraj nekropole je prolazio stari karavanski put.

Lit.: Š. Bešliagić, 1971.a, 276.

151. ŠĆEPAN POLJE — To je selo i predio kod ušća Tare i Pive, u Crnoj Gori.

Na blagoj prostranoj glavici u podnožju utvrđenog grada Sokola, u polju, nalazi se nekropola sa 110 stećaka (109 slabo obrađenih i amorfni sanduka i jedan sljemenjak), bez ukrasa.

U blizini navedene nekropole otkriveni su ostaci srednjovjekovne crkve, i unutar nje, jedan lijepo klesan stećak u obliku sljemenjaka za koga se pretpostavlja da je bio iznad groba velikog bosanskog vojvode Sandalja Hranića.

Na lokalitetu Grčko groblje, blizu zaseoka Zagrađe i ulaza u srednjovjekovni utvrđeni grad Soko, nalazi se nekropola sa 14 stećaka (12 sanduka i dva sljemenjaka). Na jednom relativno velikom sanduku sa postoljem uklesan je, sa dvije njegove strane, čirilički natpis koji kaže da je tu pokopan KRSTJANIN PETKO JEREMIJA. U natpisu se spominju i grad Soko i vojvoda Stjepan. Pretpostavlja se da je imenovan Petko bio bogumilski sveštenik na dvoru vojvode Stjepana Vukčića-Kosače i da stećak sa natpisom potječe nešto prije polovine XV vijeka (Sl. br. 182)

Lit.: Lj. Stojanović, 1926., br. 9797;

Š. Bešliagić, 1971.a, 436;

1975., 102-105.

152. ŠIBENIK — Na području općine Šibenik, u Hrvatskoj, postoji 17 nekropola sa ukupno 253 stećka. Ovo brojno stanje ne odgovara nekadašnjem, zbog toga što je u međuvremenu znatan broj spomenika na razne načine nestao. Stećci ovoga područja su pretežno oblika ploča, sanduci su također dobro zastupljeni, a samo dva primjerka su u obliku sljemenjaka. Uspravnih oblika ovdje nema. Specifičnost oblika šibeničkih stećaka je u tome što neke

ploče imaju svoja postolja i što su sljemenjaci vrlo niski, zbog čega ima razloga da ih zovemo pločastim sljemenjacima.

Stećci ovoga područja su relativno dobro ukrašeni (oko 18%). Najviše ukrasa imaju nekropole u Rogoznici i u Bribiru. U odnosu na oblike, najukrašeniji su sanduci. Pojavljuje se 26 raznovrsnih reljefnih motiva, isključivo simboličkog karaktera. Ovdje nema dekoracija, niti figuralnih predstava. Najbrojniji su solarno-lunarni motivi, među kojima se nalazi i jedna virovita rozeta, koja je inače vrlo rijetka pojava na stećcima. Drugi najbrojniji motiv je krst. Zanimljiva su dva primjerka stilizovanih krstova kod kojih su krakovi prikazani kao ljljani. Javljaju se i motivi mačeva i štitova. Ističu se trouglasti štitovi, koji su inače vrlo rijetka pojava. Između ostalih motiva u Bribiru je naden originalan prikaz orlovog krila, koji je bitan element grba bibrirskih knezova Šubića. Nadeni su i motivi kosijera, motike i rala, koji simboliziraju uglednije ratare. Treba reći da se kod nekih reljefnih motiva šibeničkih stećaka primjećuje utjecaj dalmatinske gotičke umjetnosti.

U okolini Šibenika evidentirana su i tri oštećena, nepotpuna i nečitka čirilička natpisa, koji su mogli nastati i iza XVI vijeka.

Mislim da je ovoliki broj stećaka u šibeničkom području uglavnom nastao naseljavanjem bosansko-hercegovačkog življa u ove krajeve. Može se reći da ovi stećci potječu iz vremenskog razdoblja XIV-XVI vijek, s napomenom da su slabije klesane tanke i neukrašene ploče mogle nastati i u XVII vijeku. (Sl. br. 63)

Lit.: Š. Bešliagić, 1975.b, 179-199.

153. ŠIROKI BRIJEG — Lištica ili Široki Brijeg, kako se danas naziva ova varošica, centar je općine u zapadnoj Hercegovini, na čijem području je evidentirano nekoliko nekropola sa ukupno 157 stećaka (91 ploča, 53 sanduka, sedam sljemenjaka, tri krstače i tri krstače sa pripadajućim pločama).

Jedna nekropola se nalazi na Sajmištu, današnjem rimokatoličkom groblju varošice, a ostale važnije nekropole su uz naselja Jelinak, Podjelinak, Turčinovići, Uzarići, Trn i Ledinac. Najveća skupina je u

Ledincu, a monumentalno djeluje skupina stećaka u Šarampovu kod Uzarića.

Nadena su 63 primjerka sa reljefima. Među dekorativnim motivima tih reljefa ističu se povijena lozica sa trolistovima, spiralice, cik-cak i tordirane vrpce, a među simbolima su najbrojniji motivi polumjeseca i rozete (zvijezde), zatim motivi krstova i štitova sa mačevima, a dosta brojne su i arkade. Figuralne predstave ovdje nisu tako česta pojava. Najmanje ima samostalnih ljudskih i životinjskih predstava. Scene lova na jelena nadene su na pet spomenika, a tako isto i scene kola. Jedinstvena je pojava motiva prekrštenih ključeva u Barevištu i Ledincu i scena lova sa sv. Kristoforom koji drži dijete u Barevištu. (Sl. br. 64)

Ustanovljena su i 2 ćirilička natpisa u kojima se spominju Marko Petrović iz plemena Poimilić i neki Vitko.

Stećci Širokog Brijega (Lištice) potječu iz XIV-XV vijeka.

Lit.: A. Benac, 1952.;
M. Vego, 1958., 169-172; 1961.a, 259-261;
1962.a, br. 1-3; 1964.a, br. 47;
Š. Bešlić, 1971.a, 305-310.

154. TOBUT — Tobut je selo u okolini Lopara, na čijem području se stećci nalaze na četiri mjesta. Među njima su nadena 4 ćirilička natpisa.

Kod zaseoka Peljave, blizu savremenog pravoslavnog groblja, postoji skupina od četiri stećka u obliku sanduka, među kojima dva sa natpisima. Prvi natpis nam saopštava da tu leži Dragoje Junotić Tupković, plemeniti Svibničanin. Drugi natpis se odnosi na Radmila Brajkovića, Boljeradovog unuka.

U zaseoku Jovići je skupina od devet stećaka (tri sanduka, pet sljemenjaka i jedan stup). Na tri primjerka vidimo reljefe polumjeseca, mača i dvostruke spirale, a jedan od njih ima danas nečitljiv ćirilički natpis.

U zaseoku Triješnica nalazi se osamljen stećak u obliku sanduka, bez ukrasa.

Na Hajdukovom brdu, kod zaseoka Trnačko, gdje je i savremeno pravoslavno groblje, nalaze se tri stećka u obliku stupova na kojima su isklesani reljefni motivi sablje i polujabuke. Prema podacima

iz starije literature, tu je bio jedan ćirilički natpis u kome se spominju neki Tvrdoje i pisar pop Gojčin, ali on sada ne postoji.

O ličnostima koje se spominju u natpisima stećaka Tobuta, nemamo podataka. U okolini Gradačca postoji selo Svibnica, pa bi otuda mogao potjecati navedeni feudalac Svibničanin.

Stećci i natpisi u Tobutu pripadaju razdoblju XIV-XVI vijeku.

Lit.: Č. Truhelka, 1895.a, 342-349;
M. Vego, 1970., br. 303-304;
Š. Bešlić, 1969.b, 11-22.

155. TOPLICA — To je selo u području Gornjeg Hrasna, udaljeno od Čapljine oko 19 km zračne linije na jugoistočnu stranu.

Na lokalitetu Vinjine, pokraj ceste Stolac-Hutovo, u čijoj blizini je nastalo i rimokatoličko groblje, nalazi se nekropola sa 84 stećka (32 ploče, četrdeset sanduka i 12 stećaka), dobre obrade i očuvanosti. Ukrašena su 22 primjerka, i to dvije ploče, 13 sanduka i sedam sljemenjaka. Njihovi reljefni motivi su povijene lozice sa trolistovima, tordirane vrpce, rozete, krstovi, arkade i scene lova i kola. Neobična je scena kola u kome kolovođa jaše na jelenu, motiv koji se javlja samo još na nekoliko nekropola u okolini Stoca i Nevesinje. (Sl. br. 65)

Lit.: Š. Bešlić, 1960.a, 97-101;
1971.a, 324.

156. TRAVNIK — U lapidariju Zavičajnog muzeja u Travniku nalaze se četiri stećka (tri ploče i jedna krstača) koji su preneseni sa raznih lokaliteta okoline Travnika.

Jedna prepukla ploča je donesena iz sela Pojske (danas područje općine Zenica). Na njoj je uklesan ćirilički natpis, danas djelomično oštećen, u kome se spominje neki Bogdan i navodi pisar Vukašin. Natpis je bio predmet interesovanja nekoliko istraživača, ali se ne može reći da je do kraja proučen. Druga ploča je danas u dva dijela. Prenesena je iz Turbeta. Ima oštećen ćirilički natpis koji govori o tome da je spomenik dovučen još za života odnosno ličnosti, čije ime se ne može pročitati. I ovaj natpis

je bio predmet interesovanja nekoliko istraživača. Slova ovoga natpisa veoma podsjećaju na gotička. Treća ploča je sasvim malih dimenzija, a potiče iz mauzoleja kneza Vuka, sina tepčije Batala, koji je nekada bio u Malom Mošunju. I ona ima ćirilički natpis u kome se kaže da je grobnicu zidaio neki Mihalj svome gospodinu knezu Vuku. Krstača je prenesena iz Guče Gore. Na njoj je isklesan ćirilički natpis u kome se spominje Petar Kušetić. (Sl. br. 66)

O ličnostima koje su navedene u natpisima stećaka u Travniku, nemamo podataka.

Lit.: Č. Truhelka, 1891.b, 94-95; 1894.a, 779-780;

J. Kralj, 1944., 227-232;

Š. Bešlić, 1967., 61 i 100-105.

157. TREBEUŠA — To je selo u sjevernoj okolini Travnika, pokraj ceste ka Jajcu, na čijem području su stećci nađeni na dva mjesta:

Jedna nekropola se nalazi u Donjoj Trebeuši, na lokalitetu Grčko groblje, a broji 33 stećka u obliku ploča, bez ukrasa.

Druga nekropola je u Gornjoj Trebeuši, na lokalitetu Lisičje groblje i ima 34 stećka (22 sanduka i 12 sljemenjaka sa postoljima). Ukrašena su tri sljemenjaka. Njihovi reljefni motivi su arkade, polumjesec, krst-rozeta i polujabuke na krovnim ploham.

U Trebeuši i u nekoliko drugih sela u okolini Travnika, kao naprimjer u Fazličima, Brajkovićima i Grahovčićima, pojavljuju se specifično oblikovani sljemenjaci, koji na svojim čeonim, a nekada i na bočnim stranama imaju različito oblikovana duboka udubljenja, koja se najčešće u svom gornjem dijelu završavaju lučno, a nekada imaju još po jedan lučni ispust u krajnjem gornjem dijelu. Takvi sljemenjaci se pojavljuju i u okolini Jajca. Sljemenjaka sa takvim arkadnim nišama nema u drugim područjima stećaka.

Lit.: Š. Bešlić, 1967., 60, 62 i 64;

1971.a, 141, 143-145.

158. TRNAVICA — Selo u kraju koji se zove Borač, udaljeno od Kalinovika oko 20 km zračne linije na jugozapadnu stranu, na čijem području su stećci evidentirani na četiri mjesta:

U samome naselju, raspoređena u tri skupine — kod džamije, Osnovne škole i na glavici preko puta, nalazi se nekropola sa ukupno 56 stećaka (51 sanduk i pet sljemenjaka), koji su dobro obrađeni, ali su slabo očuvani a, osim toga, 16 primjeraka je uzidano u zgradu džamije. Na tri primjerka su isklesani reljefi. Njihovi motivi su povijena lozica sa trolistovima, tordirana vrpca i stilizacija biljke sa krstom i grozdovima. Jedan sljemenjak ima krov na četiri vode, što je vrlo rijedak slučaj.

Druga nekropola je na lokalitetu Musin grad, oko 300 m sjeverno od prve, a broji osam stećaka (sedam sanduka i jedan sljemenjak). Spomenici su dobro obrađeni i očuvani. Ukrašeni su sljemenjak reljefnim motivima povijene lozice sa trolistovima, kružnog vijenca, "vodenice", krsta i stilizovane biljke sa krstom i grozdovima. Ovaj stećak ima i ćirilički natpis koji kaže da je to grob neke gospode Stane.

Treća nekropola ovoga sela nalazi se nekoliko stotina metara zapadno od prve nekropole, a ima 66 stećaka (61 sanduk i pet sljemenjaka) raspoređenih u tri skupine. Spomenici su dosta oštećeni i zarasli šikarom. Na jednom sanduku isklesani su reljefni motivi povijene lozice sa trolistovima i tordirani kružni vijenac.

Četvrta nekropola je na Vlačkom polju, oko 3 km zračne linije na sjeveroistočnu stranu od sela, a broji 18 stećaka u obliku osrednje obrađenih i očuvanih sanduka. Na dva primjerka su isklesani ukrasi u vidu rozeta i povijene lozice sa trolistovima.

Lit.: Š. Bešlić, 1964., 135-136;

1971.a, 189-190;

M. Vego, 1964.b, br. 180.

159. TRNOVO — Trnovo je gradić u široj okolini Sarajeva, na čijem području su stećci evidentirani na više lokaliteta.

Uz naselja Trebečaj, Ledići, Šabanci, Prečani, Donja Presjenica, Delijaš i Gukavac, nalazi se 16 nekropola sa ukupno 981 stećkom (pet ploča, 876 sanduka, 94 sljemenjaka i šest krstača). Nekropola u Delijašu, sa 243 stećka, spada među najveće u Bosni i Hercegovini. Među stećcima područja općine Trnovo nađeno je 59 primjeraka sa reljefima. Od dekorativnih reljefnih motiva, najbrojnije su

tordirane vrpce i povijene lozice sa trolistovima, a među motivima simboličkog značenja ističu se obični i stilizovani krstovi, zatim biljne stilizacije, a onda zvijezde (rozete). Figuralne predstave ovdje nisu česta pojava, a relativno najviše ima scena lova i pojedinačnih ljudskih figura. Vrlo je zanimljiva predstava lava prema kojemu je uperen mač na nekropoli u Trebečaju. (Sl. br. 67)

Stećci Trnova imaju dva ćirilička epitafa, jedan u Prečanima a drugi u Donjoj Presjenici, koji se odnose na nekog Ivana i nekog Hrelju.

Lit.: Š. Bešlić, 1967b., 101-135; 1971a., 177-181;
M. Vego, 1970., br. 205-206.

160. TURBE — To je veće naselje u okolini Travnika, na čijem području su stećci nađeni na tri mjesta:

U sredini naselja, pokraj ceste ka Jajcu, nalazi se nekropola sa 38 stećaka (33 sanduka i pet sljemenjaka), bez ukrasa, na lokalitetu Bregovi je nekropola sa dvanaest stećaka (jedna ploča, deset sanduka i jedan sljemenjak), također bez ukrasa, a na lokalitetu Crkvina nađena su tri stećka (dva sanduka i jedan sljemenjak), kao ostatak nekadašnje nekropole. Na jednom sanduku je isklesan reljefni motiv polumjeseca.

Na lokalitetu Crkvina bio je mauzolej tepčije Batala, visokog dostojanstvenika na bosanskom kraljevskom dvoru. U grobu ispod stećka u obliku sljemenjaka, koji se nalazio u tome mauzoleju, nađena je 1915. godine manja ploča sa ćiriličkim natpisom u kome se kaže da je tu sahranjen velikaš Batalo, a da je natpis pisao Radomil dijak (ploča se danas nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu).

U Gornjem Turbetu je nađen stećak u obliku dugačke ploče sa uklesanim ćiriličkim natpisom slovima koja podsjećaju na gotička, iz koga se nije moglo doznati kome pripada. Taj stećak je danas u dva komada i nalazi se u Zavičajnom muzeju u Travniku. (Sl. br. 68)

Stećci Turbeta potječu iz XIV-XV vijeka, a Batalov mauzolej i natpis s kraja XIV vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1915., 365-374;
D. Mazalić, 1959., 239-242;
Š. Bešlić, 1967., 56-57 i 111-112.

161. TUTNJEVAC — Tutnjevac je selo u okolini Ugljevika. U zaseoku Mitrovići, kod izvora Mišljenac, nalazi se kameno korito koje je napravljeno od stećka u obliku sanduka. Na jednoj bočnoj strani ovoga spomenika uklesan je, u tri reda, ćirilički natpis (danas djelomično oštećen) u kome se saopštava da tu leži neki Dragi... Laćanin i da su mu spomenik postavila dvojica njegovih sinova — Dragoje i Bogdan. Zanimljivo je da je u ovome natpisu korištena slovna ili šifrovana cifra 2 (slovo V), što je vrlo rijetka pojava u epitafima stećaka.

Seljani pričaju da je ovaj stećak — korito donesen sa brda iznad Vidine vode.

Najvjerovatnije je da ovaj spomenik potječe iz XV vijeka.

Lit.: Č. Truhelka — T. Dragičević, 1889., 24;
M. Vego, 1970., br. 293;
Š. Bešlić, 1971a., 196.

162. TUŽEVIĆ — Tužević je selo u široj okolini Otočca, u Lici (Hrvatska).

Na lokalitetu Crkvina, uz savremeno seosko groblje, nalazi se osamljen stećak u obliku slabije obrađene ploče, bez ukrasa, danas u sekundarnom položaju.

Pretpostavlja se da je ovdje nekada bila nekropola sa više stećaka, čiji su neki primjerci imali reljefne motive polumjeseca, sunca i "nekih životinja". Danas se tu vide ruševine stare crkve.

Ovaj lokalitet je najviše udaljen od sjeverozapadne granice Bosne na zapadnu stranu.

Lit.: A. Horvat, 1951., 15 i 29.

163. UBOSKO — To je naselje i polje sjeverno od Ljubinja, kao centra općine. Ovdje su evidentirana četiri lokaliteta sa stećcima. Dvije važnije nekropole su na samome Uboskom polju, treća je na Crkvini, u istočnom kraju polja, a četvrta na lokalitetu Grebina, oko 300 m zapadno od Crkvine. Sve četiri nekropole imaju ukupno 142 stećka, od čega 23 ploče, 115 sanduka, tri sljemenjaka i jedna krstača. Daleko najbrojnija je prva nekropola sa 57 spomenika, na kojoj se, po svojoj veličini, osobito ističe jedna ploča sa dimenzijama od 310 × 285 × 40 cm.

Stećci su dobro klesani, ali su danas mnogo oštećeni, utonuli i zarasli šumom.

Na 23 primjerka su uklesani reljefi, koji po svojim motivima i načinu njihove obrade svrstavaju Ubosko u najzanimljivije krajeve stećaka. Po brojnosti, ovdje se ističu raznovrsne bordure – tordirano uže, nizovi kosih paralelica, cik-cak vrpca, povijena lozica sa trolistovima i nizovi rozeta u vijencima. Relativno dosta ima i krstova, među kojima i originalno stilizovanih (sa krakovima koji se spiralno završavaju).

Predstave sunca i polumjeseca nisu tako česte, dok su zvijezde (rozete) i brojne i raznovrsne. Ovdje se javljaju i mačevi i štitovi, zatim štitovi sa mačevima, te arkade. Figuralne predstave su vrlo karakteristične za Ubosko; u njima ima mnogo raznovrsnosti, kao i originalnosti. Uz reljefe kola, lova i turnira, ovdje vidimo i scene neuobičajenog sadržaja – kolonu ljudi sa uzdignutim mačevim, kolonu gazela sa pticama na njihovim leđima, muškarce sa uzdignutim rukama i dr., kao i brojne pojedinačne figure ljudi, ptica, jelena, zmajeva i drugih životinja. (Sl. br. 69). Posebno se ističe scena dramatične borbe čovjeka i medvjeda, zatim borbe lava i zmaja, a onda i vrlo stilizovana predstava pijetla. Jedna predstava prikazuje ženu na čijim visoko uzdignutim rukama stoje dva sokola.

Među stećcima Uboskog nađena su i dva natpisa ćirilicom. Jedan spominje Pomoćana Ostojića (vrlo oštećen), a drugi Dabiživa Radovanovića.

Većina stećaka Uboskog potječe iz XV vijeka, ali izvjestan broj pripada XIV i XVI vijeku.

Lit.: Š. Bešlić, 1965., 131-142 i 160;
1971.a, 376-378 i tu navedena literatura;
M. Vego, 1964.a, br. 98.

164. UGARCI — To selo je od Bosanskog Grahova udaljeno oko 2 km zračne linije na južnu stranu. Oko 1 km cestom ka Livnu, na mjestu gdje je danas i aktivno pravoslavno groblje, situirana s obje strane ceste, nalazi se nekropola sa oko 100 stećaka (oko 79 ploča, 20 sanduka i jedan sljemenjak), koji su vrlo slabo obrađeni, mnogi su oštećeni i u zemlju utonuli, a neki primjerci su i pomicali sa svojih mjesta. Ima i fragmenata stećaka. Po svemu se vidi

da je ova nekropola nekada bila mnogo veća, a prema nekim starim podacima ona je mogla imati oko 1000 spomenika.

Svojim relativno velikim dimenzijama ističe se jedna ploča čija dužina iznosi oko 3 m.

Ukrašen je jedan sanduk. Na njemu su isklesana dva krsta.

Lit.: S. M. Babić, 1892., 273-274;
Š. Bešlić, 1971.a, 111.

165. UZARIĆI — Selo Uzarići je od Lištice udaljeno oko 5 km zračne linije na jugoistočnu stranu, na čijem području su stećci evidentirani na četiri mjesta:

Na lokalitetu Šarampovo, kod zaseoka Lovrići, zajedno sa rimokatoličkim grobljem, nalazi se nekropola sa deset stećaka (tri ploče, pet sanduka i dvije krstače sa pločama), dobre obrade i očuvanosti. Ukrašeno je osam primjeraka (dvije ploče, četiri sanduka i dvije krstače). Njihovi reljefni motivi su arkade, povijena lozica sa trolistovima, polumjesec, rozeta i okruglasta udubljenja.

Na lokalitetu Gvožđa, oko 500 m daleko od Šarampova prema Biograticima, nalazi se nekropola sa 11 stećaka u obliku sanduka, dobre obrade, ali četiri primjerka su danas uzidana u ogradu. Na jednom spomeniku je isklesana rozeta.

Oko 300 m odatle prema Biograticima, na brežuljku gdje je i kapelica sv. Ante, postoji skupina od četiri stećka u obliku dobro obrađenih većih sanduka. Na dva primjerka su isklesani reljefni motivi obične bordure i bordure od povijene lozice sa trolistovima.

Na lokalitetu Grovište, oko 100 m sjeverno od prve nekropole, nalazi se skupina od 15 stećaka (četiri ploče, devet sanduka i dva sljemenjaka), dobre obrade i očuvanosti, među kojima 11 primjeraka (tri ploče, sedam sanduka i jedan sljemenjak) imaju reljefe. Najčešće su to geometrijski ornamenti kratki spiralni zavoji i cik-cak linije, dosta su česte i figuralne predstave – scene lova, kolo i samostalne ljudske i životinjske figure (čovjek s mačem i štitom, žena s konjem i kotačem i lav). Javljaju se i motivi polumjeseca, kružnog vijenca, krsta, rozete i neke nejasne arhitekture.

Lit.: A. Benac, 1952., 18-22;
Š. Bešlić, 1971.a, 309-310.

166. VAROŠ — Varoš je selo u široj okolini Kalinovika, na čijem području su stećci evidentirani na dva mjesta:

Na lokalitetu Vratnice, u samome naselju, nalazi se nekropola sa 28 stećaka (26 sanduka i dva sljemenjaka) osrednje obrađenosti. Danas su mnogi primjerci oštećeni i skliznuli niza stranu. Na jednom sanduku se nalaze reljefni motivi krsta i čaše.

Druga nekropola je mnogo značajnija. Ona se nalazi na lokalitetu Laćevine, a pripadala je obližnjem utvrđenom gradu, koji je po Hercegu Stjepanu nazvan Stjepangrad. Ova nekropola ima 33 stećka (20 sanduka i 13 sljemenjaka), raspoređenih u dvije skupine, koji su dobro obrađeni, ali su danas znatno oštećeni. Na šest primjeraka (dva sanduka i četiri sljemenjaka) isklesani su reljefi. Najviše je motiva tordiranih vrpca i frizova od povijenih lozica sa trolistovima, zatim rozeta i kružnih vijenaca. Ovdje ima više primjeraka biljnih stilizacija sa spiralama, krstovima i grozdovima, a javljaju se i predstave muškaraca sa visoko uzdignutim rukama, zatim scene lova. Uz to se vide i motivi krst-rozete i "svastike", te friz kombinovan od rozeta, krsta i kružića. Mnogi od ovih motiva, naročito biljne stilizacije i ljudske figure sa uzdignutim rukama, podsjećaju na reljefe hercegovačkih stećaka, posebno one u okolini Stoca. Vjerovatno su hercegovački klesari bili angažovani u izradi reljefa stećaka u Varoši. (Sl. br. 70)

Lit.: Š. Bešlić, 1967.b, 120-128 i 134; 1971.a, 182.

167. VAROŠIŠTE — To je selo u okolini Rogatice, u blizini srednjovjekovnog utvrđenog grada Borča, na čijem području su stećci ustanovljeni na tri mjesta:

Na lokalitetu Begovina nalazi se skupina od šest stećaka (jedna ploča i pet sljemenjaka), dobre obrade i očuvanosti. Ukrašena su dva sljemenjaka. Na jednom od njih isklesana je originalna predstava krilatog konja. Ostali njihovi reljefni motivi su ruka s mačem, kružni vijenac, konj sa jahačem i čovjek koji drži zastavu i pridržava konja.

Okolo 200 m sjeveroistočno, nalazi se druga skupina sa sedam stećaka u obliku sljemenjaka, među kojima jedan ima friz od povijene lozice sa višelistićima, zatim par ruku koje drže po jednu jabuku, dvostruku spiralu i scenu lova na jelena. Osim toga, ovaj spomenik ima ćirilčki natpis u kome se govori da je pokojnik Ozrisav Kopijević za života bio boden, sječen i oderan. (Stećak se sada nalazi u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu. (Sl. br. 71)

Treća skupina je na lokalitetu Solila i ima 28 stećaka (dvadeset ploča i osam sljemenjaka), bez ukrasa.

Stećci Varošišta su datirani u XIV-XVI vijeku.

Lit.: D. Mazalić, 1942., 77-82;

Š. Bešlić, 1971.a, 253;

J. Vuković, 1949., 89-100;

M. Vego, 1970., br. 224; 1981., 53-55.

168. VELIČANI — Selo je u Popovom polju, pokraj ceste Mostar-Trebinje. U ravnici ispod sela, na mjestu gdje je pravoslavna crkva sa grobljem, nalazi se nekropola sa 62 stećka, od čega 31 ploča, dvadeset sanduka, jedan sljemenjak, dvije krstače i osam primjeraka u obliku stupova. Spomenici su orijentirani po pravcu zapad-istok i svrstani u nizove okomito na taj pravac. Reljefe posjeduje 18 primjeraka. Relativno najbrojniji reljefni motivi su rozete, krstovi, vrpce od kosih paralelica i arkade, a javljaju se još i polumjeseci, tordirane vrpce, mačevi sa štitovima i po jedanput povijena lozica sa trolistovima, ruka sa mačem i polujabuka. Stupovi i lukovi arkada su ojačani, a u jednom slučaju su lukovi zašiljeni i tordirani, što je rijetkost.

Na ovoj nekropoli su nađena dva ćirilčka natpisa. Prvi se nalazi na jednoj užoj strani sanduka i odnosi se na vlastelina Raća Galčića. Drugi je na sve četiri strane sljemenjaka i odnosi se na pravoslavnu monahinju Polihraniju. Iz ovoga natpisa doznajemo da je ova monahinja bila Radača, žena župana Nenca Čihorića i da je kćerka župana Miltjena Draživojevića i sestra kaznaca Sanka. (Sl. br. 72)

Za datiranje Polihranijinog epitafa vrlo važna je okolnost što se u njemu kaže U DANE

GOSPODINA KRALJA TVRTKA, što znači da potječe između 1377. i 1391. godine.

Glavnina ove nekropole stećaka potječe iz druge polovine XIV i iz XV vijeka, a primjerci u obliku stupova i krstača vjerovatno iz XVI vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1892.b, 215-216;

K. Jireček, 1892., 279-285;

M. Vego, 1962., 228-231;

Š. Bešlić, 1971.a, 394; 1966., 22-25 i 81-83.

169. VELIKA ŽUPA — To je selo koje je od Prije polja (Srbija) udaljeno oko 4 km zračne linije na jugozapadnu stranu.

Na lokalitetu Sveta Gora, kod zaseoka Kovačevac, nalazi se nekropola sa oko 200 nadgrobnika (tri sanduka, jedan sljemenjak i oko 196 amorfnih spomenika). Sanduci i sljemenjaci su dobro obrađeni, ali su danas oštećeni i pomicali. Ukrašena su tri sanduka. Na njima su isklesani reljefni motivi krsta, kruga, krsta u krugu, arkada i stilizovane predstave pokojnika.

Ovo mjesto seljani zovu i Svatovsko groblje. U blizini se nalazi prethistorijskih tumulusa.

Lit.: Š. Bešlić, 1971.a, 426.

170. VELIKI OGRAĐENIK — To je selo u okolini Čitluka, u Hercegovini.

Na lokalitetu Bakri ili Visočica nalazi se nekropola sa 37 stećaka (28 sanduka i 9 sljemenjaka), raspoređenih u dvije skupine. Jedinstvena je pojava dva sljemenjaka na jednom postolju. Ukrašeno je 11 primjeraka. Njihovi reljefni motivi su obična i tordirana vrpca, povijena lozica sa trolistovima, polumjesec, rozeta (zvijezda) i krst. (Sl. br. 73).

Na tri sljemenjaka i jednoj ploči uklesani su ćirilski natpisi u kojima se spominju Ivaniš i Pavao Komlinović, te Gurgur Vukotić.

U Velikom Ograđeniku su se pokopavali članovi vlastelinske porodice Komlinović, koji su dugo vremenu XIV i XV v. bili gospodari u župi Bročno.

Lit.: M. Vego, 1962.a, br. 9-12;

1959.a, 226-234;

Š. Bešlić, 1971.a, 315-316.

171. VELIMLJE — To je veće naselje i centar područja Banjana (Crna Gora), udaljeno od Nikšića oko 19 km zračne linije na sjeverozapadnu stranu, na čijem području su stećci nađeni na četiri mjesta:

Uz pravoslavnu crkvicu sv. Arhandela i savremeno groblje, oko 800 m sjeveroistočno od naselja, nalazi se nekropola sa jedanaest stećaka (osam ploča, dva sanduka i jedan sljemenjak), od kojih pet ploča u zidu crkve. Spomenici su vrlo lijepo obrađeni. Ukrašeno je šest primjeraka (tri ploče, dva sanduka i jedan sljemenjak). Njihovi reljefni motivi su obične i stilizovane arkade, frizovi od povijene lozice sa trolistovima, krst, neobičan krst sa tri kraka, mreža rombova i predstava konja sa jahačem. Na dvije ploče su uklesani ćirilski natpisi. Jedan od njih kaže da je tu sahranjena neka Stanisava, a drugi spominje nekog Stjepana. (Sl. br. 74)

Na lokalitetu Počivala, uz pravoslavnu crkvu sv. Save, nalazi se nekropolica sa šest stećaka u obliku osrednje obrađenih i nešto oštećenih sanduka, bez ukrasa.

U polju, oko 2 km cestom ka Petrovićima, uz crkvu sv. Jovana, nalazi se skupina od pet stećaka u obliku sanduka, kao dio nekadašnje veće nekropole. Svi ovi spomenici su uzidani u zgradu crkve. Na jednom primjerku je uklesan ćirilski natpis koji spominje Pavka Vukićevića. (Sl. br. 211).

Na lokalitetu Groblje kod zaseoka Milovići, blizu crkve sv. Nikole i savremenog pravoslavnog groblja, oko 3 km zapadno od Velimlja, nalazi se nekropola sa osamdeset stećaka (79 sanduka i jedan sljemenjak), vrlo dobre obrade i očuvanosti, osim nekoliko primjeraka koji su djelomično okrnjeni i zarasli trnjem. Ukrašena su 23 primjerka (22 sanduka i jedan sljemenjak). Njihovi reljefni motivi su frizovi od povijene lozice sa trolistovima i nizova rozeta u vijencima, obični i stilizovani krstovi, bordure od kosih paralelica i od povijene lozice sa trolistovima, arkada, mreža, rombova, polumjesec, rozeta, "vodenica", mač, tordirani vijenac, ruka s mačem, krug i predstava čovjeka s štitom.

Lit.: Š. Bešlić, 1971.a, 441-442;

1969., 142-143;

S. Tomić, 1949., 312-314.

172. VIDOŠTAK — To je zaselak Poprata u Vido-
vom polju kod Stoca, u Hercegovini. Na mjestu
gdje su otkriveni ostaci starokršćanskog oratorija,
nalazi se nekropola sa 98 stećaka u obliku sanduka,
slabe obrade i očuvanosti. Ukrašeno je šest primje-
raka. Njihovi reljefni motivi su polumjesec, krst i
štit.

Na jednom od ukrašenih primjeraka uklesan je
ćirilčki natpis u kome se kaže da je tu sahranjena
MARIJA ZOVOM DIVICA, podružije (žena) popa
Dabiživa. Natpis ima šifrovanu (slovnu) godinu
1231., što je rijedak slučaj u ovoj vrsti spomenika,
pa je u tome i njegova osobita vrijednost. Osim
toga, ovaj natpis je dokaz da se stećci javljaju u prvoj
polovini XIII vijeka.

Lit.: Ć. Truhelka, 1892.a, 113-114;
M. Vego, 1962., 200-202;
1964.a, br. 53;
Š. Bešlić, 1971.a, 370.

173. VLADEVINE — To je selo koje je od Rogatice
udaljeno oko 3 km zračne linije na jugozapadnu
stranu. Na nekoliko humčica grebena Brdo, u bli-
zini naselja, nalazi se nekropola sa 32 stećka (pet
ploča, pet sljemenjaka i 22 sanduka), relativno ve-
likih dimenzija, dobre obrade. Jedan primjerak
je kombinovani sljemenjak-sanduk sa postoljem.
(Sl. br. 75)

Prije nešto više od sedamdeset godina, oдавде
su u Zemaljski muzej u Sarajevu prenesena tri spo-
menika velike vrijednosti. Jedan od njih je veliki
sanduk sa postoljem na kome je uklesan ćirilčki
natpis posvećen Vlatku Vlađeviću, veoma uglednoj
vlastelinskoj ličnosti na dvoru Pavlovića u Borču s
kraja XIV i početka XV vijeka. Zanimljivo je da
su slova ovoga natpisa klesana naopako, tako da
se mogu čitati gledajući njihov odraz u ogledalu.
(Sl. br. 206). Drugi preneseni spomenik je također
veliki sanduk sa postoljem na kome je isklesan ćiri-
lički natpis koji se odnosi na vojvodu Mitoša, za
koga se misli da je u vrijeme kneza Pavla Radenovića
bio u službi Vlatka Vlađevića, s kraja XIV i poče-
tkom XV vijeka. Treći stećak je u obliku manjeg
sanduka, na kome su reljefne predstave dvostrukih
spirala, sa stabljikom, krstom i pticom. Iz sadržaja

Mitoševog natpisa doznajemo da je pod ovim ma-
njim stećkom bio sahranjen Mitošev sin Stjepko.
(Sl. br. 188)

Prve podatke o nekropoli u Vlađevinama dao
je Benedikt Kuripešić u svom putopisu iz 1530.
godine. To su ujedno najstariji objavljeni podaci o
stećcima uopće.

Lit.: B. Kuripešić, 1950., 24-25;
M. Vego, 1981., 51-53; 1970., br. 222 i 223;
Š. Bešlić, 1971.a, 252-253.

174. VLAHOVIĆI — Vlahovići su selo u široj
okolini Ljubinja. Na njegovom području su stećci
nađeni na dva lokaliteta – kod pravoslavne crkve i
u zaseoku Drvenice. U svemu je evidentirano 111
stećaka, od čega tri ploče i 108 sanduka. Spomeni-
ci su dobro obrađeni, ali su danas prilično oštećeni,
a neki primjerci su ugrađeni u zid crkve i crkvenog
dvorišta.

Ukrašeno je dvadeset primjeraka. Njihovi naj-
brojniji reljefni motivi su bordure i frizovi od obi-
čnih linija i od kosih paralelica, kao i od povijene
lozice sa trolistovima, a u po jednom primjerku se
pojavljuju motivi polumjeseca, krsta, štita, arkada i
niza rozetica u kružnim vijencima. Ima i figuralnih
predstava. Tako su pojedinačno predstavljeni jelen,
žena u plesu, jahač na konju, a na dvije predstave
vidimo jahača na konju, i ženu uz to, i dva jelena
u hodu. Neobična je predstava sa četiri žene izdi-
gnutih ruku, zatim scena lova na jelena u kojoj je
lovac na konju i upravo odapinje luk sa strijelom, a
originalna je predstava zmaja koji hoće da proguta
kozu. (Sl. br. 76)

Crkvu sv. Lazara podigao je knez Vlač Bijelić
kao svoj mauzolej. U podu te crkve i danas postoje
dvije nadgrobne ploče sa ćirilčkim natpisima. U
jednome natpisu se kaže da tu leži knez Vlač Bijelić,
a u drugome njegov sin vojvoda Vukosav Vlađević.
Treći natpis Vlahovića je na stećku koji je iskorišten
kao dovratak dvorišnog ulaza. On se odnosi na
Vukca Vučinića, također člana ove ugledne vlaške
porodice Vlahovića.

Po natpisima (vojvoda Vukosav se u historijskim
izvorima spominje 1470. godine kao katunar Velikih
Vlaha) i analogiji nekih reljefa, stećci Vlahovića su

mogli početi u XIV vijeku, u XV su intenzivnije klesani i postavljeni, a izvjestan broj primjeraka je mogao nastati i u XVI vijeku.

Lit.: Š. Bešlić, 1965., 144-148, 160-161;
1971., 376 i tu navedena literatura;
M. Vego, 1964.a, br. 94-96.

175. VLAHOLJE — To je selo u okolini Kalinovika. Na njegovom području postoji šest lokaliteta sa stećcima, i to: Grobnice, Karaula, Topalov kamen, Pravoslavno groblje, Pribilovo brdo i Stručina glavica. Izbrojana su ukupno 92 spomenika (10 ploča, 77 sanduka i pet sljemenjaka). Ukrašeno je pet primjeraka motivima krstova, običnih vrpca i mača.

Na jednom sanduku lokaliteta Grobnice uklesan je danas oštećen natpis ćirilicom koji se odnosi na sahranjenu gospodu KRSTJANICU BJELKU, kćerku Pribisava Kosače. Natpis je pisao neki Vukašin.

Lit.: Š. Bešlić, 1962.d, 22-26 i 101-102;
M. Vego, 1962., 231;
1964., 201-202;
1964., br. 186.

176. VLAŠIĆI — Vlašići su selo na otoku Pagu, u Hrvatskoj.

Pred ulazom u rimokatoličku crkvu sv. Jerolima, od nekada veće nekropole do danas je preostala jedna ploča na kojoj je isklesan reljef, polumjeseca, sa zvjezdicama na njegovim krajevima i kratak glagoljski natpis, sa slovnom godinom 1485., koji kaže da je tu porodična grobnica popa IVANA VUŠČIĆA. To je jedini primjerak epitafa glagoljicom na stećcima, ukoliko ovu ploču možemo sigurno uvrstiti u stećke, a istovremeno znak dokle se sve na zapadnu stranu prostire ova vrsta nadgrobničkih spomenika.

Lit.: VI. Cvitanović, 1964., 324;
Š. Bešlić, 1974.a, 59 i 80-81, sl. 22.

177. VRAGOLOVI — Vragolovi su selo koje je od Rogatice udaljeno oko 6 km zračne linije na zapadnu stranu, na čijem području su stećci evidentirani na tri mjesta:

Na lokalitetu Han-Lješčice nalazi se nekropola sa osamdeset stećaka (četrdeset ploča i četrdeset sanduka), koji su znatno utonuli u zemlju i obrasli šikarom. Na jednome sanduku isklesan je reljefni motiv polumjeseca.

Na lokalitetu Radovan — han nalazi se skupina od tri stećka (dva sanduka i jedna sljemenjak), osrednje obrade i očuvanosti, bez ukrasa.

Na lokalitetu Drijenjak, oko kilometar zapadno od seoskih kuća, nalazi se velika nekropola sa 169 stećaka (150 sanduka i 19 sljemenjaka), raspoređenih u pet skupina. Spomenici su osrednje obrade, a danas su prilično oštećeni, utonuli u zemlju ili su prevaljeni. Ukrašena su tri sanduka. Njihovi reljefni motivi su štit sa mačem i luk sa strijelom. Među stećcima ove nekropole nalazi se jedan dvostruki sanduk i jedna rimska spolija sa predstavom tužnog Atisa. Odmah do stećaka su stari muslimanski nišani na kojima su isklesane životinjske figure i motivi polumjeseca, luka i buzdovana. Obližnje brdo se zove Grad.

Lit.: Š. Bešlić, 1971.a, 252.

178. VRANJEVO SELO — To je selo na području općine Neum, uz staru cestu Metković-Dubrovnik.

Ispod brda Žernova, zapadno od sela, nalazi se jedna od većih nekropola stećaka — ima 145 spomenika, od čega 70 ploča i 75 sanduka, raspoređenih u dvije skupine. Danas je ova nekropola u veoma neuglednom stanju. Neki stećci su oštećeni, a neki uzidani u ogradu i cestu.

Na 15 primjeraka u obliku sanduka uklesani su raznovrsni reljefi, a jedan sanduk i jedan fragment sanduka imaju ćiriličke natpise. Pojavljuju se reljefni motivi polumjeseca, rozete, krsta, povijene lozice sa trolistovima, ljiljana, ruke sa mačem, scene lova na jelene i košute, scene borbe čovjeka sa medvjedom, kola i nekih drugih scena. Originalan je motiv kombinacije krsta sa polumjesecom na čijim završecima su rozete.

Jedan natpis pripada knezu Vladislavu, sinu humskog župana Nikole, a nećaku bosanskog bana Stjepana II Kotromanića, a drugi veoma oštećeni natpis odnosi se na GOSPODU KATALINU, za koju se kaže da leži zajedno sa svojim gospodinom

županom Nikolom, koji je služio svoga tasta slavnoga bana Stjepana.

Nekropola u Vranjevu Selu, gdje su se sahranjivali članovi humske kneževske porodice Nikolić, datirana je u XIV i XV vijeku.

Lit.: A. Benac, 1953., 64-69;
M. Vego, 1961.a, 268-270;
1962.a, br. 24 i 25.

179. VRBLJANI — Selo koje je od Ključa udaljeno oko 19 km zračne linije na južnu stranu. Na području Vrbljana stećci su nađeni na osam mjesta:

Na lokalitetu Delibrdo nalazi se skupina od deset stećaka u obliku sanduka, bez ukrasa i osobitosti. Na mjestu gdje je i pravoslavno groblje Gornjih Vrbljana, postoji skupina od osam stećaka (šest sanduka i dvije krstače), bez ukrasa. Kod zaseoka Mijatovići u Gornjim Vrbljanima nalazi se nekropola sa petnaest stećaka u obliku slabije obrađenih sanduka, također bez ukrasa. Na lokalitetu Crkvina u Gornjim Vrbljanima evidentirana je skupina od deset stećaka u obliku sanduka, kao preostali dio nekadašnje brojnije nekropole. Spomenici su relativno većih dimenzija, slabo su obrađeni i nemaju ukrasa. U Donjim Vrbljanima, na mjestu gdje je nastalo savremeno pravoslavno groblje, nalazi se skupina od pet stećaka u obliku sanduka. Ni ovi spomenici nemaju reljefnih ukrasa. Kod pravoslavne crkve zaseoka Čukovići, u Donjim Vrbljanima, postoji skupina od šest stećaka u obliku sanduka, bez ukrasa. Kod zaseoka Berići u Donjim Vrbljanima postoji skupina od četiri stećka u obliku sanduka, također bez ukrasa. Osmo nekropola ima 50 stećaka u obliku sanduka, a nalazi se kraj rijeke Sane u Donjim Vrbljanima. Ni ovi stećci nemaju reljefnih ukrasa.

Lit.: Š. Bešlić, 1971.a, 105-106.

180. VRHPOLJA — To je selo u kraju koji se zove Ljubomir, udaljeno od Trebinja oko 8 km zračne linije na sjevernu stranu, na čijem području su stećci evidentirani na dva mjesta:

Kod pravoslavne crkve Joakima i Ane i savremenog groblja uz nju, nalazi se nekropola sa 78 stećaka (39 ploča i 39 sanduka), vrlo dobre obrade, ali

su danas neki primjerci nagnuti i u zemlju utonuli, a u najnovije vrijeme, izgradnjom velikih betonskih grobnica, uništavaju se mnogi stećci. Ranije je ova nekropola imala mnogo više stećaka.

Reljefe posjeduje 15 primjeraka (šest ploča i devet sanduka). Njihovi reljefni motivi su frizovi od rozeta u vijencima i povijene lozice sa trolistovima, arkade, krstovi, bordure od kosih paralelica, rozete, polumjeseci i ruka s mačem.

Na čitavoj čeonj strani jednog vrlo visokog sanduka na postolju urezan je ćirilčki natpis koji kaže da je tu sahranjen knez Pokrajac Oliverović, kome je spomenik podignut u vrijeme vladanja bosanskog velikog vojvode Sandalja Hranića. (Sl. br. 113)

Oko kilometar sjeveroistočno od spomenute nekropole, na lokalitetu Groblje, nalazi se druga nekropola ovoga sela koja broji osamnaest stećaka (četiri ploče, trinaest sanduka i jedna krstača), dobre obrade, danas djelomično oštećeni. Na šest primjeraka (pet sanduka i jedna krstača) vide se reljefni ukrasi povijene lozice sa trolistovima, niza rozeta u vijencima, arkade, štit sa mačem, stilizovani krst, rozeta, predstava jelena, scena kola i lova, kao i scena sa konjanikom i jelenom.

Na jednom visokom sanduku uklesan je ćirilčki natpis koji se odnosi na župana Medulina. I na krstači se nalazi oštećen natpis u kome se spominje Dragić Dorlošević.

Lit.: M. Vego, 1962., 234-235;
1964.a, br. 115 i 116;
Š. Bešlić, 1971.a, 407-408.

181. VRUĆICA — Vručica je selo u okolini Teslića, u blizini poznate istoimene radioaktivne banje. Na padini brda Stražbenica nalazi se skupina od tri stećka u obliku sljemenjaka, dosta neobičnog izgleda. Jedan od njih se završava kao kupola, drugi ima četiri vode, a sva tri imaju vrlo plastične ivice ploha, posebno krovnih, te upadno velike kugle na svojim vrhovima, zbog čega uveliko stvaraju vizije kuća.

Ovi spomenici su dobro obrađeni i očuvani.

Ukrašena su dva primjerka. Njihovi reljefni motivi su plastične vrpce, jabuke i ruka koja drži buzdovan. (Sl. br. 77)

Stećci Vrućice su vjerovatno nastali u prvim decenijama turske vladavine u Bosni, tj. krajem XV ili početkom XVI vijeka.

Ove spomenike narod pripisuje vojvodi Momčilu, legendarnoj ličnosti epskih narodnih pjesama.

Jedan austrougarski oficir je 1916. godine pretražio grobove ispod ovih stećaka. Nađeni su dragocjeni prilozi: dva zlatna prstena sa originalnim ukrasima, jedan srebreni prsten sa ćirilčkim natpisom VIRNIMA BOG POMAŽE, nekoliko fragmenata brokata i još neki predmeti, što govori o pripadnosti stećaka uglednim i imućnim ljudima.

Iznad nekropole je prethistorijska gradina, na kojoj se još vide ostaci zidova.

U Gornjoj Vrućici, ispod Gradine, nalazi se skupina od deset stećaka u obliku slabo obrađenih i amorfni sanduka, bez ukrasa.

Lit.: P. Bogumović, 1930., 177-182;
Š. Bešlić, 1967., 82 i 112.

182. VRUTCI — To je selo kod vrela Bosne, ispod Igman planine, udaljeno od Ilidže oko 3 km na zapadnu stranu.

Na lokalitetu Crkvina, oko 500 m istočno od vrela rijeke Bosne, pokraj aleje Ilidža – Vrelo Bosne, nalazi se nekropola sa 80 stećaka u obliku sanduka, dobre obrade, danas prilično oštećenih, šumicom zaraslih i pomicanih. Spomenici su postavljeni po pravcu zapad–istok, u nizovima. Nemaju reljefa, a jedan primjerak je izdubljen kao korito.

Na ovome lokalitetu je prije dvadesetak godina obavljeno arheološko istraživanje. Nađeni su grobovi i u njima naušnice, novčići i neki drugi prilozi, zatim su nađeni ostaci temeljnih zidova i arhitektonski fragmenti sa dekorativnom plastikom neke stare zgrade, za koju se opravdano pretpostavlja da je mogla biti biskupska rimokatolička crkva sv. Stjepana, koja se spominje u poznatoj povelji Bele IV iz 1244. godine.

Lit.: Š. Bešlić, 1982., 87-92;
T. Glavaš, 1982., 93-117;
Š. Bešlić, 1971.a, 176.

183. ZABRDE — Zabrđe je selo u dolini rijeke Lepenice, u okolini Kiseljaka.

Na lokalitetu Brdanjak, odmah iznad sela, nalazi se nekropola sa 13 stećaka (osam sanduka i pet slje-

menjaka), lijepo klesanih, ali danas djelomično u zemlju utonulih ili potkopanih.

Ukrašen je jedan veliki sljemenjak sa postoljem, a na njemu je uklesan i ćirilčki natpis. Njegovi reljefni motivi su obična i tordirana vrpca, rozeta i predstava vučje glave sa isplaženim jezikom i nešto prednjeg trupa, sa prednjim nogama na kojima su naglašene šape i pandže. Predstava vuka je opasana tordiranom vrpcom, unutar koje je u prednjem planu bio štit (?), a u zadnjem se vidi lepezast i zavijen veo. Nema sumnje da se ovdje radi o grbu, koji je okružen vijugastom vrpcom iz koje ravnomjerno izlazi niz trolistova. (Sl. br. 78)

Iznad grba je uklesan ćirilčki natpis u kome se kaže da je to spomenik (ZLAMENIE) velikog bosanskog kneza Radoja. U nekim bosanskim poveljama, s kraja XIV i početka XV vijeka, knez Radoje se spominje pod prezimenom Radosalić, ali isto tako i pod prezimenom Dragosalić. (Sl. br. 178)

Uz nekropolu je savremeno seosko rimokatoličko groblje, a nešto zapadno od nekropole izdiže se brdo Gradac.

Po natpisu i ukrasima sljemenjaka, može se pretpostaviti da je nekropola u Zabrđu nastala krajem XIV ili u prvoj polovini XV vijeka.

Lit.: P. Andelić, 1963.a, 181-182.
M. Vego, 1981., 56-57;
Š. Bešlić, 1967., 42-43, 96-97.

184. ZAVALA — To je selo na jugozapadnoj ivici Popovog polja, s druge strane Veličana. Na dvjema glavicama, usred sela, smještena je nekropola sa 28 stećaka, od čega 18 ploča, devet sanduka i jedan stup, koji su prvobitno bili dobro obrađeni, ali su danas oštećeni i omaknuti, a neki primjerci su uzidani u temelje nekadašnje crkve.

Ukrašen je jedan sanduk. Na njegovoj vodoravnoj strani isklesana je pravougaona bordura od kosih paralelica i unutar nje pravougaoni štit sa mačem.

Na mjestu nekropole nađeni su ostaci dekorativne plastike romaničke crkve iz XI ili XII vijeka i ostaci jedne crkve iz XVII vijeka. U blizini sela je pravoslavna polupećinska crkva iz XVI vijeka, čije freske su djelo poznatog slikara Georgija Mitrofanovića, s početka XVII vijeka. Uz crkvu je manastir koji se u izvorima prvi puta spominje 1514. godine.

Na istočnoj strani sela, a u podnožju brda Gradac, na živoj stijeni kod ulaza u čuvenu pećinu Vjetrenicu, uklesane su dvije scene – lov na jelena i turnir dvojice na konjima – kakve vidimo i na stećcima Hercegovine. (Sl. br. 79)

Lit.: S. Tihčić i Đ. Basler, 1957., 109-111;
M. Vego, 1959., 192-199;
I. Zdravković – A. Skovran, 1959., 59-61;
Š. Bešliagić, 1966., 49-51.

185. ŽDRIMCI — Ovo selo je od Gornjeg Vakufa udaljeno oko 4 km zračne linije na jugoistočnu stranu, na čijem području su stećci nađeni na četiri mjesta:

U zaseoku Čauševići, na lokalitetu Kamenica, nalazi se nekropola sa 65 stećaka u obliku osrednje obrađenih, danas oštećenih i veoma zaraslih sanduka, na čijim stranicama nema reljefnih ukrasa.

Na lokalitetu Okuč istoga zaseoka, nalazi se nekropola sa 31 stećkom u obliku sanduka vrlo sličnih osobina, također bez ukrasa.

U zaseoku Žuljevići, na lokalitetu Gaj, pokraj puta ka Crnom Dolu, nalazi se skupina od pet stećaka u obliku vrlo slabo obrađenih sanduka, koji također nemaju ukrasa.

U istome zaseoku, na lokalitetu Selišta, blizu kuće Ante i Ivice Žuljević, nalazi se skupina od četiri stećka u obliku osrednje obrađenih sanduka. Ni ovi stećci nemaju reljefnih ukrasa.

Lit.: Š. Bešliagić, 1967., 72-73;
1971.a, 130.

186. ZGOŠĆA DONJA — To je nekadašnje selo, danas periferija varošice Kakanj. Na lokalitetu Crkvinu, na brijegu Križ, nekada je bila srednjovjekovna nekropola sa 14 stećaka (devet ploča, četiri sljemenjaka i jedan stupac). Stupac i jedan sljemenjak su prije 50 godina preneseni u vrt Zemaljskog muzeja u Sarajevu, a ostali spomenici su u međuvremenu razneseni i uništeni. Preneseni sljemenjak je izvanredno značajan, a svakako likovno najvredniji stećak uopće (265 × 139-147 × 169 cm). Bogato je ukrašen sa svih strana. Njegovi reljefi su rad najboljeg majstora. Tu su isklesani frizovi, bordure i vrpce od stilizovanih višelistova, nizovi jedinstveno stilizovanih rozeta, kavalkade konja sa jahačima, scene lova na

jelena i vepa i predstave utvrđenog grada – dvorca, ispred koga su upravo pripremljeni konji za polazak gospodara. Stupac je originalno oblikovan i također bogato ukrašen. Tu se pojavljuju različite vrpce, rozete, kružni vijenci, spirale, te predstava stola na kome su čaša i dvije ribe. (Sl. br. 80)

Na oba spomenika prvobitno su bili uklesani ćirilčki natpisi, koji su danas toliko oštećeni, da ih nije moguće rekonstruirati.

Lit.: Đ. Stratimirović, 1891., 122-141;
Đ. Mazalić, 1950., 231-241;
N. Miletić, 1982., 159-160;
Š. Bešliagić, 1967., 46-51 i 97-98, sl. 54-59.

187. ZGUNJA — Zgunja je selo na lijevoj obali Drine, u široj okolini Srebrenice, na čijem području su stećci nađeni na dva mjesta:

Prva nekropola se nalazi na samoj obali Drine i broji osam stećaka (jedna ploča, pet sanduka, jedan sljemenjak i jedan stup). Ukrašen je stup. Na njegovim stranicama se nalaze reljefi rozete i štapa. Na istom spomeniku je i uklesan ćirilčki natpis koji kaže da tu NA ZGUNO leži KRSTJANIN OSTOJA. Na jednom oštećenom sanduku nalazi se drugi ćirilčki natpis ove nekropole, od kojega je do danas preostala samo jedna riječ – STROJNIK. (Sl. br. 81)

Druga nekropola ovoga sela nalazi se 300 m zapadno, a ima devet stećaka (šest sanduka, jedan sljemenjak i dva stupa) na kojima nema ukrasa.

Zbog navedenih natpisa, veoma je važan prvi lokalitet sa stećcima. Riječ STROJNIK opravdava pretpostavku da se tu nalazi grob visokog dostojanstvenika heretičke Crkve bosanske, a i Ostoja je, zbog toga što se naziva *krtstjaninom*, pripadao kleru te crkve, na što upućuje i predstava štapa na njegovom spomeniku.

Prema jednom podatku iz arhiva u Ankari vidi se da je u XVI vijeku u Donjoj Zgunji bila baština Krstjanina Ostoje.

Natpis Ostoje potječe iz XVI vijeka, a oštećeni natpis na sanduku bi mogao biti nešto stariji, vjerovatno iz XV vijeka.

Lit.: M. T. Okić, 1960., 124;
Š. Bešliagić, 1964., 138-139;
M. Vego, 1970., br. 316-317.

188. Zovi Do — Zovim Dolom se naziva selo i kraj u okolini Nevesinja. U tome području su stećci nađeni na nekoliko mjesta:

Najveća nekropola je u polju, na lokalitetu Vranikuće, koja broji 108 stećaka (72 ploče, 33 sanduka, dva sljemenjaka i jedan stup). Na jednom sanduku je isklesan reljef stilizovanog krsta.

U blizini zaseoka Podkula izdiže se brdo na kome se nalaze ostaci srednjovjekovnog utvrđenog grada, još neutvrđenog imena (možda Saslon ili Medvedgrad). Na maloj zaravni ispred ulaza u grad, nalazi se stećak u obliku ploče, sa epitafom pisanim ćirilicom u kome se spominje Vukša Mitrović. Unutar grada u živoj stijeni je uklesana stolica – klupa, a u podnožju grada nalaze se tri slične kamene stolice.

Na pošumljenom brežuljku u polju, nedaleko Podkule, nalazi se nekropola sa oko pedeset stećaka raznovrsnih oblika, na kojima ima i ukrasa.

Lit.: M. Vego, 1964., 197-198;
Š. Bešlić, 1972.a, 119;
1985., 43-45.

189. ŽAKOVO — U jugoistočnom kraju Popova polja, lijevo od ceste ka Trebinju, nalazi se selo Žakovo, na čijem području su evidentirane dvije nekropole stećaka:

Prva nekropola je situirana uz ruševine stare pravoslavne crkve i aktivnog groblja, a broji 74 stećka (67 ploča, šest sanduka i jedna krstača sa pločom), a druga se nalazi kod zaseoka Buđani i ima osam stećaka (šest sanduka i dva ploče). Spomenici su dobro obrađeni ali su danas oštećeni, zasuti zemljom, a neki primjerci su ugrađeni u zidove stare crkve.

Ukrašeno je u svemu osamnaest primjeraka, pretežno ploča. Njihovi reljefni motivi su povijene lozice sa trolistovima, polumjesec, rozeta, štit sa mačem, a pojavljuju se i krstovi, arkade i raznovrsne bordure.

Od tri ćirilička natpisa na stećcima Žakova, koji su objavljeni prije više od osamdeset godina, do danas je preostalo samo jedan, u kome se kaže da je spomenik usjekao i natpis uklesao kovač Radoje. Na jednom od nestalih natpisa saopštava

se da su tu pokopani Dobrilo Boban i brat mu Viganj sa sinom Ivanišem. Ustanovljen je još jedan oštećen natpis u kome se navodi neka žena Dasa.

Lit.: Č. Truhelka, 1891.c, 385; 1892.b, 218-219;
M. Vego, 1962., 232;
Š. Bešlić, 1966., 28-30 i 84.

190. ŽITOMISLIĆI — To je selo na obalama Neretve, u široj okolini Mostar, na čijem području su stećci nađeni na četiri mjesta:

Kod željezničke stanice, na desnoj obali Neretve, nalaze se dva stećka, oko 800 m sjeverno, također na desnoj obali rijeke – 50 i na mjestu koje je oko 100 m dalje na sjever – 13 primjeraka stećaka. Četvrti skupina je na lijevoj obali rijeke, sjeveroistočno od pravoslavne crkve i manastira, a broji 98 spomenika.

Od ukupno 163 stećka u Žitomislicima, njih 11 imaju reljefe u vidu bordure od cik-cak linija, povijene lozice sa trolistovima, polumjeseca, krsta, "svastike", "vodenice", rozete, predstave konja, konja sa jahačem i scena kola i lova. najukrašeniji su primjerci kod željezničke stanice – jedan sanduk sa postoljem i jedna velika krstača. Uz scene kola i lova na jelena, tu vidimo i originalan prikaz lova dvojice lovaca-pješaka, sa lukovima na jelene i košute, na čijim leđima se nalaze visoki trouglasti dodaci, neka vrsta grba, čija funkcija dosada nije objašnjena. (Sl. br. 82)

Na najvećoj nekropoli ima mnogo primjeraka slabe obrade pa i amorfnih oblika. Zanimljiv je jedan stećak u obliku šesterougaoone prizmatične ploče.

Na toj velikoj nekropoli se primjećuju temelji jedne stare zgrade koja je, prema predanju, bila manastir.

Današnji manastir i crkva podignuti su u XVII vijeku, kao zadužbina uglednih Vlaha Hrabrena – Miloradovića.

Lit.: V. Čorović, 1936., 3-36;
Š. Bešlić, 1971.a, 340-341.

191. ŽIVALJEVIĆI — To je selo koje je od Rogatice udaljeno oko 15 km zračne linije na sjeveroistočnu stranu, na čijem području su stećci ustanovljeni na tri mjesta:

Na lokalitetu Pribićevac, oko 500 m jugoistočno od naselja, nalazi se velika nekropola sa 171 stećkom (146 sanduka i 25 sljemenjaka), koji su vrlo lijepo obrađeni ali su danas znatno oštećeni, a neki primjerci su utonuli u zemlju ili su uzidani u ograde. Među njima ima sedamnaest ukrašenih primjeraka (trinaest sanduka i četiri sljemenjaka). Njihovi reljefni motivi su polujabuke, rozete okružene vijencima, polumjeseci, dvostruke spirale, mač, štit sa mačem, običan i stilizovan krst, luk, "svastika" i predstave konja i guštera. Odmah do stećaka je savremeno pravoslavno groblje, a zapadno od njega su nadovezuje i muslimansko, na kome ima starih nišana sa ukrasima sablje i jabuke.

U samome naselju, kod "kule" i česme, nalazi se nekropola sa dvadesetak stećaka u obliku sanduka, ali su svi primjerci ugrađeni u kulu i u česmu. Na jednome spomeniku je isklesan krst.

Na mjestu gdje je i pravoslavno groblje zaseoka Podstranje, nalaze se dva osamljena stećka u obliku sljemenjaka, bez ukrasa.

Lit.: Š. Bešlić, 1971.a, 248.

192. ŽUGIĆ BARA — Ovo selo je od Žabljaka (Crna Gora) udaljeno oko 7 km zračne linije na jugoistočnu stranu.

Na imanju Žugić Tome i Đure, nedaleko sela, pokraj ceste, nalazi se jedna od nekoliko najvećih nekropola, sa oko 300 stećaka (10 ploča, 50 sanduka, deset sljemenjaka i oko 230 amrfnih primjeraka). Obrada spomenika je veoma neujednačena. Amorfni primjerci se nalaze pretežno u zapadnom dijelu nekropole. Orijentacija spomenika je po pravcu zapad-istok, a svrstani su u nizove.

Ukrašena su 23 primjerka (jedna ploča, 16 sanduka i 6 sljemenjaka). Najviše ima reljefnih motiva vrpca, bordura i okvira od kosih paralelica, obične i tordirane vrpce, zatim se javljaju obični i stilizovani krstovi i lukovi sa strijelama. U manjem broju su motivi arkada, povijene lozice sa trolistovima, rozete, polumjeseca, vrpce od tri spojena koncentrična kruga, štita i "vodenice". Po jedanput se javljaju vrpca od cik-cak linije, biljna stilizacija, mač, jabuka i predstava kola, psa sa jelenom, i originalnog kola sa uzjahanim jelenom.

Lit.: Š. Bešlić, 1973., 111-138.

II RELJEFI I OBLICI

1. AMORFNI STEĆCI — Na nekim nekropolama, zajedno sa stećcima osnovnih ležećih i stojećih oblika, nalaze se i kameni nadgrobnici koji uopće nisu klesani, ili su samo ovlaš pritesani. Mnogi primjerci tih neobrađenih nadgrobnika slične stećcima u obliku ploča ili sanduka, a i svojim dimenzijama su najbliži tim oblicima. Postoji i znatan broj tih amorfni spomenika koji najviše podsjećaju na stupove, kao osnovne oblike stojećih stećaka. Kod naučnih radnika koji su se bavili istraživanjem stećaka, ne postoji usaglašeno stanovište o tretiranju ovih amorfni nadgrobnika. Neki od njih ih nisu uopće uvrštavali u stećke. Činjenica je da se oni javljaju na najstarijim nekropolama, gdje se nalaze stećci u obliku ploča, najčešće bez ukrasa i natpisa, ali i na kasnijim nekropolama, gdje prevladuju oblici sanduka i sljemenjaka, kao i na vremenski najkasnijim, gdje su stupovi najizrazitiji oblici stećaka. Zbog toga ih svrstavam u stećke i po sličnosti ih često nazivam amorfni pločama, amorfni sanducima i amorfni stupovima. Kako su se takvi nadgrobnici postavljali i u vremenskom periodu iza stećaka, pogotovo kada imamo na umu krajeve istočne Bosne i Srbije, nije lako razlučiti amorfne stećke od kasnijih amorfni nadgrobnika, pa je moguće da ni ustanovljeno brojno stanje ove vrste stećaka nije sasvim tačno (ima ih ukupno 955 primjeraka, od čega najviše u Srbiji – 412, a potom u Bosni i Hercegovini – 293).

Lit.: Š. Bešlić, 1983., 115;
1970., 133-135 i 160-161.

2. ARHITEKTONSKI MOTIVI — To je jedna grupna kategorija reljefa stećaka. Nju sačinjavaju slijedeći osnovni motivi: utvrđeni dvorci, arkade, šindra, brvna i mrežasti zakloni. Neki od ovih osnovni motiva

imaju i svoje podvrste. Svi skupa se javljaju na približno 350 stećaka u oko 650 primjeraka, među kojima su daleko najbrojnije arkade sa polukružnim lukovima. Glavnina ovih reljefni motiva nalazi se u Bosni i Hercegovini, a potom u Crnoj Gori, kao dijelu stare Hercegovine. Utvrđeni dvorci, arkade i mrežasti zakloni su karakteristični za Hercegovinu, a šindra za Bosnu. Svi motivi, na svoj način, dočaravaju viziju kuće, čemu i sami stećci nekim svojim oblicima tome doprinose.

Misli se da su arkade došle na stećke pod utjecajem romaničke i gotičke umjetnosti Jadranskog primorja, kao i takozvane "moravske kuće" u Srbiji, kao tipa balkanske arhitekture, i to pretežno po ugledanju na takve motive na sarkofazima, relikvijarima i nekim drugim djelima primijenjene umjetnosti. Mrežasti zakloni su, vjerovatno, rezultat utjecaja islamske umjetnosti. Za šindru, brvna i utvrđene dvorce (gradove), kaže se da predstavljaju originalne motive, koji su inspirisani starom bosanskom planinskom kućom i bosanskohercegovačkim vlastelinskim dvorcima.

Svi su oni, dakle, umjetnički izraz svojevremenog realnog društvenog stanja i odnosa koji su u njemu vladali.

Lit.: Vl. Skarić, 1928., 141;
A. Benac, 1951., 62-88;
N. Miletić, 1982., 39;
Š. Bešlić, 1983., 357-382.

3. ARKADE — Arkade su glavni osnovni motiv u grupnoj kategoriji arhitektonski reljefni motiva na stećcima. Veoma često se javljaju i, po svom ukupnom broju, jedan je od vodećih motiva stećaka uopće. Nađen je na oko 260 spomenika u oko 500

primjeraka, najviše u istočnoj Hercegovini i Crnoj Gori, ali ga ima i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine, kao i u Primorju i njegovom zaleđu. Skoro redovno je ovaj motiv klesan na vertikalnim stranicama sljemenjaka i sanduka, a sastoji se od stupova i lukova koji te stupove povezuju. U više slučajeva stupovi imaju svoje baze i kapitule. Izgled stupova i lukova i njihov odnos u toku razvoja ovoga motiva, imao je svoje izvjesne izmjene. U odnosu na lukove, ovaj motiv ima dvije glavne podvrste: arkade sa polukružnim lukovima i arkade sa šiljastim lukovima. Daleko brojnije su arkade sa polukružnim lukovima – one zauzimaju 90% ukupnog broja motiva arkada. Najjednostavniji vid arkada sa polukružnim lukovima ima niz plitkih arkadnih niša koje su u svom gornjem dijelu polukružne (bez naznake stupova). U daljnjem razvoju ove podvrste naziru se stupovi i pojavljuju se njihove baze kao i kapituli. Nekada su stupovi i lukovi ojačani pa i tordirani. U nekim slučajevima u nišama su isklesane pojedine ljudske i životinjske figure, a nekada i dijelovi scena. Ponekada se pojavljuju po dva, pa i tri spojena luka između stupova. U okolini Travnika javljaju se varijante ove podvrste arkada, koje imaju jednu veliku nišu pravougaonog ili trapezastog i nešto zaobljenog oblika, sa polukružnim lukovima. Potom se jasno formiraju stupovi, a često i njihovi kapituli, a iza toga dolazi do postepenog zatvaranja lukova i njihovog razmicanja od stupova, sa stvaranjem neke vrste vratova kao njihovih spojnica. Mnogi lukovi dobijaju izgled konjskih potkovicica i mnoge arkade postaju dugačke i uske. To je faza u kojoj ovaj motiv prelazi i na stećke u obliku krstača. U narednoj razvojnoj fazi lukovi se približuju punim krugovima, vratovi se izdužuju i sužavaju na njima se pojavljuju i horizontalne prečke, te se vrat pretvara u samo jednu liniju, zatim se luk transformira u potpuni krug i odvaja od arkadne pravougaone niše. To je već degeneracija tih arkada, kada se one pretvaraju u samu dekoraciju. I arkade sa šiljastim lukovima imaju svoje varijante. Njihovi lukovi su nekada manje a nekada više zašiljeni, a ima i lukova koji su poprimili čiste islamske forme. Arkadne niše su najčešće povezane sa površinama uz lukove, tako da se ne osjećaju ni stupovi ni njihove baze, niti njihovi kapituli. Ivice arkada su nekada ojačane,

ili tordirane. Ponekada se i u ovim nišama nalaze isklesane figure ljudi i životinja, ili poneki drugi motiv. (Sl. br. 83)

Motiv slijepih arkada, kakav je ovaj na stećcima, dosta je korišten kako u antičkoj tako i u srednjovjekovnoj umjetnosti, kao naprimjer na sarkofazima, fasadama romaničkih i gotičkih crkava, na relikvijarima, kamenim i drvenim poliptisima, itd.

U nauci je izraženo mišljenje da su arkade na stećcima nastale po ugledanju na romaničku primorsku kuću sa trijemom, posebno na crkvu, odnosno na gotičke relikvijare, kovčežice i škrinje, a da su arkade sa potkovičastim lukovima mogle imati svoje uzore i u Srbiji. Prvobitna simboličnost ovoga motiva kasnije se izgubila, motiv se degenerisao i postao čisti ukras.

Lit.: A. Benac, 1962., str. XX-XXI;
V. Đurić, 1970., 470;
Š. Bešlić, 1983., 359-371;
N. Miletić, 1982., 40 i 57.

4. ANDRIJIN KRST — Manji broj reljefnih motiva krstova na stećcima (oko 40 primjeraka) imaju jednako dugačke, kose i prekrizene krakove, a nazivaju se Andrijinim krstovima. Po svome izgledu, slični su rimskoj cifri X, a u literaturi su poznati i pod imenom CRUX DECUSSATA. I ove krstove ponekada nalazimo okružene vijencem, često tordiranim. U nekim slučajevima su i njegovi krakovi tordirani. (Sl. br. 84)

Ovaj motiv vidimo i kao element ukomponovan u borduru, zajedno sa rozetama, cik-cak i drugim motivima.

Andrijin krst je u prvo vrijeme kršćanstva, u doba progonstva, korišten kao ideogram za Isusa Krista.

Lit.: Č. Truhelka, 1931., 26 i 38;
Š. Bešlić, 1983., 179.

5. ANTROPOMORFNI KRST — Znatan broj reljefnih motiva krstova na stećcima, u većoj ili manjoj mjeri, podsjećaju na predstave ljudskih figura. Evidentirano je oko osamdeset takvih primjeraka. Takvi su, naprimjer, neki grčki krstovi kod kojih

se donji uspravni krakovi račvaju, a u nekim slučajevima su ti dijelovi prikazani kao prave ljudske noge, sa stopalima. Kod nekih od takvih krstova se gornji uspravni krakovi završavaju kao krugovi, što podsjeća na ljudske glave. Ponekada su na takvim gornjim završnim dijelovima naznačene oči, usta i nos, kao markantni dijelovi lica. U više slučajeva se horizontalni krakovi lome ili povijaju prema gore, kao da predstavljaju uzdignute ruke. Postoji i više primjeraka biljnih stilizacija, uglavnom ljiljana, koje podsjećaju na ženske ljudske figure, npr. u okolini Kalinovika i na Blidinju. I neke stilizacije ljiljana u okolini Kupresa, Duvna i Imotskog, veoma slične figurama muškaraca. Postoje i brojne drugačije varijante amorfnih krstova na stećcima. (Sl. br. 85)

Ova vrsta reljefnih motiva je u srednjovjekovnoj umjetnosti mnogo korištena. Tako su, naprimjer, upotrebljavani u irskoj kršćanskoj umjetnosti, a poznati su i merovinški, tzv. *lebende Kreuzen*.

Neki naučni radnici ovakve reljefne predstave povezuju sa Kristovim raspećem, a neki ih pripisuju kršćanskim hereticima.

Lit.: D. Vidović, 1954., 124-127;
M. Wenzel, 1962., 90;
Š. Bešlić, 1983., 180-183.

6. ASTRALNI MOTIVI — U ovu grupnu kategoriju uvršteni su motivi koji predstavljaju nebeska tijela. Po svom ukupnom broju, motivi ove grupe zauzimaju prvo mjesto među reljefnim motivima stećaka. Osobina su svih vrsta oblika i svih krajeva stećaka. Obično su samostalni, ali su i često u međusobnoj zajednici, ili su u zajednici sa nekim drugim motivima. Polumjesec i zvijezda (odnosno rozeta) često su na štitovima, kao heraldičke oznake.

Postoji 5 osnovnih motiva ove kategorije – polumjesec, zvijezda, krug, kružni vijenac i polujabuka. Kružni vijenac i polujabuka se često izjednačuju sa krugom. Astralni motivi imaju 19 podvrsta svojih oblika. Inače, njihov ukupan broj iznosi oko 1400 primjeraka. (Sl. br. 86)

Motivi ove grupacije su vrlo malo proučavani i o njima su izražene različite, neujednačene hipoteze. A. Solovjev im pridaje karakter heretičkih simbola, što nije uvjerljivo. Izgleda da im porijeklo treba tražiti u simbolici staroslavenskog i srednjovjekovnog

kršćanskog shvatanja ovih nebeskih tijela. Kao simbol izvora cjelokupnog života na Zemlji, odnosno kao simboli smrti čovjeka i njegovog ponovnog rađanja, oni su na stećke mogli doći putem kršćanske ikonografije, ali su vremenom poprimili značenje socijalno-klasnih atributa, a u velikoj mjeri i čistih dekoracija.

Lit.: Š. Bešlić, 1983., 164 i 177
(i tamo navedena literatura),
N. Miletić, 1982., 59-61.

7. BILJNI MOTIVI — Grupna kategorija biljnih reljefnih motiva na stećcima ima 6 osnovnih vrsta. To su predstave čitavih drvenastih i zeljastih biljaka, čije se grane i listovi često spiralno povijaju. Uz ta stabla i spirale, kao drugu osnovnu vrstu, u ovu kategoriju su ubrojane i predstave rozeta, zatim ljiljana, onda višelatitnog lista, te grozda.

Svi ovi motivi se javljaju u nekoliko svojih varijanata. Nekada su oni samostalni i ispunjavaju čitave stranice stećaka, a nekada su udruženi sa drugim motivima. Više puta djeluju kao realne, gotovo naturalističke biljne predstave, ali često i kao stilizacije većeg ili manjeg stepena.

Po svom ukupnom broju, ova grupa spada među najzastupljenije reljefne motive stećaka – javlja se u nešto preko 800 primjeraka. Pojedini osnovni motivi se razlikuju po brojnosti, a i nesrazmjerno su teritorijalno raspoređeni. Rozeta je raspoređena u svim većim područjima, ponajviše u Hercegovini, spirala se pretežno nalazi u Bosni i zapadnoj Srbiji, stablo u Bosni i Imotskoj krajini, a višelatitni list i grozd su karakteristika istočne Bosne.

Dosadašnja malobrojna proučavanja pokazuju da većina ovih motiva potječe još iz prethistorijskog perioda i da su kroz čitav srednji vijek prisutni u likovnoj umjetnosti. Pretežno su kršćanskog karaktera, kao simboli kulta vezanog za smrt i uskrsnuće u Kristu. Ali, u doba stećaka, svijest ljudi o njihovoj simboličnosti bila je slabo prisutna zbog čega su oni na stećcima u dobroj mjeri poprimili karakter ukrasa.

Lit.: Č. Truhelka, 1931., 30 i 209;
A. Solovjev, 1956., 45-47 i 57-58;
M. Wenzel, 1965., 163;
Š. Bešlić, 1983., 195-136 i 221-222.

8. BORDURE — Bordure na stećcima su zapravo vrpce različitog sastava i izgleda, a svojstvo su svih oblika stećaka u svim područjima njihovog rasprostiranja. najčešće su to frizovi vertikalnih strana sanduka i sljemenjaka, ali se često nalaze i na horizontalnim stranama ploča i sanduka. Nekada su to samostalni motivi, nekada su međe podijeljenih površina, a često obrubljuju, oivičavaju ili uokviruju neke druge motive. Neke su čisto geometrijski motivi, a neke stilizacije biljnih motiva. Po svom značenju i po izgledu, ogromna većina djeluje kao ornament i ukras.

Kategoriju bordura sačinjava osam osnovnih motiva, i to: obična bordura, tordirano uže, niz paralelica, cik-cak bordura, povijena lozica, niz rozetice, akantus-palma bordura i ostale bordure. Ove osnovne vrste imaju 46 podvrsta svojih motiva koje se u ukupnom broju javljaju u oko 1400 primjeraka. Po tome one spadaju u dvije najbrojnije kategorije reljefnih motiva stećaka. (Sl. br. 87)

U stilskom pogledu, bordure najviše pripadaju gotici i u tome pogledu najbliže su Primorju i skulpturi Moravske škole, ali imaju i dosta svojih originalnosti.

Lit.: N. Miletić, 1982., 37-38;
Š. Bešlić, 1983., 140 i 160-164.

9. BRVNA — Brvnima nazivamo reljefne motive stećaka koji imitiraju drvenu bosansku planinsku kuću pravljenu od drvenih oblika, takozvanu brvnaru. Motiv se sastoji od plastičnih paralelnih rebara. Ustanovljen je na 46 stećaka u 77 primjeraka, najviše u Crnoj Gori i istočnim krajevima Bosne i Hercegovine, poneki primjerak je nađen u ostalim krajevima i jedan u Srbiji. Svojstvo su sljemenjaka i sanduka. Brvna su vodoravno postavljena, osim jednog stupa u Djedini kod Živinica i jedne krstače u Ledincu kod Lištice, gdje stoje vertikalno. Dijelimo ih na dvije grupe – *bosansku*, gdje su rebra na vertikalnim i krovnim ploham i *hercegovačko-crnogorsku*, gdje su rebra na vodoravnim stranama sanduka. Kod bosanske grupe, rebra su prikazana vertikalno na vertikalnim stranama sanduka i sljemenjaka. Iznimno, u dva slučaja, ta rebra u zabatnim dijelovima čeonih strana idu do sredine koso na obje

strane. U nekoliko slučajeva rebra na krovnim ploham sljemenjaka protežu se poprijeko, paralelno sa kraćim ivicama krova. Dva bosanska primjerka se nešto razlikuju od ostalih. To su sanduci na čijim vodoravnim stranama se nalaze vrlo plastična, dosta razmaknuta, i poprijечно povezana rebra. Ostali primjerci izvan teritorije Bosne, njih 27 na broju, ne računajući krstaču u Ledincu, nalaze se na horizontalnim stranama sanduka i pretežno su locirani u Nikšiću i u okolini Stoca. Ta rebra su pri svojim krajevima redovno povezana poprijječnom vrpcom, a u jednom slučaju i vrpcom preko sredine. Te vezivne vrpce su nekada tordirane. Kod većine crnogorskih motiva rebara, vidimo ukomponovana po tri kružna vijenca (u nekim slučajevima je to samo jedan, a u jednom čak četiri takva diska), čiji su centri na srednjem rebru. Jedan od ovih hercegovačko-crnogorskih motiva se razlikuje od ostalih – njegova horizontalna rebra se nalaze na svim stranama sanduka. (Sl. br. 88)

U nauci je izraženo mišljenje da motiv brvana imitira staru bosansku planinsku kuću, kao i mišljenje da stećci u obliku sljemenjaka imaju svoje staroslavensko porijeklo, zbog toga što su u okolini Narve nađeni drveni nadgrobnici sličnog oblika.

Lit.: Vl. Skarić, 1928., 141;
A. Benac, 1951., 62-68, sl. 14, 18a, 18b i 49a;
Š. Bešlić, 1983., 373-379.

10. BUZDOVAN — Kao napadno udarno oružje za bliska odstojanja (u nekim slučajevima i za odbranu od neprijateljskog oružja) buzdovan na stećcima je dosta rijetka pojava. Nađeno je u svemu 16 primjeraka ovoga reljefnog motiva, i to više u Bosni nego u Hercegovini. U Crnoj Gori je nađen samo jedan primjerak, a u ostalim područjima ga nema. Većina su samostalne predstave, 4 su u rukama figura, a jedan samo ruka pridržava. (Sl. br. 89)

Opravdano se pretpostavlja da je ovo oružje na stećke došlo u doba vladanja Turaka u Bosni i Hercegovini i da, zbog toga, pripada vremenski najkasnijim stećcima. Treba reći da se buzdovan (kijača, čomaga) često javlja na muslimanskim nišanima iz XV i XVI v. Za razliku od staroslavenskih i drugih vremenski starijih buzdovana (zvali su ih i topuzima), u doba Turaka

su nastali i željezni buzdovani, često sa perima na svojim glavama, tzv. "perni buzdovani".

Buzdovan je u srednjem vijeku, a pogotovo u doba Turaka, služio i kao simbol vlasti, tako ga vidimo u ruci Mehmed-paše Sokolovića. Na stećcima, ovaj motiv atribuirao uglednije ljude, a možda i državne funkcionere u doba Turaka.

Lit.: V. Čurčić, 1944., 64;
Š. Bešliagić, 1983., 236-237;
1978., 57-60.

11. ČIK-ČAK BORDURA — Čik-čak bordura je omiljen i rasprostranjen reljefni motiv stećaka (javlja se oko 200 puta), u funkciji sličnoj tordiranom užetu i nizu paralelica – da uokviri ili razdijeli stranice ili druge motive, a vidimo ga i u ulozi friza ili poruba. Kose linije ove bordure su često dvostruke, pa i trostruke, a nekada je ova bordura obogaćena raznovrsnim umecima u svojim trouglastim površinama. Po svemu je to čisto dekorativan element. Ponekada se javlja varijanta u vidu niza plitko plastičnih trouglova ("nazubljena bordura" ili "pilini zubi" pri vrhu vertikalnih strana spomenika, zbog čega podsjeća na kordonski vijenac kod građevina. (Sl. br. 90)

Ova bordura je prastari umjetnički motiv, naročito poznat u romaničkoj i gotičkoj umjetnosti, pa je iz Primorja mogao i doći na stećke.

Lit.: Š. Bešliagić, 1983., 143-146.

12. ČOVJEK I KONJ — Jedna od grupnih kategorija reljefa stećaka, nazvana scene, (sa ljudskim i životinjskim figurama) podijeljena je na pet svojih osnovnih vrsta, a jedna od njih je nazvana ostale scene. U tu vrstu, uz predstave parova ljudskih figura i predstave triju i više ljudskih figura, uračunao sam i predstave u kojima vidimo čovjeka i konja ili čovjeka i konja sa jahačem. Nađeno je 27 takvih predstava, najviše u Hercegovini. U sedam primjeraka je prikazana žena ili muškarac koji pridržavaju uzde, odnosno vode konja, ili se nalaze u njegovoj neposrednoj blizini. U jednoj takvoj sceni žena jednom rukom vodi osedlana konja, a u drugoj ruci drži vijenac, a u jednoj drugoj vidimo muškarca koji drži luk i osedlanog konja iza njega.

Postoje i nešto drugačije koncipirane predstave čovjeka i konja. U znatno više primjeraka pojavljuje se i jahač. Najčešće je to predstava jahača na konju koga vodi muškarac ili žena.

Na glavi jahača je obično šljem sa čelenkom. Nekada jahač drži koplje, a nekada mu o bedru visi mač (sl. br. 91). U Varošištu kod Rogatice, jahačevog konja pridržava muška figura koja u drugoj svojoj ruci drži dugačko koplje, a u Žrnju kod Ljubinja, žena jednom rukom pridržava uzde konja, a u drugoj uzdignutoj ruci drži krst. Jahač drži sokola na jednoj svojoj ruci. Postoje i predstave koje su drugačije koncipirane.

Kako izgleda, sve ove scene na stećcima isključivo su profanog karaktera i najvjerovatnije im je cilj da osiguraju dug spomen na karakteristične životne događaje i običaje vezane za sahranjene ličnosti.

Lit.: M. Wenzel, 1965., T. LXVII sl. 11, T. LXXXVII, sl. 6., T. XC, sl. 19 i T. C, sl. 4;
A. Benac, 1952., 20, T. XVI, sl. 22 b;
Š. Bešliagić, 1983., 351-354.

13. ČOVJEK I ŽIVOTINJE — U ostale scene, kao jednu od osnovnih vrsta grupne kategorije, uz predstave parova ljudskih figura, zatim predstave triju i više ljudskih figura, te predstave čovjeka i konja, uračunate su i predstave čovjeka sa konjima i sa drugim životinjama. Ovakvih scena je nađeno vrlo malo, svega 6 primjeraka, od kojih 5 u Hercegovini. Na jednoj od tih scena vidimo muškarca sa lukom i strijelom i uz njega figure konja i psa (na drugoj polovini iste strane spomenika, odvojenoj jednom vrpcom, prikazan je muškarac raširenih i nešto uzdignutih ruku). Druga scena prikazuje muškarca sa štapom, pored njega je konj, a iznad glave lebdi ptica. U dva slučaja vidimo dva afontirana konja, odnosno dvije košute, i ženu između njih. Veoma je zanimljiva scena u kojoj vidimo ženu na čijim visoko uzdignutim rukama stoje dvije ptice. Vrlo su neobične dvije identične scene na istoj strani sljemenjaka u Ljubnju – muškarac u jednoj ruci drži gore uspravljen mač, a drugom rukom drži štit na kojemu je prikazana fantastična četveronožna životinja slična jelenu, visoko podignute glave i razgranatog repa.

Svi ovi motivi imaju profani karakter i predstavljaju realne životne scene, osim možda motiva iz Ljubinja koji ima i heraldički karakter.

Lit.: M. Wenzel, 1965., T. LXXII sl. 14, T. LXXIV, sl. 8, T. LXXXVII, sl. 2 i T. LXXXVIII, sl. 24; Š. Bešlić, 1965., 120, sl. 8, 121, sl. 9 i 136, sl. 40; 1983., 354-355.

14. DVOJNI STEĆCI — Stećak je redovno spomenik iznad groba u kojemu je pokopana jedna osoba. Međutim, ima slučajeva da su u jednu grobnu raku sahranjivane i po dvije umrle osobe, na primjer muž i žena, brat i sestra, itd. Neke od takvih primjera obilježava takozvani dvojni ili dvostruki stećak, koji može biti u obliku šire ploče, ili šireg sanduka, sa običnom, tordiranom ili nekom drugom vrstom vrpce koja se proteže uzduž sredinom vodoravne strane, kao srednjica spomenika. Drugi vid takvog dvostrukog stećka ima oblik sanduka, ili sanduka sa postoljem, ali isklesanog tako da mu je jedna polovina, ili približno jedna polovina (po dužini) viša, a druga niža, ili da mu je jedan dio (po dužini) duži, a drugi kraći. Postoje i dvostruki sljemenjaci. To je oblik koji se sastoji od dva sljemenjaka koja su homogena, izrađena od jednog komada kamena. I ovaj oblik može biti sa postoljem, koje je homogeno sa spomenikom.

U dvostruke stećke bismo mogli ubrojati i one koji su sastavljeni od dva različita osnovna oblika, koji također imaju funkciju nadgrobnika za dvije umrle osobe. Tako nailazimo na spomenik čiji je jedan dio u vidu sljemenjaka a drugi u vidu sanduka, redovno različitih visina, kakav je, naprimjer, slučaj u Seljanima kod Rogatice, gdje su sahranjeni Grubača i njen sin Dejan. Ovakve stećke nazivamo i *kombinovanim*. U nekoliko primjeraka javljaju se i kombinacije sanduka i ploče, naravno od istog komada kamena. (Sl. br. 92)

Broj dvostrukih stećaka u odnosu na osnovne vrste oblika, kao i na njihove podvrste, vrlo je malen.

Lit.: Š. Bešlić, 1983., 80-103.

15. FIGURA ČOVJEKA — U grupi predstava ljudi na stećcima, najbrojnije su zastupljeni motivi punih figura. Ustanovljeno je da ovih motiva u svemu ima

oko 180 primjeraka, računajući samo pojedinačne – samostalne predstave. Ima ih u svim područjima, ali relativno najviše u Hercegovini i u istočnoj Bosni. Postoji i dvadesetak predstava sličnih krstovima – ljudima i petnaestak stilizacija koje samo podsjećaju na ljudske figure, ali one nisu ovdje ubrojane. Na ovim punim predstavama raspoznavamo pol osoba. Muškarci imaju gaće priljubljene uz noge i nose haljetak do iznad koljena. Na njihovim glavama su obično naznačeni markantni dijelovi lica, a često i brkovi. Nekada nose kape koje su u krajnjem gornjem i nešto nazad povijenom dijelu šiljaste. Žene se prepoznaju po svojim dugačkim haljinama koje se prema dolje postepeno šire i dopiru gotovo do zemlje, tako da im se noge nekada uopće ne vide. Ponekada su haljine sprijeda nešto kraće, da se žene lakše kreću. Obično su utegnute u pasu. I na licima žena se više puta raspoznaju oči, nos i usta. Češće nego kod muškaraca, kod žena su naznačene kose u vidu tordiranog luka. Skoro pet puta ima više muškaraca nego žena. Sve su to stojeće figure, osim 7 primjeraka koje su sjedeće ili ležeće. Kod mnogih figura ruke su povijene na bokovima, ali postoji i znatan broj onih kod kojih su ruke raširene, ili gore uzdignute, ili je jedna ruka na boku a druga gore uzdignuta. Ima i drugačijih položaja ruku. Često je neko oružje, ili neki predmet u rukama figura, ili se oružje, odnosno predmeti nalaze u neposrednoj blizini figura (na primjer mač, luk, štit, štap, knjiga i dr.).

Postoje velike razlike u klesarskoj obradi figura; često je to primitivno i naivno dato, pretežno samo sumarno, bez detalja, nesrazmjerno sa obližnjim objektima, ali ima i veoma dobro izvedenih radova, kakve su, naprimjer, figure na stećcima Radimlje. Nađeno je nekoliko figura kod kojih ruke nisu uopće naznačene. Neke figure se nalaze na krstačama. U nekoliko takvih primjera, klesar je samo malom intervencijom izvanredno uspješno reljef prilagodio obliku nadgrobnika. (Sl. br. 93)

Ljudske figure su na nadgrobnim spomenicima poznate još iz davnih vremena. Taj motiv je mnogo korišten u rimskoj kao i u srednjovjekovnoj epohi u svim zemljama, i to ne samo kod kršćana nego i kod muslimana. I u našim krajevima takvih spomenika ima bezbroj. U tom pogledu se ističe likovno

veoma vrijedan srebreno-zlatni sarkofag sv. Šimuna u Zadru, sa ležećom skulpturom, iz 1380. godine. Kod naučnih radnika preovlađuje mišljenje da su sve ove figure na stećcima pokušaji portretiranja pokojnika, s izvjesnim razlikama u tumačenjima nekih naučnih radnika naročito u odnosu na uzdignute ruke figura (približavanje Kristu, molitveni stav, komuniciranje sa mitskim i htonskim silama, znak vlasti i prijetnje osvetom...)

Lit.: Lj. Karaman, 1954., 179;
C. Vidović, 1954., 124;
A. Benac, 1950. ;
Š. Bešlić, 1983., 300-313.

16. GLAVA — Predstavu čovječe glave, kao reljefni motiv stećaka, evidentirali smo u 24 primjerka na nekropolama u Bosni i Hercegovini, najviše u okolini Nevesinja, Gacka i Bileća. Osim u dva slučaja, svi ti motivi se nalaze na krstačama, što ima svoje razloge, zbog toga što sam oblik nadgrobnička dočarava trup i udove figure čovjeka. U većini slučajeva to su predstave lica muškaraca, sa naznačenim očima ustima, nosom i brkovima, ali ima i ženskih likova. Nekada je lice oivičeno tordiranom vrpcom, koja vjerovatno označava kosu. Neke predstave su svedene samo na oči s obrvama, što je, po mišljenju jednog našeg etnologa, nastalo regresivnim postupkom od predstave glave, a da je na nadgrobničke došlo s ciljem da grob i spomenik sačuva od eventualnog skrnavljenja. Najizrazitije i najljepše djeluje predstava glave starijeg muškarca, sa istaknutim brkovima, na velikoj krstači u selu Hrušta, u okolini Nevesinja, a na sljemenjaku iz Banje Stijene, u okolini Rogatice (sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu), isklesana je jedinstvena predstava ovoga motiva — iznad stola i ljudske figure sa čašom u ruci i predstavom štapa, lebdi glava u profilu, sa naznačkom kose. (Sl. br. 94)

Kako je rečeno, ovi reljefni motivi nalaze se skoro isključivo na krstačama, koje spadaju u najkasniji period stećaka. Ustanovljeni su i na krstačama još kasnijeg vremena, kao i na najstarijim muslimanskim nišanima, i to u istočnim krajevima Bosne i Hercegovine. Ljudske glave vidimo na krstačama i stelama sve do XIX v., kao i na takozvanim krajpu-

tašima u Srbiji, a također i na takozvanim preklopima u okolini Kumanova (Makedonija).

Sve ove predstave ljudskih glava na stećcima i vremenski kasnijim nadgrobnicima, znak su težnje klesara i naručilaca spomenika da se na taj način uvijekovječi uspomena na sahranjene ličnosti, to su, dakle, pokušaji portretiranja određenih osoba.

Lit.: D. Vidović, 1954., 125;
P. Ž. Petrović, 1960., 34-37;
Š. Bešlić, 1983., 285-290.

17. GRČKI KRST — Jedan od osnovnih oblika reljefnog motiva krsta zove se grčki krst ili CRUX IMMISSA. Naden je u oko 300 primjeraka u svim područjima stećaka. Razlikuje se od ostalih krstova po tome što ima jednako dugačke krakove. Njegovi krakovi su najčešće obične plastične vrpce različite debljine, ali ima krakova koji su dvoprutasti ili višepirutasti, a ima ih i drugačijih, npr. kao riblja kost, ili su tordirani. Znatan broj ovih krstova imaju krakove koji se prema svojim krajevima postepe-
no šire, mnogi od njih se završavaju kao krugovi ili kao kružni vijenci. U nekim slučajevima se samo neki od krakova tako završavaju, naprimjer samo gornji uspravni krak, ili samo popriječni krakovi. Postoje i grčki krstovi čiji se krakovi završavaju u vidu ljiljana, sidra, rozete, spirale. Neki se na svojim krajevima račvaju, pa i trozubno završavaju. Izvjestan broj krstova ima plastične ili urezane krstove na krajevima svojih krakova, ili im se krakovi završavaju prečicama. Nekoliko primjeraka krstova ima rombove ili peterolistove na krajevima svojih krakova. U više slučajeva, ovaj motiv je okružen običnim ili tordiranim vijencem, a u nekim slučajevima su i međuprostori ispunjeni, tako da takvi krstovi imaju izgled krst — rozete. (Sl. br. 95)

Lit.: Š. Bešlić, 1983., 178-179.

18. GROZD — Ovaj biljni reljefni motiv stećaka uglavnom se javlja u kombinaciji sa spiralama i krstovima, a vrlo je rijedak kao samostalan. Naden je u oko pedeset primjeraka, i to najviše na stećcima u Bosni, pretežno u njenim istočnim krajevima. Ponekada grozdove vidimo kao elemente u bordurama

od povijene lozice (Ludmer), kao i u bordurama od raznih nepovezanih motiva (Stolac). U okolini Stoca su poznate kombinacije grozdova sa spiralama i krstovima. (Sl. br. 96)

Grozde je poznat kao prethistorijski, a još više kao srednjovjekovni likovni motiv, posebno u kršćanskoj umjetnosti. Uz lozu i spiralu, on simbolizira Krista i njegove sljedbenike. Krist je govorio učenicima da je on "istinita loza", a oni da su "grozde".

U vrijeme nastajanja stećaka, svijest o simboličnosti ovoga motiva u dobroj mjeri već je bila oslabljena i zaboravljena, zbog čega je grozd na stećcima poprimio karakter dekoracije.

Lit.: D. Sergejevski, 1952., sl. 4, 5, 8, 9 i dr.;
A. Solovjev, 1955., 641-645;
Š. Bešlić, 1983., 220-221.

19. HERALDIČKI MOTIVI — Heraldčke oznake i amblemi, kao simboli socijalnog statusa vlastele u srednjovjekovnoj Bosni, slično situaciji u susjednim i drugim evropskim zemljama, skoro redovno su elementi kompozicija grbova kojima se na novcima, pečatima, zastavama, oružju, odjeći i na druge načine reprezentuje ta feudalna društvena klasa. Bosanskohercegovački grbovi se, po pravilu, sastoje od štita sa specifičnim heraldičkim oznakama, kacige sa velom i čelenke. Štitovi su pretežno trouglastog ili srcolikog oblika, kacige su uglavnom starijih tipova — iz XIV vijeka ili nešto starije, a čelenke su najčešće u obliku neke životinje ili nekog cvijeta. Kraljevski se grbovi razlikuju od grbova visoke vlastele po tome što je na njima ukomponovana još i kruna sa ljiljanima. Na štitovima se pojavljuju različite heraldičke oznake, najčešće kosa ili horizontalna pruga, polumjesec, rozeta (zvijezda) i ljiljan. Na štitovima kraljevskih grbova pojavljuje se i kruna, te monogram. Osim kompletnih grbova, nekada se samostalno pojavljuju i pojedini dijelovi grbova, naprimjer, samo štit ili samo kaciga sa velom i čelenkom. Među potpune grbove spadaju grbovi bana Stjepana II Kotromanića, bana i kralja Tvrtka I i drugih bosanskih kraljeva, koji su se pojavili na novcima, pečatima i tekstilu, zatim na utvrđenim gradovima, nadgrobni spomenicima, ali i na drugi način. Takvi grbovi su nađeni i na stećcima, kao, naprimjer, na

stećku velikog bosanskog kneza Radoja u Zabrdu kod Kiseljaka. Na stećcima su u velikom broju prikazani raznovrsni polugrbovi ili nepotpuni grbovi, a naročito pojedini reljefni motivi kao samostalni dijelovi grbova. Hercegovački stećci obiluju reljefnim predstavama pravougaonih štitova na kojima su isklesane rozete — zvijezde, polumjeseci ili neki drugi motivi, zbog čega se može govoriti o humskom heraldičkom sistemu, koji se razlikuje od užeg bosanskog. U tom humskom sistemu se ističe predstava štita sa mačem, kao specifična vrsta grbovne oznake humskih, odnosno hercegovačkih velikaša, a vjerovatno i niže vlastele, koja je u tome oponašala višu vlastelu. Kod tih grbovnih oznaka, mač je najčešće postavljen uspravno iza štita. Mač je od davnina oznaka ratnika, a u feudalizmu on je i simbol pripadnosti plemstva, a štit je bitan element svakog grba, ne samo u našoj nego i u zapadnoevropskoj heraldici. Na izvjesnom broju stećaka, uz predstave štita i mača, urezani su i natpisi u kojima se vrlo često kaže da imenovani leži na svojoj plemenitoj zemlji. Pretpostavlja se da stećci sa ovakvim nepotpunim grbovima pripadaju sitnijoj vlasteli. Neka područja imaju svoju karakterističnu heraldičku simboliku. Tako se, naprimjer, u istočnim krajevima Bosne i Hercegovine, gdje su dugo vremena gospodarili članovi feudalne porodice Hranića — Kosača, nalaze stećci na čijim stranicama je isklesana predstava lava, koja se smatra glavnom grbovnom oznakom ne samo Kosača, nego i srpske despotske porodice Brankovića, pa i bosanske muslimanske porodice Brankovića, koja potječe od spomenute srpske despotske kuće. I vlastelinska porodica Pavlovića na svom grbu ima predstavu utvrđenog grada sa tri kule, kakav je motiv nađen na jednom stećku u Boljunima kod Stoca. (Sl. br. 97)

Lit.: P. Anđelić, 1964., 157-172;
M. Wenzel, 1966., 90-108;
N. Miletić, 1982., 61-62;
Š. Bešlić, 1983., 222-232.

20. IZRADA RELJEFA — Izradom reljefa stećaka bavili su se za to osposobljeni ljudi. Među njima je bilo vrlo vještih, ali i vrlo slabih, tek priučenih majstora. Otuda i velike razlike u kvalitetu izrade

reljefa. Neki od tih majstora su zabilježeni u natpisa stećaka. Nađena su 33 imena (i prezimena) klesara ubilježena na 45 primjeraka stećaka, koji su vjerovatno i klesarski oblikovali spomenike, kao i klesali njihove reljefe. Iz izvjesnog broja natpisa vidi se da su u nekim slučajevima klesarske poslove obavljali najbliži pokojnici srodnici. Kada je izvršen izbor reljefnih motiva, najprije se, prema predlošku, pristupilo crtanju motiva na kamenoj površini, a u nekim slučajevima je moglo biti i neposrednog crtanja bez predloška. Naravno, prije toga je sve raspoloživa površina isplanirana, pogotovo ako se radilo o više različitih motiva, pa eventualno i o natpisu. Klesanje je obavljano na dva načina – da reljef bude plastičan u odnosu na neposrednu ili svu okolinu (na odskok), ili da bude urezan (uklesan). Plastičnost se postizala sniženjem nivoa okoline reljefa, a urezivanje se najčešće obavljalo kosim rezom dlijeta. U nekim slučajevima, klesari su linije reljefnih motiva prethodno obilježili rjeđim tačkastim udubljenjima. Za samo klesanje reljefa presudnu važnost su imala raznovrsna dlijeta kojima su se majstori koristili. Ta željezna dlijeta su uglavnom sami pravili i da bi bila tvrda, oni su ih na stari klasičan način užarena kalili u hladnoj vodi. Ako se želio dobiti ovalan žlijeb kod urezivanja motiva, korištena su dlijeta sa ovalno povijenom oštricom, slično onima koja se upotrebljavaju u tehnici duboreza. Plastične linije su obično bile nešto valjkaste, zasvođene. Složenije ornamentalne motive radili su iskusniji klesari, a izrada figuralnih predstava, pogotovo čitavih kompozicija, povjeravana je samo najboljim majstorima.

Lit.: Š. Bešlić, 1983., 462-466.

21. JELEN — Od svih životinjskih predstava na stećcima, klesari su najviše pažnje posvećivali jelenu. Ovaj reljefni motiv je brojno dobro zastupljen – javlja se u oko 100 primjeraka (ne računajući scene), pretežno je svojstvo stećaka u obliku sljemenjaka i visokih sanduka. Najviše ga ima u okolini Ljubinja, a potom u okolini Nevesinja i Kalinovika, a nikako ga nema u centralnoj i istočnoj Bosni, Srbiji i u Primorju (jelena se naročito ističu u

scenama stećaka oko Ljubinja i Kalinovika, zatim u Popovom polju i na Kupresu). Češće su predstavljane srne nego jelena. Ponekada se ovaj motiv javlja kao heraldička oznaka na štitu. U znatnom broju primjeraka uz jelena se javlja ptica, koja nekada stoji na leđima ili rogovima jelena. Postoji dosta predstava jelena ili košuta u koloni, u nizu. (Sl. br. 98)

Jelen je kao likovni motiv dosta korišten u raznim zemljama i vremenima. Tako se on nalazi na rimskim cipusima, na kamenoj plastici romaničkih crkava, na srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima, pa i u islamskoj likovnoj umjetnosti, u kojoj je općenito bilo zabranjeno prikazivanje živih bića.

Kult jelena je bio poznat još u prethistoriji. Kaže se da je on tada simbolizirao besmrtnost ljudske duše. U srednjem vijeku je kao htonska životinja imao istaknutu ulogu u posmrtnom ritualu. U kršćanstvu jelen simbolizira dušu umrlih pravednika i često mu se pridaje značenje predvodnika ili prenosnika duša na putu za drugi svijet.

Na stećcima se, uz jelena, najčešće pojavljuje motiv lovca, sokola i psa, a jelena vidimo i na štitovima kao heraldičku oznaku, što više govori o realnosti predstave jelena a manje o njegovom simbolizmu vezanom za posmrtni kult.

Lit.: D. Srećević, 1955., 234-235;

D. Basler, 1972., 123-133;

N. Miletić, 1982., 74;

Š. Bešlić, 1983., 251-256.

22. KALVARIJSKI KRST — Kalvarijskim krstom nazvan je jedan od ne tako čestih reljefnih motiva stećaka zbog toga što ima postolje koje neke istraživače podsjeća na krst na Golgoti. Među krstovima stećaka ima, naime, krstova različitih osnovnih oblika, čija postolja izgledaju kao luk, trougao, četverougao, kao dva ili tri kraka, kao dvije ljudske noge, kao stepenice ili slično, pa je to razlog što je takav krst nazvan kalvarijskim. Nađeno je oko četrdeset primjeraka takvih motiva na stećcima. U nekim slučajevima ovakvi krstovi podsjećaju i na figuru čovjeka. (Sl. br. 99)

Ovaj motiv uveliko podsjeća na rascvjetale krstove u Srbiji, takozvane hetimasija, koji često stoje na stepeničastom postolju.

Postoji mišljenje da je ovaj motiv na stećcima nastao pod utjecajem Istoka.

Lit.: J. Maksimović, 1976., 11-15;
Š. Bešlić, 1983., 180;
M. Šakota, 1970., 35.

23. KOLO — Na stećcima su nađena oko 132 primjerka predstave kola (igre). U njima učestvuju po 3 do 11 figura, a relativno najviše ima kola sa 6 do 8 figura. (Možda bi i predstave sa po dvije figure ovdje trebalo uračunati, ali one zasada nisu uzete u obzir). Najveći broj ovih predstava nađen je u istočnoj Hercegovini i u Primorju sa zaleđem, mnogo manje ih ima u centralnoj Bosni i u Crnoj Gori, a u istočnoj Bosni i u Srbiji ih uopće nema.

Kola dijelimo na muška, ženska i mješovita, a pol figure prepoznamo po odjeći. Najviše je mješovitih, a čisto muških ima dva puta više nego čisto ženskih kola. Ovi motivi obično ispunjavaju po jednu čitavu vertikalnu stranu viših stećaka, ali ima i slučajeva gdje kolo prelazi i na drugu vertikalnu stranu spomenika. Ponekada vidimo i po dva kola na istoj strani spomenika. Najčešće su figure sumarno predstavljene, bez detalja (na primjer bez očiju, nosa i usta na glavi), ali u dosta slučajeva su na glavama muškaraca isklesane šiljaste i dugačke kape (ponekad i na glavama žena), a ponekada su kose naznačene tordiranim vijencima (u jednom slučaju umjesto glava nalaze se rozete oivičene tordiranim vijencima). Učesnici u kolu obično se drže za ruke, koje su nekada u horizontalnom položaju a nekad su podignute do visine ramena. U nekoliko slučajeva učesnici u rukama drže trolisne cvjetove koji djeluju kao krstići. Krajnje figure gotovo redovno svoje slobodne ruke drže na boku, ali ima i drugačijih slučajeva — žena kolovođa, naprimjer, drži podignut tordiran vijenac, muškarac kolovođa drži mač, itd. Neka kola su ozbiljna, mirna, monotona, a neka su pokretna i vrlo dinamična. Većina ženskih kola su mirna. U najviše mješovitih kola kolovođa je muškarac. (Sl. br. 100) Postoji nekoliko mješovitih kola koja predvodi muškarac jašući na jelenu (okolina Stoca, Nevesinja i Trebinja), što je osobito zanimljivo.

Kolo, kao likovni umjetnički motiv, je poznato na vrlo širokom geografskom prostoru kako u prethistoriji tako i u srednjem vijeku, naročito kao posljedica, starog paganskog običaja igranja kola kao znaka kulta mrtvih. I u balkanskim krajevima se igralo i pjevalo na grobljima i u crkvama, na primjer u Dubrovniku.

Kolo na stećcima je nedovoljno proučeno. Većina istraživača ga smatraju žalobnim, simbolom smrti i uskrsa čovjeka, a neki u njemu vide izraz životne radosti i smisla za ritam i muziku.

Lit.: D. Vidović, 1954., 276-278;
Lj. S. Janković, 1963., 49-52;
N. Miletić, 1982., 79-80 i 93;
Š. Bešlić, 1983., 319-329 i tamo navedena literatura.

24. KONJ — Konj kao samostalna reljefna predstava na stećcima, je dosta rijetka pojava (u zajednici sa čovjekom kao jahačem i u raznim scenama, posebno u scenama lova, konj se pojavljuje u velikom broju). Nađeno je ukupno petnaestak takvih predstava, od čega jedna u Dalmaciji, a sve ostale u Bosni i Hercegovini. Na nekim od tih predstava vidimo osedlana i opremljena konja, a u jednom slučaju je to heraldička oznaka na štitu. Ovdje su uračunate i dvije neobične, originalne predstave krilatih konja u Varošištu kod Rogatice i na Dugom polju (Blidinju), u okolini Duvna, što podsjeća na konja krilaša ili vilenjaka iz narodnih pjesama, kome se, poput grčkog Pegaza, pridaju natprirodne osobine.

Kao likovni umjetnički motiv, konj je od davnina poznat kod mnogih naroda. Tako ga vidimo na starokršćanskim spomenicima, na fasadama romaničkih i gotičkih crkava zapadnoevropskih zemalja, na tapiserijama, kao i na raznim spomenicima i predmetima islamske umjetnosti.

Konj na stećcima, slično pojavi jelena, smatra se nosiocem duša. Ima mišljenja da krilati konj obilježava nekog legendarnog junaka, kakav je, po narodnim pjesmama, naprimjer, bio vojvoda Momčilo. Mislim da konj na stećcima pretežno obilježava spomen na uglednog čovjeka koji se za života osobito isticao s konjem u vojnim pohodima, megdanima ili u lovu. (Sl. br. 101)

Lit.: J. Kunst, 1953., 312;
N. Miletić, 1982., 74;
Š. Bešlić, 1983., 257-258.

25. KONJANIK — Jedna od osnovnih vrsta grupe kategorije scena, kao reljefnih motiva stećaka, jest predstava čovjeka koji jaše na konju. Takve samostalne predstave, bez prisutnosti nekih drugih figura na određenoj strani spomenika, nađena su u 53 primjerka, od čega skoro polovina toga broja u istočnoj Hercegovini. U nekoliko primjeraka je uz jahača (uvijek muškarca) isklesan poneki nefigurativni motiv, na primjer krst, polumjesec ili zvijezda. Samo u dva slučaja čovjek ne jaše, nego se nalazi pored konja. Iako su i ove predstave obično sumarno date, bez detalja, ipak se na nekima od njih dobro vidi oružje koje konjanik nosi; tako, naprimjer, mač o bedru, u ruci visoko izdignut mač, koplje, štit ili luk u ruci jahača (sl. br. 102). U nekoliko primjeraka je isklesana i ptica koja je na ruci jahača, ili je u njegovoj blizini. U jednom slučaju je jahač na konju predstavljen na četverouglastom štitu, kao heraldička oznaka. U više slučajeva, žena ili muškarac pridržava uzde konja, ali takve predstave nisu uključene u ovu osnovnu vrstu.

Kao likovni umjetnički motiv, konj je korišten kod mnogih naroda i u svim vremenima. I u našim krajevima se često susreće motiv konja sa jahačem, naprimjer na pečatima i novcima bosanskih banova, kraljeva i vlastelina.

Iako motiv konjanika na stećcima podsjeća na likovnu ikonografsku predstavu nekog od svetih ratnika, sv. Đorđa ili sv. Dimitrija, mislim da je on na stećcima konjanički portret pokopane ličnosti, tim prije što je tu često isklesano i oružje, pa i predstava sokola. U tome pogledu je predstava vlastelina Ljupka Vlasnića na njegovom stećku sa natpisom u Troskotima kod Mostara (sada u Mostaru), kako jaše na konju i drži ispruženo koplje, skoro identična slikanom portretu hercega Hrvoja u njegovom glagoljskom misalu, ili portretu kralja Tvrtka II na njegovom pečatu, u što se Vlasnićeve klesar mogao i ugledati.

Lit.: M. Vego, 1964. a, br. 47;
P. Andelić, 1970.;
N. Miletić, 1982., 78-79;
Š. Bešlić, 1983., 314-319
(i tamo navedena literatura).

26. KOPLJE — Koplje, kao napadno hladno oružje, korišteno je u Bosni i Hercegovini prvenstveno u vojnim obračunima u pješadiji i u konjici,

ali i u lovu na jelene, posebno na medvjede i vepro-ve, kao i u junačkim igrama. Kraće i lakše je služilo za bacanje na daljinu, a duže i deblje za bodenje na kraćim odstojanjima. Na stećcima smo našli oko sedamdeset primjeraka reljefa ovoga oružja, najčešće u scenama lova i turnira, dok je samostalnih predstava malo. Scena u kojima se koriste koplja najviše ima u Hercegovini, zatim u zapadnoj Bosni i Imotskoj krajini, samostalne predstave koplja nađene su u istočnoj i centralnoj Bosni. Postoji i nekoliko motiva kopalja uz individualne ljudske figure. Na koplje se često stavlja zastava raznih oblika – trouglasta, četverouglasta, sa jednom ili sa nekoliko latica. (Sl. br. 103)

Koplja su korištena još u prethistoriji, a stari Slaveni su ih primili od Rimljana i Langobarda. Starija koplja su bila kraća, a kasnija duža, čvršća i jača. Koplja za lov na medvjede i vepro-ve bila su masivnija, sa krsnicom i sa krilcima na dnu tuljca. Turci su donijeli nešto drugačije vrste – džidu, miz-drak i džilit. U Bosnu su koplja uvožena, ali je bilo i samostalnih bosanskih radionica kopalja.

Nisu utvrđeni razlozi i značenja pojave koplja na stećcima. Biće da su ona stavljana na nadgrobni-ke onih ljudi koji su se isticali u rukovanju kopljem u ratu, turniru i lovu. Slično mačevima i štitovima, i koplja na stećcima označavaju i ističu pokojnika kao plemića i uglednijeg čovjeka.

Lit.: V. Čurčić, 1944., 29-33;
G. Škrivanić, 1957., 75-86 i 186-194;
Š. Bešlić, 1983., 232-234.

27. KRILATI KONJ — Na stećcima ima mnogo reljefnih predstava konja, kako pojedinačnih, tako i konja u raznim situacijama – uz ljudsku figuru, u scenama lova na jelena, u turnirima, itd., ali predstave krilatog konja postoje samo dvije. Jedna od njih se nalazi na bočnoj strani sljemenjaka nekropole na Dugom polju (Blidinje), a druga na bočnoj strani sljemenjaka nekropole u Varošištu kod Rogatice. Sljemenjak na Dugom polju na svojim drugim stranicama ima predstave kola i lova na jelena, a sljemenjak u Varošištu predstave kružnog vijenca, jahača na konju i čovjeka s kopljem koji pridržava uzde konja. Krilaša na Blidinju okružuje zmija. (Sl. br. 104)

Prema mišljenju nekih etnologa, konj na nadgrobnim spomenicima predstavlja nosioca duše. Postoji i mišljenje da krilati konj na stećku predstavlja nekog legendarnog junaka. Poznat je konj krilaš ili vilenjak iz narodnih pjesama, nekada zvani Jabučilo, kome se, poput grčkog antičkog Pegaza, pridaju natprirodne osobine.

Lit.: M. Wenzel, 1965., T. LXXII s. 13;
Š. Bešlić, 1959., 32-33, sl. 44;

28. KRSTAČE — Drugi osnovni oblik stojećih stećaka jeste krstača. Najveći broj ovih spomenika klesan je tako da su im gornja tri kraka (gornji uspravni i dva popriječna) jednakih dimenzija. Donji uspravni krak je uvijek duži od popriječnih krakova. Kod mnogih krstača se popriječni krakovi postepeno šire prema krajevima, a postoje i primjerci čiji su popriječni krakovi zašiljeni ili su zaobljeni, a neki se završavaju kao piramida. Velika pažnja je posvećivana izradi gornjeg uspravnog kraka, tako da se on nekada završava ravnom površinom, nekada kao piramida, ili je bačvasto zasvođen, više puta je izrađen okruglasto, u vidu glave čovjeka, a postoje i drugačije varijante. U okolini Travnika i Zenice evidentiran je priličan broj krstača kod kojih su popriječni krakovi maleni i tek naznačeni (u nekim slučajevima u dva para), a gornji uspravni je relativno velik i okrugao. Postoje i krstače čiji su popriječni krakovi nešto oboreni, pa podsjećaju na ramena čovjeka. Postoje i još neke podvrste ovog spomenika. (Sl. br. 105)

Naden je izvjestan broj krstača koje sa pripadajućom pločom ili sandukom čine po jedan spomenik.

Krstače su različito klesane; neke vrlo lijepo a neke su grube, rustične. One su i različitih veličina. Ponekada su vrlo visoke, ponekada dostižu i visinu preko 3 m.

Ovaj oblik stećaka je općenito malo zastupljen. Prema najnovijim podacima, ima ih svega 336, što iznosi oko 0,5% ukupnog broja stećaka. Relativno najviše krstača ima u Hercegovini, i to u okolini Bileće, Gacka i Nevesinja, a najmanje u Crnoj Gori i Srbiji.

Primijećeno je da su krstače najčešće situirane po periferiji nekropola. Smatra se da potječu s kraja vremenskog perioda stećaka, pretežno iz XVI vijeka, kao pandan pojavi muslimanskih nišana.

Lit.: Š. Bešlić, 1971., 29-30;
1983., 107-112;
N. Miletić, 1982., 35.

29. KRSTOVI — Krst je veoma korišten i široko rasprostranjen reljefni motiv stećaka. Osobina je svih područja i svih oblika stećaka. Relativno najviše ga ima u zapadnim krajevima Bosne i Hercegovine i u Imotskoj krajini, zatim u istočnoj Hercegovini, posebno oko Nevesinja, a dosta brojna je i u centralnoj Bosni i u Srbiji. Najslabije je zastupljen u srednjem toku Drine. Najčešće ga vidimo zajedno sa predstavama polumjeseca, zvijezde ili sunca, ali se često javlja i kao samostalan motiv. Nekada je udružen sa drugim motivima, na primjer sa biljnim stilizacijama. Na manjem broju stećaka krst se javlja u nekoliko primjeraka. Redovno su to poznati, njegovi uobičajeni oblici, ali više puta susrećemo i različite stilizacije ovoga motiva. Približno tačna lista broji 11 njegovih osnovnih vrsta: grčki, latinski, Andrijin, Tau-krst, procesijski, kalvarijski, lorenski, antropomorfni stilizovan i "svastika", kao i još neki. Treba reći, da ovaj motiv ima preko 30 svojih podvrsta osnovnih oblika. (Sl. br. 106)

Kao grupna kategorija, po brojnom stanju krstovi stoje na trećem mjestu, odmah iza astralnih motiva i bordura. Kao pojedinačan motiv, krst stoji odmah iza zvijezde-rozete. Ukupan broj svih vrsta i podvrsta krstova na stećcima iznosi više od 900 primjeraka.

Porijeklo krsta, posebno nekih njegovih oblika, seže u daleku prošlost, ali je on karakterističan za srednjovjekovnu kršćansku likovnu umjetnost. Kao općekršćanski motiv stigao je i na stećke. U tome pogledu bilo je ugledanja na likovne motive krstova kako u romaničkoj i gotičkoj umjetnosti Jadranskog primorja, tako i na one u Srbiji, kao elementu vizantijske umjetnosti. U nekim svojim oblicima i varijantama, ovaj motiv na stećcima djeluje najviše kao ukras.

Lit.: A. Solovjev, 1956., 38-45 i 47-48;
M. Wenzel, 1962.b, 39-49;
N. Miletić, 1982., 59-61;
Š. Bešlić, 1983., 177-194.

30. KRUG — Krug je jedan od glavnih reljefnih motiva astralne grupne kategorije na stećcima. Smatra se predstavom sunca. Redovno je prikazan kao plitko plastična ravna ploča nejednake veličine. Njegov broj nije velik (oko 175 primjeraka), a i nejednako je teritorijalno raspoređen.

Najviše se pojavljuje u centralnoj i zapadnoj Bosni. Nekada je samostalan, češće u zajednici sa polumjesecom i zvijezdom. Neki krugovi imaju tačku u svojim centrima. (Sl. br. 107)

Kao motiv stećaka, dosada je vrlo malo proučavan. Neki istraživači ga, prema manihejskom učenju, smatraju nebeskom lađom za prijevoz pravednih duša. Većina naučnih radnika u njemu vide predstavu sunca. Vjerovatno je to relikat starog slavenskog kulta sunca, kao izvora cjelokupnog života na zemlji.

Lit.: A. Solovjev, 1956., 36;

Š. Bešlić, 1983., 171-172 (i tamo navedena literatura).

31. KRUŽNI VIJENAC — Kružni vijenac je jedan od osnovnih oblika u kategoriji astralnih motiva stećaka. Javlja se kao dio kruga u vidu kružnog pojasa, koji je nekada tordiran. U nekim slučajevima, on okružuje zvijezde ili krstove. U nekoliko primjeraka vidimo kružne vijence iznad glava ljudskih figura, a koji put se vijenac drži u gorepodignutoj ruci. I neki biljni motivi se završavaju vijencima. Ovaj motiv je, inače, široko rasprostranjen, a javlja se u oko 175 primjeraka, najčešće u zajednici sa polumjesecom, zvijezdom i krstom. (Sl. br. 108)

Ovaj motiv je veoma malo interesovao istraživače stećaka. Većina od njih ga smatraju predstavom sunca. Neki istraživači ga tretiraju bogumilskim simbolom, koji se kao znak spasenja zove "kruna pravde", ili "kruna života" i dodjeljuje pravim kršćanima. Mislim da se može reći, da je na stećke stigao kao relikat staroslavenskog kulta sunca, ali je već u znatnoj mjeri poprimio dekorativno značenje. Kružni vijenac u nekim slučajevima djeluje kao vijenac cvijeća (na primjer tordiran u sceni kola), neka vrsta današnjeg lovorovog vijenca, koji se poklanja pobjedniku u junačkim igrama, slavljeniku, ili čovjeku koji se, po tadašnjim kriterijima, u nečemu osobito istakao.

Lit.: A. Solovjev, 1956., 57;

D. Vidović, 1954., 128-135;

Š. Bešlić, 1983., 172-174 (i tamo navedena literatura).

32. LAV — Reljefni motiv lava na stećcima nađen je u 38 primjeraka, pretežno u istočnoj Hercegovini, a ponajviše u okolini Stoca, ali ga ima i u zapadnoj Hercegovini, nešto u Bosni i u okolini Dubrovnika, a jedan primjerak i u Crnoj Gori. U nekoliko primjeraka, on nije samostalna pojava. Tako ga na tri mjesta vidimo u borbi sa zmajem, a na tri mjesta ruka zabija mač u ralje lava. U dva slučaja je lav vezan za stablo. U tri druga primjerka uz lava su isklesane druge životinje – konj, srna, pas i zelembač. U nekoliko slučajeva lav je upotrijebljen kao heraldički motiv na štitu, a ima i stilizovanih lavova. Općenito je ova predstava realna – povelika glava, isplažen jezik, snažna prsa, naznačena griva, pandže na nogama, gore i naprijed zavinuta repina. (Sl. br. 109)

U srednjovjekovnoj umjetnosti, lav nije rijedak likovni motiv. Upotrebljavan je u starokršćanskom umjetničkom razdoblju, u romantičkom kiparskom bestijariju je važan element, javlja se i u gotici, te u umjetnosti islamskih naroda, posebno kod Seldžuka. Brojne su predstave lavova u balkanskim krajevima – na kasnoantičkoj bazilici u Zadru, na katedralama u Kotoru i u Splitu, na Radovanovom portalu u Trogiru, itd. Neke od ovih predstava su vrlo slične našim na stećcima. Lav je, inače, česta heraldička oznaka. Tako je on glavna oznaka grba srpske despotske kuće Brankovića, zatim bosanske velikaške porodice Hranića – Kosača, bosanskog kralja Stjepana Tomaševića i Mahmuta Brankovića, zbog čega se pojavljuje ne samo na pečatima i novcima, nego i na stećcima i na najstarijim nišanima.

Pojava reljefne predstave lava u borbi sa zmajem objašnjava se starokršćanskom alegorijom borbe dobra i zla. Dosljedno tome, i neke druge predstave na stećcima, kao na primjer zabadanje mača u ralje lava, simboliziraju pobjedu dobra nad zlom. Većina motiva lavova na stećcima su heraldički simboli, tim prije što se nalaze u istočnijim krajevima, gdje su gospodarile vlastelinske porodice koje su na svo- me grbu nosile znak lava.

Lit.: A. Ivić, 1910., sl. 27, 56 i 63;

I. Petriccioli, 1960., 48-49, sl. 18, 19 i 21, T. XXVI i XXVIII;

P. Anđelić, 1970., 78-79 i 102;

Š. Bešlić, 1983., 260-265.

33. LATINSKI KRST — To je reljefni motiv na stećcima čija su tri gornja kraka jednako dugačka, a donji uspravni je duži. U literaturi je poznat i pod imenom CRUX COMMISSA. Osobina je skoro svih područja stećaka, a evidentiran je u oko 250 primjeraka. Kao i grčki krst, i ovaj ima krakove različito oblikovane – dvoprutaste ili višeprutaste, tordirane, itd. Često se njegovi krakovi šire prema krajevima. Takav latinski krst je u Zapadnoj Evropi poznat kao malteški krst. Kod znatnog broja latinskih krstova, krakovi se završavaju kao krugovi ili kao kružni vijenci. Neki primjerci imaju ljiljane, sidra i rozete na krajevima svojih krakova. A neki, kao i grčki krstovi, završavaju se račvasto, trozubno, ili kao rombovi ili peterolistovi. (Sl. br. 110)

Lit.: Š. Bešliagić, 1983., 179.

34. LORENSKI KRST — Jedan od reljefnih motiva krstova na stećcima nazvan je lorenskim krstom. To je krst sa dva para vodoravnih krakova, zbog čega bi se mogao zvati i *dvostrukim* krstom. I njegovi krakovi se različito završavaju, nekada kao krugovi, nekada kao ljiljani, ili drugačije. Jedinstven je primjerak ovoga krsta u Uboskom kod Ljubinja, kod koga se oba para vodoravnih krakova završavaju spiralama (osim toga, na njegovim krakovima stoji po jedna ptica). Nađeno je nekoliko primjeraka kod kojih drugi par krakova nije vodoravan nego u kosom položaju. Poneki primjerak ovoga krsta ima čak tri para vodoravnih krakova.

Evidentirano je ukupno 25 primjeraka reljefa lorenskog krsta, pretežno u okolini Ljubinja, Ljubuškog i na Blidinju (sl. br. 111). Ovaj motiv ima mnogo svojih analogija. Tako se, naprimjer, nalazi na starokršćanskim sarkofazima u Aliscampu u Arlesu, a u Srbiji na manastirskoj crkvi u Studenici.

Lit.: M. Vasić, 1928., 234, sl. 183;
Š. Bešliagić, 1965., 132, sl. 32;
1983., 180.

35. LOV NA JELENA — Na stećcima je nađeno oko 165 reljefnih prikaza lova na jelena. Relativno najviše ovih scena ima u istočnim krajevima

Hercegovine, dosta ih ima u Primorju i njegovom zaleđu, a iznimno se javlja u istočnoj Bosni, Srbiji i Crnoj Gori. Postoje scene u kojima učestvuje samo jedan lovac – obično konjanik, a nekada pješak, zatim one u kojima vidimo dva lovca – na konjima, ili jedan na konju a drugi pješak. Daleko najviše je scena sa jednim lovcem – konjanikom.

Za klesanje ovih scena odabrani su najveći i inače najljepši stećci. Njihova umjetnička obrada je veoma različita, ima scena koje su slabo komponovane, neskladne i neprirodne, ali ima mnogo i takvih koje su rezultat darovitih majstora. neki primjerci u okolini Stoca, Nevesinja, Ljubinja, Trebinja i Bileće su prave umjetničke kreacije. Lovac na konju najčešće je prikazan u pokretu, nekada u trku prema jelenu, sa kopljem u ruci, pripremljen da to koplje baci na životinju. (Sl. br. 112)

Često u lovu učestvuje i pas, a višeput i soko. Ponekada vidimo po dva pa i po tri psa. U nekoliko slučajeva, lovac umjesto koplja drži mač, nekada o bedru a nekada u ruci. Ako je lovac pješak, on obično drži napet luk. U scenama sa dvojicom lovaca, jelen je obično između njih, rijetki su primjerci da su oba lovca okrenuta u istome pravcu, u potjeri za jelenom. Ako u lovu učestvuju jedan lovac na konju i drugi lovac pješak, obično je konjanik sa kopljem, a pješak sa lukom u ruci, tako da obojica napadaju na jelena koji se nalazi između njih. U scenama sa dva lovca obično učestvuju i psi, kao i sokoli. Nekada u ovim scenama vidimo i po dva, tri, pa i četiri jelena, kao i srne. U pogledu rasporeda figura, postoje i nešto drugačije komponovane scene.

Prizori lova na jelena čest su likovni motiv još od davnih vremena i na širokom geografskom prostoru. Upotrebljavan je ne samo u prethistoriji, nego i u srednjem vijeku, naročito na crkvama i na sepulkralnoj arhitekturi i razdoblju romanike i gotike. Nije rijetka pojava ni u islamskoj umjetnosti. Nađen je i na nekim spomenicima u našim krajevima.

Pojava ovoga reljefnog motiva na stećcima malo je proučavana. Rezultati dosadašnjih istraživanja mogli bi se svesti na dva glavna stanovišta. Jedno govori o tome da je taj motiv laičkog karaktera, odnosno da je ilustracija života i zabave feudalaca,

nastalih po ugledanju na zapadnoevropski dvorski život, a drugo, da je religioznog karaktera, odnosno da je odraz kršćanske ikonografske teme izbavljenja duše.

Lit.: D. Srejšević, 1955., 233-234;

J. Challet, 1965., 28-29;

Đ. Basler, 1972., 123-133;

Š. Bešlić, 1983., 329-241 (i tamo navedena literatura).

36. LOV NA MEDVJEDA — U grupnoj kategoriji scena, uz veliki broj prikaza lova na jelene i desetak prizora lova na vepre, na stećcima se nalaze i četiri prikaza lova na medvjeda. Jedna od tih scena je u Han-Stjenicama kod Rogatice, druga u Podgradinju kod Stoca (sl. br. 113), treća u Uboskom kod Ljubinja, a četvrta u Lovreću kod Imotskog. Lovci su pješaci, sa kopljima. U Han-Stjenicama u lovu se koristi i pas. Najimpresivnije djeluju predstave u Podgradinju i u Uboskom. U očajnoj borbi medvjed se uzdigao na zadnje noge, a lovac kopljem "na krunicu" upravo napada na razjarenu životinju. Figura medvjeda je skoro dvaput veća od figure lovca.

Jednu analogiju reljefa borbe čovjeka sa medvjedom vidimo na romaničkoj katedrali u Barletti, u Italiji, rad Simeona Dubrovčanina, iz XII v. Medvjed je predstavljen na nekim romaničkim spomenicima u Primorju, kao naprimjer na Radovanovom portalu u Trogiru, na drvenim sjedištima kora katedrale u Splitu i na portalu Kneževog dvora u Dubrovniku.

U nauci je izraženo mišljenje da lov na medvjeda, slično lovu na vepre, treba objašnjavati kao alegorijsku predstavu borbe sa opasnostima kroz koje prolazi kršćanin na svom putu za raj, ali i mišljenje da se tu radi o motivu laičkog karaktera, odnosno o ilustraciji života i zabave feudalaca.

Lit.: M. Vego, 1978., 122 i 134;

Š. Bešlić, 1960.a, sl. 6;

1983., 336 i 339-340.

37. LOV NA VEPRA — Uz vrlo brojne prikaze lova na jelena, na stećcima su ustanovljene i predstave lova na vepre. Ima ih u svemu jedanaest primjeraka, od čega pet u zapadnoj Bosni (Risovac na Blidinju i Eminovo Selo, Sarajlije i Kongora u okolini

Duvna, četiri u istočnoj Hercegovini (Vranjevo Selo kod Neuma, Avtovac kod Gacka i Radmilovića Dubrava kod Bileće) i dva u centralnoj Bosni (Donja Zgošća kod Kaknja i Malo Čajno kod Visokog – sada oba primjerka u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu). U svim ovim scenama lovci su pješaci, sa kopljima, osim u Kongori, gdje je lovac na konju. Većina lovaca kao da imaju šljemove na glavama. Veprovi su sasvim vjerno prikazani – zdepasta tijela, lučno povijena hrptenjača, krupna glava, male uši i šiljasti kratki repovi. Sve scene su živopisne. U lovu učestvuju i psi, u dinamičnoj sceni iz Malog Čajnog učestvuju tri psa, od kojih je jedan oboren na leđa. Likovno najvrednija scena je iz Donje Zgošće, gdje lovac upravo zabada koplje u vrat vepre, koga su već dostigla dva psa. U blizini je prikazano krošnjasto stablo, da bi se dočarao pejzaž. (Sl. br. 114)

I ovaj motiv je korišten u likovnoj umjetnosti. Tako je naden na rimskim sarkofazima i mozaicima, na starokršćanskim sarkofazima i na romaničkim i gotičkim katedralama. U krajevima nekadašnje zajedničke države, nalazi se, naprimjer, kao plastika na Radovanovom portalu u Trogiru i kao minijatura na Miroslavljevom evanđelju.

Ovakve scene se tumače kao alegorijski prikaz borbe kršćana sa njegovim grijesima, pa i ove na stećcima, ali postoje i mišljenja da one na stećcima znače realne profane scene iz života ondašnjih bogatijih ljudi.

Lit.: C. Fisković, 1953., 15;

J. Kovačević, 1961., 319;

Š. Bešlić, 1967., sl. 44 i 57;

1983., 329-341 (i tamo navedena literatura).

38. LUK — Luk sa strijelom upotrebljavan je u napadima na daljim odstojanjima. Ima mišljenja da je korišten i za odbranu utvrđenih gradova, a i u lovu na raznu divljač. Pravljen je od drveta, tetive su mu bile od crijeva ili usukane opute, a strijele su bile tanke drvene šipke, sa željeznim šiljkom. Kasnije je luk postao savršeniji – sa kundakom, zupcima i okretaljkom za jače napinjanje luka i tetive. S Turcima je došao luk kružnog oblika.

Na stećcima se nalaze reljefi starijih i jednostavnijih oblika ovoga oružja. Nadenno ih je oko stotinu

primjeraka, kao samostalnih predstava i uz ljudske figure u scenama lova i turnira. U scenama ih drže konjanici, ali ima i primjeraka gdje ih drže pješaci. Postoji i nekoliko primjeraka predstava luka uz osamljene figure. Neki lukovi na stećcima izgledaju kao pravilan polukrug, a neki su ulegnuti u svom tjemenu, a kod nekih su tetive na krajevima malo zavinute. Kod većine lukova su predstavljena i strjelice. Samostalnih predstava lukova našli smo najviše u Hercegovini i u Crnoj Gori, a lukovi u scenama su uglavnom svojstvo hercegovačkih stećaka. Lukovi se rijetko javljaju u Bosni, Srbiji i u Primorju, a gotovo ih uopće nema u istočnoj Bosni (sl. br. 115). U jednom slučaju lovac – pješak, uz luk u ruci, nosi o pojasu tobolac sa strijelama.

Kod starih Slavena, luk je bio glavno oružje. U Bosni su lukovi najviše dobavljani iz Dubrovnika, ali se pretpostavlja da je bilo i domaćih proizvođača lukova.

Kao tipično staroslavensko i mnogo korišteno srednjovjekovno oružje, luk sa strijelom je došao i na stećke da bi obilježio pokojnika čiji je društveni ugled bio zasnovan uglavnom na uspjesima u rukovanju ovim oružjem, kako u ratnim pohodima tako i u lovu i junačkim igrama. Slično maču i štitu, i luk na stećcima simbolizira društveni ugled i vlast pokojnika.

Lit.: V. Ćurčić, 1944., 54 i 58-59;
M. Wenzel, 1965., T. CIX, sl. 22;
Š. Bešlić, 1983., 234-236.

39. LJILJAN — Kao likovna biljna stilizacija, ljiljan na stećcima najčešće izgleda kao trolist, odnosno kao stabljika sa tri lista, od kojih se srednji obično peroliko završava, a druga dva su par koji se na jednu i drugu stranu simetrično, manje ili više, spiralno povija. Gornji završetak stabljike nekada je polukružan, rombičan, ili kao krug, a u donjem dijelu stabljika se nekada proširuje. Par listova se povija ne samo unutar, nego na svom kraju i nešto van. Javlja se kao samostalan, ali i ukomponovan u neki drugi motiv. Vidimo ga i kao dio krst-rozete, ili dio rascvjetalog krsta. Druga varijanta ljiljana podsjeća na krst, a još više na ljudsku figuru, pa je nazvana antropomorfni ljiljanom. U najviše slučajeva, nje-

gova stabljika se u donjem dijelu račva, baš kao da predstavlja ljudske noge. Treća varijanta su stilizovani ljiljani. Kod njih se listovi više povijaju, izvijaju i različito završavaju, poneki opet kao mali ljiljani. I njihove stabljike su različito oblikovane. Koji put se njihovi gornji dijelovi pretvaraju u krstove. Neki primjerci ove varijante također podsjećaju na ljudsku figuru. (Sl. br. 116)

Ljiljan je neravnomjerno rasprostranjen i javlja se ukupno u oko 120 primjeraka. Najviše ga ima u zapadnoj Bosni i Imotskoj krajini, rijedak je u centralnoj i istočnoj Bosni, kao i u Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori, a u dolini Neretve i u Ludmeru ga uopće nema. Najljepši su stilizovani ljiljani u okolini Kupresa i Duvna.

Kao likovni motiv, ljiljan je vrlo široko vremenski i teritorijalno rasprostranjen, još od prethistorije. U Evropu je došao preko grčke i rimske kulture. Na balkanske prostore je u XIII v. stigao preko ugarsko-hrvatskog dvora, prvenstveno kao heraldički motiv. Otuda njegova pojava na grbovima, krunama i pečatima srpskih i bosanskih vladara i visokih feudalaca, a posredno i na stećcima.

Ljiljan se, inače, često smatra kršćanskim simbolom smrti i uskrsnuća. Ta simbolika je u doba stećaka bila u dobroj mjeri zaboravljena, tako da ovaj motiv na stećcima pretežno ima značenje ukrasa.

Lit.: A. Ivić, 1910., 31, sl. 38 i 35, sl. 56;
N. Miletić, 1982., 63-64;
Š. Bešlić, 1983., 214-219.

40. MAČ — Kao reljefni motiv na stećcima, mač je prilično korišten. Nađeno je nešto više od stotinu njegovih primjeraka. Najviše ga ima u okolini Kalinovika i Olova, zatim u Ludmeru, gornjem Podrinju, Ziemlju i Boljunima kod Stoca, nikako ga nema u dolini Neretve južno od Konjica i oko Duvna, dok je u ostalim krajevima rijetka pojava.

Mač na stećcima je redovno dugačak, prav, sa krsnicom i drškom koja se završava kao krug. Kod nekih primjeraka krsnica je nešto izvijena, ili prema dolje nešto nakošena ili povijena. Držak je obično relativno dugačak da se mač može prihvatiti objema rukama, što znači da se radi o dvoručcu – relativno kasnijem, goričkom tipu mača. Najčešće je to samo-

stalan motiv, ali ima slučajeva gdje ruka drži mač, ili je prikazana čitava ljudska figura koja jednom rukom drži mač. U scenama lova ili turnira mač je često prikazan o bedru muških figura na konjima. Postoje i kraći pa i tanji mačevi, neka vrsta bodeža ili noževa. Na stećcima se ponekada javlja i sablja, za koju smatramo da je došla s Turcima. (Sl. br. 117)

Mačevi su poznati još iz prethistorije, imali su ih i stari Slaveni, ali je njihova upotreba najintenzivnija u srednjovjekovnom feudalnom društvenom uređenju. Bili su veoma cijenjeni u staroj Bosni, najviše su nabavljani iz Dubrovnika, ali su pravljani i u samoj Bosni. U historijskim izvorima se spominju bosanski mačevi.

Ovo oružje na stećcima ima značenje atributa vojnih i uglednih lica, ali često i simbola vlastelinskog društvenog statusa a, u krajnjoj liniji, i simbola vlasti.

Lit.: V. Ćurčić, 1944., 29;
G. Škrivanić, 1957., 186-194;
Š. Bešlić, 1983., 222-225.

41. MAČEVANJE — Među scenama turnira na stećcima, pod kojim se prvenstveno uzimaju u obzir scene u kojima se dvojica ili više učesnika, jašući na konjima, mačevima, a nekada i kopljima međusobno bore, uvršteni su i prikazi mačevanja, koji se po mnogo čemu razlikuju od turnira na konjima. Ovoj borbenoj igri majstori stećaka su posvećivali nešto manje pažnje, zbog čega su ove scene manje brojne, a i nešto slabije su izrade, ali i one su zahtijevale vješte i dovtljive klesare. Vrlo je dinamična borba dvojice mačevalaca na jednom sanduku u Dabrića poljani, u široj okolini Konjica. Ponekada je i u scenama mačevanja korišteno nejednako oružje, kao, naprimjer, u Kutcu kod Ljubuškog, gdje je jedan učesnik sa mačem a drugi sa lukom. Pojavljuju se i scene u kojima je angažovan i treći učesnik, kao, naprimjer, u Začulama kod Trebinja, gdje dvojica učesnika koriste mačeve, a treći ulazi u borbu sa lukom (sl. br. 118). Veoma je zanimljiv prikaz borbe dvojice učesnika – pješaka sa mačevima, između kojih se nalaze dvije žene koje kao da posreduju i nešto dodaju.

U dosadašnjim istraživanjima, prikazi mačevanja su najviše shvaćeni kao umjetnički izraz običaja naših srednjovjekovnih predaka, njegovanog po ugledu na zapadnoevropske junačke igre.

Lit.: M. Wenzel, 1965., T. XCII, sl. 20;
Š. Bešlić, 1983., 341-349.

42. MREŽASTI ZAKLONI — Reljefni motivi stećaka koji se sastoje od relativno široke mreže rombova, koja se proteže duž vertikalnih strana visokih sanduka, najčešće kao friz iznad arkada, nazvani su mrežastim zaklonima, poput onih drvenih na verandama, doksatima i prozorima starih bosanskih kuća. Javljaju se 39 puta na 16 spomenika u okolini Gacka, Bileće, Ljubinja, Trebinja i Dubrovnika, te po jedanput u okolini Goražda i Nikšića. U jednom slučaju, ovaj motiv zauzima čitavu stranu visokog sanduka. Rombovi tih mreža su nekada oivičeni dvostrukim linijama, a nekada imaju tačke u svojim centrima, pa veoma estetski djeluju. (Sl. br. 119)

Analogije ovom motivu mogu se vidjeti na nekim zapadnoevropskim a i našim spomenicima. Tako se, naprimjer, na naslonima romaničkih korskkih klupa katedrale u Splitu nalaze drvene rešetke, koje se dovode u vezu sa saracenskim i koptskim sličnim motivima. Vremenski su još bliže analogije sa duboreznim rešetkastim prepletima na crkvama u Makedoniji i Srbiji iz XV i XVI vijeka, koji su nastali pod utjecajem islamske umjetnosti.

Mislim da je ovaj motiv došao na stećke pod utjecajem islamske umjetnosti, vezano za naseljavanje Turaka u balkanskim krajevima.

Lit.: Lj. Karaman, 1963., 79;
J. Maksimović, 1963., 11-14;
M. Ćorović – Ljubinković, 1965., 72-81 i 85-86;
Š. Bešlić, 1983., 379-380.

43. NEOBIČNI MOTIVI — U grupnoj kategoriji – ostali motivi, naveden je reljefni motiv "kamenice", ali postoje još neki motivi koji nisu mogli biti svrstani u navedenih deset grupnih kategorija, koje je zbog njihovih neobičnosti teško kvalificirati. Na desetak spomenika u Hercegovini, uglavnom u Popovom polju, nalaze se veće ili manje kvadratne i pravougaone

površine, koje su možda predviđene za neke reljefe ali, sticajem okolnosti, ostale su neobrađene. U okolini Kupresa nalaze se dva čudnovata motiva – jedan podsjeća na seosku drvenu stolicu, a drugi kao da je neka fantastična životinja. U Ziemlju na vodoravnoj strani jedne ploče, uz polumjesec i rozete, nalazi se reljefni motiv koji podsjeća na ašov, a u Orahu kod Bileće, na štap sa krugom pri vrhu, što bi možda mogla biti predstava preslice. Na vodoravnoj strani jedne ploče na nekropoli u Bribiru, u okolini Šibenika, isklesan je motiv sličan stilizovanom orlovom krilu, koji je vjerovatno reljefna oznaka grba velikaša Šubića. Na vodoravnoj strani jedne ploče u Trnu, kod Lištice, nalazi se motiv pentagrama u krugu, a pentagram je bio rasprostranjen simbol kojemu se pridavala tajanstvena moć, naročito u ratu, a upotrebljavali su ga i stari Grci i Židovi. U okolini Lištice nalaze se tri primjerka reljefnog motiva sličnog predstavi dvaju ukrštenih ključeva koji, prema jednom mišljenju, simboliziraju vlast sv. Petra, zbog čega bi ti spomenici mogli pripadati sveštenim licima.

Na stećcima postoji još nekoliko neobičnih, nekvalificiranih reljefnih motiva.

Lit.: A. Benac, 1952., 23, T. XXI, sl. 30 i 45-46, T. XXX, sl. 48 i T. V, sl. 6; Š. Bešlić, 1975., c. 180, sl. 1; 1983., 385-387.

44. NEKVALIFICIRANE SCENE — Pored pet osnovnih vrsta scena (konjanik, kolo, lov i turnir), podrazumijevajući tu i grupu nazvanu ostale scene (parovi ljudskih figura, tri i više ljudskih figura, čovjek i konj, čovjek sa konjima ili drugim životinjama, više ljudskih i životinjskih figura), postoje još 22 primjerka različitih scena koje prema njihovim osobinama nije bilo moguće svrstati u navedene scene, zbog čega su nazvane nekvalificiranim scenama. Među njima ima predstava sa dvije, tri ili više ljudskih figura, ili životinjskih, odnosno miješanih figura. Na jednoj od njih, naprimjer, vidimo muškarca sa pticom na ruci i tri četveronožne životinje, od kojih bi dvije mogle biti košute, a treća pas. Na drugoj strani vidimo tri žene, jednog muškarca sa mačem, konja, psa i stilizovano stablo. Treća scena

prikazuje muškarca, ženu i dijete između njih, svi sa uzdignutim rukama. Teško je reći šta znači, naprimjer, predstava na Blidinju u kojoj vidimo pet figura koso podignutih ruku. Postoje i druge, vrlo različite i nejasne scene, kakva je, naprimjer, scena u Hodovu kod Stoca, u kojoj vidimo konjanika, ženu, dvoje djece i ždrijebe. O značenju ovih scena na stećcima ne može se ništa sigurnoga reći. Neke od ovih scena se unekoliko približavaju prikazima lova ali se, po rasporedu figura, ipak od njih razlikuju. Nekim od njih kao da se željelo prikazati određene odnose u porodičnom životu sahranjenih lica, pa bi im najbolje pristajalo ime porodičnih scena. (Sl. br. 120)

Lit.: M. Wenzel, 1965., T. LXXI, sl. 3 i T. LXXII, sl. 6; Š. Bešlić, 1967., 76-77, sl. 101 i 79, sl. 107; 1983., 355-356.

45. NIZ PARALELICA — To je jedna od osnovnih vrsta bordura kao reljefnih motiva stećaka, koja se sastoji od gusto urezanih jednako dugačkih paralelnih linija između dviju također urezanih paralelnih linija. Najčešće su to kose linije, ali se javljaju i nizovi uspravnih paralelica, ponekada i kombinovani nizovi, a postoje i drugačije varijante. Na stećcima služi kao porub neke druge bordure ili drugog motiva, ili potencira ivice spomenika, zatim dijeli plohe, a javlja se i kao porub štita, ili kao heraldička oznaka na štitu. U nekim slučajevima, ova bordura obilježava stupove i lukove motiva arkada, stabla kod biljnih motiva ili kružnog vijenca. Motiv je veoma sličan borduri tordiranog užeta i, u najvećem broju, ima istu funkciju na stećku; on zapravo i jest jednostavniji i prostiji vid tordiranog užeta, on imitira tordirano uže.

Motiv je veoma mnogo korišten i rasprostranjen – nalazimo ga u oko 200 primjeraka. Ima dekorativan karakter. (Sl. br. 121)

Lit.: Š. Bešlić, 1983., 141-142.

46. NIZ ROZETICA — To je jedna od osnovnih vrsta bordura koja se sastoji od četiri, pet ili više, u niz poredanih rozetica (zvijezda) okruženih vijencima.

Najčešće je to friz na vertikalnim stranama visokih sanduka i sljemenjaka, redovno iznad arkada. Ukupan broj ovih bordura nije velik, iznosi u svemu oko pedeset primjeraka, a javlja se na dosta ograničenom prostoru, i to od Stoca na zapadu, preko Ljubinja, Gacka, Bileće i Trebinja, do Nikšića u Crnoj Gori, na istoku, a samo iznimno još ponegdje u Hercegovini i istočnoj Bosni. U više slučajeva rozetice su uokvirene tordiranim kružnim vijencima. Kod izvjesnog manjeg broja ovih bordura, rozetice su se pretvorile u krst-rozetice, a onda i u same krstiće (sl. br. 122). Postoje i još neke varijante ovoga motiva.

Motiv djeluje vrlo dekorativno.

Pojava ovoga motiva javlja se u evropskoj umjetnosti još od preromanike do gotike. Dobro su poznate vizantijske kutijice od bjelokosti, po ovome ukrasu nazvane "kutijice sa rozetama", koje su mogle biti od utjecaja na pojavu ovoga motiva u našim krajevima, pa i na stećcima.

Lit.: Š. Bešlić, 1983., 150-152
(i tamo navedena literatura).

47. NIZ STILIZOVANIH LISTOVA — To je jedan od osnovnih oblika bordura kao reljefnih motiva na stećcima. Vrlo rijetko se javlja. Ustanovljeno je samo desetak primjeraka. Ima nekoliko svojih vidova. Veoma lijepo djeluje. Često izgleda kao akantus ili kao palmeta. Zapravo se javlja samo na pet mjesta: u Novakovićima kod Žabljaka, u Crnoj Gori, u Donjoj Zgošći kod Kaknja, Puškovcu kod Lopara, Osmacima kod Kalesije i u Kokorini kod Gacka. Osobito dekorativno djeluje na poznatom visokom sljemenjaku iz Donje Zgošće (sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu) koji je kombinovan od petero i sedmerolistova. (Sl. br. 123)

Ovaj motiv se u umjetnosti koristi neprestano, od egipatske i kretske-mikenske umjetnosti pa sve do klasicizma. Naročito je mnogo korišten kao dekoracija u vrijeme romaničke, a pogotovo gotičke umjetnosti u našim krajevima, pa je otuda i mogao doći na stećke.

Lit.: Š. Bešlić, 1983., 153-157
(i tamo navedena literatura).

48. OBLICI STEĆAKA — Našu pažnju stećci najviše privlače svojim neobičnim izgledom i relativno velikim dimenzijama. O tim formalno-oblikovnim i likovnim svojstvima stećaka donedavno su postojale znatne razlike gledanja, a pokušaji stvaranja liste oblika na temelju samo fragmentarnog poznavanja stećaka, nisu bili adekvatni realnom stanju. Tek upoznavanjem čitavog teritorija stećaka i sagledavanjem svih vrsta oblika koji se javljaju, omogućilo je da stvorimo sistematizaciju tih oblika. Ustanovljeno je da se stećci najprije dijele na dvije glavne kategorije — na takozvane *ležeće* i takozvane *stojeće* stećke. U prvu kategoriju spadaju oni kod kojih je dužina, kojom se pružaju po zemlji, njihova najizrazitija dimenzija, a u drugu oni koji se najviše protežu u visinu. Tako smo u *ležeće* svrstali stećke u obliku *ploča*, zatim u obliku *sanduka* i *sanduka sa postoljima*, a onda i *sljemenjake* i *sljemenjake sa postoljima*. Stojeći stećci imaju svoja dva oblika, a to su *stupovi* i *krstače*. To su osnovni oblici, koji imaju više podvrsta i varijanti, a postoje i stećci koji su *amorfni*.

Lit.: N. Miletić, 1982., 33-36;
Š. Bešlić, 1971., 23;
1983., 75-80 (i tamo navedena literatura).

49. ORUŽJE — Na stećcima se javljaju reljefni motivi koji predstavljaju takozvano hladno oružje. To oružje se može svrstati u slijedećih sedam vrsta: mač, štit sa mačem, koplje, luk, buzdovan i sjekirica. Kako je poznato, štit je korišten za odbranu, a sve ostale vrste su služile za napad. Neke od ovih vrsta imaju svoje podvrste i varijante. Predstave oružja na stećcima su često samostalni motivi, ali se javljaju i kao elementi u raznovrsnim kombinacijama, kao, naprimjer, u turnirskim scenama, zatim u prizorima lova, a ponekada i u kolu.

Ustanovili smo da se predstave oružja, uračunavši i njihovih četrdesetak podvrsta, javljaju ukupno u oko 600 primjeraka. Najbrojniji su štitovi i štitovi sa mačevima, a najmanje su zastupljeni buzdovani i sjekirice. Njihov teritorijalni raspored je neravnomjeran. Štitovi i štitovi sa mačevima se uglavnom nalaze u Hercegovini i u primorskim krajevima, a samostalna koplja isključivo u Bosni. Relativno

brojni četverouglasti štitovi, sa prorezom za proturanje koplja, u historijskim izvorima se često nazivaju "scutus bosinensis", pa se pretpostavlja da su i pravljani u Bosni.

Većinu ovih oružja poznavali su stari Slaveni, osobito luk, koji je bio njihovo glavno oružje. U Bosni su ova oružja korištena ne samo u ratu, nego i u junačkim igrama, kao i u lovu. Misli se da su sablja, buzdovan i sjekirica (balta) nastali u periodu turske vladavine u Bosni i Hercegovini.

Općenito se smatra da oružje na stećcima pripada ljudima koji su se za života isticali u njihovom rukovanju u ratu, lovu i igrama, najčešće članovima vlastelinskih porodica i da su simboli vlasti.

Lit.: G. A. Škrivanić, 1957., 186-194;
M. Wenzel, 1966., 90-108;
Š. Bešlić, 1983., 222-239,

50. OSTALE BORDURE — Neke bordure se, po svojim detaljima i stilizacijama, razlikuju od osnovnih vrsta grupne kategorije bordura, zbog čega smo ih nazvali imenom – ostale bordure. Jedna od njih bi se mogla zvati nizom spiralnih zavoja, a slična je antičkom "pasjem skoku", odnosno gotičkim "rakovicama". Ove kukolike spirale izrazit su motiv predromaničkog umjetničkog stila, koji su u Jadranskom primorju javlja u raznim varijantama, odakle je i mogao preći na stećke. Jedna druga bordura je kao niz lilijskih i stilskih je najbliža dekoracijama Moravske umjetničke škole, odakle je i mogla stići na stećke. (Sl. br. 124)

Ove bordure su malobrojne i najčešće su ograničene na relativno mala područja.

Lit.: A. Benac, 1952., T. XIII, sl. 16 i T. XXVII, sl. 41;
Š. Bešlić, 1959., sl. 79; 1983., 159-160.

51. OSTALI KRSTOVI — Na stećcima je nađen nevelik broj (oko dvadeset primjeraka) reljefnih motiva krstova koji su drugačiji od deset, ovdje navedenih, osnovnih vrsta krstova (latinskog, grčkog, Andrijinog, Tau-krsta, procesijskog, kalvarijskog, Lorenskog, antropomorfog, stilizovanog i "svastike". Jedan od njih se javlja na području između Konjica, Nevesinja i Mostara, koji umjesto gornjeg uspravnog kraka ima

povelik kružni vijenac, koji uveliko podsjeća na staroegipatski hieroglif ankh (crux ansata), odnosno na kopski ideogram za Krista. Oko Nikšića, kao i na nekim lokalitetima u Pivi, pojavljuju se krstovi bez donjeg uspravnog kraka, koje sam nazvao trokrakim krstovima, a u narodu zvanim "krst sa tri pera". Krakovi ovoga krsta su obično prošireni prema krajevima, a u svom centru nekada imaju "kamenicu" ili kružni vijenac. Ovdje bi se mogli uvrstiti i rijetki primjerci krstova sa tri para horizontalnih krakova, koji su nađeni u okolini Ljubuškog. U okolini Lištice su nađena tri primjerka kosih krstova čiji su krakovi kao ključevi, a u okolini Gacka se nalaze krstovi koji stoje na rozeti (ili izlaze iz rozete). Postoje i još neke drugačije varijante ovih motiva. (Sl. br. 125)

Lit.: M. Wenzel, 1965., T. XXIV, sl. 4, T. XXV, sl. 25-26, T. XXVI, sl. 16-17;
Š. Bešlić, 1983., 186.

52. OSTALI RELJEFNI MOTIVI — Na stećcima se nalazi izvjestan broj reljefnih motiva koji, po svojim osobinama, ne spadaju ni u jednu od deset grupnih kategorija sistematizacije reljefa, zbog čega su svrstani u zasebnu grupu – u XI kategoriju, nazvanu – ostali reljefni motivi. Među njima se, po broju i značaju, ističu motivi "kamenice". To su kružna udubljenja, a u nekoliko slučajeva i pravougaona, različitih dimenzija, koja se nalaze na vodoravnim stranama sanduka i ploča. Kružna udubljenja su najčešće 10 do 15 cm promjera i 2 do 5 cm dubine. Više puta su oivičena plastičnim kružnim vijencem, koji je nekada tordiran. U narodu se ova udubljenja zovu "kamenice" i "vodenice", zbog toga što sliče udubljenjima u kamenoj stijeni, ili tako oblikovanoj posebnoj kamenoj posudi, u kojoj se drži voda za pojenje stoke i živine. Nađeno je oko 130 primjeraka motiva "kamenica", daleko najviše u istočnoj Hercegovini, ima ih u Primorju sa zaledem i u nekim krajevima Bosne i Hercegovine, a iznimna su pojava u Srbiji i Crnoj Gori. (Sl. br. 126)

Ponekada ovaj motiv nalazimo na krstovima i na vertikalnim stranama sanduka i sljemenjaka, što je znak da je njegova prvobitna funkcija zaboravljena, pa je postao samo ukras. Osobito je zanimljiv slučaj u Raškoj Gori, kod Mostara, gdje antropomorfna

figura u jednoj ruci drži krst, a na dlanu druge ruke je isklesano kružno udubljenje, ili slučaj u Bitunjoj kod Stoca, gdje je ispred jelena isklesana "kamenica".

Postoji nekoliko pretpostavki o razlozima pojave ovog motiva na stećcima. Tako, naprimjer, da je služio za hvatanje kišnice, koja se pila u ljekovite svrhe, zatim za žižak i za ulje koje se prisluzivalo u čast pokopanog lica, onda kao posudica za ostavljanje tečne hrane, po uzoru na antički i starokršćanski kulturni običaj, te za miješanje krvi izmirenih bratstava u vezi sa krvnom osvetom.

Lit.: D. Sergejevski, 1952., 31;
Š. Bešlić, 1956.a, 256, sl. 2; 1983., 382-384.

53. OSTALE ŽIVOTINJE — Osim jelena, konja, psa, lava, zmije i ptice, na stećcima se pojavljuju i predstave nekih drugih životinja. Tako su nađene četiri predstave medvjeda, jedanaest predstava vepara, dva vuka, dvije ribe, a nekoliko puta smo susreli i motiv janjeta, odnosno jareta, te motiv neke fantastične životinje. Medvjeda vidimo u jednoj sceni lova (lovac je pješak, sa kopljem) i u tri scene neposredne borbe čovjeka sa medvjedom, u kojima se čovjek služi kopljem. Osim jedne scene u okolini Imotskog, ostale su u Hercegovini. Vepar se javlja u scenama lova, u kojima je lovac pješak, sa kopljem (samo u jednom slučaju je lovac na konju). U tim scenama učestvuju i psi. Svi ovi primjerci veprova nalaze se na stećcima Bosne i Hercegovine, pretežno oko Duvna. U jednom slučaju je nađena samo glava sa prednjim dijelom vepara, kao heraldička oznaka (Vlaškovac kod Olova). Vuka, u jednom slučaju, vidimo kako napada na čovjeka, a u drugom je samo njegova stilizovana glava i prednji dio tijela, kao heraldička oznaka. Motiv ribe je zastupljen na jednom stupu iz Donje Zgošće (sada u Sarajevu). Jare je jedanput u raljama zmaya, jedanput je janje uz čovjeka, a dva puta ga vidimo uz krst. Nekoliko fantastičnih životinja slične četveronožcima, sa razigranim repovima. (Sl. br. 127)

Lov na medvjeda se javlja na romantičkim crkvama i nekim drugim srednjovjekovnim arhitektonskim spomenicima u Apuliji i u Primorju. Scena lova na vepara su nađene na srednjovjekovnoj arhitekturi, a jedna je poznata minijatura na Mirosavljevom evanđelju. Borba sa medvjedima i sa veprom je ale-

gorijska predstava borbe kršćanina sa grijesima. U kršćanskoj mitologiji i vuk je predstava grijeha. Uz naš motiv ribe, nalaze se i motivi stola i pehara, što govori o kršćanskoj simbolici.

Janje uz krst asocira na kršćanski simbol Dobrog pastira. Fantastične životinje su vjerovatno inspirisane romaničkim primorskim bestijarijem.

Izgleda da bi ove životinjske predstave na stećcima najprije trebalo objašnjavati sa stanovišta kršćanske simbolike. Ali, u vrijeme klesanja stećaka, ta simbolika je vjerovatno bila dosta zaboravljena, a kako vidimo, vepar i vuk se pojavljuju i kao heraldičke oznake, pa nije isključeno da su ovi motivi na stećke stigli uglavnom kao realne životne predstave, pa i kao dekoracije.

Lit.: L. Mirković, 1950., sl. 31;
A. Benac, 1951., 27, T. XVI, sl. 24 b;
Š. Bešlić, 1983., 279-285.

54. PAROVI LJUDSKIH FIGURA — Uz osnovne vrste reljefnih motiva stećaka grupne kategorije — scene (konjanik, kolo, lov i turnir), javljaju se i ostale scene, u koju grupu je uključen motiv *parova ljudskih figura*. Dvije ljudske figure u zajednici evidentirane su u 27 primjeraka. Relativno najviše je predstava dviju žena koje se jednom rukom drže zajedno, a druge ruke su im savijene na bokovima, ali postoje i parovi muških figura, kao i kombinacije muškarca i žene. U nekim slučajevima se pojavljuju razlike u držanju ruku. Negdje figure između sebe drže krst, negdje mač. Ponekad je mješoviti par smješten u arkade pa se jednom rukom drže za stup. U nekoliko primjeraka figure se ne drže rukama, nego su svoje ruke ili podigle, ili muškarac u plesu drži visoko podignut krst, a žena vijenac, ili su figure bez ruku postavljene naporedo. (Sl. br. 128)

Klesarska obrada ovih motiva je dosta jednostavna, šematska, bez detalja. Muškarce prepoznajemo po uskim hlačama i haljetku, a žene po dugačkim haljinama.

Većina predstava parova ljudskih figura na stećcima čine utisak kao da se radi o prikazu igre (plesa) udvoje, ali se za sve slučajeve to ne može reći.

Lit.: M. Wenzel, 1965., T. XXXVI sl. 9, LXXXVIII, sl. 4, T. XCI, sl. 13 i T. XCII, sl. 9;
Š. Bešlić, 1962., 23, 25, sl. 15;
1983., 349-350 i 356.

55. PAS — Za razliku od brojnih pojava reljefnog motiva psa u raznovrsnim scenama, posebno u lovu na jelena i na vepra, samostalne predstave psa na stećcima su dosta rijetka pojava. Ustanovljeno je u svemu 11 primjeraka toga motiva. Oni se nalaze u okolini Kalinovika (3 primjerka), Rogatica (2 primjerka) i po jedan primjerak u okolini Sarajeva, Stoca, Gacka, Trebinja, Čitluka i Žabljaka (Crna Gora). Primjerci oko Kalinovika su vrlo realne i izrazite predstave psa, sa otvorenim raljama, isplaženim jezikom i dugačkim, gore zavnutim repom. I psi, slično jelenima i pticama, ponekada su prikazani u koloni, naprimjer, u okolini Nikšića i Cavtata. (Sl. br. 129)

Kao likovni umjetnički motiv, pas je korišten u raznim vremenskim epohama, tako naprimjer ga vidimo na rimskim cipusima i starokršćanskim sarkofazima, zatim na romaničkim crkvama zapadnoevropskih zemalja, na gotičkim nadgrobnicima, te na muslimanskim nišanima XV i XVI vijeku u Bosni i Hercegovini.

Kao korisna i čovjeku vjerna životinja, pas je bio skoro neophodan srednjovjekovnim ljudima, naročito planincima i stočarima, a i lov na divljač je nezamisliv bez pasa. Kako je on tu često u društvu jelena i sokola, mislim da se radi o realnoj predstavi psa kao zaštitnika na divljač je nezamisliv bez pasa. Kako je on tu često u društvu jelena i sokola, mislim da se radi o realnoj predstavi psa kao zaštitnika života i imanja ondašnjih ljudi.

Lit.: Đ. Basler, 1972., 123-132;
Š. Bešlić, 1962., sl. 41, 46 i 74;
1983., 258-260.

56. PLOČE — Jedan od osnovnih i često korištenih oblika stećaka je ploča. Pravilno i dobro klesana ploča uvijek je u obliku četverostrane ležeće prizme, zapravo u obliku pravouglog paralelopipeda, do 30 cm visine. Dužina i širina ploče su različite, već prema tome da li se radi o srednjoj, velikoj ili maloj ploči, ali najčešće su ploče od 150 do 200 cm dužine i od 70 do 100 cm širine. Postoje vrlo velike ploče, koje nekada dostižu dužinu veću od 300 cm i širinu veću od 200 cm, kao i vrlo malene ploče, koje pripadaju pokopanoj djeci.

Ustanovljeno je više podvrsta ovoga osnovnog oblika. Tako postoje ploče koje su s jedne ili s obje čeonice strane zaobljene, ili s jedne odnosno s obje čeonice strane zašiljene, a ima i kombinacija da su s jedne čeonice strane zaobljene a s druge zašiljene. Postoje i ploče koje su na užim stranama trostrano zatesane, a i takve koje u horizontalnoj projekciji izgledaju kao trapez. (Sl. br. 130)

Nađen je znatan broj širokih ploča koje su jednom urezanom ili plastičnom linijom sredinom po dužini podijeljene na dva dijela, koje nazivamo *dvojnimi* pločama i smatramo da predstavljaju nadgrobnike za dva sahranjena lica. Neznatan broj ploča imaju svoja postolja. Ima i ploča koje zajedno sa spomenikom u obliku krstače sačinjavaju po jedan nadgrobnik. Na kraju, ima ploča koje su samo ovlaš klesane, kao i onih koje uopće nisu klesane, takozvane *amorfne* ploče.

Prema dosadašnjim proučavanjima, opravdano se pretpostavlja da je ovaj oblik stećaka mogao imati svoje uzore u sličnim nadgrobnicima u crkvama i oko njih u susjednim zemljama.

Prema obavljenoj evidenciji svih stećaka na cjelokupnoj teritoriji rasprostiranja, vidi se da postoji nešto preko 16.500 primjeraka ploča, što iznosi oko 24% ukupnog broja stećaka uopće.

Lit.: Š. Bešlić, 1971., 23-24;

N. Miletić, 1982., 33;

Š. Bešlić, 1983., 80-84 i tamo navedena literatura.

57. POLUFIGURA — To je reljefni motiv koji je slabo zastupljen na stećcima. Evidentirano je ukupno 17 primjeraka, od čega relativno najviše u Srbiji (područje stare Raške — šest primjeraka), a ostali primjerci su nađeni u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Hrvatskoj. Negdje je predstavljena glava sa poprsjem, sa rukama ili bez njih, u jednom slučaju je to ženska figura do pojasa, bez naznaka markantnih dijelova lica, sa naznačenim grudima i sa dolje opruženim rukama, u dva slučaja je muška dopojasna figura, sa naznakama očiju, nosa i usta i vrlo diskretno naznačenim rukama. Na nekoliko nadgrobnika u obliku stela i krstača, u staroj Raškoj, naznačeni su atributi po kojima prepoznajemo sveštenika i ratnika (epitrahilj, mač). Postoje i još neki nešto drugačije

koncipirani primjerci polufigura. Među svima se ističe vrlo plastična dopojasna muška figura u Kamenskom kod Olova. (Sl. br. 131)

Motivi ljudskih polufigura nisu samo specifičnost stećaka, jer ih susrećemo i na drugim nadgrobnim spomenicima – na rimskim stelama, na muslimanskim nišanima u Bosni i Hercegovini iz XV i XVI v., te na nešto vremenski kasnijim malisorskim stelama u Crnoj Gori i stelama i krstačama u staroj Raškoj. Na mnogim od tih predstava nalazimo po neki predmet, detalj i okolnost, što govori o konkretnoj ličnosti kojoj spomenik pripada. Slično predstavi glave, i ovdje se radi o manje ili više uspelim pokušajima da se portretima prikaže određena sahranjena ličnost.

Lit.: P. Anđelić, 1975., slike na stranicama 65-67, 70-72 i 74-75;
R. Stanić, 1969., 151, sl. 1 (Vidi i Raška baština I, Kraljevo 1975., 283, 285 288-289 i 291);
Š. Bešlić, 1983., 296-300.

58. POLUJABUKA — To je jedan od brojnijih reljefnih motiva stećaka u astralnoj grupnoj kategoriji (javlja se u oko stotinu primjeraka). Ima dosta svojih vidova. Više puta je kao kružić. Koji put je taj kružić okružen vijencem, a u nekoliko slučajeva je to vrlo plastična polujabuka na hrbatima sljemenjaka. Motiv je neravnomjerno geografski raspoređen. Relativno najviše ga ima u Bosni. Na nekim polujabukama se naziru zarezi od centra prema periferiji, što znači da se neki od tih motiva mogu smatrati predstavama zvijezda ili rozeta.

Ovakvi motivi su rado korišteni i na islamskim spomenicima, posebno na nišanima.

Istraživači stećaka su se vrlo malo bavili ovim motivom i o njemu su izražena različita mišljenja. Većina ga smatra predstavom sunca.

Lit.: P. Korošec, 1952., 395;
Š. Bešlić, 1983., 174-175.

59. POLUMJESEC — To je jedna od osnovnih vrsta astralne grupne kategorije reljefnih motiva stećaka. Motiv polumjeseca na stećcima je predstavljen ili kao četvrtina kruga ili, još češće, kao još manji njegov dio, slično izgledu roga, sa vršcima različito

okrenutim. Postoje i njegove varijante – sa crtom njegovom sredinom, kao tordirano uže, sa rozeticama ili kružićima na završecima, a postoje i specifični slučajevi. (Sl. br. 132)

Vrlo često se javlja sam, ali i u zajednici sa zvijezdom i krstom. Nerijetko se nalazi na štitu, kao heraldička oznaka. Teritorijalno je veoma rasprostranjen i, uz rozetu (zvijezdu), spada među najbrojnije motive stećaka uopće. Njegov ukupan broj iznosi negdje oko 500 primjeraka.

Kao likovni motiv korišten je u umjetnosti mnogih naroda. Ima ga na crkvama, nadgrobnim spomenicima, grbovima, novcima, freskama i predmetima domaće narodne umjetnosti. Prema Solovjevu, polumjesec je neomanihejski simbol i važan element pomoću koga sve stečke pripisuju bosanskim hereticima ("lađa svjetlosti" koja nebom prevozi pravedne duše). Neki istraživači ga smatraju atributom bosanskog viteštva i znakom bosanskog grba. Postoje i drugačije tumačenje – da je simbol smrti i ponovnog rađanja, da je ukras, itd.

Lit.: N. Miletić, 1982., 59;
Š. Bešlić, 1983., 164-168 i tamo navedena literatura.

60. POVIJENA LOZICA — Povijena lozica ili talasasta linija je najizrazitija osnovna vrsta grupne kategorije bordura i jedan od najomiljenijih motiva stećaka uopće. Javlja se u oko 350 primjeraka na svim osnovnim oblicima stećaka, relativno najviše u Hercegovini i Crnoj Gori. Najčešće je to friz pri vrhu vertikalnih strana sljemenjaka i sanduka, ali je često i okvir na horizontalnim stranama ploča i sanduka. Uz neke primjere ovoga motiva nađeni su i grozdovi, što je razlog da motiv zovemo lozicom. U najviše slučajeva, međuprostori lozice su ispunjeni umecima u vidu trolistova, česta je varijanta sa spiralicama u tim međuprostorima, a ima i drugačijih vrsta umetaka – rozetice, palmetice, tačkice, itd. (Sl. br. 133)

Ovaj motiv je, sa malim razlikama, korišten u umjetnosti antičkog perioda, zatim u starokršćanskoj umjetnosti, često se javlja u preromaničkoj i romaničkoj umjetnosti, a naročito u gotici.

Ova vrsta bordure, kao biljne stilizacija sa razlikama u detaljima, uvijek je lijepo klesana i djeluje

prisno i ljupko, pa ima razloga da se smatra klasičnim motivom stećaka.

U klesanju ove bordure majstori su se mogli inspirirati umjetničkim djelima primorskih krajeva, kao i djelima Moravske umjetničke škole u Srbiji.

Lit.: N. Miletić, 1982., 38-39;
Š. Bešlić, 1983., 245-150.
Tamo je navedena ostala literatura.

61. PREDSTAVE LJUDI — Dosta česti reljefni motivi stećaka predstavljaju ljudske figure. Kao samostalne individualne predstave (ljudske figure ukomponovane u scene ovdje nisu uračunate), ovi motivi se javljaju ukupno u oko četrsto primjeraka. Raspoređeni su na dosta širokom području, najviše u istočnim krajevima Bosne i Hercegovine. Mogli bi se podijeliti na ove četiri osnovne vrste: glava, ruka, polufigura i figura. Ova grupa motiva ima i svojih 26 podvrsta. Pretežan broj ovih reljefa je slabo klesan, bez većih umjetničkih vrijednosti. Među njima su najvrednije takozvane "vojvodske figure" na Radimlju. Polufigure i predstave samih ljudskih glava i ruku, mislim, na stećcima nadomještaju čitave figure. Klesarima je bilo jednostavnije i lakše da tako urade. Uz mnoge figure i ruke na stećcima vidimo raznovrsno oružje (mač, luk, koplje i topuz) i druge predmete (štap, knjigu i dr.).

Svi ovi motivi imaju svoju daleku prošlost, a kao likovni umjetnički elementi naročito su poznate pune figure i ruke, čije porijeklo vodi u prethistoriju. U antici i u srednjem vijeku, na mnogim nadgrobnim spomenicima vide se ljudske figure. Dosadašnje proučavanja su nedovoljna, izražena mišljenja su neusaglašena i često nedorečena. Pretpostavlja se da čitave figure, a potom i polufigure, kao i predstave glava, znače pokušaje portretiranja određenih lica, a figure sa podignutom rukom, a često i same podignute ruke, tumače se kao gestovi molitve, zatim kao simboli društvenog ugleda i vlasti, ali i još drugačije.

Lit.: A. Benac, 1950., sl. 5, 12, 14, 15, 22 i 24;
D. Sergejevski, 1953., 131-139;
N. Miletić, 1982., 76-96;
Š. Bešlić, 1983., 285-314.

62. PREDSTAVE ŽIVOTINJA — Grupu reljefnih predstava životinja na stećcima sačinjava 12 vrsta i 46 podvrsta motiva životinja. Među njima je šest glavnih vrsta, i to: jelen, konj, lav, zmija, pas i ptica. Osim ovih, na stećcima se u manjem broju javljaju i neke druge životinje, kao što su vepar, medvjed, vuk, ili neke životinje fantastičnog izgleda. Imajući u vidu samo individualne životinjske predstave (životinje u prikazima lova, turnira i u drugim scenama su ubrojane na drugom mjestu), ukupan broj motiva ove grupe približava se cifri od 450 primjeraka. Među njima je najviše ptica (oko 200 primjeraka), a potom jelena, dok su najslabije zastupljeni vukovi i medvjedi. (Sl. br. 134)

Geografsko rasprostiranje ovih motiva je široko, obuhvata gotovo sva glavna područja stećaka, ali je glavnina motiva koncentrisana na istočne krajeve Bosne i Hercegovine. Likovna obrada je vrlo neujednačena. Ima dosta slabo obrađenih predstava, ali su mnoge životinje, posebno u Hercegovini, vrlo dobro pogođene, skladne i pune života.

Porijeklo i značenje ovih reljefnih motiva je slabo proučavano. Općenito se pretpostavlja da većina ovih vrsta životinja potječu od starokršćanskih simbola vezanih za smrt i drugi svijet, ili za paklene napasti, a da neposredniji utjecaj treba tražiti u romaničkom bestijariju. Neke od ovih životinja, kao što su lav, medvjed, vepar, vuk, kao i zmaj i orao, pripadaju fondu kršćanskih simbola grijeha i zla, protiv kojih se čovjek mora boriti. Mislim da je u doba stećaka sjećanje ljudi na stare kultove već bilo maglovito i prilično iščezlo, zbog čega ove predstave na stećcima, barem neke od njih, kao što su soko, konj, medvjed i vuk, imaju karakter realnih predstava iz ondašnjeg života ljudi. Neki od tih motiva su postali heraldičke oznake, a neki i čisti ukrasi.

Lit.: D. Srećević, 1955., 234-237;
N. Miletić, 1982., 64 i 73-75;
Š. Bešlić, 1983., 251-285.

63. PROCESIJSKI KRST — Jedan od rjeđe korištenih reljefnih motiva krstova na stećcima nešto duže dimenzije, posebno dugačak donji uspravni krak, a redovno je predstavljen uz ljudsku figuru, bilo da ga figura drži u ruci, bilo da je postavljen pored figure,

nazvan je *procesijskim krstom*, ili *crux hastata*. Nađen je u oko dvadeset primjeraka u okolini Imotskog, Lištice i Bratunca (Ludmer), te u istočnoj Bosni. Krakovi ovih krstova se nekada završavaju kao krugovi, a ima ih i drugačijih (sl. br. 135). Takvi krstovi se nose u kršćanskim procesijama.

U Muzeju Cluny u Parizu postoje veliki procesijski krstovi čiji se krakovi završavaju u vidu ljiljana.

Lit.: Š. Bešlić, 1983., 179-180 i 187.

64. PTICA — Ptica je čest reljefni motiv stećaka. Nađena je na oko 100 spomenika u oko 200 primjeraka. Redovno je to predstava koja najviše podsjeća na sokola i goluba. U nekoliko slučajeva je to pijetao ili stilizovana ptica slična pijetlu. U najviše slučajeva je isklesana jedna samostalna ptica, u znatnom broju su predstavljene dvije afrontirane ptice na krstu ili na štitu, a postoje i čitavi nizovi ptica. Ptica je nekada na ruci, nekada na leđima ili rogovima jelena (sl. br. 136). Više puta je učesnik u lovu.

Relativno najveći broj ptica nađen je na stećcima istočne Hercegovine, zatim slijedi zapadna Hercegovina, a iza toga centralna i istočna Bosna, kao i Primorje sa zaleđem. U Srbiji nisu nađene ptice.

Među predstavama pijetlova ističe se primjerak u Hoćevlju kod Breze, koji se nalazi iznad sjedeće ljudske figure, koja se jednom rukom naslanja na štap, a drugom rukom lista knjigu.

Ptica je vremenski i teritorijalno veoma rasprostranjen motiv likovnih umjetnosti. Dosta je korišten u srednjovjekovnoj umjetnosti. Ptici vidimo na fasadama romaničkih i gotičkih crkava zapadnoevropskih zemalja, na sarkofazima i freskama. Taj motiv su koristili i islamski narodi, naročito Seldžuci. Postoji i više primjeraka na raznovrsnim spomenicima u balkanskim krajevima — na kamenoj plastici arhitektonskih spomenika Moravske škole u Srbiji (naprimjer Lazarica i Kalenić), na Radovanovom portalu u Trogiru vidimo orla kako je zgrabio janje, ili orla kako napada zeca na kapitelima klaustara Franjevačkog samostana u Dubrovniku. Ptice se nalaze i na najstarijim muslimanskim nišanima u Bosni i Hercegovini.

Ptice na stećcima se smatraju predstavama golubova ili sokolova. Golubovi u kršćanskoj simbolici predstavljaju duše umrlih ljudi, zbog čega se nalaze i na stećcima, najčešće uz reljef krsta, vjerovatno sa istim značenjem. Ali, većina ptica na stećcima vezana je za lovca, jelena i psa, zbog čega su sigurno realne predstave sokolova. Što se pijetla tiče, treba reći da je on smatran vjesnikom Kristove nauke, nalazili smo ga u srednjovjekovnim grobovima, pa je i na stećcima mogao zadržati nešto od te simbolike.

Lit.: N. Miletić, 1982., 64 i 73;
Š. Bešlić, 1983., 272-279.

65. RELJEFI STEĆAKA — Reljefi predstavljaju najizrazitiju i najvredniju umjetničku osobinu stećaka. O broju stećaka koji na svojim stranicama imaju reljefe, donedavno su postojale vrlo različite pretpostavke. Prema Ć. Truhelki, jednom od najobavještenijih istraživača starijeg perioda, na svakih trideset stećaka dolazi jedan sa reljefima, a pošto je operisao sa ukupnim brojem od 27.000 primjeraka, proizlazi da ukrašenih ima 900 primjeraka. A. Solovjev je pretpostavljalo da ukrašenih stećaka ima oko 10% ukupnog broja. Tek obavljenom sistematskom i dugogodišnjom evidencijom svih stećaka, krajem 1969. godine i naknadnom evidencijom desetak godina iza toga, bilo je moguće da dodemo do približno tačnog broja ukrašenih stećaka. Tako je ustanovljeno da u Jugoslaviji, bivšoj zajedničkoj državi, postoji ukupno 6.028 primjeraka ovih spomenika sa reljefima, što u odnosu na ukupan broj iznosi 8,7%.

Lit.: Ć. Truhelka, 1914., 230;
A. Solovjev, 1956., 17 i 27;
Š. Bešlić, 1983., 129-130.

66. ROZETA — Jedan od biljnih reljefnih motiva na stećcima je rozeta, koja se od zvijezde razlikuje po tome što joj latice nisu šiljaste nego zaobljene. Spada među najbrojnije motive stećaka uopće. Zbog miješanja sa zvijezdom, njeno brojno stanje nije sasvim sigurno ustanovljeno, ali je ima više nego 350 primjeraka. Nalazi se u svim područjima, najviše u Hercegovini, a najmanje u Crnoj Gori i u Podrinju.

Najjednostavniji i čest njen oblik je sa četiri latice, ali su česte i rozete sa 5 do 8 latica. Mnoge rozete u svojim središtima imaju tačku ili kružić, a mnoge su okružene vijencima, koji su nekada tordirani. Neke rozete su virovite. Postoje i rozete koje su u svojoj osnovi krst, zbog čega ih zovemo krst-rozetama (sl. br. 137). Znatno broj ovoga motiva je sastavljen od rozeta, trouglova, kružnica i cvjetica, pa ih nazivamo stilizovanim rozetama. Osim toga, postoje nizovi rozeta okruženih vijencima koji na taj način prave svojevrsnu borduru, najčešće friz. Neke bordure su sastavljene od različitih motiva među kojima se ponekada nalaze i rozete. Neke rozete izgledaju kao polujabuke, ali se pomnijim posmatranjem na njima ipak zapažaju urezi koji razdjeljuju latice. Nalazimo i rozete koje su na stupu – stabljici, obično u kombinaciji sa spiralama. U nekoliko primjeraka krstova vidimo rozete kao završetak njihovih krakova. Rozetu često nalazimo na štitu, gdje ima značenje heraldičke oznake.

Rozeta se smatra likovnim elementom mnogih naroda još od davnina. Mnogo je korištena u srednjovjekovnoj umjetnosti, naročito u romanici i gotici, kako zapadnoevropskih tako i naših naroda.

Postoje vrlo različita tumačenja porijekla i značenja rozete. Po nekim mišljenjima, ona je kod starih Slavena, i nekih drugih naroda, bila simbol preminulih duša, pa otuda se objašnjava dolazak rozete na grobove, jer se praznik mrtvih zvao "praznik ruža". U Italiji se praznik Duhovi naziva Domenica de rosa, a u našim krajevima postoji običaj "ružičalo". Nije isključeno da je i na nekropolama stećaka obavljan religijsko-kulturni običaj u kome je ruža bila važan element. Rozeta na stećcima, ipak, najviše djeluje kao čisti ukras.

Lit.: A. Solovjev, 1956., 45-46;

S. Zečević, 1962., 235-243;

Srpski mitološki rečnik, Beograd 1970., 254-256;

Š. Bešlić, 1983., 209-214.

67. RUKA — Reljefni motiv ruke je dosta zastupljen na stećcima. Nađeno je oko 150 primjeraka ruke, u tri vida; kao otvorena šaka, zatim kao ruka do lakta, ili blizu lakta, a onda i kao ruka do ramena, obično savijena u laktu. Najveći broj ovih

motiva nalazi se na stećcima u Bosni, pretežno u istočnijim njezinim krajevima, zatim u istočnim krajevima Hercegovine i u Primorju sa zaleđem. Najčešće se ta predstava nalazi u zajednici sa mačem, štitom sa mačem, ili sa kopljem, više puta je uz ruku isklesan luk ili buzdovan. Često je ruka u blizini polumjeseca, krsta, zvijezde (rozete), ili nekog drugog motiva. Nekada je ruka potpuno osamljena. Relativno najviše ima primjeraka ruke koja drži mač. U nekoliko slučajeva ruka drži neki drugi predmet, naprimjer štap ili klesarsko dlijeto (sl. br. 138). U dvadesetak slučajeva vidimo i oklop na ruci, a najizrazitiji takav primjerak je u okolini Nevesinja, gdje je ruka heraldički motiv na štitu.

Velik je broj slabije klesanih ruku, nezgrapnih, rustičnih. Lijepo obrađena i zanimljiva ruka je u Baštini kod Skender-Vakufa, koja drži štap, ili u Vručići kod Teslića, koja drži topuz. Postoje tri slučaja ruke koja zabada mač u ralje lava. Na pet stećaka predstavljene su po dvije ruke, jedanput su to dvije ruke koje su pružene po krovnim plohamasljemenjaka, u drugom slučaju one izlaze iz rozete. Ima primjeraka gdje te dvije ruke drže neke alatke ili druge predmete.

Motiv ruke se nalazi i na muslimanskim nišanima, zatim na starim jevrejskim kamenim nadgrobnicima, te na nešto kasnijim krstačama. Drvene ili limene ruke se stavljaju na vrhove rimokatoličkih krstača u Bosanskoj Posavini, a u nekim krajevima Srbije i Kosova na grobne zastave apliciraju platnene ruke.

Ruka je odavno poznat motiv likovnih umjetnika. Vidimo je na rimskim kamenim spomenicima, zatim na semitskim stelama, šitiitski muslimani je koriste kao uspomenu na svog osnivača Aliju.

Postoji mišljenje da ruka na stećcima označava grob ratnika, zatim da je paganski znak obraćanja suncu i bogu, da je starokršćanski gest za spasenjem, ali i da je znak društvenog ugleda i vlasti, a možda i prijetnje, odnosno spremnosti na osvetu. U svakom slučaju, ona je nadomjestak čitave ljudske figure, koju je na stećcima bilo mnogo teže isklesati nego ruku.

Lit.: D. Sergejevski, 1952., 29-30;

V. Pašvalin, 1961., 203-208, sl. 1;

Š. Bešlić, 1983., 290-296.

68. SANDUCI — Najčešće korišteni osnovni oblik stećaka je sanduk. Stećci u obliku sanduka ili tumbe imaju izgled četverostrane ležeće prizme, odnosno pravouglog paralelopipeda, ali za razliku od ploča, njihova visina je iznad 30 cm. Primjerke sa velikom visinom, koja nekada doseže pa i prelazi 200 cm, nazivamo visokim sanducima. Počesto su vertikalne stranice sanduka nešto skošene prema donjoj osnovici, koja je zbog toga nešto manja od gornje, a vrlo rijetki su slučajevi skošenja vertikalnih strana prema gornjoj osnovici. Ponekada sanduk ima neku vrstu stepenika na nekoj od svojih stranica. Slično ploči, i sanduk može biti zaobljen sa jedne ili sa obje čeonice strane, a ima i slučajeva da je s jedne strane zaobljen, a s druge da je dvostrano zatesan – na sljeme. Sanduk nekada ima oblik ravnokrakog trapeza kada ga gledamo u horizontalnoj projekciji. Ovaj oblik se javlja i u vidu pravilne četverostrane prizme, tj. u vidu kvadra. Postoje i takozvani dvojni sanduci, nadgrobnički za dva pokopana lica. Prepoznavamo ih po uzdužnoj vrpici sredinom spomenika, po srednjoj pravougaonoj gornjoj osnovici, ili po tome što je jedna polovina stećka viša a druga niža, ili po tome što imaju nejednake dužine, odnosno nejednake širine, pa i nejednake te obje dimenzije. Izvjestan, manji broj sanduka ima oblik šesterostrane ležeće prizme. Postoje i sanduci koji su samo ovlaš pritesani, kao i oni koji su amorfnii. (Sl. br. 139)

Stećci oblika sanduka su različite veličine. Najčešće su dugački od 150 do 200 cm, široki od 70 do 100 cm, a visoki od 40 do 80 cm, ali ima vrlo velikih, kao i vrlo malih sanduka.

Sanduci, sa brojnim podvrstama, najbrojniji su i najomiljeniji oblik stećaka uopće. Računajući i primjerke sa postoljima, sanduci zauzimaju oko 64% ukupnog broja ove vrste spomenika. U odnosu na ploče, oni su viši stadij u razvoju stećaka, a istovremeno su znak stabilnijih i ekonomski snažnijih društvenih odnosa.

Lit.: Š. Bešlić, 1971., 24-25;
1983., 84-88;
N. Miletić, 1982., 33-35.

69. SANDUCI SA POSTOLJIMA — Treći ležeći osnovni oblik stećaka je sanduk sa postoljem. To je pravougli paralelopiped koji je pri dnu proširen na

sve strane, zbog čega izgleda kao da stoji na ploči, ili na drugom sanduku. Nekada je taj ispust, postolje, odnosno stopa, zaista napravljena od posebnog komada kamena, pa se može reći da se spomenik sastoji od dva dijela i, za razliku od sanduka sa postoljem, ovoga zovemo sanduk na postolju. Postoje i sanduci sa dva, pa i sa tri postolja, koji djeluju vrlo impozantno. I kod ove vrste osnovnog oblika, vertikalne strane su više puta skošene prema dolje, a koji put i prema gornjoj osnovici. Nađeni su i sanduci koji su imali stepenik s jedne čeonice ili s jedne bočnice strane. Kao i obični sanduk, i ovaj je nekada takozvani dvojni nadgrobnički, kada, naprimjer, ima srednjicu na gornjoj pravougaonoj osnovici, ili kada je klesan tako da ima jednu polovinu višu a drugu nižu, ili dvije polovine nejednakih dužina, pa čak i tako da su im polovine nejednake i po dužini i po visini. Ovaj oblik se javlja i u vidu šesterostrane prizme (sa postoljem i na postolju). Nisu ustanovljeni ovi spomenici kombinovani sa krstačama, a niti njihovi amorfnii oblici. (Sl. br. 140)

I ovaj oblik, kao i običan sanduk, ima svoje različite veličine. Nije bilo moguće ustanoviti koliko ukupno ima stećaka ovoga oblika. Izgleda da ih ima koliko i običnih sanduka. Zajedno sa običnim sanducima, ovaj oblik je daleko najbrojnije zastupljen, posebno u istočnim krajevima Hercegovine i Bosne – oni sačinjavaju oko 64% ukupnog broja stećaka uopće. Kao i obični sanduci, oni su znak relativno boljeg društveno-političkog i ekonomskog stanja.

Lit.: Š. Bešlić, 1971., 25;
1983., 89-93.

70. SCENE — Scenama se smatraju reljefne predstave stećaka u kojima se nalaze dvije ili više figura, ljudi, životinja, ili udruženih jednih i drugih figura, u raznim životnim situacijama, koje bi se mogle podijeliti u pet osnovnih vrsta: konjanik, kolo, lov, turnir i ostale scene. Kao grupna kategorija, scena je veoma dobro zastupljena. Broj oko 550 primjeraka, u kome broju su dominantne scene lova (oko 33 %), dok je najmanje turnirskih predstava. Neke od ovih vrsta imaju i svoje podvrste. Ovi motivi su vrlo široko ali neravnomjerno rasprostranjeni. Najviše

ih ima u istočnoj Hercegovini, dosta ih ima i u primorskim krajevima, a najmanje u istočnoj Bosni i Srbiji. Likovna obrada je vrlo neujednačena. Najviše je slabo komponovanih i klesarski urađenih primjeraka, ali postoji i znatan broj likovno vrijednih djela.

Većina ovih motiva ima svoju daleku prošlost, ali o njihovom porijeklu i značenju ne znamo mnogo. Malobrojni istraživači ih uglavnom tumače ili kao izraz kasnosrednjovjekovnih prilika u kojima privilegovana društvena klasa sadržaj svoga života nalazi u viteškim igrama i razonodi, ili tim scenama pridaju kršćansko-ikonografsko značenje, prvenstveno u okviru posmrtnog kulta. Izgleda, ipak, da ove predstave na stećcima pretežno više ilustruju viteški duh i ratničke navike naših bosansko-hercegovačkih predaka, nego što imaju duboko religijsko-simboličko značenje. Na naše stećke, one su mogle doći prvenstveno po ugledanju na laičku kasnogotičku zapadnoevropsku ikonografiju.

Lit.: D. Vidović, 1954.a, 276-278 i dalje;
S. Radojčić, 1961., 4-5 i 14;
Š. Bešlić, 1983., 314-357
i tamo navedena literatura.

71. SIMBOLI CIPELARA — Reljefni motiv cipele nađen je na tri nadgrobne ploče u Zadru (nije isključen da se u ovome slučaju radi o nadgrobnicima koji bi mogli biti ne samo s kraja vremenskog perioda stećaka nego, možda, i iz XII v.). Tu su predstavljena tri para cipela, s tim što svaki par ima jednu cipelu u horizontalnoj a drugu u kosoj projekciji i što se na jednoj cipeli svakog para ističe nekakav jezičac. Sličnu predstavu cipele našao sam i na jednoj nadgrobnoj ploči uz crkvu sv. Jelene u Kastavu kod Rijeke. Pretpostavljam da i na nadgrobnim pločama nekih drugih primorskih naselja ima takvih reljefnih motiva. (Sl. br. 141)

Sasvim je sigurno da se u ovim slučajevima radi o simbolu cipelarskog zanata, odnosno da su ovi motivi klesani na nadgrobnicima ljudi koji su u svojim sredinama bili poznati i cijenjeni kao dobri majstori — cipelari.

Lit.: Š. Bešlić, 1974.a, 64, sl. 7;
1983., 243.

72. SIMBOLI KLESARA — Reljefne motive čekića, dljeteta, uglomjera, šestara i viska na stećcima smatramo simbolima klesarskog zanata. Nađeno ih je ukupno 12 primjeraka, od čega najviše predstava čekića — šest primjeraka, koji se nalaze na stećcima u Popovom polju i u okolini Glamoča, Duvna, Kiseljaka i Foče. Da se baš radi o klesarskoj alatci, jasno govori primjerak u Papratnom kod Foče, gdje su predstavljene dvije ruke od kojih desna drži čekić a lijeva dljeteto. Vjerovatno se neka od predstava čekića odnosi na takozvani nazubljeni čekić, kakav su klesari upotrebljavali. U Papratnom su isklesana dva dljeteta, od kojih je jedno u ruci majstora. Na stećcima su nađene i dvije predstave uglomjera, jedna u okolini Kupresa, a druga u okolini Cavtata. Također su nađene i dvije predstave šestara, obje u okolini Kupresa. Uz jedan od tih šestara nalazi se i predstava viska. (Sl. br. 142)

Neki od ovih simbola viđeni su na nadgrobnim spomenicima u zapadnoevropskim zemljama, kao i u našoj zemlji, naprimjer čekić i visak na starokršćanskim sarkofazima u Aliscampu u Arlesu, ili čekić na nadgrobnoj ploči u Škripu na Braču.

Nema sumnje da su svi ovdje navedeni reljefni motivi stećaka predstave klesarskog alata, čime su se majstori stećaka željeli ovjekovječiti.

Lit.: C. Fisković, 1961., 159;
V. Palavestra, 1981., 138-139;
Š. Bešlić, 1983., 242;
1954., sl. 62.

73. SIMBOLI KOVAČA — Na stećcima smo našli četiri reljefna motiva nakovnja sa čekićem. Jedan od njih je u Osovi kod Rogatice, drugi u Zalomu kod Nevesinja, treći u Jošanici kod Foče, a četvrti u Marini kod Trogira. Sve su to sasvim realni prikazi uobičajenih oblika nakovnja i čekića koji odozgor dodiruje nakovanj. Primjerak u Jošanici je na nadgrobniku u obliku muslimanskog nišana iz XV ili početka XVI vijeka. Nakovanj u Osovi je u svom donjem dijelu ukrašen motivima spiralnih zavoja. (Sl. br. 143)

Motiv nakovnja sa čekićem našao sam na jednom starofrancuskom gotičkom nadgrobnom spomeniku u obliku krstače u Muzeju sv. Augustina u Tuluzu.

Napominjem da su se neki majstori stećaka zvali kovačima, kao naprimjer Grubač, jedan od najboljih klesara stećaka u okolini Stoca, iz druge polovine XV vijeka, koji se u natpisima potpisuje kao KOVAČ GRUBAČ. Vjerovatno su se neki od klesara stećaka bavili i kovačkim poslovima, pa su znali da otkuju sebi alatke, da kale dlijeta, itd. Možda predstave nakovnja sa čekićem simboliziraju neke majstore stećaka, ali je vjerovatnije da se u ovim slučajevima radi o kovačima u pravom smislu riječi, odnosno da su to znamenja majstora – kovača, čiji je zanat bio cijenjen kao i klesarski.

Lit.: V. Čurčić, 1944., sl. 117;
C. Fisković, 1973., nap. br. 203;
Š. Bešlagić, 1983., 242-243.

74. SIMBOLI SVEŠTENIKA — Na stećcima su ustanovljene 44 reljefne predstave štapova, zatim 13 čaša i 3 knjige, za koje smatramo da su atributi svešteničkog zvanja. Štapovi se uglavnom javljaju kao samostalni motivi, neki od njih su u ruci (bez figure). Najviše štapova je nađeno na stećcima u istočnim krajevima Bosne i Hercegovine, malo ih je u centralnoj i zapadnoj Bosni, zapadnoj Hercegovini i Imotskoj krajini, a nema ih u primorskim područjima, Srbiji i Crnoj Gori. Postoji više vrsta držaka ovih štapova – vodoravni, povijeni, polumjesečasti, trokraki, spiralni i drugačiji. Neki štapovi su tordirani (sl. br. 144). Od tri predstave knjiga, dvije se nalaze u Bosni a jedna u Dalmaciji. Jednu knjigu, u Bosni, drži stojeća muška figura, a drugu otvorenu knjigu rukom dodiruje sjedeća muška figura. Od trinaest reljefa čaša, njih dvanaest je u Bosni i Hercegovini, a jedna u Dalmaciji.

Povodom nalaza štapa na stećku *gosta* Milutina kod Foče, neki naučni radnici su ovaj motiv pripisivali velikodostojnicima heretičke Crkve bosanske, a povodom nalaza štapa na stećku *krstjanina* Ostoje u okolini Srebrenice, kao i nalaza brojnih štapova na stećcima koji se ne mogu pripisivati hereticima, došlo se do uvjerenja da oni simboliziraju svešteničko zvanje uopće, ali za to nemamo sasvim sigurnih dokaza. Knjiga na stećcima smatra se predstavom evanđelja koje je, također, simbol

svešteničkog poziva. Ovo tim prije što na stećku u Hočevlju kod Breze sjedeća muška figura drži i štap, te što stojeća muška figura u Humskom kod Foče, koja je portret gosta Milutina, u jednoj ruci drži knjigu a u drugoj štap. Po tome što se u nekoliko slučajeva motiv čaše na stećcima nalazi zajedno sa motivima knjige i štapa, te što su u nekim krajevima čaše nađene na nadgrobnicima sveštenika, smatra se da i čaša (pehar, kalež) atribuiraju svešteničko zvanje.

Svešteničko zvanje je u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini bilo veoma cijenjeno, pa ima opravdanje što se na stećcima pojavljuju štapovi, knjige i čaše, kao simboli toga zvanja.

Lit.: A. Solovjev, 1948., 91-92, T. I, sl. 2;
I. Rendeo, 1943., 61-68;
S. Radojčić, 1961., 10-11;
Š. Bešlagić, 1983., 243-251.

75. SIMBOLI ZANIMANJA — Među reljefnim motivima stećaka postoje i takvi koji obilježavaju zanimanja i pripadnost određenom društvenom sloju pokopanih lica. Pretežno su to realne predstave oruđa i alatki kojima su se najviše služili ljudi, ali i predstave predmeta kao simbola zanimanja ili zvanja. Tako se tu pojavljuju znakovi zemljoradnika – plug, motika, srp, kosir i škare, zatim predstave alatki kojima su se služili klesari – čekić, dlijeto, uglomjer, šestar i visak, reljef nakovnja sa čekićem predstavlja kovača, reljef para cipela je oznaka cipelarskog zanata, a reljefi štapova, knjiga i čaša mislimo da nam kazuju kako se u tim slučajevima radi o sveštenim licima.

Ova vrsta reljefa nije tako brojna, ustanovljeno je u svemu oko 115 primjeraka. Znakovi poljoprivrednih zanimanja i cipelarskog zanata, uglavnom su svojstvo primorskih stećaka i stećaka u krajevima istočne Bosne. Među ovim reljefima brojno dominiraju predstave štapova, sa svojim brojnim varijantama, tako da one, zajedno sa ostalim simbolima svešteničkog zvanja, zauzimaju skoro 50% ukupnog broja svih motiva ove grupne kategorije.

Većinu vrsta ovih reljefnih motiva nalazimo na srednjovjekovnim i kasnijim nadgrobnim spomeni-

cima i freskama u našoj zemlji, kao i u susjednim zemljama, odakle su klesari stećaka mogli biti inspirisani. Na stećcima, oni su oznake i simboli ondašnjih cijenjenih zanimanja.

Lit.: I. Rendeo, 1943., 61-88;
A. Solovjev, 1948., 91-92;
Š. Bešlić, 1975.b, 191-192, 184 i 194;
1983., 239-251.

76. SIMBOLI ZEMLJORADNIKA — Simboli zemljoradničkog zanimanja javljaju se oko 40 puta, u vidu motike, kosira, srpa, pluga i škara. Motike su trouglastog oblika, sa vratom i prošupljenom glavom, bez držala, a nadene su u 16 primjeraka na tanjim pločama u Dalmaciji, koje su iz vremenskog perioda stećaka, a možda i prelaze u XVII vijek. Motiv je obično samostalan, ali se javlja i u zajednici sa nekim drugim oruđem. Mislim da ovaj motiv obilježava grobove uglednijih zemljoradnika u primorskim, prvenstveno vinogradarskim krajevima. Kosir je nađen na 14 stećaka, također u Dalmaciji. Sastoji se od drške i lučno povijenog željeznog sječiva. Slična alatka je srp, čiju predstavu u svega pet primjeraka susrećemo u istočnim krajevima Bosne. Stari Srbi su vjerovali da srp ima moć zaštite ljudi od demona. Kosir i srp su važna i neophodna poljoprivredna oruđa koja se i danas koriste. Na nadgrobnicima, oni osiguravaju uspomenu na dobre i ugledne poljoprivrednike. U jednom slučaju to je heraldička oznaka na štitu. (Sl. br. 145)

Svi ovi motivi su stavljeni na nadgrobne da bi upozorili i sačuvali uspomenu na ljude koji su se u svoje kraju isticali kao dobri i ugledni poljoprivrednici.

Lit.: C. Fisković, 1961., 147-148;
Srpski mitološki rečnik, Beograd, 1970., 274-275;
Š. Bešlić, 1983., 240-242.

77. SISTEMATIZACIJA RELJEFNIH MOTIVA STEĆAKA — Vrlo je malen broj istraživača stećaka koji su se bavili pitanjima repertoara i klasifikacije reljefnih motiva. Neki pokušaji stvaranja lista reljefnih motiva nisu bili adekvatni, najviše zbog toga što su stećci bili poznati samo parcijalno. Ozbiljnije pokušaje sistematizacije reljefa vidimo kod

N. Miletića i M. Wenzela. Sistematizacija M. Wenzela je donedavno, dobrim dijelom, zadovoljavala, ali ni ona nije bila zasnovana na potpunom poznavanju čitavog fonda ukrašenih stećaka. Rezultati potpune evidencije svih stećaka u Jugoslaviji, bivšoj zajedničkoj državi, a u tom okviru i onih sa reljefima, omogućili su da dodamo do kompletne i maksimalno adekvatne sistematizacije, koju je predložio Š. Bešlić 1983. godine. Tu sistematizaciju sačinjava jedanaest grupnih kategorija reljefnih motiva, i to: bordure, astralni motivi, krstovi, biljni motivi, oružje, simboli zanimanja, predstave životinja, predstave ljudi, scene, arhitektonski motivi i ostali motivi. Sve ove kategorije imaju svoje brojne osnovne motive i brojne varijante tih osnovnih motiva.

Lit.: M. Wenzel, 1965.;
N. Miletić, 1974., 301; 1982., 37;
Š. Bešlić, 1983., 136-139.

78. SJEKIRICA — Sjekirica, odnosno bojna sjekirica, spada u udarno oružje konjice za manja odstojanja. Upotrebljavana je uglavnom protiv pancir-košulje. Naziva se i baltom. Na stećke je došla u doba Turaka, kao i buzdovan. Nadeno je u svemu nešto više od desetak primjeraka ovoga reljefnog motiva, i to više u Bosni nego u Hercegovini. U ostalim područjima stećaka, nisu pronađene sjekirice. Sve sjekirice na stećcima su približno istoga oblika i manjih dimenzija (sl. br. 146). Uglavnom su to samostalni motivi, samo u jednom slučaju sjekiricu drži ruka do ramena, te u jednom ona lebdi iznad glave muške figure.

Kult sjekirice je poznat još od neolita. Svi mediteranski i indoevropski narodi su je smatrali svetim predmetom. Bila je poznata i kod starih Slavena. Stari Srbi su vjerovali da sjekira može da posluži kao sredstvo protiv zlih demona. Ima mišljenja da sjekira na stećcima posjeduje magičnu moć, tj. da, kao i prehistorijski epotropain, odvraća zlo od ljudi i njihovih kuća.

Mislim da ovaj motiv na stećcima, slično buzdovanu, pripada čovjeku koji se naročito isticao u borbi tim oružjem.

Lit.: D. Sergejevski, 1952., 29;
Srpski mitološki rečnik, Beograd 1970., 266-267;
Š. Bešlić, 1983., 237-238.

79. SLJEMENJACI — Četvrti ležeći osnovni oblik stećaka je sljemenjak. On je oblika peterostrane prizme. To je sanduk kod koga gornja strana nije vodoravna, nego se pretvorila u dvije kose, nalik na krov kuće na dvije vode. Prema tome, njegove čeonice strane nisu pravougaonice nego peterougaonice. Neki istraživači stećaka ovaj oblik nazivaju sarkofagom, zbog toga što je na prvi pogled sličan rimskom sarkofagu. Ponekada su krovne plohe sljemenjaka nešto izbočene, a ponekada nešto izdubljene. Krov je nekada visok i strm, a nekada je nizak. Postoji rijetka varijanta sljemenjaka sa četiri krovne plohe (dvije u obliku ravnokrakog trapeza, a dvije u obliku trougla), a još rjeđe sa četiri krovne plohe po dužini, tako da takvi sljemenjaci dočaravaju oblik sedmerostrane prizme. Kod znatnog broja primjeraka krovne plohe nešto prelaze vertikalne plohe, spomenika, tako da doživljavamo krov sa strehama, okapnicama. (Sl. br. 147)

Veličina sljemenjaka je vrlo različita, naročito varira njihova visina. Hercegovina je poznata po visokim, a centralna i sjeveroistočna Bosna po svojim niskim sljemenjacima. Kao i kod sanduka, mnogi sljemenjaci su prema dnu skošeni, i to kako sa bočnih tako i sa čeonih strana. I kod ove vrste osnovnih oblika postoje takozvani dvojni spomenici, odnosno nadgrobnici za dvoje sahranjenih lica – njihove polovine su ili nejednakih visina, ili nejednakih dužina, a mogu biti nejednakih i visina i dužina, a postoje i dvojni koji se sastoje od jedne polovine u obliku sljemenjaka i druge u obliku sanduka. Nađeno je i nekoliko primjeraka dvojnih spomenika koji se sastoje od dva jednaka spojena – homogena – sljemenjaka.

Ovaj oblik je relativno najpažljivije klesan. Zauzima oko 9% ukupnog broja stećaka uopće.

Oblik sljemenjaka je izraz težnje da nadgrobnik izgleda kao kuća ili kao crkva. Otuda u južnijim krajevima pojava sljemenjaka sa arkadama, koje podsjećaju na primorsku kuću, a na sjeveru sljemenjaka sa krovom od šindre, što podsjeća na bosansku drvenu planinsku kuću.

Lit.: Š. Bešlić, 1971., 26;
N. Miletić, 1982., 34-35;
Š. Bešlić, 1983., 93-98.

80. SLJEMENJACI SA POSTOLJIMA — Peti osnovni oblik ležećih stećaka je sljemenjak sa postoljem. Većina tih spomenika imaju svoja postolja koja su nekada klesana od istoga komada kamena (homogena), a nekada su ona od drugog komada kamena i predstavljaju drugi dio spomenika (takve zovemo sljemenjacima na postoljima). Zbog toga što su sljemenjaci redovno veliki i teški, ova postolja imaju i svrhu da spomenici budu stabilniji u svom položaju na zemlji. Koji put ovi spomenici imaju po dva pa i po tri postolja. I ovaj oblik ima više svojih podvrsta. Tako mu krov može biti na dvije, zatim na tri, kao i na četiri vode po dužini. Te krovne plohe su nekada nešto izbočene ili nešto izdubljene. Vertikalne plohe ovoga spomenika su više puta prema dolje nešto skošene. Postoje i takozvani dvojni sljemenjaci sa postoljima, kao i oni koji su kombinovani sa sanducima. Nije nađen nijedan primjerak kombinovanja sljemenjaka sa krstačom, a nema ni amorfnih sljemenjaka sa postoljima. (Sl. br. 148)

Ovaj osnovni oblik je bio najviše cijenjen i zahtijevao je angažovanje najvještijih klesara. Ima ga u raznim veličinama. Jedan od najvećih se nalazi na Pavlovcu kod Sarajeva, koji teži više od 30 tona.

Zajedno sa sljemenjacima bez postolja, ovaj oblik zauzima oko 9% ukupnog broja stećaka. Relativno najviše spomenika ovoga oblika ima u Hercegovini. Ti hercegovački su redovno visoki. Svojim izgledom ovaj oblik najviše podsjeća na kuću, a u Bosni su nađeni stećci čije su krovne plohe isklesane kao da se radi o pokrovu od šindre, a vertikalne strane prikazane kao da su od brvana.

Lit.: Š. Bešlić, 1971., 26-27;
1983., 98-102.

81. SPIRALA — Spirala na stećcima je umjetnička stilizacija loze kao dijela i izdanka biljke. Ovaj reljefni motiv se javlja u pet vidova: kao jednostavna spirala, zatim kao S spirala, potom kao dvojna, onda kao kombinovana sa krstom, te kao kombinovana sa grozdem. Nađeno ih je oko 180 primjeraka. Najviše ih ima u nekim krajevima istočne Bosne – oko Olova, Kladnja, Vlasenice, Zvornika i Lopara, zatim u nekim krajevima centralne Bosne, pretežno oko Kalinovika, onda u Imotskoj krajini i u srbijanskom dijelu donjeg

Podrinja. Spirale se rijetko javljaju u Hercegovini, a u zapadnoj Bosni, Dalmaciji i u Crnoj Gori ih uopće nema. Brojno dominiraju dvojne ili dvostruke spirale, a najmanje je S spirala. Jednostavna ili obična i S spirala nemaju svojih stabljika, osim u iznimnim slučajevima, o njima obično ne više grozdovi, a javljaju se pojedinačno kao i u grupama. Dvije simetrično postavljene obične spirale, sa stabljikom između njih, nazivamo dvojom ili dvostrukom spiralom. U nekim slučajevima umjesto običnih stoje S spirale. Njihova stabljika je u svom gornjem završnom dijelu različito oblikovana – peroliko, kao trolist ili ljiljan, kao rozeta, krug i kružni vjenčić. Postoje varijante sa dva, pa i tri para simetričnih spirala vezanih za stabljiku. Ima slučajeva da stabljika dvostruke spirale stoji na svom različito oblikovanom postolju. Izvjestan broj dvostrukih spirala je kombinovan sa krstom na taj način što se stabljika u svom gornjem dijelu pretvara u krst čiji se krakovi različito završavaju – kao krugovi, kružni vijenci, ili kao rozete, pa i drugačije. Kod kombinovanih spirala sa grozdovima, grozdovi obično vise o spiralama, ponekad po dva grozda, a u nekim slučajevima vidimo grozdove i na posebnim izdancima stabljike. (Sl. br. 149)

Spirala je vremenski i teritorijalno veoma raširen likovni motiv. Poznata je kao pradačni simbol smrti i uskrsnuća. Ovaj paganski motiv je dosta korišten i u kršćanstvu. Kombinovan sa krstom i sa grozdovima, ovaj motiv je kršćanski simbol povezanosti kršćana sa Kristom. Na stećcima, spirala često djeluje kao pravi ukras.

Lit.: M. Wenzel, 1962., 92-93;
N. Miletić, 1982., 58-59;
Š. Bešlić, 1983., 200-207.

82. STABLO — Ovaj reljefni motiv stećaka najčešće izgleda kao vertikalno stablo od kojeg se na jednu i drugu stranu koso-gore odvajaju po dvije ili više grana koje su nekada spiralno povijene. Nekada je to biljka sa svojim izdancima ili listovima, koji se više puta spiralno povijaju. Neka stabla su krošnjasta, pa čak i sa plodovima, ili cvjetovima, a na nekim biljkama se vide listići i cvjetići. Neki primjerci nemaju svoga debla, odnosno svoje stabljike. Ponegdje se grane, izdanci ili listovi zmijoliko

povijaju. Neke biljne stilizacije su veoma slične ljiljanima, neke podsjećaju na ljudsku predstavu, a neke na predstavu krsta. Postoje i primjerci čistih naturalističkih predstava drveća. A ima i sasvim neobičnih i jedinstvenih stilizacija. (Sl. br. 150)

Evidentirano je oko 100 primjeraka ovoga reljefnog motiva. Relativno najviše ga ima u okolini Bratunca, Srebrenice, Vlasenice i Kladnja, zatim u okolini Kalinovika i Trnova, oko Kupresa, Duvna i Livna, te u Imotskoj krajini. U Hercegovini je stablo zastupljeno u okolini Nevesinja. U ostalim područjima, ovaj motiv je rijetka pojava, a u Srbiji, Crnoj Gori i u Primorju ga uopće nema. Stabla u zapadnoj Bosni i u okolini Imotskog veoma slične stilizacijama ljiljana. Na sljemenjaku iz Donje Zgošće (sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu) nalazi se nekoliko predstava stabala sa krošnjama, listovima i cvjetovima, čak i sa pricama na granama.

Stablo je čest motiv kršćanske likovne umjetnosti. Smatra se simbolom vječnog života. Često se javlja na sakralnim, posebno na nadgrobnim spomenicima. Na stećke je ovaj motiv mogao doći ugledanjem na romaničku i gotičku kamenu plastiku, ali je i bujna bosanska vegetacija bila od utjecaja na inspiraciju klesara.

Lit.: Č. Truhelka, 1931., 30;
V. Đurić, 1970., 469;
Š. Bešlić, 1983., 196-200.

83. STILIZOVANI KRST — Jedan od reljefnih motiva krstova na stećcima nazvan je stilizovanim krstom. On ima nekoliko svojih vrsta. Najizrazitiji su takozvani krst-rozete, rascvjetali krstovi i krstovi kombinovani sa spiralama i grozdovima. Kod krst-rozeta su krakovi krsta na krajevima povijeni na obje strane i tako spojeni stvaraju osam, u krug povijenih lukova. Ponekada su takvi motivi ukrašeni pupoljcima s vanjske ili s unutarnje strane u međuprostorima krakova (okolina Stoca, Nevesinja, Ljubinja i Čapljine). U nekim slučajevima je krst predstavljen četverokrakom rozetom (zvijezdom), u njegovim međuprostorima su cvjetići od po tri spojena rombića, a sve je to okruženo vijencem od cik-cak motiva (okolina Stoca), koje je klesao kovač Grubač (sl. br. 151). U rascvjetale ili razlistale

krstove ubrojane su stilizacije kod kojih se krakovi krstova najprije spiralno povijaju, a potom formiraju raznovrsne cvjetove različitog izgleda, pretežno u vidu ljiljana. Takvi motivi se često klešu na stupovima koji su, zapravo, produženje uspravnog kraka krsta, koji su ponekada na postoljima u vidu rozete ili stilizovanog akantusa. Rasvjetali krstovi imaju i druge svoje varijante. Nalazimo ih uglavnom u okolini Stoca i na Blidinju. Treća vrsta stilizovanog krsta obično se sastoji od dvostruke spirale čije je stablo formirano kao krst čija se gornja tri kraka najčešće završavaju kao krugovi ili kao kružni vijenci, a ponekada i kao rozete ili još drugačije. Neki primjerci imaju grozdove koji vise o spiralama, ili su vezani za stablo, ali postoje i još neke varijante ovoga motiva. Nalazi se najviše u okolini Olova i Stoca.

Stilizovanih krstova u svemu je evidentirano nešto preko pedeset primjeraka.

Brojne su analogije ovim krstovima u srednjovjekovnoj likovnoj umjetnosti zapadnoevropskih zemalja, kao i na balkanskim prostorima. Tako, naprimjer, krst-rozete vidimo na sarkofazima nadbiskupa Ivana Ravenjanina i priora Petra pred crkvom sv. Dujma u Splitu, zatim na parapetnoj ploči ikonostasa crkve sv. Dimitrije u Pečkoj patrijaršiji, onda na živopisima Bogorodičine crkve u Studenici, crkava u Žiči, Dečanima, itd.

Za rascvjetale krstove je rečeno da su to stari kršćanski simboli raspeća i vaskrsenja, koji vode svoje porijeklo iz rane kršćanske skulpturalne umjetnosti istočnog svijeta, ali su rasprostranjeni i na Zapadu u toku čitavog Srednjeg vijeka.

Lit.: M. Wenzel, 1962.b, 39-49;
J. Maksimović, 1971., 11-15, 103 i 109;
Š. Bešlić, 1983., 183-185.

84. STILIZOVANA ROZETA — Rozeta je jedna od nekoliko najpopularnijih reljefnih motiva stećaka, a ako se uzme zajedno sa zvijezdom, od koje se često ne može ni razlikovati, onda je daleko najbrojniji motiv stećaka. Među njima je dosta velik broj onih koje su nastale unošenjem raznih detalja, okruživanjem vijencima, udruživanjem sa nekim drugim geometrijskim i biljnim motivima, kao naprimjer

sa rombovima, lukovima i kružnicama, a nekada i drugačijim udruživanjem i spajanjem. Izgleda da su se neki majstori stećaka u tome naročito izvivljavali. Tako majstor Grubač ima svoje omiljene stilizovane rozete koje lako prepoznamo u Boljunima i Oplićima. Najizrazitije, najljepše i najbrojnije zastupljene stilizovane rozete (odnosno zvijezde) mogu se vidjeti na inače najukrašenijem stećku u obliku sljemenjaka iz Donje Zgošće, koji se sada nalazi u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu. (Sl. br. 152)

Stilizovane rozete na stećcima uglavnom djeluju i imaju značenje dekoracija.

Lit.: Š. Bešlić, 1967., 46-51, sl. 55 i 56;
N. Miletić, 1982., 59;
Š. Bešlić, 1983., 158-171 i 209-214.

85. STUPOVI — Stojeći stećci su najviše klesani u obliku stupova. Najčešće su to četverostrane uspravne prizme sa pravougaonom osnovicom, tj. u obliku uspravno stojećeg pravouglog paralelopipeda. Ponekada je osnovica kvadrat, što znači da stup ima oblik uspravnog kvadra. Ovaj oblik je veoma sličan vremenski najstarijim muslimanskim nišanima bez turbana, koji su i bili od izvjesnog utjecaja da se stećci pojavljuju u obliku stupova. Stupovi nisu ništa drugo nego uspravno stojeće ploče ili sanduci. Da bi oni čvrsto stajali, moraju se dijelom ukopati ili usaditi u zemlju, pa otuda u Srbiji za njih najčešće susrećemo ime *usadenik*. Mnoge podvrste ovog osnovnog oblika su ovisne od izgleda gornjeg završnog dijela spomenika. Tako se neki stupovi završavaju ravnom površinom, neki kao krov na dvije ili na tri vode. Ima stupova koji se završavaju izbočeno, zaobljeno, bačvast, kao i onih koji su u tome dijelu lučno udubljeni, ulegnuti. Postoje i još neke, malobrojne, varijante gornjeg završetka stupova. Priličan broj uspravnih ploča isklesane su tako da se od dna prema gore postepeno šire. I takve ploče imaju vrlo različite završetke. U nekim slučajevima se stupovi u obliku kvadra završavaju kao četverostrana piramida, koja ponekad ima kuglu na svom završetku (sl. br. 153). Ustanovljeni su i dosta rijetki primjerci stupova koji izgledaju kao uspravno stojeći sljemenjaci. Evidentirano je dosta amorfnih ili samo ovlaš klesanih uspravnih nadgrobnika koji su najbližnji stupovima.

Prema obavljenoj evidenciji, vidi se da broj stećaka u obliku stupova iznosi oko 3.000 primjeraka, što je oko 4% ukupnog broja stećaka. Relativno najviše stupova ima u istočnoj Bosni i u Srbiji, a najmanje u Hercegovini, zapadnoj Bosni i u Hrvatskoj. Smatra se da su stećci uglavnom pojava druge polovine XV i čitavog XVI vijeka.

Lit.: N. Miletić, 1982., 35-36;
Š. Bešlić, 1971., 28-29;
1983., 103-105.

86. SVASTIKA — Kukasti krst, koji se često zove *svastika*, a u literaturi i *crux gammata*, također je jedan od reljefnih motiva stećaka. Sastoji se od dviju prelomljenih, ili dobro povijenih linija u vidu latinskog slova Z i S, a nekada i u vidu S spirale. Iako se javlja u svega četrdesetak primjeraka, ovaj motiv je geografski široko rasprostranjen. Relativno najviše ga ima u Imotskoj krajini, a potom u okolini Kalinovika. Nije nađen u okolini Kupresa, Olova, Ljubuškog, Stoca, Nevesinja i Bileće.

Svastika je poznati prethistorijski simbol. U Indiji je ona "simbol sunca i vatre, te životne snage koja iz njih izvire", a u zapadnoevropskim zemljama je korištena kao vrlo rasprostranjen amulet različitog značenja. Postoji mišljenje da taj motiv simbolizira donosioca sreće i čuvara od zla, zatim da je prastari simbol vječnog života i da je na stećke došao preko bogumila. (Sl. br. 154)

Lit.: A. Solovjev, 1948., 40;
Š. Bešlić, 1983., 185-186.

87. ŠINDRA — Pokrov kuće drvenim dasčicama, naziva se pokrov šindrom ili klisom. Reljefni motivi šindre nađeni su na 10 stećaka u 19 primjeraka. U istočnoj Bosni je nađeno osam sljemenjaka na čijim je dvoslivnim krovnim površinama bila šindra, jedan sljemenjak je ustanovljen u centralnoj Bosni, a deseti primjerak je u Cisti kod Imotskog. Ovaj motiv se obično sastoji od niza istostraničnih ili isto-kračnih trouglova postavljenih po dužini krovne plohe, koja je uokvirena tordiranim užetom. U Cisti je taj motiv nešto drugačiji i podsjeća na krov od takozvanog biber-crijepa, kakav se može vidjeti na

srednjovjekovnim sarkofazima u Italiji. U jednom slučaju nisu takvi nizovi dasčica, nego su daske svojom dužinom postavljene po dužini krovne plohe, a međusobno su užlijebljene ("šašavci"). Na jednom sljemenjaku istočne Bosne šindra nije niz trouglova nego četverouglova (sl. br. 155). Najzanimljiviji reljef ove vrste nalazi se na poznatom sljemenjaku iz Donje Zgošće. Tu se vide četiri kule sa krovovima na četiri vode, na kojima su nizovi dasčica u obliku peterougona (što se približava motivu u Cisti), dok kod pete kule, ti nizovi nisu popriječeni nego su okrenuti niz krov.

Sasvim je sigurno da ovi reljefni motivi u Bosni dočaravaju daščani pokrov srednjovjekovne bosanske kuće.

Lit.: M. Wenzel, 1965., T. XII, sl. 9 i T. LXXXV, sl. 13;
Š. Bešlić, 1967., 46-47, sl. 54;
1983., 372-373.

88. ŠTIT — Na stećcima se reljef štita pojavljuje u nekoliko oblika. Najčešće je pravougaonog oblika, ali više puta sa gornjom kraćom stranicom koja je kosa ili nešto uvijena i urezana za proturanje koplja, poznat pod imenom "tarče". Znatan broj štitova je srcolikog oblika, rijetki primjerci su trouglasti, a iznimno su okruglasti. Neki srcoliki su blago zašiljeni, a postoje i primjerci koji su u donjem dijelu samo zaobljeni. Uglovi četverouglastih štitova su obično otupljeni, pa i blago zaobljeni, zbog čega se neki od takvih približavaju elipsastom izgledu. Kod nekih štitova su rubovi ojačani ili ukrašeni uskim tordiranim vrpčama ili vrpčama od kosih paralelica. Na štitovima često nalazimo isklesane prečke, rozete, polumjesece, kružnice, a ponekada i druge motive, kao što su ljiljani, životinjske predstave ili siluete utvrđenih gradova, koji su tu došli uglavnom kao heraldičke oznake, tako da takvi štitovi imaju karakter neke vrste grbova (sl. br. 156). Najveći broj štitova su samostalni motivi na stećcima, ali postoje i primjerci uz ljudske figure, uz predstavu ruke, često su u ruci konjanika, kao učesnika u lovu ili turniru.

Samostalnih motiva štitova najviše je nađeno u istočnoj Hercegovini, a onda u okolini Šibenika, malo ih ima u centralnoj Bosni, Srbiji i Crnoj Gori, a skoro da ih uopće nema u istočnoj Bosni.

Štitove su poznavali i koristili stari Slaveni. Njihovi štitovi su, prema G. Škrivaniću, bili bademovog ili okruglastog oblika, od XII v. u Srbiji i u Bosni su upotrebljavani sroliki i trouglasti oblici. Od XIV v. srpska konjica upotrebljava skoro isključivo okruglaste štitove, dok se u bosanskoj konjici upotrebljavaju trouglasti i sroliki, a u bosanskoj pješadiji pravougaoni. U XIV v. spominju se štitovi "po slavenskom načinu" i bosanski štitovi – "scutus bosniensis".

Štit je bitan element grbova u zapadnoevropskoj heraldici. Na stećcima obični štitovi atribuiraju ličnosti koje su se isticale u vojnim akcijama, a oni sa heraldičkim oznakama pripadaju muškim članovima feudalnih porodica, kao neka vrsta grbova ili polugrbova.

Lit.: P. Andelić, 1964., 166-169;
G. Škrivanić, 1957., 186-194;
M. Wenzel, 1966., 90-108;
Š. Bešlić, 1983., 225-229.

89. ŠTIT SA MAČEM — Najčešći vid ovoga reljefnog motiva na stećcima je štit u uspravnom položaju sa mačem koji je prislonjen sa unutarnje strane, također u uspravnom položaju, tako da mu se iznad štita vidi držak sa krsnicom a ispod štita donji završni dio sječiva. Nekada je mač u kosom položaju. U nekim slučajevima mač je stavljen ispred štita, a u vrlo rijetkim, on stoji pored štita. Postoje i slučajevi gdje muška ljudska figura u jednoj ruci drži štit a u drugoj mač. Koji put je u takvim predstavama mač povisoko uzdignut i sječivom gore okrenut. Ima primjeraka gdje je umjesto čitave figure isklešana samo ruka, a u Popovom polju smo našli dva slučaja predstave ogromnih štitova sa mačevima iz kojih vire glave i noge muškaraca. Neobičan je slučaj u okolini Nevesinja, gdje je predstavljena ležeća muška figura sa štitom i mačem na grudima. U svim ovim varijantama, uglavnom vidimo četverougao ne štitove sa prorezom na gornjoj stranici, ali ima i srolikih kao i trouglastih štitova sa mačevima (sl. br. 157). U Primorju se javljaju uglavnom sroliki, kao i trouglasti štitovi sa mačevima.

Ustanovljeno je oko 130 primjeraka ovoga motiva. Najviše ih je u Hercegovini, posebno u Popovom polju, rjeđe se javljaju u centralnoj i zapadnoj

Bosni, Crnoj Gori i Primorju, a nema ih uopće u istočnoj Bosni.

I na štitovima, kombinovanim sa mačevima, često se pojavljuju motivi zvijezda, polumjeseca i neki drugi heraldički motivi, što ih čini nekom vrstom nepotpunih grbova bosanske vlastele, češće one sitnije. U svakom slučaju, ovaj motiv atribuiraju ljude koji su se isticali u ratu i junačkim igrama, a vjerovatno je i simbol vlasti.

Lit.: Š. Bešlić, 1966., sl. 82, 83 i 83a;
1983., 229-232;
N. Miletić, 1982., 61-62.

90. TAU-KRST — Jedan od reljefnih motiva krstova na stećcima ima samo tri kraka, dva vodoravna i donji uspravni (nema gornjeg uspravnog kraka). On izgleda kao latiničko veliko štampano slovo T, zbog čega je i nazvan Tau-krstom. Kao znak je korišten u prvo vrijeme kršćanstva, u doba progonstva, kada je nazivan i "slovom gospodnjeg znaka". Pripisuje se sv. Tomi i naziva se krstom sv. Tome (sl. br. 158). Tau-krst je u germanskoj simbolici imao moć zaštite od demona.

Ovaj motiv na stećcima nije česta pojava. Naden je u svega četrdeset primjeraka.

Lit.: Č. Truhelka, 1931., 25;
Š. Bešlić, 1983., 179.

91. TORDIRANO UŽE — To je vrlo čest i omiljen dekorativni reljefni motiv stećaka svih vrsta osnovnih oblika i u svim područjima. Javlja se u oko 400 primjeraka. Ima više svojih funkcija – obrubljuje, uokviruje i razdjeljuje stranice ili neke druge motive stećaka, a posebno se ističe kada se proteže podno horizontalnih krovnih ivica sljemenjaka i vrhom vertikalnih strana sanduka, stvarajući iluziju streha kuća i kapaka sanduka (škrinja). Ponekada su i neki dijelovi drugih motiva predstavljeni tordiranom umjesto običnom plastičnom vrpcom, kao, naprimjer, stupovi i lukovi arkada, a u nekim slučajevima se pojavljuju po dvije pa i po tri spojene tordirane vrpce, ili takozvano dvostruko usukano užje, što djeluje vrlo dekorativno (sl. br. 159). Zbog velike zastupljenosti i redovno lijepe klesarske izrade, može se smatrati klasičnim motivom stećaka.

Ovaj motiv je vrlo star, a poznat je u rimskoj i starokršćanskoj umjetnosti, posebno u romaničkoj i naročito u gotičkoj srednjovjekovnoj umjetnosti. Na stećke je vjerovatno stigao iz Jadranskog primorja, gdje ga nalazimo kao "tipičan motiv dubrovačkog i dalmatinskog gotičkog graditeljstva i kiparstva XIV i XV vijeka."

Lit.: C. Fisković, 1961., 148;
Š. Bešlić, 1983., 140-141.

92. TRI I VIŠE LJUDSKIH FIGURA — U jednoj vrsti reljefnih motiva scene, koju smo nazvali imenom ostale scene, osim parova ljudskih figura, ubrojane su i predstave u kojima se susrećemo sa tri ili više ljudskih figura. Takvih scena je nađeno u 14 primjeraka. U nekoliko slučajeva prikazane su tri muške, ili tri ženske, ili tri mješovite figure, koje se drže rukama kao da su u kolu (igri). Na Blidinju, tri muške figure svoje ruke drže na prsima, a u Radimlju su prikazana dva mješovita para koja se drže jednom rukom, ili jedan muškarac sa podignutim rukama i dvije djevojčice uz njega. U Gvozdnu kod Kalinovika, vidimo tri žene sa podignutim rukama. Postoje i nešto drugačije koncipirani ovi motivi. Tako, naprimjer, u Nekuku kod Stoca vidimo devet mješovitih figura, među njima i djece, koje se djelomično pridržavaju jednom rukom, a druge ruke su im različito postavljene. Naročito je zanimljiva predstava na jednom sljemenjaku u Uboskom kod Ljubinja, na kojoj vidimo mušku figuru na konju sa izdignutim mačem i još pet muških stojećih figura sa izdignutim mačevima. (Sl. br. 160)

Ove predstave nisu proučene, pa danas o njihovom porijeklu i značenju nije moguće dati nikakvo sigurnije objašnjenje. Vjerovatno, one na stećcima imaju značenje nekih realnih porodičnih scena.

Lit.: A. Benac, 1950., T. XII, sl. 24;
M. Wenzel, 1965., T. XCIII sl. 2, T. XCV, sl. 7 i T. XCVI, sl. 28;
Š. Bešlić, 1983., 351.

93. TURNIR — U ovu vrstu scena na stećcima uvršteni su ne samo prikazi borbe dvojice vitezova na konjima, nego i prikazi dvojice pješaka koji se mačuju, kao i takve junačke igre u kojima je angažo-

vano više učesnika. U tom pogledu je najbogatija istočna Hercegovina, u Srbiji takvih scena uopće nema, a u ostalim krajevima su one malobrojne. Najbolje klesarske radove nalazimo u okolini Stoca, Nevesinja i Gacka. U konjaničkim turnirima učestvuju po dvojica muškaraca na konjima, suprotstavljeni jedan drugome, sa kopljima ili mačevima u rukama, a u nekoliko slučajeva i sa štitovima. Na glavama ovih učesnika su šljemovi, a o bedrima im vise mačevi. U nekim primjercima učesnici imaju nejednako oružje, naprimjer jedan koristi koplje, a drugi mač, odnosno luk. Relativno najmanje je dvoboja pješaka, koji su obično sa mačevima, ali i kod njih ima slučajeva upotrebe nejednakog oružja. Postoje dvije predstave u kojima je jedan učesnik na konju a drugi je pješak. Na jednom mjestu vidimo i dvije žene koje očekuju ishod borbe. U scenama sa tri ili više figura, najčešće se između aktera na konjima pojavljuje ženska ili muška figura koja pridržava uzde konja ili obavlja neku posredničku ulogu. U nekim slučajevima se vidi još poneka žena, kao naprimjer, u Radimlju, gdje dvije žene sa balkona dvorca posmatraju turnir dvojice vitezova na konjima (sl. br. 161). U izvanredno lijepo klesanoj sceni turnira dvojice konjanika u Mijatovcima (Krekovima) kod Nevesinja, osim žene koja stoji između učesnika, sa strana stoji još po jedan muškarac koji drži koplje. Ima i predstava sa po četvericom konjanika, dvojicom s jedne i dvojicom s druge strane, kao i sa drugačijim brojem učesnika i drugačije koncipiranim predstavama. I u pješačkim turnirima ima primjeraka u kojima učestvuju po nekoliko učesnika. Tako, u jednom slučaju trojica, od kojih dvojica s jedne strane koriste mačeve, a treći s druge strane je sa lukom u rukama.

Turnirske igre su poznati likovni motivi još iz prethistorije. Ima ih u antičkom periodu, vidimo ih kod Kelta, na romaničkim crkvama u Italiji, na kutijama od slonovače i drugim gotičkim umjetničkim predmetima, na freskama, pečatima, itd.

Neki od malobrojnih istraživača u ovim reljefnim motivima vide profane scene iz života srednjovjekovnog feudalnog društva, ali neki ih smatraju izrazom kršćanskog kulta mrtvih, ili alegoričnom predstavom vječne borbe dobra i zla. Prevladava mišljenje da ovi motivi na stećcima, kao odraz omi-

ljenih navika i običaja zapadnoevropskog feudalnog društva kasnogotičke zapadnoevropske ikonografije, prikazuju junačke i borbene igre naših srednjovjekovnih predaka.

Lit.: J. Challet, 1965., 32-34;
S. Radojčić, 1961., 14;
N. Miletić, 1982., 95-96;
Š. Bešliagić, 1983., 341-349.

94. UTVRĐENI DVORAC — Kao jedan od osnovnih arhitektonskih motiva stećaka, utvrđeni dvorac je rijetka pojava. Nađeno je ukupno 16 primjeraka toga motiva u Bosni i Hercegovini i u Primorju. U drugim područjima ga nema. Najčešće su to predstave zidova ili kula, obično sa propustima (zupcima) na galerijama. najzanimljiviji primjerci se nalaze na poznatom sljemenjaku iz Donje Zgošće (sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu) i na jednom visokom sanduku u Radimlji. Na prvom je isklesano pet kula pokrivnih šindrom, sa glavnom kapijom na srednjoj kuli, te zidom koji vodi do kapije. Pred kapijom su tri ljudske figure, a na balkonu jedne kule prikazana je jedna ženska figura (sl. br. 162). U Radimlji, dvije žene sa galerije dvorca (iza lođe) posmatraju konjanički turnir koji se u njihovu čast odigrava ispred dvorca. I na dva primjerka iz Avtovca, kod Gacka, vidimo žene na galeriji dvorca. U Boljunima kod Stoca, na dva stećka se nalazi reljef štita i na njemu silueta dvorca sa tri kule, kakav je izgledao grb velikog bosanskog vojvode Radoslava Pavlovića. U Lokvičićima kod Imotskog, predstavljena je silueta utvrđenog dvorca.

Lit.: A. Benac, 1950., 23, T. XXVIII, sl. 54;
M. Wenzel, 1965., T. XI, sl. 2, T. LXXII, sl. 4
i T. LXXXV, sl. 13;
Š. Bešliagić, 1967., 46-47, sl. 54;
1983., 357-359.

95. VIŠELATIČNI LIST — Jedna vrsta biljnog reljefnog motiva stećaka, sličnog akantusu i palmeti, nazvana je višelatim listom. To je zapravo stilizacija sa pet, odnosno sa sedam listova koji su ukomponovani u bordure i frizove. Javlja se ukupno desetak puta. Ovaj motiv je najizrazitiji na sljemenjaku iz Donje Zgošće (sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu), gdje ima funkciju friza, okvira, poruba i razdjelnice. Peteročlani motiv obično ima dva para

simetričnih listova koji se jednako ili različito pojavljuju (prema gore i prema dolje), a peti član je neka vrsta gornjeg završetka stabljike. Sedmočlani motiv ima tri para simetrično postavljenih povijenih listova različite veličine, a sedmi je također gornji završetak stabljike. Obično su ti višedijelni listovi povezani-nanizani, spojeni svojim peteljka i povijenim lozicama. (Sl. br. 163)

Analogije ovome motivu stećaka vidimo na arhitekturi i freskama romanike i gotike u Jadranskom primorju i u Srbiji.

Lit.: Š. Bešliagić, 1967., sl. 54-56;
1983., 219-220 (i tamo navedena literatura).

96. VIŠE LJUDSKIH I ŽIVOTINJSKIH FIGURA — U jednu vrstu reljefnih motiva grupne kategorije scena, nazvano ostale scene, uz predstave parova ljudi, triju i više ljudskih figura, čovjeka i konja i čovjeka sa konjima ili drugim životinjama, ubrojao sam još i predstave u kojima vidimo više ljudskih i životinjskih figura, u različitim odnosima i situacijama. Ovakvih scena je nađeno 36 primjeraka, uglavnom u Bosni i Hercegovini. Uz ljudske, pretežno su prikazane figure konja. Predstave su, inače, međusobno vrlo različite. Na nekoliko primjeraka su predstavljene kolone konja i konjanika. Konjanici jednom svojom rukom drže uzde konja, a drugu su povili na bokovima. Na glavama su im šljemovi sa čelenkama. Izvanredno je lijepo prikazana kolona sa 5 konjanika na sljemenjaku iz Donje Zgošće (sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu). Jahači u toj koloni nose šljemove, koplja i mačeve. Na njihovim konjima se ističe bogata oprema. Na drugoj strani istoga sljemenjaka, prikazana je scena sa dva afontirana osedlana konja i dvojicom muškaraca između njih. Iznad toga je prikazan dvorac i tri figure ispred njega. Na jednom primjerku vidimo konja, jahača koji drži koplje i ženu koja dodiruje uzde konja, a malo dalje osedlanog drugog konja. Jedna druga scena prikazuje dvojicu konjanika, ženu koja pridržava uzde jednog konja, te još jednog osedlanog konja, bez jahača. Postoje i drugačije koncipirane ovakve scene. Tako, naprimjer, u sceni sa mnogo figura na Mirkovoj kosi, kod Kalinovika, vidimo dvojicu konjanika sa psom, zatim borbu dvojice afontiranih konjanika (jednog sa kopljem, a drugog sa lukom), te još četiri ljudske figure

i još jednog psa. Od te četiri figure, jedna se odnosi na muškarca sa mačem, druga na ženu sa lukom (vjероватно su angažovani u borbi dvojice konjanika), treća i četvrta su žene koje se drže rukama. (Sl. br. 164)

Teško je nešto sigurnoga reći o značenju ovih scena. Izgleda da se većina od njih odnosi na lov i turnir i da su, prema tome, predstave iz realnog života sahranjenih ličnosti.

Lit.: M. Wenzel, 1965., T. LXXII, sl. 7 i 11, T. LXXX-VII, sl. 8, T. CVI, sl. 6 i T. CVIII, sl. 1, 4 i 5; Š. Bešlić, 1967., 46, sl. 54. i 48-49, sl. 57; 1983., 355.

97. ZMIJA (ZMAJ) — Među životinjskim reljefnim motivima stećaka, zmija se pojavljuje u oko 40 primjeraka, s napomenom da se na jednom stećku nalaze dvije, a na jednom drugom četiri zmije. Po svom izgledu, ovi motivi bi se mogli podijeliti na obične – naturalistički prikazane zmije, zatim na nešto stilizovane i na zmajeve. Neki primjerci zmajeva su vrlo slični krupnijim zelenbačima, dok su ostali pravi zmajevi – sa isplaženim jezicima, sa krilcima i sa razgranatim repovima. U tri slučaja zmaj se bori sa lavom, u druga tri, zmaj hoće da proguta čovjeka ili živinče, a u šest slučajeva vidimo po dva zmaja koja se prepliću (sl. br. 165). I na nekim najstarijim nišanima se pojavljuje motiv zmije.

Relativno najviše predstava zmija ima na stećcima u istočnoj Hercegovini, one se javljaju i na stećcima Imotske krajine, Makarskog i Dubrovačkog primorja, nema ih u Srbiji, a vrlo su rijetke u ostalim područjima. Sasvim je neobičan primjerak na Blidinju, gdje zmija obavlja krilatog konja. Vrlo impresivno djeluje šest stilizacija u kojima se prepliću tijela dvaju zmajeva, naročito slučaj na sljemenjaku iz Donje Zgošće (sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu), gdje ove životinje imaju krila, snažne noge, prepletene repove i plamene jezike.

Zmije i zmajevi su poznati simboli paganske mitologije. Kao likovni motivi, oni su korišteni i u starokršćanskoj umjetnosti. Prepletene zmajeve vidimo na romaničkoj kamenoj plastici zapadnoevropskih zemalja, kao i na plastici seldžučkih Turaka. Nalazimo ih i na raznovrsnim spomenicima u našim krajevima. Zmija je i dosta čest heraldički motiv. Tako se, na primjer, ona nalazi na grbu dalmatinsko-hrvatskih feudalaca Kačića.

Vrlo je raširen paganski i srednjovjekovni kult zmije. Negdje se zmija smatra simbolom žita, zatim plodnosti, a onda zdravlja i bogatstva. Rasprostranjeno je i vjerovanje da zmije imaju ljekovitu moć i da usjeve čuvaju od vremenskih nepogoda. Mnogi narodi zmiju smatraju htonskim božanstvom, vezanim za kult smrti. Stari Slaveni zmiju vežu za kult predaka. Zmija u kršćanskoj simbolici predstavlja silu pakla i napast grijeha, protiv koje se kršćanin bori, pa otuda njeno prisustvo u raznim vidovima likovnih umjetnosti. Na stećcima je zmija ostatak staroslavenskog kulta predaka i kršćanskog simbola borbe sa paklenim napastima, a ponekad je i heraldički motiv.

Lit.: M. S. Filipović, 1936., 136-147; S. Zečević, 1973., 85-87; Š. Bešlić, 1983., 265-272.

98. ZVIJEZDA — To je drugi glavni reljefni motiv stećaka u grupnoj kategoriji astralnih motiva. Uz polumjesec i krst, zvijezda je najčešći reljefni motiv stećaka svih oblika i svih područja rasprostiranja ovih spomenika. Nađena je u oko 450 primjeraka. Teško se razlikuje od rozete. Javlja se sa 4 i 5, ali najčešće sa 6 i 8 zašiljenih krakova. U više slučajeva zvijezde su okružene vijencima, nekada tordiranim. Postoje razne varijante ovoga motiva. Virovitu rozetu smatramo predstavom sunca (sl. br. 166). Najčešće se javlja u društvu sa polumjesecom, suncem i krstom, više puta je na štitu kao heraldička oznaka. Na krstacima je vidimo na jednom vodoravnom kraku kao pandan polumjesecu koji je na drugom vodoravnom kraku.

Kao motiv likovnih umjetnosti, zvijezda je široko rasprostranjena i susreće se kod mnogih naroda još od davnih vremena.

Zvijezda na stećcima još nije dovoljno proučena. O njenom porijeklu i značenju dosada su izražena vrlo različita mišljenja. Moglo bi se reći da je ona u umjetničkoj primjeni u našim krajevima simbioza staroslavenskog paganskog kulta i kršćanske simbole, a da je na stećke stigla kada je ta simboličnost bila već dosta zaboravljena, zbog čega je korištena kao jedna vrsta socijalne oznake privilegovane feudalne klase, a još više kao običan ukras.

Lit.: Š. Bešlić, 1983., 168-171 (Vidi tamo navedenu literaturu).

III NATPISI

1. **ALIJA I JUSUP** — Na muslimanskom groblju sela Gračanice, u okolini Gacka, 1928. godine bila je manja nadgrobna ploča sa ćirilčkim natpisom u kome se kaže da tu leže ALIJA i JUSUP MILOŠEVIĆ i da je spomenik i natpis klesao Bogdan kovač.

U nekim natpisima stećaka klesar se naziva *kovačem*, kao, naprimjer, Grubač u Boljunima kod Stoca. Milošević je kršćansko prezime. Znači da su ovdje imenovana dvojica pokopanih prelazeći na islam dobili muslimanska imena, a da im je ostalo staro kršćansko prezime, kako je to i bilo uobičajeno.

U blizini se nalazi selo Miloševići.

Natpis potječe s kraja XV ili s početka XVI vijeka.

Lit.: P. Slijepčević, 1928., 58;
Š. Bešliagić, 1978., 72-73;
1971.a, 361.

2. **BANOVIĆ BOŽIČKO** — U Banović-Selu, u okolini Banovića, kod zgrade stare Osnovne škole i savremenog muslimanskog groblja, nalazi se osamljen stećak u obliku sljemenjaka sa postoljem. Ukrašen je tordiranom vrpcom i dvostrukom spiralom sa rozetom, a na jednoj bočnoj strani ima u 4 reda uklesan ćirilčki epitaf u kome se kaže da tu na svojoj zemlji plemenitoj na DRAMEŠINI leži BOŽIČKO BANOVIĆ. Nadalje se u tekstu kaže, da su spomenik postavili Hlapac, Bogdan i Rajko s bratijom. (Sl. br. 167)

O sahranjenom Božićku nema podataka u dosada poznatim istorijskim izvorima i u literaturi. Dramošinom se zvala srednjovjekovna župa u ovome kraju. Božićko je sigurno bio ugledan čovjek svoga vremena, možda župan ili knez, po čijem prezimenu je i naselje prozvano.

Po obliku slova i ostalim okolnostima, natpis Božićka Banovića vjerovatno potječe iz druge polovine XIV vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1895.b, 570-571;
M. Vego, 1970., br. 248;
Š. Bešliagić, 1971., 207.

3. **BANOVIĆ TRTIŠA** — Na lokalitetu Torić kod sela Lepenice, u okolini Rogatice, nalazi se osamljen oštećen stećak u obliku sljemenjaka sa postoljem. Na njegovim dvjema vertikalnim stranama urezan je, danas djelomično oštećen, ćirilčki natpis. On počinje uobičajenom invokacijom VA IME BOŽJE, a potom se kaže da je tu sahranjen TRTIŠA (?) BANOVIĆ. U daljem tekstu se za Trtišu kaže da je DOBRI VITEZ i da leži NA SVOM PLEMENITOM.

Ovaj natpis je poznat još od 1883. godine, ali o sahranjenosti ličnosti nema podataka u dosada poznatim historijskim izvorima i u literaturi. U povelji vojvode Petra i kneza Nikole, sinova vojvode Radosava Pavlovića, iz 1454. godine, kojom ovi feudalci Dubrovčanima potvrđuju posjed Konavala i Vitaline, jedan od potpisanih svjedoka je Vučihna Banović, viši feudalac na Pavlovića dvoru u Borču, pa se misli da Trtiša i Vučihna pripadaju istoj feudalnoj porodici.

Po paleografskim osobinama natpisa, zatim po nazivu viteza, kao i drugim okolnostima, najvjerovatnije je da natpis Trtiše Banovića iz Lepenice potječe iz prve polovine XV vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1895., 355;
M. Vego, 1970., br. 221; 1981., 43-44;
Š. Bešliagić, 1971.a, 249.

4. **BATALO** — Na području sela Turbe, u okolini Travnika stećci su nađeni na tri lokaliteta: usred naselja nekropola sa 38 stećaka, na lokalitetu Bregovi nekropola sa dvanaest stećaka i na lokalitetu Crkvina skupina od tri stećka, kao ostatak nekadašnje veće nekropole. Na Crkvini je bio mauzolej tepčije Batala, visokog dostojanstvenika na bosanskom kraljevskom dvoru. U grobu ispod stećaka u obliku sljemenjaka u tome mauzoleju nađena je manja ploča sa ćirilčkim natpisom u kome se kaže da tu leži UZMOŽNI MUŽ TEPČIJA BATALO BOSANSKI. U natpisu se još kaže da je pisao RADOMIL DIJAK (ploča je sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu). (Sl. br. 168)

Ovaj natpis je pročitao još 1889. godine Tepčija na bosanskom kraljevskom dvoru brinuo se o vaspitanju mladih dvorjanika, a imao je rang veći od vojvode. Batalo se više puta spominje u vremenu od 1392. do 1400. godine. Smatra se da je čast tepčije obavljao na dvoru kralja Dabiše, zatim kraljice Jelene Grube i kralja Ostoje. Bio je gospodar Gornje Lašve i imao je svoj utvrđeni grad iznad današnjeg sela Varošuka. Bio je u rodbinskim vezama sa visokim vlastelinima Pavlovićima, Hrvatinićima i drugim, kao i sa samim kraljem Ostojom. Pripadao je Crkvi bosanskoj i za njega je dijak Kromirjanin napisao jedno evanđelje.

Prema obliku slova, historijskim izvorima i drugim okolnostima, nema sumnje da natpis tepčije Batala iz Turbeta potječe s početka XV vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1915., 365-374;
Š. Bešlić, 1967., 56-57 i 104-105;
M. Vego, 1970., br. 257.

5. **BATIĆ MIRKOVIĆ** — U Kopošićima, selu u okolini Ilijaša, nedaleko ostataka srednjovjekovnog utvrđenog grada Dubrovnika, nalazi se nekropola sa 15 stećaka (3 sanduka i 12 sljemenjaka), među kojima 4 sljemenjaka imaju reljefne ukrase, a jedan od njih i ćirilčki natpis.

Na istočnoj bočnoj strani većeg sljemenjaka sa postoljem, koji je ukrašen plastičnim i tordiranim vrpčama, usječen je u pet redova dugačak ćirilčki natpis, koji počinje krstićem i kršćanskom invoka-

cijom Va ime oca i sina... U natpisu se kaže, da tu leži KNEZ BATIC na svojoj zemlji plemenitoj, po milosti božjoj i slavnoga gospodara kralja Tvrtka, KNEZ BOSANSKI. Nadalje se u tekstu kaže, NA VISOKOM SE POBOLIH, A NA DUBOKU ME MEDN DOIDE. U posljednjem dijelu se saopštava da mu je spomenik (BILIG) postavila GOSPODA VUKAVA zajedno sa njegovim bližnjim (MOJIMI DOBRIM), koja ga je za života vjerno služila, a i mrtva ga posluži (MRTVU MI POSLUŽI). (Sl. br. 169)

Natpis je poznat još od 1882. godine, ali je od tada bilo nekoliko osvrtâ čitanja i njegovog tumačenja.

O ovome Batiću nemamo sasvim sigurnih i direktnih podataka. U nekoliko kraljevskih povelja između 1405. i 1420. godine, spominje se kao svjedok knez Batić Mirković, pa se pretpostavlja da bi se ovaj natpis mogao odnositi na njega. Ako se spominjanjem kralja Tvrtka misli na Tvrtka I, onda bi se natpis mogao odnositi na oca ili nekog rođaka ovoga Batića Mirkovića.

Iz sadržaja natpisa vidi se da se ovaj knez razbolio u Visokom, vjerovatno na kraljevskom dvoru, a da ga je smrt zatekla u Dubokom, negdje na putu za Kopošić, gdje se nalazio njegov utvrđeni grad Dubrovnik.

U svakom slučaju, ovaj natpis se odnosi na vrlo uglednog bosanskog vlastelina svoga vremena. Po paleografskim osobinama i nekim drugim okolnostima, natpis kneza Batića potječe iz druge polovine XIV ili iz prve polovine XV vijeka.

Lit.: K. Hörmann, 1891.a, 391;
Č. Truhelka, 1904., 93-94;
Š. Bešlić, 1967., 22-23 i 94-95.

6. **BILIĆ RADOJICA** — U Starom Selu kod Donjeg Vakufa, na mjestu gdje se danas nalazi pravoslavno groblje, situirana je nekropola sa 83 stećka (79 sanduka i četiri sljemenjaka). Na pet primjeraka su isklesani reljefi, a na jednom sljemenjaku je urezan vrlo dugačak ćirilčki natpis. Natpis je urezan u devet redova na južnoj bočnoj strani ovećeg sljemenjaka sa postoljem koji se nalazi u sredini nekropole, ali koji je danas prelomljen i oštećen. On počinje

invokacijom U ime oca i sina... Iza toga se kaže da je to spomenik (SE KAMI) RADOJICE BILIĆA. U daljem tekstu imenovani kaže da je s božjom pomoću i pomoću roda svoga sam izidao ovu grobnicu i postavio spomenik – IZIDAH MNOGOČASNU GROBNICU I POSTAVIH SI KAMEN NA GROBNICI MOJOJ. U nastavku, on kaže da je svoj vječni dom izgradio još za života – I UGOTOVIH SI VIČNI DOM ZA ŽIVOTA SVOJEGA. Iz daljeg teksta se može zaključiti da je Radojica predvidio da se u njegovu grobnicu sahrani i njegova žena. Na kraju se mole braća i strine i neviste da pristupaju i žale Radojicu, ali da mu grob i spomenik ne oštećuje (NE POPIRAJTE ME NOGAMA), jer će svi oni biti kao što je on, a on neće biti kao što su oni (KAKOVI JESTE VI). Na završetku je rečeno ko je pisao natpis – A SE PISA VESEOKO KUKULAMOVIC.

Ovaj natpis je, sa manjim greškama, objavljen još 1891., ali tokom prošlog vremena nije bio predmet potrebnog interesovanja. O sahranjenosti ličnosti nema podataka u historijskim izvorima i u literaturi. Pretpostavlja se da je Radojica bio ugledan i imućan čovjek u ovome kraju. Iz sadržaja natpisa doznajemo za pisara neobičnog imena i prezimena, koji se može pohvaliti svojim djelom.

Prema osobinama slova, po invokaciji, navedenim imenima ljudi, kao i drugim okolnostima, natpis Radojice Bilića vjerovatno potječe s kraja XIV ili s početka XV vijeka.

Lit.: K. Hörmann, 1891., 48-53;
Š. Bešlagić, 1967., 76-77 i 105-106;
M. Vego, 1970., br. 279.

7. BATRIČEVIĆ VUK — U Trnavici, selu u okolini Bileće, uz pravoslavnu crkvu i groblje nalazi se nekropola sa 25 stećaka (10 ploča, 14 sanduka i 1 krstača). Na sve četiri strane krstače urezan je ćirilički natpis koji počinje izrazom NEKA SE ZNA, a potom se kaže da tu leži VUK BATRIČEVIĆ. U daljem tekstu se kaže da je sin imenovanoga VUČINA podigao spomenik ocu i materi – OGRADI VUČINA OCA I DOBRU MATER JELICU.

Ovaj natpis je poznat još od 1895. godine. O sahranjenom Vuku i njegovoj ženi Jelici nema po-

dataka u dosada poznatim historijskim izvorima i u literaturi. U jednom dubrovačkom arhivskom dokumentu iz 1433. godine spominje se selo Trnavica kod Bileće.

Po oblicima slova, tipu nadgrobnika i drugim okolnostima, natpis Vuka Batričevića vjerovatno potječe iz XVI vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1895., 273-274;
M. Vego, 1964.b, br. 157; 1964., 193-194;
Š. Bešlagić, 1971.a, 385.

8. BOGČINIĆ RADOJE — Na lokalitetu Ploče, u selu Opličićima, nalazi se nekropola sa 61 stećkom, među kojima 22 primjerka imaju reljefe, a 5 primjeraka ćiriličke natpise. Jedan od tih natpisa uklesan je na sljemenjaku sa postoljem, koji je sa svih vertikalnih strana ukrašen arkadama i ljljanima. Natpis ima svoja dva dijela. Prvi i glavni dio je na jednoj čeojoj strani spomenika, a u njemu se kaže da tu leži RADOJE BOGČINIĆ. Drugi dio je na vodoravnom dijelu ispusta – postolja iste čeo- ne strane, a u njemu se kaže da je spomenik sjekao GRUBAČ (spomenik se sada nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu).

O sahranjenosti ličnosti nema podataka u poznatim historijskim izvorima i u literaturi. Tako lijep spomenik, sa bogatim ukrasima i sa natpisom, mogao je pripadati samo uglednijoj ličnosti ondašnjeg doba u ovome kraju, tim prije što je njegov autor poznati kovač Grubač, koji je najviše stećaka klesao, ukrasio i natpise na njima izradio u Boljunima, a potom u Opličićima, u drugoj polovini XV vijeka.

Prema paleografskim osobinama i svim drugim okolnostima, najvjerovatnije je da ovaj natpis potječe iz druge polovine XV vijeka.

Lit.: Š. Bešlagić, 1960., 145-153;
M. Vego, 1961.a, 272-273; 1962.a, br. 37.

9. BOGDANIĆ POZNANJ — U Premilovom polju, koje pripada Gledevcima, selu u okolini Ljubinja, nalazi se nekropola sa 90 stećaka, među kojima 19 primjeraka sa reljefima i pet primjeraka sa ćiriličkim natpisima. Jedan od tih pet natpisa nalazi se na

zapadnoj čeonj strani jedne velike i debele ploče. U njemu se kaže da tu leži POZNANJ BOGDANIĆ. (Ispod natpisa je reljef u kome je prikazana scena sa dvije ljudske figure i jednim konjem). (Sl. br. 170)

Ovaj natpis je poznat još od 1890. godine, ali je tačno pročitao tek u najnovije vrijeme.

Nije poznato ko je ovdje sahranjena ličnost. U Dubrovačkom arhivu postoji podatak da je neki Radoslav Bogdanić iz Dubrovnika izveo dva tovara ulja. M. Vego misli da su ovaj Radoslav i Poznanj iz natpisa članovi iste porodice iz Premilova polja. U Lovreću kod Imotskog, nalazi se jedan vrlo ukrašen stećak sa ćirilčkim natpisom koji kaže da je tu sahranjen dobar junak Vladoje Bogdanić, ali ne znamo da li je on imao kakve veze sa Bogdanićima iz Premilovog polja.

Pretpostavlja se da natpis Poznanja Bogdanića potječe iz XV vijeka.

Lit.: M. Bijelić, 1890., 303-304;
M. Vego, 1964.a, 87; 1962., 220-221;
Š. Bešlić, 1965., 159.

10. BOGDANIĆ VLKOJE — U Lovreću, na lokalitetu Mramor iznad zaseoka Bekavci, u okolini Imotskog, gdje je smještena nekropola sa 35 stećaka (4 ploče, 18 sanduka i 13 sljemenjaka), koji su lijepo klesani i bogato ukrašeni, nalazi se i sljemenjak sa reljefima arkada, ljljlana, lova na jelena i dvoboja konjanika i pješaka, na čijoj je jednoj krovnoj strani, u 5 redova, uklesan djelomično oštećen ćirilčki natpis. Ovaj natpis je bio predmet interesovanja nekoliko istraživača, a vidio ga je i Vuk Stefanović-Karadžić. Konačno ga je uspješno pročitao ljekar dr. Ivan Petričević. U natpisu se kaže da tu leži DOBAR JUNAK VLKOJE BOGDANIĆ, koji je poginuo vršeći službu u svoga gospodina. Na kraju se saopštava da je natpis uklesao – činio KOVAČ JURINA. U natpisu se još kaže da je Vlkoje sin Radmilov, što znači da je relativno mlad umro.

Nije poznato ko je ovdje sahranjen i u čijoj je službi on bio. Postoji podatak da su se Bogdanići iz Lovreća, bježeći od Turaka, naselili na Hvaru, gdje i danas žive. Jedan Bogdanić leži ispod stećka u Premilovom polju, u okolini Ljubinja.

Kovač Jurina je osrednje vješt klesar. Njegova slova su uspravna, pravougaona, poširoka, ne baš uvijek

jednako velika i pripadaju tipu ustava i poluustava. Na kraju riječi koje se završavaju suglasnikom korišten je meki poluglasnik, nema skraćenica osim u jednom slučaju između slova G i I, a od spojenica ovdje se javlja samo JU. Jezik ovoga natpisa je narodni, sa ikavskim govorom koji se i danas upotrebljava u ovome kraju.

Prema oblicima slova izgleda da je natpis Vlkoja Bogdanića pisan u XIV vijeku.

Lit.: L. Katić, 1954., 139-142;
I. Petričević, 1981., 273-284;
Š. Bešlić, 1971.a, 80-81.

11. BOGOSALIĆ HOTIN — U selu Lipovice, oko 5 km zračne linije jugoistočno od Lopara, u blizini kuće Jovike Tošić i njive Jezero, nalazi se nekropola sa 24 stećka (jedan sljemenjak i 23 stupa). Spomenici su od kamena slabijeg kvaliteta, dobro su obrađeni, ali je sadašnje stanje dosta slabo. Na dva stupa su isklesane spirale i polujabuke. Na dvije strane sljemenjaka (jednoj čeonj i jednoj bočnoj) uklesan je ćirilčki natpis u kome se kaže da tu na svojoj plemenitoj zemlji leži HOTIN BOGOSALIĆ. U natpisu se, osim toga, kaže da su spomenik postavila njegova dva sina – Radovan i Radovin.

Pretpostavlja se da epitaf Hotina Bogosalića potječe iz XV vijeka.

Lit.: M. Vego, 1970., br. 298;
Š. Bešlić, 1971.a, 196.

12. BOLJUNOVIĆ BOGAVAC TARAH — U Boljunima kod Stoca, situirana je jedna od nekoliko najvećih i najznačajnijih nekropola stećaka. Broji ukupno 269 stećaka (78 ploča, 176 sanduka, 12 sljemenjaka i tri krstače sa pločama). Ukrašena su 92 primjerka, a na 19 primjeraka su uklesani ćirilčki natpisi. Jedan od tih natpisa nalazi se na dvjema čeonim stranama visokog sanduka na postolju, u jugoistočnom kraju nekropole. Prvi dio natpisa je uklesan uz povijenu lozicu sa trolistovima i predstave lava, konja i guštera. U pet nejednako dugačkih redova kaže se da tu leži BOGAVAC TARAH BOLJUNOVIĆ s Jame. Drugi dio natpisa je uz friz od povijene lozice sa trolistovima i predstave stabla, lava

i guštera, urezan u sedam nejednakih redova, a u njemu se kaže da je spomenik sjekao GRUBAČ i moli se bog da ga pomiluje. (Na bočnim stranama ovoga spomenika su reljefi kola i lova na jelena.) (Sl. br. 171)

M. Vego misli da se ovaj natpis odnosi na dvojicu – na Bogavca i na Taraha, ali se jasno kaže LEŽI, a ne leže, pa će prije biti da se radi o jednom čovjeku sa dva imena. Izraz S JAME znači S HUTOVA BLATA ili IZ DERANA, odnosno sa obližnjeg jezera, odnosno iz obližnjeg naselja.

Iz dubrovačkih arhivskih podataka vidi se da je nekropola u Boljunima pripadala donjovlaškom plemenu Boljuna, koje je 1477. godine imalo svoga katunara Miliša Tarakovića, koji je vjerovatno sin Bogavca Taraha Boljunovića. Ovaj natpis nam otkriva osnivača ugledne vlaške porodice Boljunovića. Njegov značaj je i u tome što je naveden majstor Grubač, jedan od najkvalitetnijih i najaktivnijih majstora stećaka uopće, koji je živio i djelovao u Boljunima i okolini u drugoj polovini XV vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1891.b, 88-89;
1914., 234-235;

Š. Bešlić, 1962., 194;

M. Vego, 1962., 209-210; 1964.a, br. 63.

13. BOROVITIĆ BREŠKO — Na lokalitetu Han-Pobrdica, u Maslinama kod Stoca, nalazi se osamljena krstača sa ćiriličkim natpisom u kome se stavlja do znanja (NEKA SE ZNA) da je puška ubila BREŠKA BOROVITIĆA. Nadalje se u tekstu proklinju ruke koje bi ovaj grob i spomenik porušile (pitorile).

Natpis je objavljen još 1892. godine Nije poznato ko je ovaj Breško. Po jednom mišljenju, on bi mogao biti jedan od članova porodice Borovinić, koja je živjela na području oblasti Pavlovića.

Prema upotrebi riječi *puška* (ona se upotrebljavala u značenju malog topa, kada se latinska riječ *puscha* izgovarala kao *puska*), kao i prema drugim okolnostima, natpis Breška Borovitića vjerovatno potječe iz XV vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1892., 27-28; 1893., 97;

M. Vego, 1962., 273; 1962.a, br. 41;

Š. Bešlić, 1971., 376.

14. BOŽIČKOVIĆ DOBRILLO — U Starom Slanom (zaselak Palanka), u okolini Trebinja, nalaze se dva osamljena stećka u obliku visokih sanduka, koji imaju reljefne ukrase i ćiriličke natpise. Jedan od ta dva natpisa urezan je u pet redova na vodoravnoj strani spomenika (na jednoj bočnoj strani su dva pravougaona štita, na sjevernoj su arkade sa scenom kola od šest mješovitih figura, a na jednoj čeonj arkade sa dvije figure, kao nastavak kola). U natpisu se kaže da tu leži DOBRILLO BOŽIČKOVIĆ. Nadalje se kaže da pokojnik leži S BRATOM RADOJEM I SINOVCEM PLAVCEM, te na kraju da je to pisao IVKO OBRADOVIĆ.

Ovaj natpis je objavljen 1889. i 1891. godine, sa manjim greškama. O sahranjenosti ličnosti nema podataka u historijskim izvorima i u literaturi. Iz jednog dokumenta Dubrovačkog arhiva vidi se da je Milac Božićković 1380. godine primljen za dubrovačkog građanina. Pretpostavlja se da su Milac i Dobrilo članovi iste porodice Božićković.

Pisar Obradović je vjerovatno sin Obrada Krajkovića, pisara drugog natpisa iz Starog Slanog, koji se odnosi na Dobrila Pribilovića. Zbog toga bi natpis Dobrila Božićkovića mogao biti nešto mlađi od natpisa Dobrila Pribilovića, vjerovatno iz prve polovine XV vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1891.c, 386; 1914., 236;

M. Vego, 1962., 237; 1964.a, br. 111;

Š. Bešlić, 1966., 85-86.

15. BRAJANOVIĆ ZAGORAC — Na području sela Podubovac, u blizini Bileće, stećci su nađeni na tri mjesta. Najbrojnija i najznačajnija nekropola smještena je na jedan tumul lokaliteta Jezerine i broji 53 stećka, među kojima šest primjeraka posjeduju reljefne ukrase, a na jednom primjerku je uklesan ćirilički natpis. Natpis je uklesan u pet redova na jednoj bočnoj strani velikog ali znatno raspuklog sljemenjaka. U njemu se kaže da tu leži ZAGORAC BRAJANOVIĆ. Nadalje se u tekstu upozoravaju rodaci i prijatelji koji posjete ovaj grob i spomenik (SIJE ZLAMENIJE) da je pokojnik bio kao i oni i da će oni biti kao i pokojnik (JA SAM BIO KAKO VI A VI ĆETE BITI KAKO I JA).

Ovaj natpis je poznat još od 1890. godine. Tada je uglavnom dobro pročitao.

O sahranjenoj ličnosti nema podataka u dosada poznatim historijskim izvorima i u literaturi. Prema paleografskim i jezičkim osobinama, kao i prema drugim okolnostima, ovaj natpis vjerovatno potječe iz XV vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1895.b, 568;
M. Vego, 1964., 188 i 1964.b, br. 138;
Š. Bešlić, 1971.a, 392.

16. BRAJKOVIĆ BRATMIO — U zaseoku Peljave sela Tobut, u okolini Lopara, nedaleko savremenog pravoslavnog groblja, nalaze se četiri stećka (tri sanduka i jedan stup), među kojima dva primjerka imaju ćiriličke natpise. Jedan od tih natpisa je urezan na dvije strane oborenog stupa. U njemu se kaže da tu leži BRATMIO BRAJKOVIĆ. Nadalje se u tekstu kaže da je imenovan BOLJERADOV UNUK i da je sahranjen na svojoj plemenitoj zemlji. Osim toga, ovdje se saopštava da je spomenik svome ocu podigao njegov najmlađi sin BARTOL, te se poručuje i proklinje: KO ĆE SI BILIG POGUBITI POGUBI GA BOG.

Ovaj natpis je objavljen još 1895. godine, kada je uglavnom dobro pročitao.

O sahranjenoj ličnosti nema podataka. Svakako se radi o nekom od feudalaca iz ovoga kraja. Iza riječi ZEMLJI postoji nečitka riječ koja se završava sa AKOVI. Čiro Truhelka je na kraju natpisa vidio šifrovanu (slovnu) godinu 1403.

Prema oblicima slova, kao i obliku samoga spomenika, vjerovatno ovaj natpis potječe iz XV vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1895.a, 343;
M. Vego, 1970., br. 304;
Š. Bešlić, 1969.b, 13 i 18-22.

17. BRANKOVIĆ MAHMUT — Prije 70 godina je sa Petrova polja u Brankovićima kod Rogatice u Zemaljski muzej u Sarajevu prenesen lijepo klesan i bogato ukrašen nišan-obelisk, sa natpisom u kome se kaže da je to BILJEG MAHMUTA BRANKOVIĆA, koji je poginuo NA BOJU DESPOTOVU, a da mu je spomenik postavljen na njegovoj baštini. (Sl. br. 172)

Po narodnom predanju, Mahmut Branković potječe iz srpske despotske kuće Brankovića. Na

takvo njegovo porijeklo upućuje i predstava lava na njegovom nišanu, koji je glavna oznaka grba despotske porodice Brankovića. I bosanska vlastelinska porodica Kosača, koja je bila u rodbinskim vezama sa srpskim Brankovićima, ima lava kao osnovni znak grba. Iz historijskih izvora vidi se da su postojali i bosanski feudalci Brankovići. Vjerovatno je toj porodici pripadao i Mahmut, koji je dolaskom Turaka prešao na islam i zadržao svoj društveni status.

Nije poznato kako je poginuo Mahmut. U nauci je izraženo mišljenje da je to bilo u borbi sa Vukom Grgurevićem, iz narodnih pjesama poznatim pod imenom Zmaj Ognjeni, prilikom njegovog austro-ugarskog napada na Sarajevo 1480. godine.

Lit.: Č. Truhelka, 1891.c, 372;
Vl. Skarić, 1937., 44, bilj. 2;
Š. Bešlić, 1978., 27 i 62-65.

18. BRATOSALIĆ MILOŠ — U selu Piperi, u okolini Lopara, stećci su nađeni na tri subliga mješta sa ukupno dvadeset jednim primjerkom, među kojima šest stećaka posjeduju ćiriličke natpise koji su danas teško oštećeni. Najočuvaniji natpis je isklesan u devet redova šire strane jednoga stupa. U njemu se kaže da tu leži MILOŠ BRATOSALIĆ. Nadalje se kaže da je imenovan pokopan NA SVOI ZEMLJI NA VISORAH i da su mu nadgrobnik (BILIG) postavili njegovi sinovi Pribislav, Pribil, Radiš, Miliša i Vuk, i to s rodom.

Još u jednome natpisu Pipera naveden je jedan Bratosalić, a nije isključeno da se i neki od natpisa koje je danas nemoguće rekonstruirati odnosi također na sahranjenog Bratosalića.

Kako se vidi, ovi pokopani Bratosalići su bili vlastelini u Visorima. A Visori su obližnje selo, koje je u staroj Bosni bilo i sjedište istoimene župe koju su Turci, osvajanjem Bosne, pretvorili u svoju nahiju sa istim imenom.

Krajem XIII v. se u historijskim izvorima spominje Ratko Bratoslavić iz Plana kod Bileće. Bratoslavići i Bratosalići se u XV v. više puta spominju, ali kao Dubrovčani. O Bratosalićima iz Bosne nemamo

podataka. Svakako su to vlastelini, pa makar i oni sitniji, koji su u ovome kraju u svoje vrijeme imali važnu društvenu ulogu.

Lit.: Lj. Stojanović, 1902., III, br. 4753;
Š. Bešlić, 1969., 138-140.

19. CRJEPOVIĆ VUKOSAV — U Ljubljenci, selu u području Hodova, u okolini Stoca, na mjestu gdje je i savremeno pravoslavno groblje, nalazi se nekropola sa 15 stećaka (dvije ploče, 12 sanduka i jedan sljemenjak). Na čeonjoj strani jednog visokog a uskog sanduka na postolju, uz reljefne motive povijene lozice sa trolistovima, rozete u tordiranom vijencu i "vodenica", urezan je u tri reda ćirilski natpis. U tome natpisu se kaže da je tu sahranjen VUKOSAV CRJEPOVIĆ.

Slova ovoga natpisa su tipična za svoje doba, osim slova V koje je u obliku pravougaonika sa vodoravnim linijama koje se ulijevo produžuju i slova U kod kojega je donji kružni dio veoma odvojen od gornjeg račvastog dijela. Prezime je napisano kao CRPOVIĆ, sa mekim poluglasnikom iza R, koji se ponekad može čitati kao E. Mislim da je ovo prezime postalo od imena CREP odnosno CRIJEP (takvo ime susrećemo u nekim natpisima stećaka), zbog čega ga čitam kao CRJEPOVIĆ.

Napominjem da je u neposrednoj blizini doneдавно živjela porodica sa prezimenom Vukosav, pa nije isključeno da je sahranjeni s njom bio u rodbinskim vezama.

Ovaj natpis nam otkriva novu ličnost, vjerovatno nekog uglednijeg Vlaha ili nižeg vlastelina, o kome nemamo nikakvih podataka. Po obliku većine slova, kao i po obradi stećka i njegovih reljefa, ovaj natpis vjerovatno potječe iz XV vijeka.

Lit.: Š. Bešlić, 1967.a, 43-44;
1970., 137-142 i 158-159;
M. Vego, 1970., br. 321.

20. CRNAČ — U ruševinama stare crkve sv. Petra u selu Crnač, u Dživarskom polju, u okolini Trebinja, gdje je u XI v. bio vjerski i kulturni centar, nadena je nadgrobna ploča sa ćirilskim natpisom u sedam redova u kome se kaže da je to nadgrobni

spomenik matere Polete, Drusana i Dražete, koji je postavljen u dane SLAVNOGA KNEZA HRAMKA. (Sl. br. 173)

Izražena je pretpostavka da je Drusan autor ovoga natpisa. Za kneza Hramka se misli da je bio vrlo ugledna ličnost svoga vremena, uglednija od župana Grda i Pribilše.

Prema osobinama nekih slova, posebno onih koja su slična Grdovom natpisu, kao i nekim drugim vremenski bliskim natpisima, smatra se da ovaj natpis potječe između 1177. i 1200. godine.

Ako se uzme da je ploča sa natpisom iz Crnča stećak, i da je tačno datiran, onda proizlazi da ovaj nadgrobnik predstavlja drugi najstariji datirani stećak uopće.

Lit.: S. Delić, 1912., 275-282 i 1913., 129-132;
M. Vego, 1962., 262; 1964., 182-183;
Š. Bešlić, 1971.a, 405.

21. CRNIĆ MILAC — Na lokalitetu Mramorje u Gaju kod sela Pargani, u okolini Zvornika, nalazi se nekropola sa 58 stećaka (17 sljemenjaka i 41 stup). Na vertikalnoj strani jednoga stupa urezan je, u sedam redova, ćirilski natpis u kome se kaže da tu leži MILAC CRNIĆ. U daljem tekstu imenovani za sebe kaže da je kao dobar živio i kao dobar umro – DOBRI ŽIV DOBRI UMRIJE. Osim toga se u ovome natpisu kaže da Milac nije imao sina (SINA U NEGA NE BIŠE) i da mu je sinovac kami postavio. Na kraju se saopštava da je natpis pisao KULDUK. (Na početku i na kraju teksta je krstić.)

Ovaj natpis je, sa manjim greškama, objavljen još 1905. godine. Nije poznato ko je Milac Crnić. U blizini Pargana nalazi se zaselak Crnići, koji je možda svoje ime dobio po ovome Milcu.

Oblik stećka i oblici slova ovoga natpisa govore o tome da spomenik i natpis Milca Crnića u Parganima potječu iz prve polovine XV ili s kraja XIV vijeka.

Lit.: D. Vidović, 1956., 227-228 i 236-237;
M. Vego, 1970., br. 310.

22. CRNIČANIN MILUTIN — U Humskom, selu u okolini Foče, nađen je stećak u obliku četverostrane uspravne prizme – stupa, sa reljefnim predstavama

tordirane vrpce, rozeta okruženih vijencima i muške ljudske figure koja drži štap i knjigu. Na tri vertikalne strane ovoga spomenika uklesan je ćirilski natpis. U njemu se najprije priziva Sveto trojstvo, potom se saopštava da je to spomenik (BILIG) gospodina GOSTA MILUTINA CRNIČANINA. U daljem tekstu se kaže da je imenovani poginuo, zatim da je uživao čast bosanske gospode i da je primao darove velike gospode i vlastele i od grčke gospode, što je sve dobro poznato. (Sl. br. 174)

Ovaj spomenik je 1934. godine prenesen u vrt Zemaljskog muzeja u Sarajevu, gdje se i danas nalazi. Tom prilikom je istražen Milutinov grob, u kojemu je, pored ostaloga, nađen dio izvezene skupocjene haljine u kojima je Milutin sahranjen.

Nije poznato kako je Milutin završio život. Zvanje *gosta* nosili su visoki dostojanstvenici u heretičkoj Crkvi bosanskoj. Reljefni motivi štapa i knjige smatraju se simbolima sveštenećkog zvanja. Općenito se misli, da je Milutin bio visoki sveštenik Crkve bosanske i da je kao takav uživao veliki ugled u svoje vrijeme.

Po grafiji slova natpisa, ukrasima na nađenom odeždi i ostalim okolnostima, pretpostavlja se da spomenik i natpis gosta Milutina Crničanina iz Humskog kod Foče potječu iz XIV ili iz prve polovine XV vijeka.

Lit.: Vl. Skarić, 1934., 79-81;

A. Bejtić, 1956., 28-29;

M. Vego, 1964., 207-208; 1964.b, br. 190.

23. ČIHORIĆ POLIHRANIJA — Polihranija je monaško ime Radače Čihorić, kćerke uglednog hercegovačkog vlastelina humskog župana Miltjena Draživojevića, žene uglednog humskog vlastelina Nenca Čihorića, koji se kao župan Popova spominje u vremenu od 1336. do 1375. godine. Umrle je između 1377. i 1391. godine i sahranjena pod velikim, lijepo klesanim i ukrašenim stećkom – visokim sandukom u Veličanima, u Popovom polju, u široj okolini Trebinja. Na svim uspravnim stranama njenog nadgrobnika uklesan je ćirilski natpis u kome se kaže da tu leži RABA BOŽJA POLIHRANIJA A ZOVOM MIRSKIM GOSPOJA RADAČA ŽUPANA NENCA ČIHORIĆA KUĆNICA... U

natpisu se, pored ostaloga, kaže da je Radača sestra kaznaca Sanka i nevjesta župana Vratka i sluga Dabiživa i tepčije Stipka, te da joj biljeg postavi njezin sin Dabiživ. (Sl. br. 175)

Polihranijin grob je ispitan 1963. godine. Pokojnica je bila sahranjena u drvenom kovčegu. Raka je bila obložena kamenim pločama. Uz skelet nije bilo priloga.

Epitaf Radače, odnosno Polihranije Čihorić je višestruko značajan. On je, osim toga, dokument da su se pod stećke pokopavali ne samo sljedbenici srednjovjekovne Crkve bosanske i rimokatolici, nego i pravoslavni.

Lit.: M. Vego, 1962., 228-231 i 1964.a, br. 102;
Š. Bešlić, 1966., 24 i 81-83.

24. DIVAC — Na Mršića brdu poviše sela Mršića, u okolini Vlasenice, nalazi se nekropola sa sedam stećaka (dva sanduka i pet sljemenjaka). Na čeonim stranama jednog sljemenjaka sa postoljem isklesani su reljefni motivi stilizovanih ljiljana. Na jednoj bočnoj strani istoga spomenika usječen je u četiri reda ćirilski epitaf. U njemu se kaže da tu sa svojom ženom leži DIVAC ZLATAR. U daljem tekstu Divac za sebe kaže da kome god je za života služio služio mu je pravovjerno – SLUŽIH MU PRAVOVJERNO. (Sl. br. 176)

Ovaj natpis je objavljen još 1892. godine. O Divcu nema podataka u dosada poznatim historijskim izvorima i u literaturi. Kako se vidi, on je bio zlatar, čemu se u natpisu pridaje velika važnost (izostavljeno je prezime, a navedena je profesija). U srednjovjekovnoj Bosni, pogotovo u XIV i XV vijeku, zlatarski obrt je bio prilično razvijen, tako da se obavljao i u nekim selima, a zlatari su bili ugledni i vrlo cijenjeni ljudi. Možda je reljefni motiv ljiljana neka vrsta grbovne oznake ovoga zlatara.

Spomenik i natpis zlatara Divca iz Mršića najvjerovatnije potječu iz XV vijeka.

Lit.: M. Vego, 1970., br. 241;
Š. Bešlić, 1983., 54, 215 i 218.

25. DOBRAŠINOVIĆ VUKAŠIN — Kod pravoslavne crkve sv. Spasa u Bogojević Selu (blizu zaselaka Radešići i Konjsko), u okolini Trebinja, nalazi se

nekropola sa 60 stećaka, od kojih 20 primjeraka ima reljefe, među kojima se osobito ističe prikaz turnira dvojice muškaraca, bez konja, sa štitovima i mačevima. Na jednom sanduku ove nekropole i osam redova uklesan je ćirilički natpis u kome se kaže da tu leži VUKAŠIN DOBRAŠINOVIĆ, čija je smrt ožalostila sve njegove rođake i prijatelje.

O sahranjenom Vukašinu dosada nisu nađeni podaci. Međutim, u jednom dokumentu s kraja XVI v. spominje se knez Rade, iz porodice Vukašinović u Zupcima, pa se pretpostavlja da bi on mogao biti sin sahranjenog Vukašina Dobrašinovića.

Prema osobinama reljefa stećaka nekropole u Bogojević Selu, a posebno po oblicima slova natpisa, kao i prema drugim okolnostima, opravdano se pretpostavlja da stećak i natpis vlastelina Vukašina Dobrašinovića potječu iz prve polovine XVI vijeka.

Lit.: M. Vego, 1964., 184-185;
Š. Bešlagić, 1971.a, 406.

26. DRAGIŠIĆ VUJAN — U Gornjim Njeganovićima, selu u okolini Bileća, a na lokalitetu Petrovina, nalazi se skupina od četiri stećka (tri ploče i jedna krstača). Na jednoj vertikalnoj široj strani krstače uklesan je u sedam redova ćirilički natpis u kome se kaže da tu leži rab božji DIJAK VUJAN DRAGIŠIĆ. Osim toga, u natpisu se bog moli da imenovanome oprosti grijeh — PROSTI MU BOŽE GREHE. Na ostalim stranama spomenik ima reljefe goluba, mača, štita, rozete i polumjeseca.

Ovaj natpis je objavljen još 1895. godine, kada je dobro pročitano. O sahranjenom Vujanu nema podataka u dosada poznatim historijskim izvorima i u literaturi. Po reljefima mača i štita, spomenik i natpis pripadaju uglednijem čovjeku iz ovoga kraja.

Po obliku slova i po osobinama spomenika i njegovih reljefa, ovaj natpis vjerovatno potječe iz XV vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1895., 567-568;
M. Vego, 1964., 189; 1964.b, br. 147;
Š. Bešlagić, 1971.a, 384.

27. DRAGOSALIĆ RADOJE — Na lokalitetu Brdanjak u selu Zabrdi (dolina rijeke Lepenice), u okolini Kiseljaka, nalazi se nekropola sa 13 stećaka. Na jednoj

čeojoj i jednoj bočnoj strani većeg sljemenjaka sa postoljem, uz predstavu grba, sa osnovnim motivom vučje glave, uklesan je podugačak ćirilički natpis. U tome natpisu se kaže da je to spomenik (ZLAMENIJE) kneza RADOJA VELIKOG KNEZA BOSANSKOG. Nadalje se kaže, da je spomenik postavio njegov sin RADIĆ s božjom pomoću i s pomoću svojih rođaka i prijatelja — POMOĆU SVOJIM VJERNIM, bez pomoći drugih (S INOM NIJEDNOM POMOĆIJU). (Sl. br. 177)

Natpis je objavljen 1889. godine, ali sa nekoliko grešaka u čitanju.

Nema sasvim sigurnih podataka o sahranjenoj ličnosti. U poveljama kralja Ostoje iz 1399. i 1404. godine naveden je kao svjedok i knez Radoja Radosalić, a u jednoj povelji kralja Tvrtka II, iz 1420. godine, naveden je i knez Radić Radojević, zbog čega neki istraživači pretpostavljaju da se radi o ocu i sinu koji su navedeni u ovome natpisu. Ima mišljenja da se natpis odnosi na kneza Radivoja Dragosalića, koji se posljednji put spominje 1405. godine, dok mu se sin knez Radić Radojević spominje 1417. godine. U svakom slučaju, natpis u Zabrdi se odnosi na krupniju vlastelinsku ličnost bosanskog kraljevskog dvora.

Prema paleografskim osobinama, heraldičkim motivima i historijskim izvorima, natpis iz Zabrdi potječe s početka XV vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1889.a, 76;
P. Anđelić, 1963., 181-182;
Š. Bešlagić, 1967., 42-43 i 96-97;
M. Vego, 1981., 56-57; 1970., br. 251.

28. DRAŠIĆ RADIVOJ — Na lokalitetu Pogradinje u Elezovićima, na području Gornjeg Hrasna, u široj okolini Čapljine, nalazi se nekropola sa 91 stećkom, među kojima 13 sa reljefnim ukrasima i četiri sa ćiriličkim natpisima. Jedan od ta četiri natpisa uklesan je, u dva reda, na istočnoj čeojoj i južnoj bočnoj strani sljemenjaka sa postoljem, koji se nalazi u istočnom dijelu nekropole. U natpisu se kaže da tu leži RADIVOJ DRAŠIĆ. Nadalje, u tekstu sam Radivoj za sebe kaže da je bio DOBRI JUNAK, a zatim moli posjetioce da mu ne kvare grob i spomenik, navodeći uobičajenu formulu — VI

ĆETE BITI KAKO JA A JANE MOGU BITI KAO VI. Ispod natpisa je isklesana figura konjanika.

Ovaj natpis je poznat još od 1885. godine, ali je tačno pročitao tek u najnovije vrijeme.

O sahranjenosti ličnosti nema podataka u dosada poznatim historijskim izvorima i u literaturi.

Po svim okolnostima, posebno o oblicima ovdje upotrijebljenih slova, natpis Radivoja Drašića potječe iz XIV-XV vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1892.a, 112;
M. Vego, 1962., 218-219;
Š. Bešlić, 1960.a, 92-97.

29. DRAŠKOVIĆ DABIŽIV — U zaseoku Rudine sela Dubnice, u okolini Kalesije, na mjestu gdje je i savremeno pravoslavno groblje (Brkića groblje), nalazi se nekropola sa trideset stećaka (deset sanduka i dvadeset stupova). Na dva sanduka uklesani su ćirilički natpisi. Jedan od tih natpisa zauzima nepunih šest redova jedne bočne strane sanduka. U njemu se kaže da je tu sahranjen DABIŽIV DRAŠKOVIĆ. U daljem tekstu se navodi da imenovani leži na SVOJOJ PLEMENITOJ ZEMLJI. Zatim sam pokojnik kaže KADA HTEH POBITI (živjeti) TADA UMRIJEH i dodaje da mu je spomenik postavio (USJEĆE NA ME KAMI) MILUTIN KABLOVIĆ U GODUŠI, a da je pisao NIKOLA DRAGOLJEVIĆ.

Ovaj natpis je dobro pročitao i objavljen još 1891. godine. O sahranjenom Dabiživu nema podataka u dosada poznatim historijskim izvorima i u literaturi. Bez sumnje, radi se o uglednom čovjeku svoga doba u ovome kraju.

Po svojim paleografskim osobinama, ovaj natpis vjerovatno potječe iz prve polovine XV vijeka.

Lit.: T. Dragičević – V. Vuletić-Vukasović, 1891., 193;
M. Vego, 1970., br. 306;
Š. Bešlić, 1970., 45-48.

30. DUBČEVIĆ VUKŠA — U Bunčićima, selu na području Radmilović-Dubrave, u okolini Bileće, nalazi se nekropola sa 190 stećaka (59 ploča i 131 sanduk). Na četrdeset primjeraka su isklesani reljefi, a na sedam ćirilički natpisi. Jedan od tih natpisa

usječen je u osam redova na čeonj strani jednog visokog sanduka. U njemu se kaže da tu leži VUKŠA DUBČEVIĆ. U drugom dijelu teksta uobičajenom formulom upozoravaju se braća i rodaci da je pokojnik bio kao oni, a oni da će biti kao i on. S druge strane ovaj stećak ima reljef konjanika sa mačem.

Ovaj natpis je objavljen 1895. godine, ali je prezime sahranjenoga čitano kao Dubnević.

Nije poznato ko je ovaj Vukša Dubčević.

Po obliku slova natpisa i drugim okolnostima, ovaj natpis vjerovatno potječe iz XV vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1895., 270-271;
M. Vego, 1964., 189; 1964.b, br. 143;
Š. Bešlić, 1971.a, 389-390.

31. DUČIĆ RADOSAV — U Premilovom polju, seocetu koje pripada Gledčevcima, u okolini Ljubinja, nalazi se nekropola sa 90 stećaka, na kojoj 19 primjeraka posjeduju reljefne ukrase, a na pet primjeraka su uklesani ćirilički natpisi. Jedan od tih natpisa nalazi se na zapadnoj čeonj strani jednog visokog sanduka sa postoljem, u sjeveroistočnom kraju nekropole. U njemu se kaže da tu leži RADOSAV DUČIĆ sa SINOM CVJETKOM.

Pisar je izostavio prijedlog S ili SA, što nije osamljen slučaj u natpisima stećaka. Njegovo slovo Z je kao znak krstića, što je veoma rijetka pojava.

Natpis je poznat još od 1890. godine.

O sahranjenosti ličnosti nemamo podataka. Dučić se kao prezime donjih Vlaha spominje u nekim dokumentima Dubrovačkog arhiva.

Natpis Radosava Dučića potječe iz XV vijeka.

Lit.: M. Bijelić, 1890., 298-299;
M. Vego, 1962., 219-220; 1964.a, 90;
Š. Bešlić, 1965., 158.

32. GALČIĆ RAĆ — U Veličanima, selu u Popovom polju, u okolini Trebinja, nalazi se nekropola sa 62 stećka (31 ploča, 20 sanduka, jedan sljemnjak, dvije krstače i osam stupova) od kojih 18 primjeraka posjeduju reljefne ukrase, a na dva primjerka su uklesani ćirilički natpisi. Jedan od tih natpisa je uklesan u tri reda na zapadnoj čeonj strani jednoga sanduka koji se nalazi u zapadnom kraju nekropole

(na vodoravnoj strani toga stećka je bordura od kosih paralelica i povijene lozice sa trolistovima). U natpisu se kaže da tu leži RAĆ GALČIĆ. U daljem tekstu se saopštava da je pokojnik sahranjen NA SVOJOJ NA PLEMITOJ. (Sl. br. 178)

Ovaj natpis je objavljen 1892., sa manjim greškama kod čitanja prezimena. Nije poznato ko je ovaj Rać. Veličanima susjedno selo zove se Galčići, koje se u jednoj ćirilskoj povelji spominje 1465. godine. To selo je dobilo ime po nekom feudalcu Galčiću. Ovaj pokopani Galčić pripada istoj porodici.

Prema paleografskim osobinama i drugim okolnostima, pretpostavlja se da stećak i natpis Raća Galčića u Veličanima potječu iz prve polovine XV vijeka.

Lit.: Ć. Truhelka, 1892.b, 216-217;
M. Vego, 1962., 228; i 1964.a, br. 101;
Š. Bešlić, 1966., 80-81.

33. GOLUBOVIĆ VESEOKO — U Sniježnici kod Ugljevika, na mjestu gdje je i sadašnje muslimansko groblje, nalazi se nekropola sa 13 stećaka (šest sanduka, šest sljemenjaka i jedan stup). Na jednoj čeonj i jednoj bočnoj strani jednoga sljemenjaka uklesan je, u sedam redova, ćirilski natpis. U njemu se kaže da tu leži VESEOKO GOLUBOVIĆ. Nadalje se u tekstu kaže da je imenovani sahranjen na svojoj plemenitoj zemlji i da su spomenik postavili (NA NEM BILIG) sedam njegovih sinova.

Ovaj natpis je pravilno pročitao još 1895. godine. O sahranjenom nema podataka u dosada poznatim historijskim izvorima i u literaturi. Može se reći, da je bio feudalac i ugledan čovjek u ovome kraju. Po nazivu spomenika (BILIG), vidi se da je pisar koristio ikavski govor.

Prema oblicima slova i nekim drugim okolnostima, ovaj natpis vjerovatno potječe iz XV vijeka.

Lit.: Ć. Truhelka, 1895.a, 344;
Š. Bešlić, 1969.b, 11-12;
M. Vego, 1970., br. 305.

34. GRD — U selu Policama kod Trebinja (danas je to gradsko područje), uz pravoslavnu crkvu i groblje, a u neposrednoj blizini ostataka neke stare crkve, nađeni su poremećeni ostaci nekadašnje ne-

kropole sa ukupno 19 stećaka u obliku sanduka. Odatle su u Trebinje prenesene dvije ploče sa ćirilskim natpisima (danas se nalaze u Zavičajnom muzeju u Trebinju). Jedan od tih natpisa kaže da je tu u dane velikog kneza Mihajla umro ŽUPAN GRD TREBINJSKI. (Sl. br. 179)

Za ovaj višestruko značajan natpis interesovalo se nekoliko stručnjaka. Ustanovljeno je da je župan Grd (Grdomil, Građeša) umro između 1151. i 1177. godine, što znači da je njegov nadgrobnik najstariji datirani stećak.

Iz ovoga natpisa doznajemo da je nadgrobnik i natpis isklesao majstor Braja koji se, prema tome, može smatrati najstarijim majstorom stećaka.

Između 1907. i 1920. istražen je grob ovoga župana i nađena je pozlaćena željezna mamuza, koja je datirana u vrijeme oko polovine XII vijeka.

Natpis župana Grda potječe između 1151. i 1177. godine.

Lit.: J. Kovačević, 1961., 309-316;
P. Anđelić, 1962., 173-175;
M. Vego, 1964.b, br. 129;
Š. Bešlić, 1971.a, 403-404.

35. GRUBAČA — U Seljanima, u okolini Rogatice, a na lokalitetu Turska voda i glavici do toga lokaliteta, raspoređena u dvije skupine, nalazi se nekropola sa 32 stećka (28 sanduka i 4 sljemenjaka). Jedan stećak je veliki kombinovani sljemenjak-sanduk sa postoljem. Na jednoj bočnoj i dvije čeonj strane ovoga stećka uklesan je ćirilski natpis. U njemu je najprije navedena kršćanska invokacija "U ime oca i sina i svetoga duha", zatim se kaže da tu leži GRUBAČA VOJVODE MIOTOŠA POČTENA, a potom se saopštava da je Grubača sahranjena s DEJANOM na svom PLEMITOM.

Ovaj natpis je prvi puta objavljen još 1882. O sahranjenim licima nemamo sigurnih podataka. U Vladevini kod Rogatice bio je stećak sa natpisom koji se odnosi na vojvodu Miotosa, vlastelina na dvoru Pavlovića u Borču kod Rogatice (stećak je sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu), pa se pretpostavlja da je Grubača žena toga Miotosa. Postoji, međutim, i mišljenje da je Grubača bila žena vlastelina Miotosa Ćurića, koji se u nekoliko povelja

spominje kao poslanik vojvode Petra Pavlovića i brata mu kneza Nikole. Ako se radi o ženi vojvode Mitoša iz Vladevine, kao što izgleda, nastaje pitanje njenog odvojenog sahranjivanja. Možda je sahranjena na baštini svojih roditelja, a možda je u času umiranja ona bila razvedena od vojvode Mitoša.

Rijetki su stećci sa natpisima koji se odnose na najuglednije žene, kao što je natpis Radače Čihorić ili Kataline Nikolić. U tim natpisima se te žene nazivaju *gospodama*, i taj naziv bi mogao pripadati i Grubači iz Seljana.

Po svim okolnostima, ovaj natpis potječe iz XV vijeka, vjerovatno iz njegove prve polovine.

Lit.: Č. Truhelka, 1895.a, 353-354;
M. Vego, 1970., br. 218;
Š. Bešlagić, 1971.a, 253-254.

36. HATELJEVIĆ BOGDAN — U Milavićima, selu u Dabar-polju, u okolini Stoca (lokalitet Crkvina), nalazi se velika nekropola sa 352 stećka (89 ploča, 262 sanduka i jedan sljemenjak), na kojoj 23 primjerka posjeduju reljefne ukrase, a na jednom ovcem sanduku uklesan je ćirilčki natpis na sve četiri njegove vertikalne strane. U natpisu se kaže da tu leži BOGDAN HATELJEVIĆ, sluga VOJVODE RADIČA. Nadalje se u tekstu za Bogdana kaže da se u dobri čas rodio u Dabru, zatim da je družini pravo činio, te da je umro vjerno služeći svom GOSPODINU. Na kraju se saopštava da su ovaj spomenik (BILJEG) postavili njegovi sinovi.

Natpis je poznat još od 1893., ali je tačno pročitao tek u novije vrijeme. Iz teksta natpisa se vidi da je Bogdan bio u službi vojvode Radiča. Misli se na Radiča Sankovića, koji se u jednoj povelji iz 1391. spominje kao bosanski vojvoda. U ratu sa vojvodom Sandaljem Hranićem 1391.-1404., Radič je zarobljen i u gradu Samoboru oslijepljen 1404. Misli se da je Bogdan bio vlastelin, da je bio gospodar u Hateljima (selu u Dabar-polju, koje je vjerovatno po njemu i dobilo svoje ime), te da je umro početkom XV vijeka.

U paleografskim osobinama i poznatim historijskim izvorima, stećak i natpis Bogdana Hateljevića iz Milavića potječu s početka XV vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1893., 93-94;
M. Vego, 1955., 163; 1962., 205-206; 1964.a, br. 93;
Š. Bešlagić, 1971.a, 373.

37. HERAK — Na lokalitetu Blatski do u selu Zaušju, nedaleko Boljuna i obale Hutova Blata, u okolini Stoca, nalazi se osamljena velika krstača sa pripadajućom joj pločom. Krstača je ukrašena cik-cak bordurom, rozetama u kružnim vijencima i predstavom ruke sa lukom i strijelom.

Na vodoravnoj strani ploče, uz reljefnu predstavu bordure od povijene lozice sa trolistovima i rozete u njenim uglovima, uklesan je u pet redova ćirilčki natpis koji kaže da tu na svojoj plemenitoj baštini leži HERAK.

O ovdje sahranjenom Heraku nema sigurnih podataka u historijskim izvorima i u literaturi. U jednom dokumentu Dubrovačkog arhiva iz 1477. spominje se Herak Dolin, kao katunar Donjih Vlaha u selu Pocrnje kod Ljubinja, a iz jednog drugog dokumenta Dubrovačkog arhiva iz 1483. godine spominje se Herak Vladisalić, kao knez Donjih Vlaha, pa se pretpostavlja da se oba podatka odnose na istu ličnost, s tim da je Dolin porodično a Vladisalić patronimičko ime. Ne bi trebalo isključiti ni pretpostavku da je u Zaušju pokopani Herak upravo katunar i knez Herak Dolin, odnosno Herak Vladisalić.

Napominjem da su se članovi ugledne vlaške porodice Vladisalić pokopavali na nekropoli stećaka u Boljunima. Na istoj nekropoli u Boljunima sahranjen je i Radosav Heraković, koji je vjerovatno sin Heraka iz Zaušja.

Po oblicima slova i drugim okolnostima, Herakov natpis u Zaušju kod Boljuna vjerovatno potječe s kraja XV vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1891.b, 92; 1892.b, 220;
A. Hrabak, 1956., 34, bilj. 33;
Š. Bešlagić, 1962., 197; 1971.a, 375.

38. HERAKOVIĆ RADOSAV — U Boljunima kod Stoca situirana je velika nekropola sa 269 stećaka, na kojoj 92 primjerka imaju reljefne ukrase, a 19 primjeraka ćirilčke natpise.

Na vodoravnoj strani jednog stećka u obliku okrnjene ploče u istočnom dijelu nekropole, uz borduru od cik-cak linija i predstavu štita sa mačem, uklesan je, u deset nejednakih redova, oštećen natpis u kome se kaže da tu leži RADOSAV HERAKOVIĆ. U tekstu se dalje kaže da je imenovani sahranjen na SVOJOJ PLEMENITOJ GOLUBAČI, koja je laka i blaga.

Ovim natpisom se bavilo nekoliko istraživača, ali je tačno pročitani tek u najnovije vrijeme. O sahranjenom Radosavu nema podataka u historijskim izvorima i u literaturi. U ranije spomenutom dokumentu Dubrovačkog arhiva iz 1483. spomenut je Herak Dolin-Vladisalić, kao knez donjih Vlaha. Možda je Radosav njegov sin? Po obliku slova i po reljefima (sablja umjesto mača), pretpostavlja se da spomenik i njegov natpis potječu iz druge polovine XV vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1891.b, 89; 1914., 236;
Š. Bešlić, 1962., 195; 1971.a, 374-375;
M. Vego, 1964.a, br. 62; 1962., 210.

39. HRABREN RADOSAV — U Ošanićima kod Stoca, kod crkve sv. Petra i Pavla, podignute 1833. na temeljima stare crkve, zadužbine vlaške porodice Hrabrena – Miloradovića, nalazi se stećak u obliku ploče na kojoj je, u jednom redu, uklesan ćirilski natpis u kome se kaže da tu leži vojvoda RADOSAV HRABREN. U daljem tekstu je data slovna (šifrovana) godina po starom računanju – 7013., što po novom računanju znači 1505.

U natpisu ima više ligatura, a među njima je jedinstven spoj slova O i E u riječi VOEVODA. Pisar koristi meki poluglasnik na kraju riječi koje se završavaju konsonantima. Vrijednost natpisa potencira slovna godina, što je inače rijetka praksa kod natpisa stećaka.

Natpis je poznat još od 1892. godine.

O sahranjenom Radosavu nema podataka u historijskim izvorima i u literaturi. Svakako, on pripada uglednoj donjovlaškoj porodici čiji su članovi živjeli u Ošanićima, a sahranjivali se uglavnom na nekropoli stećaka u Radimlji, u Vidovom polju ispod Ošanića.

Po naznačenoj slovnoj godini, vidimo da ovaj natpis potječe s početka XVI vijeka.

Lit.: K. Hörmann 1892., 46;
B. Hrabak, 1956., 33;
M. Vego, 1964.a, br. 55.

40. HRABRENI-MILORADOVIĆI — Hrabreni-Miloradovići su ugledna porodica iz skupine donjih Vlaha, koji su u XIV i XVI v. živjeli u Ošanićima (Batnogama) i okolnim selima, nedaleko Stoca. Kod crkve sv. Petra i Pavla u Ošanićima, zadužbine ovih

Vlaha, nalazi se stećak-ploča sa ćirilskim natpisom koji se odnosi na vojvodu Radosava Hrabrena i zabilježenom godinom 1505., a u neposrednoj blizini je kamena stolica, sa ćirilskim natpisom koji govori o vojvodi Stipanu i sinu mu Petru Miloradoviću. Stipan bi mogao biti sin vojvode Radosava. Iz dokumenata Dubrovačkog arhiva znademo da je Stipan imao sinove – Radoja i Petra. Godine 1477. spominje se Petar Stjepanović-Hrabren, kao katunar Hrabrena i vojvoda donjih Vlaha.

Na Radimlji, u Vidovom polju, odmah ispod Ošanića, situirana je velika nekropola, na kojoj su sahranjivani članovi vlaške porodice Hrabrena-Miloradovića. Iz natpisa stećaka na Radimlji vidi se da su tu sahranjeni Dobri Radoje, sin vojvode Stipana Miloradovića i Radoje Vuković, sinovac vojvode Petra Miloradovića. Tu su i stećci ostalih članova te porodice, samo bez natpisa.

Hrabreni-Miloradovići su osim u Ošanićima, podigli u XVI v. i crkve u Trijebnju i u Žitomislju.

Lit.: A. Benac, 1950;
B. Hrabak, 1956., 33-37;
M. Vego, 1962.a, br. 44 i 45; 1964.a, br. 55 i 56.

41. ILIĆ RADIVOJ — U Lipi kod Livna, blizu sadašnjeg rimokatoličkog groblja, nalazi se nekropola sa pedeset stećaka u obliku sanduka. Na čeonj strani relativno velikog sanduka, uklesan je u pet redova ćirilski natpis. U njemu se kaže da tu leži RADIVOJ ILIĆ. Nadalje se za imenovanoga kaže da je iz RAME i da je KOVAČPOLJANIN. Natpis počinje krstom, a ispred krsta je u reljefu prikazana ruka čiji prsti upozoravaju na natpis. (Sl. br. 180)

Ovaj natpis je objavljen još 1857. godine, ali je tačno pročitani tek u novije vrijeme.

O sahranjenom licu ne znamo ništa. Iz natpisa se vidi da je iz Kovačpolja, koje se nalazi u gornjem toku Rame. Misli se da je Radivoj Ilić feudalac koji se ovdje naselio kada je dobio posjede, vjerovatno od kralja Ostoje, kada je ovaj darivao posjede i vojvodi Hrvoju Vukčiću-Hrvatiniću.

Sve okolnosti govore da natpis Radivoja Ilića potječe s početka XV vijeka.

Lit.: M. Vego, 1981., 63; 1970., br. 260;
Š. Bešlić, 1971.a, 283.

42. **IVANOVIĆ JURAJ** — U selu Slipčiči (zaselak Arapi) kod Mostara nalazi se osamljen stećak u obliku relativno velike krstače sa pripadajućom pločom. Na sve četiri strane ove krstače uklesan je ćirilski natpis u kome se kaže da na krstu piše JURAJ IVANOVIĆ. Nadalje se kaže: KAKO STEKOH BLAGO I Š NJEGA POGIBOH. Na kraju natpisa se saopštava da je spomenik usjekao (KAMI USIČE) RADIČ kovač.

Kompozicija ovoga natpisa je dosta neobična. Nema stereotipnih fraza, najprije se saopštava da je na Jurjevom krstu napisano ono što treba da zna svaki čovjek (DA JE ZNATI SVAKOMU ČOVIKU), a odmah iza toga je napisano ime i prezime pokojnika koji sam za sebe kaže da se obogatio, ali da je zbog stečenog blaga i poginuo. Radič kovač je izgleda isklesao i stećak i njegov natpis.

O Juraju Ivanoviću nemamo podataka. Postoji predanje da je u nedalekom Gracu nekada živjela porodica Ivanović. U povelji humskog župana Radoslava iz 1254. godine, jedan od potpisnika je član porodice Ivanović, pa se pretpostavlja da je ovaj Juraj iz Slipčiča potomak te porodice.

Zanimljivo je da pisar ovoga natpisa iza riječi, odnosno iza ćitavih izraza upotrebljava trotačke, što je vrlo rijetka pojava.

Lit.: Č. Truhelka, 1893., 96;
M. Vego, 1961.a, 279-280;
1962.a, br. 13;
Š. Bešlić, 1971.a, 343.

43. **IVANOVIĆ STOJAN** — U selu Klenje kod Bogatića, u Mačvi (Srbija), postojala je srednjovjekovna crkva vračeva Kuzmana i Damjana, uz koju je nastala nekropola sa stećcima, od koje je do danas preostalo nekoliko spomenika, i to u sekundarnom položaju. Na jednom stećku u obliku sljemnjaka uklesan je vrlo zanimljiv ćirilski epitaf koji spominje crkvu Kuzmana i Damjana i kaže da je tu sahranjen SKUTONOŠA STOJAN IVANOVIĆ (sl. br. 181). Natpis je oštećen i nije do kraja ispitan. Smatra se da je pokojnik za života bio plemić i ugledan čovjek, te da je dvorsku titulu skutonoše mogao dobiti ili od nekog od srpskih despota, ili od posljednjeg bosanskog kralja.

Prema paleografskim osobinama, kao i drugim okolnostima, ovaj spomenik i epitaf mogli su nastati u drugoj polovini XV vijeka.

Lit.: L. Pavlović, 1970., 49-64.

44. **JEREMIJA PETKO** — Na lokalitetu Grčko groblje kod zaseoka Zagrađe sela Šćepan Polje, u općini Plužine, u Crnoj Gori, blizu ulaza u srednjovjekovni utvrđeni grad Soko, nalazi se nekropola sa 14 stećaka. Na bočnoj i čeonj strani jednog stećka u obliku velikog sanduka, uklesan je dugačak ćirilski natpis, koji je djelomično oštećen. U natpisu se kaže da je tu sahranjen JEREMIJA PETKO KRSTJANIN i da mu je spomenik (BILIG) postavljen još za života, dok je smrt čekao U SOKOLU VOJVODE STJEPANA, čiju je pažnju i zaštitu uživao. U tekstu, osim toga, pokojnik moli braću i prijatelje da mu ne oskrnavljuju grob, uz napomenu da je on bio kao što su oni, a da će oni biti smrtni kao i on. To što se Petko naziva *krstjaninom* i imenom Jeremija, znači da je bio sveštenik heretičke Crkve bosanske. Kao monah, Jeremija je bio na službi u dvoru Hercega Stjepana Vukčića-Kosače. To bi moglo da znači da je Herceg Stjepan bio sljedbenik te heretičke crkve. (Sl. br. 182)

Pošto se u natpisu Stjepan naziva vojvodom, a ne i hercegom, proizlazi da natpis potječe između 1435. i 1448. godine.

Lit.: Lj. Stojanović, 1926., br. 9797;
Š. Bešlić, 1975., 102-105.

45. **JEZIK NATPISA** — Natpisi stećaka su pisani jednostavnim izrazima čistog narodnog jezika. Neki naučni radnici su upozorili na izvjestan broj arhaičnih izraza (V'MRJE, VELII i dr.). U nekim natpisima se osjeća utjecaj crkvenoslavenskog jezika (NIČESARE, U TRETI NA DESETE, V'DNI, itd). Neki često korišteni izrazi također vuku na starinu (S, SA, SI, SE, A SE itd). U ovim natpisima susrećemo izraze i oblike kao što su: JA, S'M BIL', MOLU VI SE, VSA, NA VISORAH', ČOEK, NEKA VJE, POLEG, PRISTE, ČTIOČE, KONČINA, UGO TOVIH SI, KUČNICA, PODRUŽIE, VLADIKA, UZMOŽNI MUŽ, KAMI, ZLAMENIJE, itd.

Zanimljiv je, naprimjer, ovaj sklop riječi: UČINIŠE VRHU MENE KRV NEZAJMITU, što znači UČINIŠE NADAMNOM KRVNU OSVETU.

Neki natpisi su pisani ikavskim izgovorom, gdje je *jat* prešlo u *i*, naprimjer BILIG; VIRA, itd., a neki ijekavskim, naprimjer SJEN; SJEČE, itd.

Znatan broj natpisa stećaka počinje kršćanskom invokacijom, a završava frazama i reminiscencijama, uobičajenim u zapadnoevropskim zemljama – U IME OCA I SINA I SVETOGA DUHA, NE PRETURAJTE MI KOSTI JA SAM BIL KAKO VI A VI ČETE BITI KAKO JESAM JA, DA JE PROKLET TKO ĆE U ME DIRNUTI i slično.

Ponekad je u natpisima stećaka snažno i sočno izražena narodna mudrost i filozofija, a ponekad ti natpisi djeluju kao prava literarna ostvarenja – DAVNO TI SAM LEGAO I VELE TI MI JE LEŽATI, I DA VISTE DA ČETE UMRIJETI I VSI VI, U TOJ DOBA UMRIJEH I SVAKOMU ME BI ŽAO MOMU, itd. Svi natpisi su ozbiljni i bez ikakvih neukusnosti. U nekim se izražava gorko životno iskustvo – KAKO STEKOH BLAGO I Š NJEGA POGIBOH.

Lit.: V. Ćorović, 1911., 549-551;
Š. Bešlić, 1983., 443-445.

46. JUNOTIĆ TUPKOVIĆ DRAGOJE — U blizini pravoslavnog groblja zaseoka Peljave sela Tobut, u okolini Lopara, nalazi se skupina od četiri stećka (tri sanduka i jedan stup) među kojima su na dva primjerka uklesani ćirilički natpisi. Jedan od tih natpisa se prostire u šest nepunih redova čeone i u pet nepunih redova bočne strane jednoga sanduka. U njemu se kaže da tu leži DRAGOJE JUNOTIĆ TUPKOVIĆ. U daljem tekstu se za imenovanoga kaže da je PLEMENITI SVIBNIČANIN, te da su mu spomenik (BILIG) postavili dvojica njegovih sinova – MILOBRAT I PRIBIL, a na samome kraju se poručuje: TKO ĆE SI BILIG POGUBITI POGUBI GA BOG.

Natpis je objavljen 1887. godine. O sahranjenom Dragoju nema podataka u historijskim izvorima. Selo Tupković postoji na području općine Živinice, s lijeve strane rijeke Spreče, a Svibnica se nalazi u okolini Gradačca, pa se može pretpostaviti da otuda

potječe sahranjeni. Osobitost ovoga natpisa je i u tome što se u njemu upotrebljava ikavski govor i što se za riječ *dva* koristi slovna cifra, što je, inače, rijetka pojava.

U svakom slučaju, natpis se odnosi na uglednijeg čovjeka iz ovoga kraja. Prema oblicima slova i drugim okolnostima, ovaj natpis vjerovatno potječe iz XV vijeka.

Lit.: Ć. Truhelka, 1895.a, 342-343;
Š. Bešlić, 1969.b, 13, 17 i 21;
M. Vego, 1970., br. 303.

47. JURISALIĆ RADOMIR — U Donjim Olovcima, u okolini Kladnja, na lokalitetu Kamen, pokraj puta za Tuholj, nalazi se nekropola sa sedamnaest stećaka, među kojima jedan sljemenjak ima ćirilički natpis, koji je uklesan u šest redova na istočnoj čeonoj strani. On počinje kršćanskom invokacijom U IME OCA I SINA I SVETOGA DUHA, a zatim se kaže da tu na svojoj zemlji plemenitoj leži RADOMIR JURISALIĆ.

Pisar koristi meki poluglasnik na kraju riječi koje se završavaju konsonantom, koristi i skraćeni-ce, naprimjer DHA, ali u nekim riječima izostavlja poneko slovo. Ovdje je korišten i rijedak složeni znak JU.

O sahranjenom Radomiru nema podataka u historijskim izvorima i u literaturi. Po tome što leži na plemenitom, zaključujemo da je bio vlastelin.

Ovaj natpis vjerovatno potječe iz XV vijeka.

Lit.: Š. Bešlić, 1959.a, 245-246;
1969.a, 174;
M. Vego, 1970., br. 237.

48. JUROJE — Na lokalitetu Podvornice u selu Kruševu, u okolini Stoca, nalazi se nekropola sa trideset stećaka, među kojima šest primjeraka posjeduju reljefne ukrase, a na jednom primjerku je uklesan ćirilički natpis, koji nam je poznat još od 1892. godine. Natpis je urezan u četiri nejednako dugačka reda na jednoj bočnoj strani sanduka. U njemu se kaže da tu leži ŽUPAN JUROJE. U tekstu se dalje za ovoga župana kaže da je poginuo u poštеноj službi svoga gospodina, a na kraju se

navodi da mu je spomenik postavio knez POBILIŽI GA KNEZ.

Natpis je djelo boljeg majstora. Neka slova su izostavljena, a neka su po dva puta uklesana.

U historijskim izvorima i u literaturi nema podataka o ovdje sahranjenoj ličnosti. Iz sadržaja natpisa vidi se da je župan Juroje bio u službi svog neimenovanog kneza, što znači da je u to vrijeme titula kneza bila višeg ranga od županske. U znak pažnje i zahvalnosti prema svome županu, koji je za njega i poginuo, ovaj knez je poručio klesanje stećka i natpisa na njemu, te njegovo postavljanje kao oznaku trajne uspomene.

Po paleografskim osobinama, ovaj natpis vjerovatno potječe iz XV vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1892.a, 110-111 i 1914., 232;
M. Vego, 1961.a, 273; 1962.a, br. 39;
Š. Bešlić, 1971.a, 371.

49. KLESANJE NATPISA — Iz nekih tekstova natpisa doznajemo da su za stvaranje natpisa na stećcima bila angažovana dvojica stručnjaka, jedan pisar i jedan klesar, ali je bilo i više slučajeva gdje je i pisarske i klesarske poslove obavljao jedan majstor. Kada je izrađen predložak natpisa i taj predložak precrtan na kamen, slijedio je proces klesanja. Za te poslove korištena su raznovrsna dlijeta. O samom tehničkom postupku toga procesa nemamo sigurnih saznanja, ali se pretpostavlja da su korištena tri načina klesanja. Kada se radilo o kamenu relativno male tvrdoće, redovno su urezivani uski trakovi, ili samo obične linije. U većini slučajeva radilo se o tvrđem kamenu, zbog čega je primjenjivan metod kosog urezivanja prema srednjoj liniji slova, tako da je stvaran žlijeb pod uglom od oko 120° (od srednje linije ka gore sa svake strane je bio nagib od oko 60°). Tako su svi natpisi stećaka stvarno uklesani, urezani, udubljeni, odnosno negativno plastični. Samo u jednom slučaju, kod dijela natpisa Ljupka Vlasnića, iz Troskota kod Mostara (stećak je sada u vrtu Muzeja Hercegovine u Mostaru), slova su pozitivno plastična, odnosno ispupčena, kakav način je često upotrebljavan kod kitorskih natpisa na crkvama. Bilo je slučajeva da je klesar, prema dobijenom predlošku, sam kopirao slova na kamenu

površinu, a da bi mu redovi bili pravi, služio se vodoravnim crtama koje je prethodno urezao. U nekoliko slučajeva natpis je naopako kopiran, tako da se mogao čitati samo njegov odraz u ogledalu, pa se pretpostavlja da je do toga dolazilo što je klesar bio nepismen čovjek.

Lit.: G. Tomović, 1974., 14;
Š. Bešlić, 1983., 476-478.

50. KOMLINOVIĆ IVANIŠ — Na lokalitetu Bakri (Visočica) kod sela Veliki Ograđenik, u okolini Čitluka, nalazi se nekropola sa 37 stećaka (28 sanduka i devet sljemenjaka), raspoređenih u dvije skupine koje razdvaja put. Reljefi su uklesani na jedanaest spomenika, a na tri sljemenjaka i na postolju jednog sljemenjaka uklesani su ćirilski natpisi, koji se odnose na članove vlastelinske porodice Komlinovića.

Na jednoj strani krova sljemenjaka sa postoljem, uklesan je kratak natpis u dva reda u kome se kaže da tu leži **IVANIŠ KOMLINOVIĆ**.

Ispred natpisa je krstić. Slova natpisa su tipa ustava i poluustava, pretežno zaobljena. Slovo Ž se sastoji od dva divergentno postavljena uspravna luka prekrivena vodoravnom crtom, V ima oblik kvadrata sa vodoravnim ivicama, nešto produženim udesno, a slovo K se sastoji od uspravne crte i jednog odvojenog luka.

U historijskim izvorima i u literaturi nema direktnih podataka o ovdje sahranjenom Ivanišu. U jednom dokumentu Dubrovačkog arhiva iz 1423., spominje se knez Pavao Komlinović, a u jednoj povelji vojvode Jurja Vojsalića iz 1434., naveden je knez Pavko Komlinović, kao predstavnik župe Bročno. Vjerovatno je Ivaniš tada već bio mrtav. U svakom slučaju, Ivaniš je član vlastelinske porodice Komlinovića, koja je u XV vijeku, a možda još i nešto ranije, gospodarila župom Bročno.

Natpis Ivaniša Komlinovića je nastao vjerovatno s početka XV ili s kraja XIV vijeka.

Ostali natpisi na ovoj nekropoli pripadaju knezu Pavlu Komlinoviću i Grguru Vukoviću.

Lit.: M. Vego, 1959.a, 226-227;
1962.a, br. 9;
Š. Bešlić, 1971.a, 315-316.

51. KOMLINOVIĆ PAVAO — Na lokalitetu Bakri (Visočica) kod Velikog Ogradenika, u okolini Čitluka, nalazi se nekropola stećaka na kojoj su se u XIV i XV v. sahranjivali članovi vlastelinske porodice Komlinovića, koji su bili gospodari u župi Broćno. Pretpostavlja se da je rodonačelnik ove porodice bio župan Komlin, u vrijeme banovanja i kraljevanja Tvrtka I. U jednom historijskom izvoru iz prve polovine XV v., spominje se knez Pavao Komlinović s braćom Pavkom, Radatom i Vukcem. Iz približno istog vremena je i jedna povelja u kojoj se kao svjedok navodi Pavko Komlinović, predstavnik župe Broćno i vlastelin Humske zemlje. Na nekropoli u Bakrima evidentirana su četiri ćiriljska natpisa. Jedan od njih se odnosi na Ivaniša Komlinovića, drugi na Grgura Vukovića, koji je također pripadao ovoj porodici, a treći i četvrti natpis odnose se na kneza Pavla Komlinovića. Pavlov spomenik ima oblik sljemenjaka na odvojenom postolju. Jedan natpis ovoga kneza je na postolju, a nešto malo izmijenjen i kraći tekst drugoga je na samome spomeniku. U tom kraćem tekstu se kaže da tu leži KNEZ PAVAO KOMLINOVIĆ na plemenitom zemljištu U PROZRAČCU u dane vojvode Sandalje, a u dužem tekstu se to isto kaže i dodaje da je Sandalja vjerno i pošteno služio. Zbog spominjanja vojvode Sandalje, koji je jedno vrijeme posjedovao i zapadne krajeve Humske zemlje, može se zaključiti da je knez Pavao Komlinović umro negdje u prvoj polovini XV vijeka.

Iz ovih grobnih natpisa, kao i nekih drugih podataka, izgleda da je ovaj lokalitet Bakri (Visočica) bio dio baštine Komlinovića koja se zvala Prozračac i bila centar stare župe Broćno.

Lit.: M. Vego, 1961., 49-58 i 86-91;
1962.a, br. 11 i 12;
Š. Bešlić, 1971.a, 315-316.

52. KOPIJEVIĆ OZRISAL — Na nekropoli od 7 stećaka u Varošu, u neposrednoj blizini srednjovjekovnog utvrđenog grada Borča, u okolini Rogatice, bio je i sljemenjak sa neobičnim ćiriljskim natpisom na tri strane, koji je prije četrdesetak godina prenesen u vrt Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Natpis je oštećen i nedovoljno je čitak. Bio je predmet nekoliko

istraživača. U natpisu se kaže da je tu sahranjen OZRISAL (OZRIN, OZRISAV) KOPIJEVIĆ, ŽUPAN KNEZA PAVLA, koji je u službi svoga gospodina bio *boden*, *sječen* i *oderan* (opljačkan), ali da od toga nije podlegao, nego je umro na dan Hristova rođenja, te da ga je gospodin vojvoda (misli se na Radoslava Pavlovića) okrilio (poklonio mu pažnju), sahranio i spomenik mu podigao. (Sl. br. 183)

Misli se da je sahranjeni Ozrisel (Ozren ili Ozrisav, kako ga neki još čitaju) bio rodonačelnik porodice Ozrisalić koja nosi i starije prezime – Kopijević, čiji su članovi bili ljudi dvora porodice Pavlović u Borču.

Po oblicima slova, kao i po tome što je župan Ozrisel za života služio vojvodi Radoslavu Pavloviću i da je umro prije Radoslava, jer ga je ovaj sahranio, da se zaključiti da spomenik i natpis potječu iz prve polovine XV vijeka.

Lit.: D. Mazalić, 1941., 77-82;

J. Vuković, 1949., 81-89;

M. Vego, 1970., br. 224; 1981., 53-55;

Š. Bešlić, 1971.a, 253.

53. KOSAČA BEOKA — Na lokalitetu Grobnice ili Zakrsnice u selu Vlaholje (zaselak Gradina), u okolini Kalinovika, nalazi se skupina od šest stećaka (dvije ploče, dva sanduka i dva sljemenjaka). Na vodoravnoj strani jednog oštećenog sanduka sa postoljem uklesan je u tri reda ćiriljski natpis. U njemu se kaže da tu leži GOSPOJA BEOKA, koja je *krtstjanica* i KĆI PRIBISAVA KOSAČE. Osim toga, kaže se da je natpis pisao VUKAŠIN.

Nije poznato ko je sahranjena Beoka (Bjelka), niti što znademo o Pribisavu Kosači. To što se umrla naziva krtstjanicom, znači da je bila pristaša heretičke Crkve bosanske. Kalinovički kraj je spadao u baštinu Kosača, velikaške porodice, čiji zavičaj – selo Kosače nije daleko odavde.

Oko 1000 m jugoistočno od ove nekropole, izdiže se Pribilovo brdo, na kome se nalazi skupina od 29 stećaka. Stećci postoje još na nekoliko mjesta sela Vlaholja.

Pisar Vukašin je zabilježen i na stećku Mirkove Kose kod Kalinovika.

Lit.: Š. Bešlić, 1962.d, 22-26 i 95;

1959.a, 242-243;

M. Vego, 1964.b, br. 186; 1962., 231.

54. KRIVOUŠIĆ RADIVOJ — U malom parku na Carini, u Mostaru, stoji jedan stećak u obliku lijepo obrađenog sanduka, koji na vodoravnoj strani ima reljefne predstave bordure od povijenih kukica i štita sa mačem, a na dvije vertikalne strane u dva reda uklesan ćirilički natpis, koji kaže da tu leži RADIVOJ KRIVOUŠIĆ. Natpis počinje neuobičajenom invokacijom VA IME BOGA VELIKOGA CARA NEBESNOGA I MILOSNOGA.

U historijskim izvorima i u literaturi nema podataka o sahranjenom Radivoju. U jednom dokumentu Dubrovačkog arhiva iz 1447. godine spomenuta je jedna dubrovačka porodica sa prezimenom KRIVOUŠIĆ. Pretpostavlja se da je ovaj stećak uzet sa nekog obližnjeg lokaliteta, sa nekadašnje nekropole stećaka, ili sa plemenite baštine Radivoja Krivoušića.

Ovaj natpis je važan i zbog toga što govori o starom naselju Mostara, čiji trag se javlja 1452. godine. Prema jednom mišljenju, Mostar je osnovao gost Radin u prvoj polovini XV vijeka. Jedan dubrovački izvor iz 1474. godine spominje naselje Mostar i njegovog subašu Skendera, a jedan turski dokument iz 1477. godine spominje trg Mostar sa devetnaest kuća.

Lit.: M. Vego, 1958., 174-176;
1962.a, br. 18;
Š. Bešlić, 1971.a, 340.

55. KRNJE — U selu Arandjelovo, u dolini Lastve, u okolini Trebinja, nalazi se pravoslavna crkva sa freskama iz XVI v. i kod nje nekropola sa osamdeset stećaka. Na lijevom dovratku izlaza iz narteksa crkve ugrađen je stećak u obliku sanduka, na kojemu je uklesan ćirilički natpis. Sjeverno od crkve izdiže se srednjovjekovni utvrđeni grad Klobuk, koji je bio centar župe Vrm, kasnije nazvane Korjenici.

U natpisu se kaže da je tu umro (predstavio se) ŽUPAN KRNJE (ili KRNJA), koji nosi i ime (vjerovatno monaško) ĐEORGIJE. (Sl. br. 184)

Osobitost ovoga epitafa se sastoji u tome što je u njemu upotrijebljeno slovo Ć bez poprijecne crte u značenju slova Đ, kakav slučaj imamo samo u najstarijim bosansko-humskim spomenicima.

Po grafiji slova, tituli župana, imenu i drugim okolnostima, pretpostavlja se da ovaj natpis najvjerovatnije potječe iz prve polovine XIII vijeka.

Lit.: Š. Bešlić, 1959., 240-241;
M. Vego, GZM XIX, 1964., 183-184;
1964., br. 133.

56. KUČMANIĆ VUKOSAV — U Kruševu, selu u okolini Stoca, a na lokalitetu Lužine, nalazi se nekropola sa 52 stećka, među kojima dvadeset primjeraka posjeduju reljefne ukrase, a na dva primjerka su uklesani ćirilički natpisi. Jedan od tih natpisa je na vodoravnoj strani jedne ploče. U njemu se kaže da tu leži VUKOSAV KUČMANIĆA TOBIJE SIN. Riječ SIN nije sigurna, ona se samo pretpostavlja.

O sahranjenom licu nema podataka u poznatim historijskim izvorima i u literaturi. Misli se da je prezime Kučmanić nastalo od staroslavenske riječi *kočuma*, kako se nazivala krznena kapa. Po nošenju takve kape, ili po obavljanju krznarskog zanata, preci ovoga Vukosava su se mogli prezivati Kučmanićima, odnosno Kučmanicima.

Ovaj natpis je datiran u XV vijeku.

Lit.: Ć. Truhelka, GZM 1892.a, 111; 1914., 231, br. 1;
M. Vego, 1961.a, 274;
1962.a, br. 38.

57. LIKOVNE VRIJEDNOSTI NATPISA — Natpisi stećaka imaju i svoje likovne vrijednosti, koje su bile ovisne od kvaliteta kamena i njegove podesnosti za klesarsku obradu, zatim od alata koji se pri klesanju upotrebljavao. Vjerovatno su na to imali utjecaja i sami poručioči, ali je to najviše bilo uslovljeno sposobnošću samih pisara i klesara. Vještiji dijaci i kovači stvarali su natpise čija su slova bila jednako velika i inače najujednačenija, pažljivo pisane (crtana) i klesana, sa prethodno dobro isplaniranim prostorom, sa predviđenim ligaturama, skraćenicama i interpunkcijom. Tako neki natpisi, kako sami za sebe tako i u odnosu na eventualne reljefne motive spomenika, kao i sam oblik spomenika, djeluju skladno i lijepo, kao vrijedna kaligrafska djela, a neki kao pravi ornamenti. Naravno, neki natpisi imaju samo male umjetničke vrijednosti, a ima ih i nevješto izrađenih i jedva čitljivih.

Neki natpisi su pisani svečanim lapidarnim ustavom, kakav je, naprimjer, Grdov natpis iz Polica kod Trebinja, ili natpis Goisave Sanković iz Biskupa kod Konjica, zbog čega oni imaju visoke likovne vrijednosti.

Treba reći da natpisi stećaka nemaju takozvanih ukrasnih slova, kakva se više puta susreću na poveljama i drugim knjiškim spomenicima, osim iznimnog slučaja ukrašenog početnog slova B u natpisu Radovana Pribilovića iz Ričice kod Kaknja.

Lit.: Š. Bešlić, 1983., 445-447.

58. LUPOVČIĆ NINOJE — Na lokalitetu Pogradinje kod sela Elezovići, u području Gornjeg Hrasna, u široj okolini Čapljine, nalazi se nekropola sa 91 stećkom, među kojima 13 primjeraka sa reljefnim ukrasima i četiri sa ćiriličkim natpisima. Jedan od tih natpisa uklesan je na uspravnoj strani jednog većeg sljemenjaka sa postoljem. U njemu se kaže da tu leži NINOJE LUPOVČIĆ sa sinom CRIJEPOM.

Ovaj natpis je poznat od 1891. godine. Pisar je ispustio prijedlog SA ispred riječi SINOM, što je bio običaj nekih pisarskih škola, radi lakšeg izgovora riječi koje počinju slovima s, z i c.

Nemamo bližnjih historijskih podataka o pokojniku. Ime Crijep se javlja u izvorima XIII i XIV v., nalazimo ga na stećku u Radmilovoća Dubravi kod Bileća (Crijep i Raško Vlahović), a prezime Crijepović se nalazi u natpisu stećka u Ljubljenci kod Stoca (Vukosav Crijepović).

Prema oblicima slova i drugim okolnostima, natpis Ninoja Lupovčića vjerovatno potječe iz XV vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1891.b, 92;
M. Vego, 1962., 217-218; 1964.a, br. 80;
Š. Bešlić, 1960.a, 92-97.

59. Marija Divica — Na lokalitetu Vidoštak kod sela Poprati, u okolini Stoca, nalazi se nekropola sa 98 stećaka u obliku sanduka, među kojima šest primjeraka imaju reljefne ukrase, a jedan od njih i ćirilički natpis. U natpisu se najprije kaže da se mjeseca marta jedanaestog predstavila roba božja MARIJA A ZOVOM DIVICA, zatim se kaže da je

ta Marija POPA DABIŽIVA PODRUŽIJE, te da je to bilo VA LJETO 6739 (= 1231. godine).

Natpis je poznat još od 1871., ali je tačno pročitao i protumačen tek u najnovije vrijeme. Ovdje se radi o Divici, ženi pravoslavnog popa Dabiživa. Nakon muževljeve smrti, Divica se pokaluderila i dobila ime Marija. U ovome natpisu je uklesana takozvana slovna (šifrovana) godina 6739., po računanju pravoslavne crkve, tj. od stvorenja svijeta, koja po današnjem računanju znači 1231., što čini natpis vrednijim i zanimljivijim, s obzirom na to da je to veoma rijetka pojava. Naznaka godine je istovremeno značajan element za datiranje stećaka. To je vrijeme vladanja humskih knezova Petra i brata mu Andrije, kada je u Vidoštaku mogla biti pravoslavna parohija, sa popom Dabiživom na čelu, koja je pripadala Zahumskoj episkopiji u Stonu.

Prema tome, natpis na stećku Marije Divice u Vidoštaku kod Stoca potječe iz prve polovine XIII vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1892.a, 113-114; 1914., 232;
M. Vego, 1962., 200-202;
1964., br. 53.

60. MARKOVIĆ DABIŽIV — U Đurđevcu, malom naselju na lijevoj strani Drine, na općinskom području Srebrenice, nalazi se nekropola sa šest stećaka (jedan sanduk, četiri sljemenjaka i jedan stup). Na jednoj široj strani stupa, koji je ukrašen reljefnim motivom mača i polumjeseca, uklesan je u osam redova ćirilički natpis u kome se kaže da tu leži DABIŽIV MARKOVIĆ. U daljem tekstu se kaže KOJI DAN LEGOH IMENOM i saopštava da je spomenik postavio pokojnikov brat — BRAT MOJ VUK POBILJEŽI.

O sahranjenom Dabiživu Markoviću nema podataka u dosada poznatim historijskim izvorima i u literaturi.

Oko 300 m sjeverno od naselja izdiže se brdo na kome se nalaze ostaci srednjovjekovnog utvrđenog grada Đurđevca.

Po obliku slova, kao i po obliku stećka, ovaj natpis vjerovatno potječe iz XV vijeka.

Lit.: Š. Bešlić, 1964., 137-138;
M. Vego, 1970., br. 315.

61. MAROJEVIĆ MILUTIN — U Starom Selu, zaseoku Carevac, u okolini Glamoča, a na lokalitetu Groblje, nalazi se nekropola sa 96 stećaka (pedeset ploča, 43 sanduka i tri krstače). Na bočnoj strani jednoga sanduka, koji je ukrašen pleternim ornamentom, rozetom, tordiranom vrpcom i ljiljanom, uklesan je u četiri reda ćirilički natpis. U njemu se kaže da je to *kuća* MILUTINA MAROJEVIĆA I NJEGOVE ŽENE VLADISLAVE I NJIHOVE DJECE (NIJU DITCE). Nadalje se u ime Milutina upozorava da se niko drugi ne sahranjuje u njihovu grobnicu — DA SE NITKOR NE STAVI Š NJIM.

Ovaj natpis je objavljen još 1891. godine. O sahranjenom Milutinu Marojeviću nema podataka u poznatim historijskim izvorima i u literaturi. U neposrednoj blizini nekropole nalaze se ostaci srednjovjekovnog utvrđenog grada, u narodu poznatog pod imenom Marojevića grad, što upućuje na to da se radi o feudalcu. Iz natpisa vidimo da se grob i stećak nazivaju kućom, što se prvi puta susreće u natpisima stećaka.

Prema paleografskim osobinama i ostalim okolnostima, natpis Milutina Marojevića potječe iz XV vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1894.a, 782;
M. Vego, 1970., br. 261;
Š. Bešlić, 1971.a, 115.

62. MEDULIN — Na lokalitetu Groblje u selu Vrpolje, na području Ljubomira, u okolini Trebinja, nalazi se nekropola sa osamnaest stećaka (četiri ploče, trinaest sanduka i jedna krstača) među kojima šest primjeraka sa reljefnim ukrasima i dva primjerka sa ćiriličkim natpisima. Jedan od tih natpisa je uklesan u pet redova (u petom redu su samo dva slova) na čeonj strani visokog sanduka. U njemu se kaže da tu leži ŽUPAN MEDULIN. U daljem tekstu se, u prvom licu, kaže da NIKADA MNOGO NE IMAH A NIKADA NIŠTA NESTA A DJELIH.

Kako vidimo, natpisom se ističe da župan Medulin nije bio bogat, ali je uvijek činio dobra djela i druge pomagao.

Nije poznato ko je sahranjena ličnost. Postoji mišljenje da Medulin nije bio Vlah, zbog toga što

nosi titulu župana, a ne katonara ili vojvode, kako je to uobičajeno kod predstavnika Vlaha.

Ovaj natpis vjerovatno potječe iz druge polovine XIV vijeka.

Lit.: M. Vego, 1962., 234-235;
1964.a, br. 115;
Š. Bešlić, 1971.a, 407-408.

63. MILČARIĆ TVRTKO — Selo Pazalje je udaljeno od Rudog oko 14 km zračne linije na sjeverozapadnu stranu. Na lokalitetu Mramorje, oko 250 m jugoistočno od sela, nalazi se velika nekropola sa 188 stećaka (176 sanduka i 12 sljemenjaka) i nešto uspravnih amorfnih spomenika. Obrada nejednaka, uglavnom slaba.

Na jednom sanduku je u četrnaest redova uklesan ćirilički natpis (danas djelomično oštećen) u kome se kaže da tu na svojoj baštini leži TVRTKO MILČARIĆ. (Sl. br. 185)

O sahranjenom nema podataka.

Pretpostavlja se da natpis potječe iz XV vijeka.

Lit.: Š. Bešlić, 1967.a, 45;
1971.a, 271;
M. Vego, 1970., br. 215.

64. MILETIĆ DRAGILO — Na lokalitetu Ljuto brdo kod sela Dopasci (Srednji Dopasci), u okolini Kladnja, nalazi se nekropola sa 25 stećaka (21 sanduk i četiri sljemenjaka). Spomenici ove nekropole nemaju reljefa, ali jedan sljemenjak ima djelomično oštećen ćirilički natpis, koji se na njegovoj sjevernoj bočnoj strani proteže u šest redova i na južnoj bočnoj strani u dva reda.

U natpisu se kaže da tu leži DRAGILO MILETIĆ na svojoj zemlji plemenitoj u Dopascima (DOPACIH'). U daljem tekstu se kaže da je imenovan bio obljubljen čovjek i da je vjerno služio svoga gospodara. Na kraju se saopštava da je ovaj natpis pisao Dragilov sin Dragiša. Na jednom mjestu je zabilježena slovna godina M koja ima vrijednost arapske cifre 40, što se možda odnosi na dužinu života sahranjenoga.

Posebna zanimljivost ovoga natpisa je u tome što je njegov glavni dio (na sjevernoj bočnoj strani

stećka) uklesan naopako, zbog čega se može čitati samo "u ogledalu" (Spiegelschrift), kakav slučaj imamo samo još u natpisu Vlatka Vlađevića kod Rogatice.

O sahranjenoj ličnosti nemamo podataka. Iz natpisa se vidi da se radi o vlastelinu koji je vjerno služio svoga gospodara i bio poštovan u svojoj sredini.

Lit.: Ć. Truhelka, 1894.a, 775-776;
Š. Bešlić, 1969.a, 157-161 i 173-174;
M. Vego, 1970., br. 234.

65. MILOŠEVIĆ STOJSAV — Na lokalitetu Gradac u Donjem Selu kod Konjica, gdje je i savremeno pravoslavno groblje, nalazi se nekropola sa 22 stećka (šest ploča, petnaest sanduka i jedan sljemenjak), među kojima tri primjerka posjeduju reljefe, a jedan primjerak ima ćirilički natpis. Natpis je uklesan na tri vertikalne strane jednoga sanduka. U njemu se kaže da tu leži STOJSAV MILOŠEVIĆ na svojoj zemlji na plemenitoj. Nadalje se za imenovanoga kaže da ga je mnogo ljudi poznavalo — MNOGO LJUDI ZNAŠE. Kraj natpisa je posvećen majstorima. Tu se najprije kaže da je spomenik klesao (ČINIO) PRIBIL BJELOPČELANIN, a onda da je pisao njegov sin DIVIN.

U historijskim izvorima i u literaturi nema podataka o Stojstvu Miloševiću. Navodno su se muslimani iz malog sela Lokve, petnaestak kilometara sjeverozapadno od Donjeg Sela, prije prijelaza na islam zvali Miloševići. U testamentu gosta Radina iz 1466. godine spominje se Srčanica, sin Božićka Miloševića, u jednom dokumentu iz 1470. godine naveden je svjedok Bogčin Stojsalić, a u jednom drugom iz iste godine ponovno susrećemo Bogčina Stojsalića. Pošto se u sva tri slučaja radi o ljudima iz okoline Konjica, nema sumnje da su Srčanica Milošević i Bogčin Stojsalić "porijeklom iz kuće Stojstva Miloševića."

Po obliku slova i nadenim historijskim izvorima, ovaj natpis vjerovatno potječe s početka XV vijeka.

Lit.: Š. Bešlić, 1954.a, 183-186;
M. Vego, 1961., 264; 1962.a, br. 16.

66. MILOŠEVIĆ VIGANJ — Na jednoj nekropoli stećaka u Kočerinskom polju kod Kočerina, u široj okolini Lištice, naden je stećak u obliku stupa (?) sa ćiriličkim natpisom, koji je odavno prenesen u Kočerin i uzidan u zgradu rimokatoličkog Župskog ureda.

U ovome natpisu se kaže da tu na svom plemenitom **POD KOČERINOM** leži **VIGANJ MILOŠEVIĆ**, koji je bio u službi bana Stipana, kralja Tvrtka, kralja Dabiše, kraljice Grube i kralja Ostoje. (Sl. br. 186)

Natpis je sa nekoliko stanovišta veoma zanimljiv. Ima više paleografskih i lingvističkih osobnosti, a karakterističan je po brojnim ligaturama. Spominjanja bosanskih vladara, od bana Stjepana II Kotromanića do kralja Ostoje, znači da je Viganj bio dugog života i da je uživao povjerenje i poštovanje nekoliko bosanskih dvorova.

Osim toga, u natpisu se navode neki krupniji događaji; sukob kralja Ostoje sa hercegom Hrvojem, kao i sukob istoga kralja **Z BOSNOM**, što znači sa bosanskom vlastelom koja ga je 1404. zbacila sa prijestolja.

Rečenicu **I NA UGRE POJE OSTOJA**, koja se nalazi u natpisu, M. Vego je protumačio kao da se tu radi o Ostojinom vojnom pohodu na Mađare 1410. i 1411., pa je smatrao da je Viganj tada mogao umrijeti, odnosno da natpis potječe iz 1410.-1411. Međutim, po jednom drugom tumačenju, riječ **POJE** ima značenje Ostojinog utočišta i zaštite od strane Ugarske. Da je Viganj doživio te navedene godine, služio bi i u doba kralja Tvrtka II (1404-1409), pa djelomično i u doba drugog vladanja kralja Ostoje (1409-1418), što bi bilo navedeno u natpisu. Vjerovatnija je pretpostavka da ovaj natpis potječe iz 1404.-1405.

Lit.: Ć. Truhelka, 1891.b, 86;
M. Vego, 1961.a, 261; 1962.a, br. 1;
Š. Bešlić, 1971.a, 305.

67. MILORADOVIĆ RADOJE — U Radimlju kod Stoca, na nekropoli sa 133 stećka (63 sa reljefnim ukrasima i pet sa ćiriličkim natpisima), nalazi se i jedan stećak u obliku visokog sanduka na postolju na kojemu je pri vrhu triju vertikalnih strana uklesan

ćirilički natpis. Spomenik je ukrašen arkadama, stojećom muškom figurom sa uzdignutom rukom, lukom i štitom sa mačem. U natpisu se kaže da tu leži DOBRI RADOJE SIN VOJVODE STIPANA. U tekstu se dalje kaže da pokojnik leži na svojoj baštini NA BATNOGAH, a potom da je spomenik postavio njegov brat VOJVODA PETAR.

Iz sadržaja ovoga natpisa vidimo da su Radoje i vojvoda Petar sinovi vlašskog vojvode Stipana Miloradovića, čija se kamena sudačka stolica nalazi kod crkve sv. Petra, zadužbine porodice Hrabrena-Miloradovića, u obližnjem selu Ošanićima. Vojvoda Petar Stjepanović se sedamdesetih godina XV v. u dubrovačkim arhivskim dokumentima spominje kao katunar i vojvoda Donjih Vlaha. Misli se da riječ DOBRI u ovome natpisu znači da je Radoje umro sasvim mlad, ali je takvo tumačenje od strane nekih istraživača osporeno. Izgleda da je Radoje umro nešto prije 1477. godine.

Prema paleografskim osobinama natpisa i poznatim historijskim izvorima, kao i prema nekim drugim okolnostima, stećak i natpis Radoja Miloradovića potječe iz druge polovine XV vijeka.

Lit.: Ć. Truhelka, 1892.a, 112-113; 1914., 232;
A. Benac, 1950., 39, sl. 79 a, b, c;
M. Vego, 1961.a, 275; 1962.a, br. 45;

68. MILORADOVIĆ STJEPANOVIĆ STJEPAN — Na nekropoli Radimlje kod Stoca, uz neke članove vlaške porodice Miloradovića, leži i Stjepan, sin vojvode Petra Miloradovića Stjepanovića.

Njegov stećak je u obliku sljemenjaka sa postoljem, koji je ukrašen tordiranom vrpcom donjim ivicama krovnih ploha. Natpis je uklesan u dva reda, na sjeverozapadnoj bočnoj strani. Pored toga što se u njemu kaže da tu leži STIPAN, rečeno je još da je spomenik klesao (ČINIO KAMI) MIOGOST KOVAČ.

Prema jednoj povelji iz druge polovine XV v., vidi se da su Dubrovčani u svoje građane primili vojvodu Petra Stjepanovića Hrabrena s braćom, među kojima je naveden i knez Stjepan, na osnovu čega je zaključeno da je Stjepan stričević ili sin vojvode Petra. To znači da se natpis ovoga Stjepana iz Radimlje odnosi na kneza Stjepana, člana donjovlaške

porodice Miloradovića, koja se po vojvodi Stjepanu nazivala i Stjepanović.

Prema paleografskim osobinama natpisa, historijskim izvorima i nekim drugim okolnostima, može se pretpostaviti da spomenik i natpis kneza Stjepana iz Radimlje potječu s kraja XV ili s početka XVI vijeka.

Lit.: Ć. Truhelka, 1914., 233, br. 14;
A. Benac, 1950., 39, sl. 81;
M. Vego, 1961.a, 276; 1962.a, br. 46.

69. MJEŠINIĆ VUKOSAV — Na lokalitetu Mramorje sela Zavajt (zaselak Tvrdoc i Podi), u okolini Foče, nalazi se nekropola sa deset stećaka (devet sanduka i jedan sljemenjak). Ukrašena su tri primjerka. Na bočnoj strani jednoga sanduka sa dva postolja, uz reljefnu predstavu ruke, uklesan je u tri reda oštećen ćirilički natpis. U njemu se kaže da je to KAMEN VUKOSAVA MJEŠINIĆA. U daljem tekstu kao da sam pokojnik kaže: U DOBROGA GOSPODINA VOJVODE HOTIH I MOGOH (sl. br. 187). Natpis je oštećen, naročito u riječi koja je ime pokojnika, koja je čitana i kao MIRISAV.

Riječ KAMEN je sinonim za SPOMENIK. Iz sadržaja natpisa proizlazi da je Vukosav u službi svoga vojvode bio odan i dobro poznat. Nema podataka o umrlome, ne znamo ni kojega je vojvodu služio. Po mjestu nalaza i oblicima slova natpisa, vjerovatno se radi o bosanskom vojvodi Sandalju Hraniću Kosači. U jednom dubrovačkom izvoru iz 1433. spominje se fočanski trgovac voskom Tvrdiša Mirušковиć, pa postoji pretpostavka da Mirisav ili Miruško Mješinić, ako se tako može čitati ime sahranjenoga, pripada istoj porodici, tim prije što se ovaj zaselak zove Tvrdoc, koji je mogao dobiti ime po trgovcu Tvrdiši Mirušковиću.

Natpis Vukosava, odnosno Mirisava Mješinića u Zavajtu vjerovatno potječe iz prve polovine XV vijeka.

Lit.: M. Vego, 1962., 204; 1964.b, br. 189;
Š. Bešlić, 1964., 137.

70. MIŠLJEN — U Puhovcu kod Zenice dnevno se zadržao samo dio jednog stećka u obliku sanduka sa postoljem sa oštećenim ćiriličkim natpisom,

koji je poznat još od 1894. Prema tada objavljenoj fotografiji i rekonstrukciji, ovaj natpis kaže da tu leži DOBRI GOSPODIN GOST MIŠLJEN. Nadalje se u tekstu kaže da je AVRAM priredio Mišljenu VELIKO GOSTOLJUBSTVO, zatim se poziva Mišljen da kada pride pred GOSPODINA NAŠEG (ISUSA), spomene i nas svoje *rabe* (SVOJIH RABOV). Na kraju je zabilježeno da je pisao G M.

Ništa sigurno ne znamo o ovome Mišljenu. Starac Mišljen bio je 1404. na čelu delegacije koja je u ime kralja Ostoje i djeda Crkve bosanske išla u Dubrovnik da bi povratila vlastelina Pavla Klešića na njegova imanja u Bosni. Pretpostavlja se da se u ovome slučaju upravo radi o Mišljenu koji je, u visokom zvanju gosta Crkve bosanske, umro u Puhovcu.

Po paleografskim osobinama natpisa i po navedenom historijskom izvoru, epitaf gosta Mišljena iz Puhovca potječe iz početka XV vijeka.

Lit.: Ć. Truhelka, 1894.a, 779;
Š. Bešlić, 1967., 54 i 99-100;
M. Vego, 1970., br. 249.

71. Miotoš — Odmah do stećka Vlatka Vladevića u Vladevini kod Rogatice (sada je u Zemaljskom muzeju u Sarajevu), bio je i stećak sa epitafom vojvode Miotosa (i ovaj stećak je sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu). Ovaj epitaf se proteže preko sve četiri vertikalne strane visokog sanduka sa postoljem. Spomenik i natpis su poznati već više od jednog stoljeća. U međuvremenu se time bavilo nekoliko istraživača. U natpisu se kaže da tu leže VOJVODA MIOTOŠ i njegov sin STJEPKO, zatim se kaže da je to ležište KOD NOGU gospodina VLATKA VLADEVICA, kojega je Miotoš za života služio, a mrtva sahranio i pobilježio (spomenik mu podigao), uz božju pomoć i milost kneza Pavla. (Sl. br. 188)

Ne postoje dostatni podaci za siguran portret vojvode Miotosa. Iz teksta natpisa proizlazi da je živio u vrijeme vladanja Pavla Radenovića. U nekoliko povelja, oko polovine XV v., spominje se Miotoš Ćurić, kao knez i dijak braće Petra i Nikole Pavlovića na dvoru u Borču. Godine 1445., ovoga Miotosa vidimo u Dubrovniku kao izaslanika dvora u Borču, a isto tako i 1454. godine. Prema jednoj

pretpostavci, ovaj Miotoš Ćurić mogao je bit unuk vojvode Miotosa.

Vojvoda Miotoš je sigurno bio vlastelin u službi Vlatka Vladevića, najuglednijeg čovjeka na dvoru Pavla Radenovića u Borču, za koga se pretpostavlja da je poginuo negdje 1408/1409. Između te godine i 1415., kada je ubijen Pavle Radenović, umro je i vojvoda Miotoš.

Lit.: Ć. Truhelka, 1889.a, 72-76; 1908., 420-423;
Đ. Mazalić, 1942., 89;
J. Vuković, 1949., 81-89;
M. Vego, 1970., br. 222; 1981., 52-53.

72. Mrčić Ivan — Na lokalitetu Tekdica u selu Fatnici, u okolini Bileće, ispred sadašnje zgrade Osnovne škole, smještena su dva osamljena stećka u obliku sanduka. Na jednom sanduku isklesan je motiv krsta, a na čeonj strani drugog, vrlo visokog, sa arkadama i frizom od niza rozetica u vijencima, uklesan je u deset redova ćirilčki natpis. U natpisu se najprije kaže da tu leži IVAN MRČIĆ, zatim da je pokojnik prebivao u Dabru (U DABRU PRJEBIH), te da je za svoga života ovaj spomenik (OVI KAMI) postavio. Na kraju se proklinje onaj koji bi skrnatio grob i spomenik (TKO LI ĆE UZETI DA JE PROKLET). (Sl. br. 189)

U natpisu se, pored ostaloga, kaže da je pokojnik sahranjen na svojoj *polovini*, što vjerovatno ne znači da s nekim dijeli grobnicu, nego da leži na svojoj baštini, na lokalitetu koji se tako zvao – Polovina.

O Ivanu Mrčiću nemamo direktnih podataka. Pretpostavlja se da je on, prema odluci vojvode Sandalja Hranića Kosače, kada je ovaj savladao i zatočio vojvodu Radića Sankovića, naslijedio Bogdana Hateljevića u upravljanju Dabrom.

Srednjovjekovna župa Fatnica se spominje još u XII vijeku. U blizini mjesta gdje je Mrčićev spomenik nekada je bila crkva sv. Tekle, po čemu je lokalitet dobio svoje ime.

Prema paleografskim i jezičkim osobinama, zatim po sadržaju i poznatim historijskim podacima, stećak i natpis Ivana Mrčića u Fatnici potječe iz prve polovine XV vijeka.

Lit.: Ć. Truhelka, 1892.a, 115-116 i 1895., 278-279;
M. Vego, 1964., 190-191; 1964.b., br. 150;
Š. Bešlić, 1971.a, 381-382.

73. MRČIĆ MILOBRAT — Na lokalitetu Prijeputnica u selu Jasena, u široj okolini Nevesinja, nalazi se nekropola sa 63 stećka (62 sanduka i jedna krstača sa sandukom), na kojoj devet primjeraka posjeduju reljefne ukrase. Na zapadnoj čeonj strani jednog sanduka urezan je u tri reda ćirilički natpis. U njemu se kaže da tu leži MILOBRAT MRČIĆ S DOBRIM SINOM S IVANIŠEM. Nadalje se kaže da je Milobrat bio živomu rad, a da je mrtva sahranio.

Ovaj natpis je poznat još od 1888., objavljen je sa nekim greškama, a tek u novije vrijeme je tačno pročitao. Pokojnikovo prezime je napisano sa slovom Ć, zbog čega su ga neki čitali kao MRČIĆ, ili kao MRĐIĆ. Iz sadržaja natpisa vidi se da se u ovome slučaju radi o zajedničkom grobu oca i sina, da je sin Ivaniš umro prije oca Milobrata, koji ga je sahranio. O pokojnicima nemamo podataka. Porodica Mrčić se u historijskim izvorima spominje u XIII i XIV vijeku u Humu i u Trebinju, ali ne znamo da li je njoj pripadao Milobrat.

Prema paleografskim osobinama i nekim okolnostima, natpis Milobrata Mrčića u Jasenoj vjerovatno potječe iz XV vijeka.

Lit.: M. Vego, 1964., 198; 1964.b, br. 173;
Š. Bešlić, 1972.a, 118-119.

74. MITROVIĆ VUKŠA — U selu Zovi Do, u okolini Nevesinja, na brdu i lokalitetu Zaposti, nalaze se ostaci srednjovjekovnog utvrđenog grada, u narodu poznatog pod imenom Hercegov grad. Na platou ispred ulaza u grad, leži stećak u obliku ploče na čijoj je vodoravnoj strani uklesan ćirilički natpis. U natpisu se kaže da je tu sahranjen VUKŠA MITROVIĆ. U daljem tekstu sam pokojnik kaže da su ga ubili na službi njegovog gospodina, ali da ga je osvetio RADE PRIBISALIĆ. Na kraju se dodaje KAKO JE VIDITO DOBROM I GOSPODINOMU.

Ovaj natpis je objavljen 1964. godine. O sahranjenom Vukši nema podataka. Pretpostavlja se da je Rade Pribisalić, koji je osvetio Vukšu Mitrovića, identičan sa vojvodom Radićem Pribisalićem, koji se spominje u ugovoru o miru između Hercega Stjepana Vukčića i Dubrovnika iz 1454. godine. Zovi Do se spominje 1469., a Hercegov grad bi mogao

biti Saslon ili Medvjedgrad, koji još nisu ubicirani, a spominju se u Hercegovoj povelji iz 1448. godine.

Pretpostavlja se da natpis Vukše Mitrovića iz Zovog Dola potječe oko polovine XV vijeka.

Lit.: M. Vego, 1964., 197-198;
1964.b, br. 172;
Š. Bešlić, 1972.a, 119.

75. MRKŠIĆ RADOJE — U Dedićima, selu u okolini Trebinja, do pravoslavne crkve sv. Varvare i seoskog groblja, nalazi se nekropola sa 47 stećaka (42 ploče i pet sanduka), bez ukrasa. Oko 200 m zapadno od nekropole stoji osamljen spomenik u obliku stupa koji ima reljefe krsta i štita sa mačem, te ćirilički natpis u devet redova koji kaže da je to KRST RADOJA MRKŠIĆA. U daljem tekstu sam pokojnik kaže da je stao, boga molio, a da ga je ipak grom ubio (I UBI ME GROM).

Ovaj natpis je poznat još iz kraja prošlog vijeka, ali je pravilno pročitao tek u novije vrijeme. O pokopanom Radoju nemamo podataka. Natpis je zanimljiv i zbog upotrebe oblika participa prezenta MOLEĆE i NEMISLEĆE, koji je uobičajen u starijim tekstovima.

Prema paleografskim osobinama i drugim okolnostima, natpis Radoja Mrkšića u Dedićima potječe iz XV-XVI vijeka.

Lit.: Ć. Truhelka, 1895., 264;
M. Vego, 1962., 237-238; 1964.a, br. 118;
Š. Bešlić, 1966., 86.

76. NATPISI STEĆAKA — Natpisi stećaka su veoma važna naučna i umjetnička osobina ovih spomenika. Osobito su zanimljivi po svojim paleografskim i jezičkim svojstvima, a svojim sadržajem, zbog toga što pružaju mnogo podataka o ljudima, događajima i društvenim odnosima svoga vremena, predstavljaju svojevrstne historijske izvore i dokumente. Osim toga, oni su vrlo važan faktor određivanja kronologije stećaka.

Ustanovljeno je da na cjelokupnoj teritoriji rasprostiranja stećaka, u svemu, postoji 386 primjerka stećaka na kojima su uklesani natpisi. Od toga broja Bosna i Hercegovina ima 328 primjeraka, ili

85% ukupnog broja, a na susjednim područjima Srbije, Crne Gore i Hrvatske se nalazi 58 stećaka sa natpisima.

Natpisi stećaka su pisani starom bosanskom epigrafskom ćirilicom, kao varijantom srpske, odnosno južnoslavenske ćirilice s posebnim bosanskim odlikama. Kako u Bosni i Hercegovini postoje samo još 22 ćirilička natpisa sa starih crkava, kamenih stolica i živih stijena, to sasvim jasno govori da natpisi stećaka predstavljaju najizrazitiju i daleko najbrojniju ćiriličku epigrafsku karakteristiku srednjovjekovne Bosne i Hercegovine.

Natpis stećaka su svojstvo svih oblika ovih spomenika, no relativno najviše ih ima na pločama i sanducima. U Bosni i Hercegovini su natpisi stećaka najgušće raspoređeni u Hercegovini, osobito u okolini Trebinja, Bileće, Gacka i Stoca, a u Bosni ih relativno najviše ima oko Lopara. U Hrvatskoj ih je najviše u okolini Dubrovnika, u Srbiji u okolini Malog Zvornika i Raške, a u Crnoj Gori u okolini Nikšića.

Lit.: Š. Bešlić, 1983., 419-423 i 447-450.

77. NAZIV PISMA STEĆAKA — Nije poznato kako se nazivalo pismo kojim su pisani srednjovjekovni bosanski knjiški i epigrafski spomenici, a ni danas još nemamo jedinstveno stanovište o njegovom nazivu. U najstarijoj literaturi (od XVI do XVII v.) korišteni su nazivi "srpsko pismo", "bosansko pismo", "bosanički alfabet" i "bosanska stara azbuka". Od XVIII v. pa do danas, u nazivu toga pisma postoje velike razlike. Po nekima je to *srpska ćirilica*, po drugima *hrvatska* ili *hrvatsko-bosanska ćirilica*, neki naučni radnici to pismo nazivaju *bosansko-dalmatinskom* i *zapadnom ćirilicom*, a susreću se i nazivi *bosanska ćirilica*, a onda i *bosančica*. Ivan Kukuljević je, naprimjer, upotrebljavao ime *hrvatsko-bosanska ćirilica*, Vatroslav Jagić *bosansko-dalmatinska ćirilica* i *zapadna ćirilica*, Franjo Rački *bosanska ćirilica*, F. Kurelac i Ć. Truhelka *bosančica*, Vladimir Mošin je za ćirilicu u dalmatinsko-hrvatskom području upotrijebio isti taj naziv, Vuk Stefanović Karadžić, Ljubomir Stojanović, i Petar Kolendić i Brana Nedeljković to pismo nazivaju *srpskim*, a Petar Đorđević ga smatra varijantom *srpske ćirilice*, sa po-

sebnim bosanskim odlikama. Kod Aleksandra Belića nalazimo naziv *bosančica*, a kod Vladimira Ćorovića *bosanska ćirilica*.

Savremeni bosanskohercegovački istraživači stećaka najčešće ovo pismo nazivaju *stara bosanska ćirilica* ili *bosančica*.

Općenito se može reći da je danas prevladalo mišljenje da je knjiško, kancelarijsko i epigrafsko pismo stare Bosne varijanta južnoslavenske ćirilice sa izvjesnim osobenostima koje, kada se radi o epigrafici, opravdavaju naziv *bosanska epigrafska ćirilica*, a dozvoljavaju i naziv *bosančica*.

Lit.: A. Belić, 1928., 283;

P. Đorđević, 1971;

T. Raukar, 1973., 103-144;

Š. Bešlić, 1983., 423-426

(i tamo navedena literatura).

78. NESPINA — Jedinstveno srednjovjekovno ime Nespina odnosi se na visokog vlastelina, velikog kaznaca na bosanskom vladarskom dvoru. Nadeno je u natpisu stećaka u obliku velike ploče kod sela Malo Čajno, u okolini Visokog. Uz natpis na tome stećku isklesana je scena lova na vepa (ploča se danas nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu).

Ovaj natpis je pobudio pažnju nekoliko istraživača. U čitanju i interpretaciji ovog zanimljivog natpisa mišljenja nisu usaglašena.

U natpisu se kaže da je BJELOKA, žena kaznaca NESPINE, u ime muževljevog brata (neimenovanoga), izgradila grobnicu svome mužu (POZIDA KAZNACA NESPINU SVOGA GOSPODINA) i u njoj predvidjela i mjesto za sebe. (Sl. br. 190)

Istraživači koji su se upuštali u datiranje ovoga natpisa, stavili su ga u XIII v. Međutim, po reljefnom motivu, sličnom ostalim scenama lova na vepa koje su nađene na stećcima, kao i po oblicima mnogih slova, posebno po upotrebi brzopisanog tronogog slova T, koje se u epigrafskim ćiriličkim spomenicima ne javlja prije vremena kralja Tvrtka I, smatram da ovaj epitaf nije pisan u XIII nego u XIV vijeku.

Najvjerovatnije je da ploča iz Malog Čajnog potječe iz Nespininog mauzoleja, koji je mogao biti

na istom lokalitetu, upravo ispod brda na kome se uzdizao utvrđeni grad Čajangrad, gdje je vjerovatno bio dvorac ovoga velikana.

Lit.: J. Vuković-A. Kučan, 1947., 51-68;
A. Solovjev, 1948.a, 235-237;
M. Vego, 1981., 50-51; 1970.; br. 247;
Š. Bešlić, 1967., 95-96.

79. NIKOLIĆ KATALINA — Na nekropoli stećaka u Vranjevu Selu kod Neuma, koja broji 145 spomenika, ustanovljen je i jedan oštećen sanduk sa vrlo oštećenim ćiriličkim natpisom, u kome se kaže da tu leži GOSPODA KATALINA zajedno sa svojim gospodinom županom Nikolom, koji je služio tasta SLAVNOGA BANA STJEPANA. Nadalje se kaže da je spomenik postavio VLADISLAV i brat mu BOGIŠA. Katalina (Katarina) je bila kćerka bosanskog bana Stjepana II Kotromanića, a Nikola je ugledni župan iz Humske zemlje. Katarina se spominje u jednom dubrovačkom dokumentu iz 1349. godine. Vladislav i Bogiša su sinovi Nikole i Katarine, koji se u dubrovačkim dokumentima spominju 1347. i 1363., kao nećaci bana Stjepana.

Ovaj natpis je veoma značajan historijski dokument. On je, pored ostaloga, dokaz da je Nikola bio župan u Humu, koji je iza 1322. bio priključen Bosni, zatim da je bio oženjen Katarinom koja je jedna od četiri ugledne bosanske žene (Goisava Sanković, Radača Čihorić, Grubača i Katalina) kojima su posvećeni stećci i natpisi, te da se na groblju vlastelinske humske porodice Nikolića nalazi zajednički grob Katarine i njenog muža župana Nikole.

Lit.: A. Benac, 1953., 64-69;
M. Vego, 1961.a, 268-270;
1962.a, br. 25.

80. NIKOLIĆ VLADISLAV — Na nekropoli stećaka u Vranjevu Selu, u okolini Neuma, koja broji 145 spomenika, nađen je i stećak u obliku sanduka sa ćiriličkim natpisom u kome se kaže da tu na svom plemenitom leži KNEZ VLADISLAV SIN ŽUPANA NIKOLE NEČAK BANA STJEPANA, a da je natpis pisao POMOČAN.

Župan Nikola i članovi njegove porodice Nikolića dobro su poznati velikaši iz Huma. Nikola je bio zet

bosanskog bana Stjepana II Kotromanića. Iz braka sa Katarinom rodio se sin Vladislav. U jednom dokumentu iz Dubrovačkog arhiva iz 1347. godine spominje se ovaj knez i brat mu Bogiša, kao nećaci bana Stjepana II Kotromanića. Isti knez se spominje u još dva dubrovačka dokumenta iz 1357. i 1363.

Na istoj nekropoli u Vranjevu Selu ustanovljen je i stećak njegovih roditelja, matere Katarine i oca Nikole, sa natpisom koji je danas prilično oštećen.

Natpis kneza Vladislava je značajan i po tome što je u njemu zabilježeno i ime pisara — Pomočana.

Pretpostavlja se da je humski knez Vladislav umro negdje u drugoj polovini XIV vijeka i da mu je tada postavljen stećak sa epitaфом u Vranjevu Selu.

Lit.: A. Benac, 1953., 68-69, sl. d. i str. 81;
M. Vego, 1961.a, 268-270;
1962.a, br. 24.

81. NOSAKOVIĆ VUKIĆ — U Gostilji Maloj, selu u okolini Višegrada, a na lokalitetu Trutovo brdo, nalazi se nekropola sa 43 stećka (22 sanduka, jedan kombinovani sljemenjak-sanduk i dvadeset sljemenjaka), među kojima šest primjeraka posjeduju reljefne ukrase, a na jednom primjerku je uklesan ćirilički natpis.

Natpis ima dva reda na bočnoj strani jednoga sljemenjaka. U njemu se kaže da tu leži VUKIĆ SIN VUKAŠINA NOSAKOVIĆA SA SVOJOM MAJKOM RUŽOM. (Sl. br. 191)

Ovaj natpis je poznat još od 1889., ali je tačno pročitao tek u novije vrijeme. O sahranjenim licima nemamo podataka. U Konavlima su u prvoj polovini XV v. živjeli Nosakovići, kojima su knezovi Pavlovići poklonili Perkino Selo. Nije isključeno da su se Nosanovići nazivali i Nosakovići, te da su porijeklom iz Male Gostilje.

Po paleografskim osobinama i drugim okolnostima, natpis Vukića Nosakovića u Maloj Gostilji potječe iz prve polovine XV vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1889., 76;
M. Vego, 1981., 45; 1970., br. 220;
Š. Bešlić, 1971.a, 257.

82. NOVAKOVIĆ DRAGOJLO — U selu Jelaške, u okolini Olova, na mjestu gdje je i savremeno rimokatoličko groblje, nalazi se nekropola sa osam stećaka (pet ploča, jedan sljemenjak i dva stupa). Na jednom stupu je, uz reljefne motive krsta, polumjeseca i sunčanog kruga, uklesan ćirilički natpis u kojemu je najprije arapskim ciframa napisana 1589. godine, zatim je navedena invokacija JEZUS I MARIJA a onda je saopšteno ime i prezime pokojnika – DRAGOJLO NOVAKOVIĆ. Na kraju je još dodatak – LEŽI OVDI. (Sl. br. 192)

O sahranjenom Dragojlu nemamo podataka. Svakako se radi o kršćaninu – rimokatoliku. Važnost ovoga natpisa je u tome što se prvi puta susreće naznačena godina, i to arapskim ciframa, i što po prvi put nalazimo ovakvu invokaciju.

Na istome lokalitetu, samo nešto odmaknuto od našeg spomenika sa natpisom, nalazi se jedan prelomljen stupac sa oštećenim ćiriličkim natpisom u kome se kaže da tu leži neki VUKAS kome spomenik postaviše sinovi, a natpis mu napisa neki PRIBIL.

Natpis Dragojla Novakovića iz Jelašaka, prema urezanoj godini, potječe iz druge polovine XVI vijeka.

Lit.: Š. Bešlić, 1964., 140;
1971.a, 229;
M. Vego, 1970., br. 238.

83. OLIVEROVIĆ POKRAJAC — U Vrhpolju, selu na području Ljubomira, u okolini Trebinja, odmah do pravoslavne crkve i groblja, nalazi se nekropola sa 78 stećaka (39 ploča i 39 sanduka), među kojima petnaest primjeraka imaju reljefne ukrase, a jedan primjerak ćirilički natpis. Natpis je uklesan u dvadeset dva reda preko čitave čelone strane jednog visokog sanduka na postolju. U njemu se najprije kaže da u vrijeme (V DNI) gospodina vojvode Sandalja tu leži KNEZ POKRAJAC OLIVEROVIĆ. Nadalje u tekstu pokojnik poziva braću, rođake, vlastelu i saopštava im da je on bio sluga svoga gospodara – JA POKRAJAC GOSPODINU MOMU SLUGA, zatim da je bio imućan i da je pošteno radio, a posebno da je pošteno i dostojno ugostio svoga gospodara, ali i pored svega toga, snašla ga je smrt, koja je ožalostila čitav njegov dvor. (Sl. br. 193)

Kako se iz sadržaja natpisa vidi, Pokrajac je umro upravo u momentu posjete vojvode Sandalja. Prema jednom historijskom izvoru, Sandalj je bio u Ljubomiru 1413. godine, odakle je poslao pismo Dubrovniku. To znači da natpis kneza Pokrajca Oliverovića u Vrhpolju potječe s početka XV vijeka, a u svakom slučaju iz vremena velikog bosanskog vojvode Sandalje Hranića Kosače, odnosno između posljednjeg decenija XIV vijeka i 1435. godine, kada je Sandalj umro.

Za ovaj natpis se može reći da svojim paleografskim osobinama (kombinacija slova ustava, poluustava i brzopisa), svojim jezičkim odlikama i bogatstvom sadržaja, predstavlja vrlo vrijedan epigrafski spomenik, dokument i historijski izvor.

Lit.: Č. Truhelka, 1895., 266-268;
M. Vego, 1962., 235-236; 1964.a, br. 117;
Š. Bešlić, 1971.a, 406-407.

84. OPODINOVIĆ STOJAN — Na Čengić bari, malom kraškom polju nedaleko sela Uloga, u široj okolini Kalinovika, nalazi se nekropola sa 52 stećka (11 ploča, 35 sanduka i 6 sljemenjaka). Na 19 primjeraka su isklesani reljefni ukrasi, a na jednom primjerku je ćirilički natpis.

Natpis se nalazi na sjevernoj bočnoj strani jednog visokog sanduka sa postoljem, koji je sa čeonih strana ukrašen stilizovanim stablima. Natpis ima jedan dugačak i jedan kratak red. U njemu se kaže da tu leži STOJAN OPODINOVIĆ.

Nikakvog Opodinovića dosada nismo sreli u natpisima stećaka, niti u poznatim historijskim izvorima. Čengić bara je čisto planinski stočarski kraj, pa nije isključeno da se radi o nekom uglednjem Vlahu, čija je porodica ovdje mogla imati svoj katun. U neposrednoj blizini su hercegovački Vlasi Boljunovići imali svoj katun, gdje su ljeti izgonili stoku na pašu.

Prema paleografskim osobinama, natpis Stojana Opodinovića na Čengić bari vjerovatno potječe s kraja XIV ili iz prve polovine XV vijeka.

Lit.: Š. Bešlić, 1962.d, 77-78 i 95;
1959.a, 243;
M. Vego, 1964.b, br. 183.

85. OPRAŠIĆ RADIVOJE — Na lokalitetu Biljeg kod sela Oprašića, u okolini Rogatice, gdje je i savremeno pravoslavno groblje, nalazi se nekropola sa devet stećaka (sedam sanduka, jedan sljemenjak i jedan stup). Stećak u obliku stupa, koji je prije 70 godina prenesen u Zemaljski muzej u Sarajevu, ukrašen je reljefnim motivima lava, mača, topuza, koplja, diska, polumjeseca i jabučića, a na jednoj vertikalnoj strani ima u trinaest redova uklesan ćirilički natpis. U natpisu se kaže da je to biljeg POČTENOGA VITEZA VOJVODE RADIVOJA OPRAŠIĆA. U daljem tekstu sam pokojnik za sebe kaže da doklegod je postojao živio je POČTENO I GLASITO, da je sahranjen u TUDOJ ZEMLJI, a da mu BILJEG STOJI NA BAŠTINI. (Sl. br. 194)

Natpis je prvi puta objavljen 1889. ali je tačno pročitao tek u novije vrijeme. Kako vidimo, Radivoje Oprašić je vojvoda, a nosi i zvanje poštenog viteza, što je jedinstven slučaj u natpisima stećaka. Riječ GLASITO ima značenje riječi NADALEKO ili DOBRO POZNATO. Iz natpisa doznajemo da Radivoje nije sahranjen u Oprašićima nego negdje na drugom mjestu, a da mu je ovdje samo spomenik bez groba (kenotaf).

Po heraldičkoj predstavi lava na njegovom spomeniku, pretpostavlja se da je Radivoje bio u srodstvu sa Mahmutom Brankovićem, a posredno i sa vlastelinskom porodicom Kosača. Za razliku od Mahmuta, izgleda da on, dolaskom Turaka u Bosnu, nije prešao na islam, nego je ostao u svojoj staroj vjeri. Turci su mu priznali njegov dotadašnji društveni status. Nije isključeno da je Radivoje bio turski funkcioner i da je učestvovao i poginuo u nekom ratu, možda zajedno sa Mahmutom u ratu sa Vukom Grgurevićem prilikom napada ovoga na Sarajevo 1480. godine.

Spomenik i natpis vojvode Radivoja Oprašića potječu vjerovatno iz druge polovine XV vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1889., 78;
M. Vego, 1981., 47-48; 1970., br. 226;
Š. Bešlić, 1978., 73-76.

86. OSTOJA — U Zgunji, selu na lijevoj obali Drine, u široj okolini Srebrenika, nalazi se nekropola sa osam stećaka (jedna ploča, pet sanduka, jedan sljemenjak i jedan stup). Na vertikalnoj strani

stupa (koji ima reljefe štapa i rozete), uklesan je u šest redova ćirilički natpis u kome se kaže da tu leži OSTOJA KRSTJANIN NA ZGUNO.

U poznatim našim historijskim izvorima i u literaturi nema podataka o sahranjenom Ostoji. Međutim, iz podataka koji su nađeni u Arhivu u Ankari vidi se da su *krstjanin* Ostoja i neki Vladislav, iz sela Donje Zgunje, u nahiji Osat, početkom XVI v. imali svoju baštinu u Donjoj Zgunji. U nauci se obično pod imenom *krstjanin* smatra sljedbenik – redovnik heretičke Crkve bosanske pa bi, po takvom gledanju, proizlazio zaključak da su bosanski heretici ("bogumili") svoju vjeru slobodno ispovijedali u prvim decenijama turskog vladanja u Bosni.

Na istoj nekropoli u Zgunji jedan sanduk ima oštećen ćirilički natpis od koga je do danas preostala samo jedna riječ – STROJNIK, koja znači visoko sveštenečko zvanje u Crkvi bosanskoj.

Lit.: Š. Bešlić, 1964., 138-139;
M. Vego, 1970., br. 316.

87. OŠKOPICA SULIMAN — Na lokalitetu Brdo u Dumanjićima, u okolini Rogatice, na mjestu gdje je staro i novo muslimansko groblje, nalazi se stari nišan u obliku četverostranog stupa, sa prikraćenom piramidom i poluloptom na vrhu, koji ima reljefne predstave sablje, kijače, polumjeseca, kruga i kružnog vijenca, te uklesan ćirilički natpis koji kaže da je to BILJEG SULIMANA OŠKOPICE. (Sl. br. 195)

Mislim da majstor ovoga natpisa nije bio musliman, dok je ime pokojnika napisao kao Suliman umjesto Sulejman. To angažovanje kršćana u klesanju nišana i pisanju natpisa nije ništa neobično u prvo vrijeme turske okupacije Bosne, a istovremeno je znak utjecaja umjetnosti stećaka na umjetnost nišana.

Sulejman Oškopica je bio ugledniji čovjek iz ovoga kraja, što se vidi i po sablji i kijači na njegovom nišanu, kao i po imenu susjednog sela – Oškoplje.

Po osobinama nišana, njegovih ukrasa i natpisa, najvjerovatnije je da spomenik Sulejmana Oškopice potječe s kraja XV ili početka XVI vijeka.

Lit.: Š. Bešlić, 1971.a, 247;
1978., 70-71;
M. Vego, 1970., br. 230.

88. ORTOGRAFIJA NATPISA STEČAKA — U natpisima stečaka je često korišten znak za meki poluglasnik. Stavljen je redovno na kraju riječi koje se završavaju konsonantom, ali ga nekada vidimo i u sredini riječi iza konsonanta, a ponekada i iza konsonanta kojim riječ počinje. Treba reći da upotreba ovoga znaka nije konzekventna. Ovaj znak ima različite fonološke vrijednosti, više puta ima značenje slova A.

Tvrđi poluglasnik je vrlo rijetka pojava i skoro isključivo se javlja u najstarijim natpisima stečaka (naprimjer u Grdovom natpisu).

U natpisima stečaka se iznimno javlja crkveni digram *jeri*. Umjesto njega, redovno se piše I.

Glas J nije imao svog posebnog slova, zbog čega se najčešće pisalo slovo *jat*, rjeđe slovi I.

Vrlo je rijetka pojava krstića u značenju slova I.

Ponekada je slovo K korišteno u značenju slova Č (DRAŽIVOJEVIKA). Znak za skupinu slova ŠT i ŠČ u natpisima stečaka je rijetka pojava i nije svojstvo samo najstarijih spomenika, kako se to obično misli.

Iako je složeno U ubrzo zamijenjeno ligaturom U, ipak je taj znak u Bosni nađen čak u XV vijeku.

U natpisima stečaka riječi su nekada odvajane tačkama, ili dvotačkama, odnosno trotačkama, ali se može reći da interpunkcija nije predstavljala ništa bitnoga. Za rastavljanje riječi, zbog prijelaza u novi red, nije bilo nikakvog pravila.

Oskudan broj ligatura uglavnom je svojstvo natpisa u istočnijim krajevima, gdje je bio jači utjecaj srpske ćirilice.

Iako se općenito može reći da ortografija natpisa stečaka ima svojih osobenosti, svoj regionalni karakter, ipak se ona uklapa u južnoslavenski ćirilički sistem.

Lit.: Š. Bešlagić, 1983., 440-443.

89. OZRENOVIĆ BOGDAN — Na stečku ugrađenom u zid pravoslavne crkve u Rogatici, uklesan je ćirilički epitaf u kome se kaže da tu leži DOBRI BOGDAN DOBROGA DOMŠE OZRENOVIĆA SIN (sl. br. 196). O ovome Bogdanu nema podataka u historijskim izvorima i u literaturi. U jednoj

povelji bosanskog sandžak-bega Skender-baše iz 1486. godine spominje se knez Domša, ali ne znamo da li je on Ozrenović. Na jednom stečku u Strgačini kod Rudog postoji natpis koji se odnosi na Stjepana Ozrenovića, a u Kaljini kod Sokoca natpis u kome se spominje neki Ozren (Ozrenović?). U jednom dokumentu Dubrovačkog arhiva iz 1399. godine naveden je župan Ozren, kao dvorjanik kneza Pavla Radenovića, koji se smatra rodonačelnikom vlastelinske porodice Kopijević Ozrisalić. Izgleda da se jedna grana porodice Ozrisalić, po županu Ozrenu, nazvala Ozrenović i da toj porodici pripadaju Domša i njegov sin Bogdan, koji su navedeni na stečku u Rogatici. U svakom slučaju, oni spadaju u uglednije feudalce XV vijeka iz Pavlovića zemlje.

Lit.: Č. Truhelka, 1894.a, 777-778;
M. Vego, 1981., 42-43; 1970., br. 211;

90. OZRENOVIĆ STJEPAN — U selu Strgačini, u široj okolini Rudog, a na lokalitetu Mramorje, nalazi se nekropola sa 61 stečkom (53 sanduka i osam sljemenjaka) među kojima pet primjeraka posjeduju reljefe a dva sljemenjaka ćiriličke natpise, od kojih je jedan veoma oštećen. Sačuvani natpis, uz reljefnu predstavu ruke koja pridržava mač, uklesan je na jednoj krovnoj plohi sljemenjaka. On saopštava da tu leži STJEPAN OZRENOVIĆ. O sahranjenom Stjepanu nemamo podataka, ali se po reljefu mača vidi da je ugledan čovjek.

U natpisu stečka koji je ugrađen u zgradu pravoslavne crkve u Rogatici, spominju se Dimša Ozrenović i njegov sin Bogdan, a u oštećenom natpisu stečka u Kaljini kod Sokoca uklesano je ime Ozren, odnosno čitavo prezime Ozrenović. Jedan dokument Dubrovačkog arhiva s kraja XIV vijeka spominje župana Ozrena, kao dvorjanika kneza Pavla Radenovića. Pretpostavlja se da je ovaj župan Ozren rodonačelnik vlastelinske porodice Ozrenovića u zemlji Radenovića, odnosno Pavlovića, kojoj je mogao pripadati i ovaj Stjepan koji je sahranjen u Strgačini.

Lit.: Š. Bešlagić, 1967.a, 44-45;
M. Vego, 1970., br. 213.

91. PALEOGRAFIJA NATPISA STEĆAKA — Većina epitafa stećaka pisana je tipom ustavnih slova, ali se sasvim dobro uočavaju i prijelazna slova ka poluustavu, zatim se vidi prodiranje poluustava, a potom i brzopisnih slova. U najvećem broju ovih natpisa korištena su miješana slova. Neka slova se ponešto razlikuju od istih slova srpske, odnosno južnoslavenske ćirilice, kao naprimjer slova V, Č, K i Ć, posebno slovo Ć, zbog čega se ovo pismo zove *stara bosanska epigrafska ćirilica*, a ponekada i imenom *bosantica*. Osobenost ove ćirilice je i u tome što se u njoj rijetko upotrebljavaju znakovi JA, JE, JU i složeno U. Umjesto srpskih ligatura JA i JE, u bosanskoj epigrafskoj ćirilici se upotrebljavaju znakovi *jata* i slova E. Ligature nisu karakteristične za natpise stećaka i bosansku ćirilčku epigrafiku uopće, a pogotovo ne skraćenice i titule u vezi s njima. Upotreba slova kao brojnih vrijednosti iznimna su pojava u ćirilčkoj epigrafici Bosne i Hercegovine. Za naredna slova i uopće naredne znakove, kao i za umetnuta slova, može se reći da u epigrafskoj ćirilici Bosne i Hercegovine uopće ne postoje.

Lit.: Š. Bešlić, 1983., 427-440.

92. PAVLOVIĆ IVAN — U Donjoj Bukovici, u široj okolini Konjica, nađena je pokretna kamena stolica sa reljefnim ukrasima stabla, ljudske muške figure sa mačem, žene sa dijamantom i krunom na glavi i grba koji se sastoji od srcolikog štita, šljema sa čelenkom i vela, te sa uklesanim natpisom, koja je prije 55 godina prenesena u Zemaljski muzej u Sarajevu.

U natpisu se kaže da je to *sto* PAVLOVIĆA IVANA. Neki naši istraživači su djelomično oštećenu riječ *sto* čitali kao *grob*, a u vezi s tim, stolicu su smatrali nadgrobni spomenikom.

Prva bilješka o ovome natpisu potječe iz 1884.

Zbog reljefne predstave grba i krune na glavi žene, P. Anđelić je stolicu pripisao bosanskoj kraljici Jeleni Gruboj (1395.-1398.). Izgleda da je stolica po drugi puta iskorištena od nekog Ivana Pavlovića, vjerovatno nižeg vlastelina i turskog funkcionera u ovome kraju iz druge polovine XV vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1894.a, 771-773;
D. Mazalić – A. Kučan, Sarajevo 1955., 41.-48;
Š. Bešlić, 1985., 73-76 i 81-83.

93. PETKOVIĆ PRIBISLAV — U blizini nekropole od dvadeset stećaka kod pravoslavnog groblja i crkve u Donjem Bročancu, u široj okolini Nikšića, u Crnoj Gori, nalazi se nešto osamljen stećak u obliku velike ploče na kojoj je uklesan ćirilčki natpis (danas prilično oštećen). Nešto rekonstruiran, ovaj natpis kaže da tu leži blaženi rab PRIBISLAV PETKOVIĆ. U daljem tekstu se kaže da pokojnik leži sa svojom KUĆNICOM MAROM, a potom se proklinje ruka koja u pokojnika dirne. Na kraju se saopštava da je natpis pisao neki PRIBISLAV.

Kako se vidi, ovo je zajednička grobnica Pribislava i njegove žene Mare (naziv KUĆNICA susrećemo i u još nekim natpisima). Ne može se tvrditi da se natpis odnosi na nekog vlastelina, zato što na neki način nije istaknuto, ali se svakako radi o uglednim ljudima iz ovoga kraja.

Po oblicima slova, može se pretpostaviti da ovaj natpis potječe iz XV vijeka.

Lit.: Š. Bešlić, 1969., 143;
1971.a, 443-444.

94. PETKOVIĆ PRIBISLAV — U zaseoku Ljusići, koji pripada selu Trešnjevici, u široj okolini Kalinovika, a na brijegu Humac i njegovim padinama, nalazi se nekropola sa 76 stećaka (trideset ploča i 46 sanduka), raspoređenih u dvije skupine. Spomenici ove nekropole nemaju reljefa, ali na bočnoj strani jednog ovećeg sanduka isklesan je u četiri reda ćirilčki epitaf koji kaže da tu leži DOBRI PRIBISLAV PETKOVIĆ na svojoj zemlji na plemenitoj. U natpisu se nadalje kaže da je Pribislav vjerno služio gospodinu BANU TVRTKU i da je u toj službi poginuo. Osim toga, na kraju natpisa se kaže da je to pisao neki BRTOJA, odnosno BRATIĆ. (Sl. br. 197)

Paleografska osobitost ovoga epitafa sastoji se u tome što se u njemu pojavljuje brzopisno tronogo T, kao vremenski najranije to bosanskohercegovačko ćirilčko epigrafsko slovo.

O vlastelinu Pribislavu nema podataka u historijskim izvorima i literaturi. Iz epitafa se vidi da je pokojnik za života bio u službi dvora bana Tvrtka (1353.-1377.) i da je bio poznat kao ratnik i ugledan čovjek (DOBRI).

Oko 700 m zračne linije odatle na istočnu stranu, na vletnoj kamenoj gromadi iznad same Neretve, nalaze se ostaci zidova srednjovjekovnog utvrđenog grada koji se naziva imenom Grad, koji je vjerovatno pripadao Pribislavu Petoiviću.

Stećak sa natpisom, kao i veći broj spomenika nekropole u Ljusićima, postavljeni su u drugoj polovini XIV vijeka, ali ima i stećaka koji su vjerovatno i nešto prije, kao i nešto poslije toga vremena postavljeni.

Lit.: Š. Bešlić, 1959.a, 243-245;
1962.d, 86;

M. Vego, 1964., 202-203; 1964.b, br. 182.

95. PETROVIĆ MARKO — Kod rimokatoličke crkve i savremenog groblja u Ledincu kod Lištice, nalazi se nekropola sa trideset stećaka, među kojima je šesnaest primjeraka ukrašeno raznovrsnim reljefnim motivima, a na čeonj strani jednoga sanduka uklesan je, u pet redaka, ćirilčki natpis u kome se kaže da je to stećak MARKA I DIVNE POIMLIĆ. U tekstu se, naime, saopštava da su osmerica sinova Marka Petrovića, od plemena Poimlić, usjekli i postavili ovaj kamen na grob njihovog oca Marka i matere Divne.

O Marku i Divni Petrović nema podataka u poznatim historijskim izvorima i u literaturi. Svakako se radi o uglednijim ljudima ovoga kraja, koji vjerovatno pripadaju nižoj vlasteli. To što se spominje pleme Poimlić znači da nekropola u Ledincu pripada bratstvu Poimlić. Riječ *plema* je u to doba upotrebljavana u značenju *bratstvo*.

Natpis je zanimljiv i po tome što nije stereotipan, sa često uobičajenim formulama.

Po obliku slova, ovaj natpis najvjerovatnije potječe iz XV vijeka.

Lit.: A. Benac, 1952., 28-24;
M. Vego, 1961.a, 259-260; 1962.a, br. 2;
Š. Bešlić, 1971.a, 307.

96. PISARSKI CENTRI — Kao i kod klesara stećaka i njihovih reljefa, bilo je još više angažovanja ljudi iz drugih krajeva, kao vještijih majstora. Bilo je, dakle, i putujućih dijaka. Tako, naprimjer,

Ratko Utješinović, iz Samobora na Drini, odlazi u Brotnjce kod Cavtata da bi napisao epitaf. Još više je bilo onih koji su s juga išli na sjever. U nekoliko natpisa na stećcima u istočnoj Bosni nalazimo riječi ikavskog govora, koji nije karakterističan za te krajeve. Tako se, naprimjer, u natpisu plemenitog Gostiljanina u Puškovcu kod Koraja kaže:... SI BILIG...

Dosadašnji rezultati proučavanja natpisa stećaka ne omogućuju sasvim pouzdano utvrđivanje svih karakteristika područja natpisa, a u vezi s tim, ni mreže pisarskih centara. Ipak se može tvrditi da je postojala hercegovačka pisarska škola, sa nekoliko svojih radionica ili centara, čije se djelovanje osjeća i u susjednim područjima, posebno u istočnoj Bosni. Pretpostavlja se da je jedan od centara bio u okolini Stoca, sa Semoradom kao najaktivnijim i najistaknutijim majstorom. Drugi centar je vjerovatno pokrivaio potrebe u okolini Ljubinja i Trebinja, a treći je bio na potezu Bileća-Gacko-Nevesinje. Četvrti hercegovački centar, nešto manjeg aktiviteta od prethodnih, vjerovatno je djelovao u okolini Konjica i Kalinovika, te peti, također manje aktivan, djelovao je u okolini Čitluka i Lištice. Kako izgleda, u Bosni su bila četiri pisarska centra. Jedan je obuhvatao područja oko Travnika i Zenice, drugi od Kladnja do Zvornika, treći je pokrivaio područje oko Rogatice, Goražda i Višegrada, a četvrti je vjerovatno bio negdje kod Lopara, obuhvatajući područja općina Lopare i Ugljevik. Nema izgleda da su postojali posebni pisarski centri u Srbiji, Crnoj Gori i Hrvatskoj. Njihove potrebe su mogli podmirivati majstori iz susjednih krajeva Bosne i Hercegovine.

Lit.: M. Dinić, 1967., 57;
Š. Bešlić, 1983., 479-482.

97. PISMO NATPISA STEĆAKA — Natpisi stećaka su pisani isključivo ćirilicom, kao varijantom južnoslavenske ćirilice, koju zbog nekih njenih specifičnosti, najčešće nazivao bosanskom epigrafskom ćirilicom. (Ne postoje stećci sa natpisima glagoljicom, latinicom, ili nekim drugim pismom). Velika većina natpisa stećaka pisana je vrstama ćirilčkih slova koje zovemo *ustav* i *poluustav*, ali postoje i

natpisi koji su pisani brzopisom, ili slovima na prelazu od poluustava na *brzopis*. Natpisi pisani ustavom imaju relativno velika slova, pisana pažljivo i pravilno, obično uspravno, jednakih visina i širina, sa jednakim razmacima, tako da djeluju lijepo i svečano. Po pravilu, takav tekst zauzima prostor između dvije zamišljene paralelne crte.

Natpisi pisani poluustavom nemaju takvu pravilnost i njihov estetski izgled je nešto narušen. Neka njihova slova nisu jednako široka i jednako razmaknuta, a neka slova se protežu preko dvolinijskog sistema prema gore ili prema dolje. Osim toga, njihova slova nisu baš uvijek jednako oblikovana – standardna, nego se pojavljuje i po nekoliko vrsta nekih slova. U brzopisu su neka slova sasvim uprošćena i pojednostavljena, a mnoga ista slova se međusobno razlikuju. U staroj ćirilici postoji i četvrti tip – *kurziv*, gdje su slova svake riječi povezana, ali natpisi stećaka nisu njime pisani, niti je on u cjelini uopće prodro u srednjovjekovnu bosansku ćirilicu. (Sl. br. 198)

Proces razvoja pisma po tipovima tekao je, po prilici, tako da su najstariji spomenici iz XII i XIII vijeka pisani ustavom, poluustav počinje već u XIII vijeku, brzopis je oformljen u XIV, a početak kurziva pada u XV vijeku.

Lit.: Š. Bešlić, 1983., 431-440.

98. PLIŠČIĆ VIGANJ — Na lokalitetu Veliko groblje u Pustom polju kod sela Stepen, u okolini Gacka, nalazi se nekropola sa 17 stećaka (devet ploča, pet sanduka i tri sljemenjaka), od kojih dva sljemenjaka imaju reljefne ukrase i ćiriličke natpise.

Jedan od tih natpisa uklesan je u tri reda na bočnoj strani jednog sljemenjaka (ukrašenog povijenom lozicom sa trolistovima i scenom lova na jelena u arkadama). U tome natpisu se kaže da tu leži VIGANJ VUKOSAVA PLIŠČIĆA SIN, a da je natpis pisao SRACIN VUKOSALIĆ (spomenik je prenesen u vrt Zemaljskog muzeja u Sarajevu).

O Vignju Pliščiću nemamo sigurnijih podataka. Iz sadržaja natpisa saznajemo da je on sin kneza Vukosava Pliščića, čiji se stećak sa natpisom i sada nalazi na Velikom groblju u Pustom polju, a

za kojega je već rečeno da je potomak vlaške porodice Pliska.

Kako je ovaj natpis djelo Sracina Vukosalića, osnivača porodice Sracinovića, čiji se neki članovi spominju u XV vijeku (naprimjer vojvoda Stjepan kao poslanik Hercega Stjepana), pretpostavlja se da natpis potječe iz druge polovine XIV vijeka, ili s početka XV vijeka.

Lit.: M. Vego, 1964., 195;

1964.b, br. 199;

Š. Bešlić, 1971., 365.

99. PLIŠČIĆ VUKOSAV — Na spomenutom lokalitetu Veliko groblje u Pustom polju kod sela Stepen, u okolini Gacka, na čeonj strani jednoga sljemenjaka na postolju, uklesan je ćirilički natpis u pet redaka. U njemu se kaže da tu leži KNEZ VUKOSAV PLIŠČIĆ. Osim toga, natpis kaže da je pisao SRACIN VUKOSALIĆ.

Ovaj natpis je sa manjim greškama objavljen 1928. godine. U poznatim historijskim izvorima i u literaturi nema spomena kneza Vukosava Pliščića. Svakako je on član vlaške porodice Pliščića, potomaka vlaške porodice Pliska, čiji se katun spominje 1430. godine. U jednom dokumentu iz 1419. spominje se Vojin Sracinović, a u jednom iz 1465. vojvoda Stjepan Sracinović, kao poslanik Hercega Stjepana. Misli se da je pisar ovoga natpisa Sracin Vukosalić otac Vignja Sracinovića, koji je živio prije 1419. godine.

Natpis Vukosava Pliščića u Pustom polju datiran je u drugu polovinu XIV vijeka.

Drugi natpis na ovoj nekropoli odnosi se na Vignja Pliščića, sina kneza Vukosava Pliščića.

Lit.: P. Slijepčević, 1928., 62;

M. Vego, 1964., 194-195; 1964.b, br. 160;

Š. Bešlić, 1971.a, 365.

100. PRIBILOVIĆ DOBRILLO — U Starom Slanom, u okolini Trebinja, na lijevoj obali Trebišnjice (zaselak Palanka), nalaze se dva osamljena stećka u obliku visokih sanduka. Oba imaju reljefne ukrase i ćiriličke natpise. Jedan natpis je uklesan u tri reda na vodoravnoj strani prevaljenog sanduka (ukrašenog frizom

od niza rozeta u kružnim vijencima, vrpcom od kosih paralelica i scenom kola sa tri muške figure). U natpisu se kaže da tu leži DOBRILO PRIBILOVIĆ. U daljem tekstu je rečeno da je sa pokojnikom sahranjen i njegov sinovac LJUBETA, te da je natpis pisao OBRAD KRAJKOVIĆ.

Ovaj natpis je objavljen krajem prošlog vijeka, kada je uglavnom dobro pročitano. Zanimljivo je što se kaže Š LJUBETOM, što je karakteristično za južni govor. Ne znamo ko je sahranjeni Dobrilo. U jednom dokumentu Dubrovačkog arhiva iz 1413. spominje se Ostoja Pribilović iz Oraha, odnosno Orahova Dola, sela u Popovom polju, gdje su Pribilovići mogli imati svoje katune. Iz natpisa doznajemo i za ime pisara, koji je vjerovatno iz sela Krajkovića, nedaleko Starog Slanog.

Prema oblicima slova i nekim drugim okolnostima, natpis Dobrila Pribilovića potječe iz druge polovine XIV ili iz prve polovine XV vijeka.

Lit.: Ć. Truhelka, 1891.c, 375;
M. Vego, 1962., 236-237; 1964.a, br. 110;
Š. Bešlić, 1966., 35.

101. PRIBILOVIĆ RADOVAN — U Ričici, selu u okolini Kaknja, stećci se nalaze na tri lokaliteta u ukupnom broju od 134 primjerka (131 sanduk i tri sljemenjaka), bez reljefnih ukrasa.

Na neutvrđenom lokalitetu nađena je ploča sa natpisom bosančicom koji kaže da su nad vlastelinom RADOVANOM PRIBILOVIĆEM nepravedno izvršili krvnu osvetu RADMIO BOŽINIĆ i njegovi rodaci, pa se upozoravaju svi Radovanovi bližnji da to ne zaborave. (Sl. br. 199)

O sahranjenom Radovanu Pribiloviću nemamo podataka u historijskim izvorima i u literaturi. U jednoj povelji iz 1415. godine spominje se neki Obrad iz Ričice, kao poslanik bosanskog kralja Ostoje. Pretpostavlja se da ovaj Obrad pripada vlastelinskoj porodici Pribilovića.

Ova ploča je prvobitno mogla biti u mauzoleju Radovana Pribilovića. Vjerovatno potječe iz XV vijeka. Spomenik se sada nalazi u Franjevačkom samostanu u Kraljevoj Sutjesci.

Lit.: Š. Bešlić, 1967., 98-99;
M. Vego, 1970., br. 242.

102. PRIBILŠA — Uz nadgrobnu ploču župana Grda, sa poremećene nekropole stećaka u Policama kod Trebinja (sada gradska periferija), u Trebinje je prenesena i ploča sa ćiriličkim natpisom koji se odnosi na trebinjskog župana Pribilšu (sada se nalazi u Zavičajnom muzeju u Trebinju). U ovome natpisu se kaže da je ŽUPAN PRIBILŠA umro (PRESTAVI SE) u dane pravovjernoga KRALJA VLADISLAVA (Sl. br. 200).

Pretpostavlja se da je ovaj župan Pribilša sin trebinjskog župana Grda, čiji je stećak sa natpisom datiran u vrijeme između 1151. i 1177. godine.

Ovaj natpis je bio predmet interesovanja nekoliko istraživača. Okolnost da se u natpisu navodi srpski kralj Vladislav (1234.-1241.) znatno olakšava datiranje natpisa i spomenika. Osobitost natpisa župana Pribilše sastoji se u tome što je na njegovom kraju stavljena slovna (šifrovana) godina 1241. To znači da su stećci klesani u prvoj polovini XIII vijeka.

Lit.: Ć. Truhelka, 1892., 31-32;
M. Vego, 1964., 179-180; 1964.b, br. 128;
Š. Bešlić, 1971.a, 403-404.

103. PRIPČINIĆ MILAT — U selu Živanj, u okolini Nevesinja (kod kuće Drage i Rade Kostića), nalazi se osamljen stećak u obliku sljemenjaka sa postoljem, na čijoj je jednoj čeonj strani, u šest redaka, uklesan ćirilički natpis vrlo lijepog izgleda. U njemu se kaže A SIJE VELI MILAT PRIPČINIĆ. Iz toga slijedi tekst ČIJEM SLUŽIH TEM POKOJEN BIH. Prve tri riječi znače isto što i TO GOVORI. Potom se navodi upravni govor pokojnika iz čega doznajemo da je Milat umro zbog posla, odnosno zvanja koji je u životu obavljao. Inače, o njemu nemamo direktnih podataka. Jedan poslanik vojvode Radića Sankovića zvao se Milat, a jedan poslanik vojvode Sandalja Hranića, koji je išao u Dubrovnik, zvao se Radonja Pripčić, što je skoro isto kao i Pripčinić, pa se misli da ovaj Milat Pripčinić pripada porodici Pripčić, odnosno Pripčinić i vremenu vladanja Sandalje Hranića ovim krajevima.

Natpis Milata Pripčinića u Živnju vjerovatno potječe s kraja XIV ili iz prve polovine XV vijeka.

Lit.: M. Vego, 1958., 173-174;
1964.b, br. 179;
Š. Bešlić, 1972.a, 118.

104. RADIČEVIĆ RADOSAV — Na lokalitetu Lužine u selu Kruševu, u okolini Stoca, nalazi se nekropola sa 52 stećka, od kojih dvadeset primjeraka posjeduju reljefne ukrase, a na dva primjerka su uklesani ćirilički natpisi. Jedan od tih natpisa je na vodoravnoj strani jedne ploče. U njemu se kaže da tu leži RADOSAV RADIČEVIĆ.

Ovaj natpis je objavljen još 1892. O sahranjenom Radosavu nemamo dovoljno pouzdanih podataka u historijskim izvorima i u literaturi. U jednom dokumentu Dubrovačkog arhiva iz 1468. spominje se vlaški katunar Radosav Radičević sa svojom družinom, a u jednom drugom dokumentu Dubrovačkog arhiva iz 1477. spominje se neki Radosav iz Kruševa kod Stoca, a u vezi sa trgovinom olovom. Pretpostavlja se da se oba dokumenta odnose na Radosava Radičevića iz Kruševa kod Stoca. Ta okolnost, kao i paleografske osobine ovoga natpisa, upućuju na to da natpis potječe iz druge polovine XV vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1892.a, 111 i 1914., 231;
M. Vego, 1961.a, 274; 1962.a, br. 40;
Š. Bešlić, 1971.a, 370-371.

105. RADILOVIĆ HASAN — U selu, Čadovini, kod Rogatice, nalazi se nišan s turbanom na čijim stranicama je uklesan ćirilički natpis u kome se saopštava da je umro JUNAK JUNAKA STARI HASAN, a da mu je brat AHMAT napisao epitaf. (Sl. br. 201)

Donedavno je ovaj epitaf čitan tako kao da se radi o nadgrobniku braće Radilovića. Međutim, on se odnosi samo na starijeg brata Hasana.

U historijskim izvorima iz polovine XV vijeka doznajemo da su postojala braća Radoslav i Vukić Radilović, a iz turskih dokumenata se vidi da je porodica Radilovića, u doba oblasnih gospodara Pavlovića, spadala u sitniju vlastelu, čiji su članovi dolaskom Turaka prešli na islam. Imanja tih Radilovića su bila u Borču i u Vrhbosni, koja su i u doba Turaka ostala njihova baština. Ovi bosanski feudanci (pišu ih i Radijelovići) imali su i svoj grb.

Nišan i natpis u Čadovini potječu s kraja XV ili s početka XVI vijeka.

Lit.: Vl. Skarić, 1927., 193-196;
M. Vego, 1970., br. 217;
Š. Bešlić, 1978., 65-67.

106. RADIVOJEVIĆ MIRKO — Na lokalitetu Odžak kod sela Knežpolja (gdje je i savremeno rimokatoličko groblje), u okolini Lištice, nalazi se skupina od pet stećaka u obliku ploča.

Na vodoravnoj strani jednoga spomenika, uz reljefne ukrase cik-cak bordure, "svastike" i dviju ruku s mačem, uklesan je u pet nejednakih redaka ćirilički natpis u kome se kaže da je pisao i *črto* RADONJA MARKOVIĆ na ovome spomeniku KNEZA MIRKA RADIVOJEVIĆA, koji leži na svojoj baštini.

Prema rezultatima istraživanja M. Vega, proizlazi da je knez Mirko brat kneza Juraja, zeta bosanskog kralja Dabiše i kraljice Jelene, koji je mogao poginuti u borbama za prijesto kralja Ostoje između 1398. i 1408. godine.

Knežpolje je spadalo u župu Blato, sa utvrđenim gradom Kruševcom, kojom su upravljali Radivojevići, odnosno Jurjevići-Vlarkovići, kojoj je porodici pripadao i knez Mirko.

Grob ispod ovoga stećka je istražen. Naden je kostur bez ikakvih priloga, a grobnica je bila zatvorena dvjema koso postavljenim pločama.

Prema paleografskim osobinama, ovaj natpis vjerovatno potječe iz XIV ili iz XV vijeka.

Lit.: M. Vego, 1958., 169-172;
1961.a, br. 4;
Š. Bešlić, 1971.a, 308.

107. RADIVOJEVIĆ STJEPKO — U Crnićima u okolini Stoca, pokraj savremenog rimokatoličkog groblja, nalaze se dva stećka u obliku krstača (jedan sa pločom iznad rake). Na široj strani krstače sa pločom uklesan je, u pet redaka, ćirilički natpis u kome se kaže da tu leži STJEPKO RADIVOJEVIĆ. Osim toga, tu se još kaže POGREBE SE V LJETO ZVO. Slova godina ZVO je 7072. po starom računanju, odnosno 1564. n. e.

O sahranjenom Stjepku nema podataka. Nedovoljno čitku slovnu godinu, što je rijetka pojava u natpisima stećaka, uočio je i rekonstruirao M. Vego.

Po paleografskim osobinama slova i obliku stećka, natpis u Crnićima vjerovatno potječe iz XV vijeka.

Lit.: Š. Bešlić, 1964., 133-134;
M. Vego, 1970., br. 320.

108. RADONIĆ VUKAN — U selu Davidovići, u široj okolini Bileće, u blizini savremenog pravoslavnog groblja u Donjim Davidovićima, nalazi se nekropola sa jedanaest stećaka (deset ploča i jedna krstača). Na dvije ploče uklesani su ćirilski natpisi. Jedan od tih natpisa kaže da tu leži VUKAN RADONIĆ. U ostalom dijelu teksta, sam pokojnik kaže: MNOGO LI SAM LEŽAO A MNOGO LI MI JE LEŽATI.

O sahranjenom Vukanu nema podataka u historijskim izvorima i u literaturi. Svakako se radi o uglednijem čovjeku svoga vremena u Davidovićima.

Prema paleografskim osobinama i korištenim formulacijama, natpis Vukana Radonića iz Davidovića vjerovatno potječe iz XV vijeka.

Lit.: M. Vego, 1964.a, 209;
1964.b, br. 201;
Š. Bešlić, 1971., 380-381.

109. RADOHNIĆ PAVKO — U selu Hodovu kod Stoca (blizu Baškailovih kuća), na nekropoli od 53 stećka (sa 24 primjerka na kojima su reljefni ukrasi), nalazi se i jedan visoki sanduk sa postoljem na čijim dvjema vertikalnim stranama je u tri reda uklesan ćirilski natpis. U ovome natpisu se kaže da tu leži PAVKO RADOHNIĆ. U tekstu se nadalje kaže da je Pavko ovaj spomenik još za života izradio (USJEKOH NA SE ZA ŽIVOTA), a na kraju sam pokojnik moli rođake i gospodu da mu kosti ne pretresaju.

Natpis je poznat još od 1884., ali je njegovo sigurnije čitanje tek od prije tridesetak godina.

U jednom dokumentu Dubrovačkog arhiva iz druge polovine XV vijeka, spomenut je Pavko kao dubrovački građanin, a jedan drugi izvor iz 1470. odnosi se na Radohnu koji je vjerovatno Pavkov otac. Prema svim okolnostima, izgleda da je knez Pavko sin Radohnin, a unuk vojvode Stjepana Miloradovića, iz druge polovine XV vijeka ili s početka XVI vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1892., 114; 1914., 236;
M. Vego, 1962., 196-197 i Zbornik II, br. 51;
Š. Bešlić, 1970., 154-156.

110. RADOSALIĆ STIPKO — Na nekropoli u Premilovom polju (Gledevci), u okolini Ljubinja, nalazi se devedeset stećaka, od kojih devetnaest primjeraka sa reljefnim ukrasima, a pet primjeraka sa

ćirilskim natpisima. Jedan od tih pet natpisa uklesan je u četiri reda na bočnoj strani visokog sanduka koji se nalazi u sjeveroistočnom dijelu nekropole. U natpisu se kaže da tu leži STIPKO RADOSALIĆ. Nadalje u tekstu pokojnik za sebe kaže da je davno legao i da će još dugo ležati – BOŽE DAVNO TI SAM LEGAO I VELE TI MI JE LEŽATI.

Natpis je poznat od 1890. U historijskim izvorima i u literaturi nema direktnih podataka o sahranjenom Stipku. Iz poznatih dokumenata Dubrovačkog arhiva vidi se da je u drugoj polovini XV vijeka katonar Vlaha Goduna bio neki Vukac Radosalić, a ima podataka i o nekim drugim Vlasima istoga prezimena. Polovinom XV vijeka, uz dubrovačkog klesara Radonju Grubačevića, na najznačajnijim građevinama radio je i Simo Radosalić. Nekako u isto vrijeme u Dubrovniku rade i klesari i zidari Vlatko, Ostoja i Vitko Radosalić, koji vjerovatno pripadaju istom vlaškom bratstvu.

Lit.: M. Vego, 1962., 220;
1964., br. 89;
Š. Bešlić, 1965.a, 158-159.

111. RADOVANOVIĆ DABIŽIV — U Uboskom, selu u okolini Ljubinja, stećci su evidentirani na četiri mjesta-dvije nekropole su u polju ispod naselja, treća je na lokalitetu Crkvina, a četvrta i najmanja na lokalitetu Grebuša. Ova četvrta nekropola danas ima i ploču, pet sanduka i nekoliko fragmenata stećaka. Na vodoravnoj strani jedne oveće ploče ove nekropole, koja je vjerovatno prvobitno bila u nekadašnjoj crkvi, uz borduru od cik-cak linija i motive polumjeseca i rozete, uklesan je u tri reda ćirilski natpis. U njemu se kaže da tu leži DABIŽIV RADOVANOVIĆ. U tekstu se još poziva posjetilac da bude *blag* kao što je bio pokojnik – ČOČE TAKO DA SI BLAG. Znači da je Dabiživ bio čestit i voljen čovjek, pa da bi i drugi ljudi, ugledajući se na njega, trebalo da budu poštteni, odmjereni, smjerni – blagi.

Natpis je poznat još od 1888. godine. Nije poznato ko je bio Dabiživ Radovanović. Po paleografskim osobinama i dosada izraženim mišljenjima, ovaj natpis potječe iz XV vijeka.

Lit.: M. Vego, 1962., 223;
1964.a, br. 98;
Š. Bešlić, 1965., 160.

112. **RAJKOVIĆ PETKO** — Na muslimanskom aktivnom Agića groblju u varošici Koraju, u okolini Lopara, nalazi se jedan nišan u obliku stupa, sa ćirilčkim natpisom, koji je prenesen sa obližnjeg lokaliteta stećaka. Natpis je uklesan na jednoj široj strani spomenika. U njemu se kaže da tu na svojoj baštini leži PETKO RAJKOVIĆ i da mu je spomenik postavio otac RAJKO (sl. br. 202). (Stup se sada nalazi pred zgradom Osnovne škole.)

O sahranjenom Petku i njegovom ocu nemamo podataka. Iz teksta natpisa se vidi da je Petko ukopan na svojoj baštini, što znači da se radi o uglednijem čovjeku koji je posjedovao nasljedno zemljište. Petko je dobio prezime po ocu Rajku, koji je nadživio sina.

Natpis je značajan i zbog toga što se u njemu prvi puta spominje ime naselja – KORAJ. Turci su zatekli Koraj kao sjedište srednjovjekovne župe, koju su pretvorili u nahiju sa istim sjedištem.

Po obliku spomenika i slova natpisa najvjerojatnije je da ovaj stup sa natpisom potječe iz X vijeka.

Lit.: Š. Bešlić, 1969., 135-136;
M. Vego, 1970., br. 289.

113. **RAKOVIĆ RADOVAN** — Pokraj rimokatoličke crkve u Čerinu, u okolini Čitluka, nalazi se skupina od tri stećka u obliku sanduka, od kojih jedan u zidu zgrada crkve, a jedan u ogradnom podzidu. Slobodan stećak je relativno velikih dimenzija (274 × 17 × 62 cm), a na njegovoj vodoravnoj strani je isklesan štit sa mačem (na štitu je rozeta). Na jednoj vertikalnoj strani ovoga spomenika uklesan je, u tri reda, ćirilčki natpis u kome se kaže da tu leži RADOVAN RAKOVIĆ. U daljem tekstu se proklinje tuđin koji bi se sahranio u njegovu porodičnu grobnicu.

Nekoliko slova ovoga natpisa su brzopisna. U riječi TUĆIN slovo Ć ima ulogu slova Đ, kakve slučajeve ponekad susrećemo u bosanskohercegovačkoj ćirilčkoj epigrafici. Pisar koristi slovo Ć umjesto slova Č, kakvih primjera još ima u natpisima stećaka.

O sahranjenom Radovanu nemamo podataka u historijskim izvorima. Po natpisu, kao i po reljefima

njegovog stećka, može se zaključiti da je bio vlastelin, koji je mogao upravljati ovim područjem, koje je bilo u sastavu srednjovjekovne župe Broćno, u kojoj su gospodarili članovi vlastelinske porodice Komlinović, sa sjedištem u Velikom Ograđeniku.

Pretpostavlja se da ovaj natpis potječe iz druge polovine XIV ili iz prve polovine XV vijeka.

Lit.: M. Vego, 1959.a, 224-226;
1962.a, br. 5;
Š. Bešlić, 1971.a, 314.

114. **RATKOVIĆ RADONJA** — Na jednoj glavici nedaleko starog utvrđenog grada Ključa, u selu Ključ u okolini Gacka, nalazi se nekropola sa šest stećaka (dvije ploče, tri sanduka i jedan sljemenjak). Sljemenjak ima reljefne ukrase i ćirilčki natpis. Na njegovoj sjevernoj bočnoj strani plastično je prikazan scena turnira dvojice junaka na konjima, a na zabatu istočne čeonice strane uklesan je, u četiri reda, natpis u kome se kaže da tu leži RADONJA RATKOVIĆ. Nadalje, sam pokojnik kaže da je poginuo pod gredom Ključem ZA SVOGA GOSPODINA VOJVODU SANDALJA. (Ovaj stećak je 1960. prenesen u Vojni muzej JNA na Kalemegdan u Beogradu.)

O sahranjenom Radonji nema podataka u historijskim izvorima i u literaturi, niti je utvrđeno o kakvoj se borbi pod Ključem radi. Do 1404. područje Gacka je bilo u rukama vojvoda Radiča Sankovića, a od tada tim krajevima i čitavom Humskom zemljom vlada vojvoda Sandalj Hranić Kosača, koji je često boravio i primao dubrovačke poslanike u gradu Ključu. Vjerovatno je Radonja poginuo u borbi protiv vojvode Radiča 1404. ili 1415. kada su Turci upali u ove krajeve. Godine 1453. spominje se knez Đurađ Ratković. Pretpostavlja se da su Radonja i Đurađ članovi iste vlastelinske porodice.

Natpis Radonje Ratkovića iz Ključa potječe između 1404. i 1415.

Lit.: M. Vego, 1964., 194;
1964.b, br. 159;
Š. Bešlić, 1962.a, 46-47.

115. **RAŠKOVIĆ MIROSLAV** — Na brežuljku Banovine u selu Pošćenju kod Šavnika, u Crnoj Gori, nalaze se poremećeni ostaci nekropole stećaka sa

ukupno 51 spomenikom, pretežno uzidanim u ograde. Na jednom stečku u obliku ploče, ugrađenom u južni zid pravoslavne crkve, s unutrašnje strane, uz reljef mača i spiralnih zavoja, uklesan je u osam redaka vrlo zanimljiv ćirilčki natpis, koji se odnosi na Miroslava Raškovića.

Natpis je rad vještog majstora. Po upotrebi nekih slova i po njihovoj stilizaciji, zatim o brojnim ligaturama, ubačenim i nadrednim slovima kao i još nekim osobenostima, vidi se jak utjecaj srpske ćirilice. (Sl. br. 203)

Uz saopštenje da tu leži MIROSLAV RAŠKOVIK, natpis poziva bratiju (rodake i prijatelje) da pristupaju i da *peru* – PERITE I PRISTUPAJTE. Riječ PERITE, koja se prvi puta susreće na stećcima, protumačio sam kao da se radi o starom narodnom običaju pranja kostiju umrloga, koji se u raznim vidovima održao u nekim krajevima, posebno u Makedoniji i Srbiji. Običaj se sastojao u tome da rodbina i prijatelji pokojnika, obično nakon tri ili sedam godina iza smrti, otvore grob pokojnika, izvade njegove kosti, operu ih u čistoj vodi i u vinu, odnesu u crkvu, gdje se ponovno obavi opijelo, a potom ponovno sahrane u svoju raku.

O Miroslavu Raškoviću nemamo podataka. Izgleda da Raškovići vode porijeklo iz Starog Vlahu. Po narodnom predanju, ta kneževska porodica potječe od kosovske vlastele i bila je u srodstvu sa Nemanjićima. Možda je Miroslav odmah poslije Kosovske bitke iselio u Drobniak, gdje je kao ugledan vlastelin umro ili poginuo u Pošćenju u XV vijeku.

Lit.: Š. Bešlić, 1974.b, 193-212;
1975.a, 447-449.

116. RUŠOVIĆ BUNAC — U Bunčićima, selu na području Radmilović-Dubrave, u bližoj okolini Bileće, nalazi se nekropola sa 190 stećaka (59 ploča i 131 sanduk). Na četrdeset primjeraka su isklesani raznovrsni reljefni motivi, a na sedam primjeraka se nalaze ćirilčki natpisi. Jedan od tih natpisa uklesan je u tri reda na čonoj strani jednog visokog sanduka. U njemu se kaže da tu leži BUNAC RUŠOVIĆ.

Ovaj natpis je sa manjim greškama objavljen 1895. godine. Tada je ime pročitano kao BANAC.

O sahranjenom Buncu nemamo podataka. Vjerovatno se radi o uglednijoj vlaškoj ličnosti. Pretpostavlja se da je po bratstvu Bunčića nazvano i ovo naselje.

Pored ostalih, na ovoj nekropoli su sahranjena i braća Crijep i Raško Vlahović.

Po paleografskim osobinama i drugim okolnostima, natpis Bunca Rašovića iz Bunčića potječe iz XV vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1895., 270-271;
M. Vego, 1964., 188; 1962.b, br. 141;
Š. Bešlić, 1971.a, 389-390.

117. SANKOVIĆ GOISAVA — Na lokalitetu Grčka glavica kod sela Biskup, u široj okolini Konjica, nalazi se nekropola sa 115 stećaka, na kojoj su se pokopavali članovi ugledne vlastelinske porodice Sankovića.

Na jednom stečku u obliku visokog sanduka, uklesan je ćirilčki natpis koji se odnosi na gospodu Goisavu. U tome natpisu se kaže da tu leži GOISAVA KĆI JURJA BAOŠIĆA A KUĆNICA VOJVODE RADIĆA. (Sl. br. 204)

Slova ovoga natpisa su tipa ustava, relativno većih dimenzija, dosta uspravna, pravougaona i ponešto zaobljena. Širina slova je jednaka, a i razmaci između njih su približno jednaki. Zbog svega toga, ovaj natpis djeluje svečano i spada među najljepše natpise stećaka.

Naziv GOSPOJA susrećemo samo još u dva epitafa stećaka koji pripadaju sahranjenim vrlo uglednim ženama srednjovjekovne Bosne i Hercegovine (Veličani i Vranjevo Selo). Otac Goisave naziva se gospodinom "vsoj Zeti i Primorju". Rodonačelnik porodice Sanković je Sanko, sin Miltjena Draživojevića, gospodara Popova, Slanog i Bosanskog primorja. Vojvoda Radić je vrlo ugledna ličnost u bosanskoj državi iz druge polovine XIV vijeka i s početka XV vijeka, gospodar Humske zemlje i nekih krajeva sjeverne Hercegovine, blizak saradnik kralja Ostoje, koji je kao oslijepljeni zatočenik vojvode Sandalje Hranića Kosače umro oko 1404. godine.

Goisavin grob je arheološki ispitan 1954.-1955. Između ostalih raznovrsnih priloga, nađen je dubrovački dinar koji je kovan 1337. godine.

Prema svim svojim obilježjima, najvjerojatnije je da stećak i natpis Goisave Sanković potječe s kraja XIV vijeka.

Lit.: M. Vego, 1955., 157-166;
1957., 127-139;
1962.b, br. 178;
Š. Bešlić, 1971.a, 334.

118. SKENDER — Na lokalitetu Miljuša glavica u Fatnici kod Bileće, na zapuštenom starom muslimanskom groblju, nalazi se nišan u obliku osrednje velike stele, na kome je uklesan kratak ćirilčki natpis u kome se kaže da tu leži SKENDER.

Skender je dosta rijetko muslimansko ime. Okolnost da je ovdje navedeno samo ime pokojnika znači da tada prezimena nisu bila uobičajena, ili je pokojnik bio dovoljno popularan po samome imenu. I u epitafima nekih drugih stećaka nailazimo samo na imena pokojnika.

Klesanje ćirilčkih epitafa na muslimanskim nišanima (ako ovaj spomenik shvatimo kao muslimanski nišan) znak je ugledanja na običaj klesanja epitafa na stećcima. To je karakteristično samo za najstarije nišane iz X i XVI vijeka. Kasnije nišani imaju epitafe na arapskom i turskom jeziku.

Lit.: Š. Bešlić, 1978., 69-70;
M. Vego, 1970., br. 322.

119. STVARAOCI NATPISA STEĆAKA — Pisanjem i klesanjem natpisa stećaka bavili su se ljudi koji su bili naročito osposobljeni za te umjetničke djelatnosti. U znatnom broju natpisa navedeni su njihovi autori, koji su se ponekad nazivali *dijacima*, po ugledanju na zvanje pisara dvorskih kancelarija vladara i visokih feudalaca. Iz nekih natpisa doznajemo da su se i neki klesari stećaka i njihovih ukrasa bavili i pisanjem natpisa, kao naprimjer, Grubač kovač iz okoline Stoca.

U znatnom broju natpisa stećaka se kaže da je natpis pisao brat, otac, sin ili unuk sahranjenog lica. Kako su ljepše obrađeni stećci, pogotovo oni su ukrasima i natpisima, pretežno pripadali vlasteli, te su i pisari, kao njihovi srodnici, bili istog društvenog

statusa. U nekoliko slučajeva, kao pisare nalazimo sveštena lica.

Na znatnom broju natpisa stećaka uklesana su i imena pisara – dijaka. Ustanovili smo da na stećcima u Bosni i Hercegovini postoji 66 uklesanih imena tih majstora. Relativno najviše se kao imena javljaju SEMORAD I GRUBAČ. Evo i nekoliko drugih imena (i prezimena): RADOJE, VUKAŠIN, RADOMIL, PRIBIL, DOBROVOJ, OBRAD KRAJKOVIĆ, IVKO OBRADOVIĆ, PRERAD TVRĐENOVIĆ, RATKO UTJEŠINOVIĆ i VESEKO KUKULAMOVIĆ.

Najviše ovih majstora ima u istočnim krajevima Hercegovine, zatim u istočnim krajevima Bosne, vrlo malo ih ima u zapadnoj Hercegovini, a u zapadnoj Bosni ih uopće nema. Jedno ime se javlja još u XII vijeka, a ostala su iz XIV-XVI vijeka, od čega najviše iz XV.

Dosadašnja istraživanja upućuju na pretpostavku o postojanju Hercegovačke pisarske škole, sa nekoliko centara, od kojih je jedan bio u okolini Stoca, u kojemu su najaktivniji bili majstori Semorad i Grubač, iz druge polovine XV i početka XVI vijeka.

Lit.: Š. Bešlić, 1983., 473-482.

120. ŠIFROVANE GODINE — U proučavanju stećaka vrlo važno i teško pitanje predstavlja njihovo vremensko određenje, zbog toga što nije bio običaj da se u natpisima stećaka stavlja datum. Nađen je samo jedan stećak, i to u obliku stupa (Jelaške kod Olova) u čijem natpisu je arapskim ciframa uklesana godina 1589. Nađeno je, doduše, 11 primjeraka stećaka u čijim natpisima je godina zabilježena slovima, takozvana šifrovana godina. Na teritoriji južnoslavenske ćirilice, kao uostalom i na teritoriji glagoljice, bio je običaj da se u pisanim spomenicima, pa tako i u epigrafici, koriste brojne vrijednosti slova za obilježavanje datuma. Za razliku od glagoljice, gdje su isključivo azbučna slova imala svoje brojne vrijednosti, u ćirilici su, uz azbučna slova, korišteni i neki drugi znakovi, koji inače nisu imali svoje glasovne vrijednosti. Tako, prvih devet slova imaju vrijednosti jedinica – od 1 do 9, drugih devet

slova imaju vrijednosti desetica – od 10 do 90, a trećih devet slova vrijednosti stotica – od 100 do 900. Tako, naprimjer, slovo A vrijedi 1, slova K – 20, X – 600, itd. Ubačen je znak I sa vrijednošću 10, pa se piše AI = 11, itd. Hiljade su se pisale na taj način što je odnosno slovo nešto produženo prema dolje i taj produžetak je prekrižen. Kada se čita šifrovani datum, sabiru se brojne vrijednosti slova, pa se od toga zbroja oduzme broj 5508, koliko iznosi razlika između biblijskog navođenja stvaranja svijeta i Kristova rođenja, odnosno početka n. e., dobićemo godinu podizanja spomenika, odnosno pisanje natpisa na stečku. (Sl. br. 205)

Desetak primjeraka stećaka sa šifrovanim datumima od XIII do XVI v. (Vidošćak kod Stoca, Police kod Trebinja, Turbe kod Travnika i dr.) predstavljaju vrlo važne elemente za datiranje ne samo tih određenih stećaka, nego po njima i mnogih drugih stećaka, čiji oblici, ukrasi, natpisi i ostale osobine imaju s njima nešto zajedničkoga.

Lit.: M. Vego, 1964.a, br. 53;
1964.b, br. 128; 1970., br. 225 i 228;
P. Dordević, 1971., 38-41;
Š. Bešlić, 1983., 450-452.

121. ŠIRINIĆ RADOSLAV — Pred ulazom u Hercegovu crkvu sv. Đorđe u Sopotnici kod Goražda, leži stećak u obliku ploče, na čijoj vodoravnoj strani je u sedam nejednakih redaka uklesan ćirilički natpis koji počinje invekacijom V IME BOGA, a potom se kaže da tu leži rab božji KNEZ RADOSLAV ŠIRINIĆ. (Ova nadgrobna ploča je prvobitno bila u podu spomenute crkve sv. Đorđa.)

Natpis je sa manjim greškama objavljen još 1871. godine.

U historijskim izvorima i u literaturi nema spomena ovoga Radoslava. Međutim, dokumenti Dubrovačkog arhiva iz druge polovine XV vijeka spominju Stjepana Širinića, trgovca iz Goražda. Svakako je knez Radoslav bio član iste vlastelinske porodice. U neposrednoj blizini Sopotnice, na brdu Gradini, nalaze se ostaci jednog srednjovjekovnog utvrđenog grada poznatog pod imenom Novi. Pretpostavlja se da je u tome gradu stolovao knez Radoslav, niži vlastelin Hercega Stjepana.

Prema vrsti upotrijebljenih slova i svim drugim okolnostima, stećak i natpis kneza Radoslava Širinića iz Sopotnice potječu iz XV vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1889.a, 76;
D. Mazalić, 1941., 29;
M. Vego, 1964., 205; 1964.b, br. 192.

122. ŠIRUNOVIĆ VUKOSAV — U blizini Milareva, zaseoka Kovačića kod Uloga, u općini Kalinovik, nalazi se nekropola sa 35 stećaka (33 sanduka i dva sljemenjaka). Na šest primjeraka isklesani su reljefi koji se sastoje od povijene lozice sa trolistovima, polumjeseca i biljne stilizacije sa spiralama i grozdovima. Na jednom sljemenjaku i jednom sanduku uklesani su ćirilički natpisi. U dosta dugačkom natpisu sljemenjaka kaže se da tu leži VUKOSAV ŠIRUNOVIĆ. U daljem tekstu se za sahranjenoga kaže, da je pošteno živio i pošteno legao, a da se tudem nije molio. Iako se ne kaže da pokopani leži na plemenitoj zemlji, može se pretpostaviti da je spadao u imućne i ugledne ljude ovoga kraja. O njemu, inače, nemamo podataka u literaturi i u izvorima. Jedino slično prezime ima knez Radoslav Širinić, koji leži ispod stećaka kod crkve sv. Đorđa (Hercegovska crkva) u Sopotnici kod Goražda.

Po obliku slova, kao i po obliku samoga spomenika, natpis Vukosava Širunovića najvjerovatnije potječe iz prve polovine XV vijeka.

Lit.: Š. Bešlić, 1969., 134.

123. TASOVČIĆ MILKO — U podu pravoslavne crkve sv. Nikole u Gračanici, selu u okolini Gacka, nalazi se ploča na kojoj je, u dva reda, uklesan ćirilički natpis u kome se kaže da tu leži MILKO TASOVČIĆ.

O ovdje sahranjenom Tasovčiću nemamo podataka u dosada poznatim historijskim izvorima i u literaturi. Selo Gračanica se spominje 1278. godine.

U jednom historijskom dokumentu iz 1401. naveden je Pokrajac Tasovčić, iz Huma, ali se ne zna da li istoj porodici pripadaju Milko i Pokrajac. Misli se da je Milko mogao biti ktitor crkve sv. Nikole

u Gračanici, koja je, prema predanju, sagrađena 1534. godine.

Po oblicima slova i nekim drugim okolnostima, natpis Milka Tasovčića mogao bi potjecati iz XV-XVI vijeka.

Lit.: M. Vego, 1964., 197;
1964.b, br. 170.

124. TRJEDANOVIĆ STAPJAN — Na lokalitetu Pogrebnice kod sela Hodova, u okolini Stoca, nalazi se nekropola sa 28 stećaka, na kojoj deset primjeraka imaju reljefne ukrase, a na jednom primjerku je uklesan ćirilčki natpis. Natpis je na južnoj bočnoj strani jednog visokog sljemenjaka sa postoljem koji je, inače, ukrašen tordiranom vrpcom, rozetama, stilizovanim krstom, krst-rozetama i štitom sa mačem. Natpis je u tri reda. On počinje kršćanskom invokacijom V' IME OCA I SINA I SVETOGA DUHA, zatim se kaže da je to spomenik (A SE KAMI) STAPJANA TRJEDANOVIĆA, a na kraju, da je pisao DIJAK NAPOVIĆ.

Nesigurno je čitanje imena Stapjan ili Stjepan. I posljednja riječ je dosada čitana tako kao da joj je krajnje slovo ŠT a ne Č, kako stvarno stoji.

O sahranjenom Trjedanoviću nemamo podataka. Zbog toga što je natpis uklesan nakon izrade reljefa, misli se da se on odnosi na neko drugo lice koje je kasnije sahranjeno pod već postojeći stećak, što nema mnogo osnova. I jedno objašnjenje imena Stapjan koji je, navodno, postalo po tome što se pokojnik za života bavio izradom stapova, nije uvjerljivo.

Mislim da ovaj natpis pripada nekom od nižih vlastelina Hodova i da, prema osobinama slova, vjerovatno potječe iz XV vijeka.

Lit.: M. Vego, 1962., 197-199; 1964.a, br. 52;
Š. Bešlić, 1967.a, 43-44;
1970., 124-130 i 156-158.

125. TVRDOJEVIĆ BRAJA — Na samome putu kod Zaseoka, u okolini Zvornika, leže dva stećka u obliku stupova, od kojih jedan ima dosta oštećen ćirilčki natpis u kome se kaže da je tu sahranjen

BRAJA TVRDOJEVIĆ. U daljem tekstu se kaže da imenovani leži na tuđoj zemlji (NA ZEMLJI TUŽDI), a da mu je spomenik postavio (POSTAVI NA NEM KAMEN) njegov pastorak PREHTJEN i sin mu OZRKO. Iza toga se kaže da je Braja živio i umro kao dobar čovjek (DOBRI ŽIV I UMRJE). Na kraju se saopštava da je natpis pisao DRAGOJE DIJAK.

Ovaj natpis je objavljen još 1890. i tada je uglavnom dobro pročitao. Postoji mišljenje da se prezime može čitati kao RADOJEVIĆ. O sahranjenome i ostalim imenovanim u ovome natpisu, nema podataka u dosada poznatim historijskim izvorima i u literaturi. Iz sadržaja natpisa vidi se da Braja nije sahranjen na svojoj zemlji; vjerovatno ga je smrt zadesila (možda je poginuo) ovdje u Zaseoku, podaleko od njegovog zavičaja.

Po paleografskim osobinama natpisa, kao i po obliku spomenika, natpis Braje Tvrdjevića (Radojevića) vjerovatno potječe s početka XV vijeka.

Lit.: T. Dragičević-V. Vuletić-Vukasović, 1890., 297-298;
D. Vidović, 1956., 225 i 237;
M. Vego, 1970., br. 311.

126. UGARČIĆ BOGČIN — U selu Kotorac, u okolini Sarajeva (Butmirsko polje), a na lokalitetu Crnač, nalazi se nekropola sa 59 stećaka (53 sanduka i šest sljemenjaka). Na krovnoj plohi jednoga sljemenjaka uklesan je u pet redaka ćirilčni natpis, koji je danas djelomično oštećen. U njemu se kaže da tu leži BOGČIN KNEZA STIPKA UGARČIĆA SIN. Nadalje, se u tekstu kaže da on leži na svojoj plemenitoj zemlji. Potom se poziva družina da pokojnika žali (DRUŽINO ŽALITE ME), jer je mlad sa ovoga svita otišao, a bio je jedina sin (JEDAN BIH U MAJKE). Na kraju se saopštava da je natpis djelo nekog Ugarka – A SE PISA UGARAK.

Ovaj natpis je poznat još od 1883., ali je pravilno pročitao tek u novije vrijeme. O sahranjenom Bogčinu nema sigurnih podataka, a o njegovom ocu i pisaru ne znamo ništa. Vl. Skarić misli da je porodica ovoga Bogčina doselila iz okoline Trebinja i Bileće. Iz turskih dokumenata odmah po do-

lasku Turaka u Sarajevo, vidi se da je Balaban, sin Bogčinov, posjedovao svoje zemlje oko ušća Koševskog potoka i šumske komplekse na Trebeviću. Smatra se da je Balabanov otac upravo Bogčin koji je sahranjen u Kotorcu.

Na osnovu sadržaja natpisa, njegovih paleografskih svojstava i poznatih arhivskih podataka, pretpostavlja se da stećak i natpis Bogčina Ugarčića potječu iz prve polovine XV vijeka.

Lit.: Ć. Truhelka, 1896., 217-218;
VI. Skarić, 1937., 34 i 40;
J. Vuković, 1949., 80-81;

127. UTULOVIĆ STOJAN — Na lokalitetu Vrpolje u selu Đurđeviku, uz rječicu Oskovu, u okolini Živinica, nalazi se skupina od tri stećka (dva sanduka i jedan sljemenjak). Na jednoj bočnoj strani sljemenjaka, uz reljef konja sa jahačem, uklesan je ćirilički natpis u četiri nejednako dugačka reda u kome se kaže da tu leži STOJAN UTULOVIĆ. U tekstu se osim toga kaže da pokojnik leži na svojoj zemlji na plemenitoj, a da mu je spomenik postavio BRAT OSTOJA.

Ovaj natpis je objavljen još 1895. godine. O sahranjenom Stojanu nema podataka u dosada poznatim historijskim izvorima i u literaturi. Svakako se radi o nekom vlastelinu i uglednijem čovjeku iz ovoga kraja.

Prema oblicima slova i obliku samoga spomenika, ovaj natpis vjerovatno potječe iz XIV-XV vijeka.

Lit.: Ć. Truhelka, 1895.a, 352-353;
M. Vego, 1970., br. 240;
Š. Bešlić, 1971.a, 208.

128. VESELINOVIĆ MIHALJ — U Gornjem Dragaljevcu (zaselak Mitrovići), na lokalitetu Mramorje, u okolini Bijeljine, nalazi se dva osamljena stećka u obliku sljemenjaka sa postoljem. Na bočnoj strani jednoga od njih uklesan je u tri reda oštećen ćirilički natpis u kome se kaže da tu leži MIHALJ VESELINOVIĆ. Nadalje se u tekstu kaže da su taj spomenik (NA NEM KAMEN) postavila njegova

dva brata — MARETIN I BATIĆ, a da je pisao dijak BRANIŠAT.

Zbog oštećenja, čitanje kraja natpisa nije sasvim sigurno.

Pretpostavlja se da ovaj natpis potječe iz XV vijeka

Lit.: M. Vego, 1970., br. 294
(i tamo navedena literatura);
Š. Bešlić, 1971.a, 192.

129. VITKO — Na lokalitetu Barevište u selu Podjelinak kod Lištice (u kraju Mokro), nalazi se nekropola sa trinaest bogato ukrašenih stećaka. Na zapadnoj čeonj strani jednoga sljemenjaka sa postoljem (koji je ukrašen tordiranom vrpcom, povijenom lozicom sa trolistovima, rozetom okruženom tordiranim vijencem, predstavom stojeće muške figure i scenama kola i lova), uklesan je u tri reda ćirilički natpis u kome se kaže da tu leži VITKO NA SVOM PLEMENITOM.

O sahranjenom Vitku ne znamo ništa. Iz teksta natpisa vidi se da je Vitko mogao biti niži vlastelin i da je kao takav imao svoju nasljednu zemlju — baštinu.

Po oblicima slova ovaj natpis vjerovatno potječe iz XV vijeka.

Lit.: A. Benac, 1952., 8 i 56;
M. Vego, 1961.a, 261-262; 1962.a, br. 3;
Š. Bešlić, 1971., 307.

130. VLADISALIĆ RADIČ — U Boljunima kod Stoca postoji nekropola sa 269 stećaka, među kojima 92 primjerka sa reljefnim predstavama i 19 primjeraka sa ćiriličkim natpisima.

Na vodoravnoj strani jedne dosta široke ploče, uz borduru od povijene lozice sa trolistovima i motiva štita sa mačem, uklesan je natpis u kome se kaže da tu leži Radič Vladisalić. U daljem tekstu sam pokojnik kaže da mu je nadgrobnik postavio i isklesao (SIĆE NA ME) njegov otac, kojemu poziva boga u pomoć.

U poznatim historijskim izvorima i u literaturi nema podataka o ovome Radiču. Iz jednog drugog natpisa ove nekropole, doznajemo da je

ovdje sahranjen i Vlado Vladisalić, ali nije poznato u kakvom je on srodstvu sa Radićem. U jednom dokumentu Dubrovačkog arhiva iz 1483. naveden je Herak Vladisalić, kao knez Donjih Vlaha. U narodu Boljuna i okoline čuje se naziv "Vladisalića jama" i pri tome se misli na dio nedalekog Hutova blata. To sve govori da su Vladisalići bili vrlo ugledna vlaška porodica.

Po oblicima slova i po reljefima ovoga stećka, vjerovatno je da natpis Radića Vladisalića potječe s kraja XV ili s početka XVI vijeka.

Lit.: Ć. Truhelka, 1892.b, 217-218;
M. Vego, 1962., 214, 1964.a, br. 75;
Š. Bešlagić, 1962., 193. i 196.

131. VLADISALIĆ VLAD — U Boljunima kod Stoca nalazi se nekropola sa 269 stećaka, od kojih 92 primjerka posjeduju raznovrsne reljefne ukrase, a na devetnaest primjeraka su uklesani ćirilski natpisi.

Na vodoravnoj strani jednoga stećka u obliku ploče, uz reljefe bordure od povijene lozice sa trolistovima i štita sa mačem, uklesan je, u tri reda, natpis u kome se kaže da tu leži VLAD VLADISALIĆ. U tekstu se dalje kaže da je natpis pisao SEMORAD, a da je pokojnikov spomenik sjekao VUK, njegov sin.

Nije poznato ko je sahranjeni Vlad. Uz ostale porodice, u Boljunima se sahranjivala i ugledna vlaška porodica Vladisalić, što se vidi i po natpisima koji se odnose na Radića i Vlada, kao članove te porodice. U jednom dokumentu Dubrovačkog arhiva iz 1483. godine spominje se Herak Vladisalić, kao knez donjih Vlaha.

Ovaj natpis je značajan i po tome što je u njemu naveden i pisar Semorad, za kojega znamo da je jedan od najaktivnijih i najistaknutijih dijaka stećaka, koji je živio i djelovao u okolini Stoca krajem XV i početkom XVI vijeka.

Pretpostavlja se da ovaj natpis potječe s kraja XV ili s početka XVI vijeka.

Lit.: B. Hrabak, 1956., 34, bilj. 33;
Š. Bešlagić, 1962., 193 i 196;
M. Vego, 1962., 211-212; 1964.a, br. 66.

132. VLADEVIĆ VUKOBRAT — U Gornjem Selu (u kraju Miruše), u okolini Bileće, uz ruševine stare pravoslavne crkve sve. Petra i novije seosko groblje, na samoj ivici akumulacionog jezera u dolini Trebišnjice, nalaze se tri stećka u obliku ploča. Na jednoj od tih ploča, u okviru od kosih paralelica, uklesan je ćirilski natpis u devet redaka. U njemu se kaže da tu leži rab božji VUKOBRAT VLADEVIĆ. Nadalje se u tekstu kaže da je grob i spomenik izradio SIN MU RADONJA. Na kraju se Radonja pita: TUGO MOJA TKO LI ĆE MENE.

Ovaj natpis je objavljen još 1895. godine i nešto kasnije, ali je tačno pročitao tek u novije vrijeme. O sahranjenom Vukobratu nema podataka u historijskim izvorima i u literaturi. Godine 1960. je ispod praga ruševine sv. Petra otkopana još jedna ploča sa natpisom koji se odnosi na nekog Mirušića, člana vlaške porodice Mirušića. Vjerovatno i Vukobrat pripada jednoj od vlaških porodica koje su živjele i imale svoje katune u ovom kraju.

Po paleografskim osobinama i drugim okolnostima, natpis Vukobrata Vladevića u Gornjem Selu potječe iz XV-XVI vijeka.

Lit.: Ć. Truhelka, 1895., 277-278;
M. Vego, 1964., 186-187; 1964.a, 136;
Š. Bešlagić, 1962.b, 30.

133. VLADEVIĆ VUKOSAV — U Vlahovićima, selu u okolini Ljubinja, kod crkve sv. Lazara, situirana je nekropola sa sedamdeset stećaka, pretežno ugrađenih u zgradu crkve i u dvorišne zidove.

Na jednoj ploči u podu crkve, u dva odnosno u tri reda unaokolo periferijom ploče, uklesan je ćirilski natpis u kome se kaže da tu leži Vojvoda Vukosav Vladević. Nadalje, sam pokojnik kaže da je zajedno sa svojim gospodinom i sa svojom družinom poginuo na Razmirnoj krajini – I ZAGIBOH NA RAZMIRNOJ KRAINE KOD MOGA GO-SPODINA, te da ga je družina otuda donijela i sahranila na njegovoj plemenitoj baštini.

U dubrovačkim arhivskim dokumentima iz 1470. godine vojvoda Vukosav Vladević se spominje kao katunar Velikih Vlaha. Odmah do nadgrobne ploče ovoga vojvode nalazi se još jedna ploča sa natpisom koja pripada Vlahu Bijeliću, kitoru crkve

sv. Lazara, vjerovatno ocu vojvode Vukosava. Nije poznato ko su bili Veliki Vlasi, niti gdje je Razmirna krajina u kojoj je poginuo Vukosav, kao ni kome je on služio, odnosno ko mu je bio GOSPODIN. Izgleda da se radi o vremenu nešto prije definitivnog zauzimanja ovih krajeva od strane Turaka, a gospodin je mogao biti neko od članova porodice Hranića-Kosača, koja je upravljala ovim krajevima, a pogibija je mogla biti ne tako daleko od Vlahovića, vjerovatno između 1470. i 1482. godine.

Ovaj epitaf iz Vlahovića je višestruko vrijedan epigrafski spomenik, veoma je zanimljiv za paleografa i lingviste, a svojim sadržajem historiografima pruža dragocjen materijal, ali istovremeno postavlja i više pitanja. Natpis odaje vještog majstora i, po svim svojim obilježjima, potječe iz druge polovine XV vijeka.

Lit.: M. Vego, 1962., 225-226; 1970., br. 222;
Š. Bešlić, 1965., 144-149 i 161.

134. VLAHOVIĆ CRIJEP I RAŠKO — U Bunčićima, selu na području Radmilović-Dubrave, u okolini Bileće, nalazi se nekropola sa 190 stećaka (59 ploča i 131 sanduk). Na četrdeset primjeraka su isklesani reljefni ukrasi, a na sedam primjeraka ćirilčki natpisi. Jedan od tih natpisa je u dva reda uklesan na dvije vertikalne strane jednog visokog sanduka. U njemu se kaže da tu leže CRIJEP I RAŠKO VLAHOVIĆ. U drugom dijelu teksta se kaže da tu leže DVA VLAHOVA SINA.

Ovaj natpis je objavljen 1895. godine. Nije poznato ko su ova dva sahranjena brata. Jedino znademo da im se otac zvao Vlah. U neposrednoj blizini je i spomenik Bunca Ruševića, pa se pretpostavlja da oni pripadaju istoj vlaškoj porodici. Imena Crijep i Raško nalazimo još na nekim stećcima u Hercegovini.

Prema osobinama slova i nekim drugim okolnostima, vjerovatno, natpis Crijepa i Raška Vlahovića potječe iz XV-XVI vijeka.

Lit.: Ć. Truhelka, 1895., 270-271;
M. Vego, 1964., 188; 1964.b, br. 142;
Š. Bešlić, 1971.a, 389-290.

135. VLADEVIĆ VLATKO — Sa nekropole u Vlađevini kod Rogatice, u Zemaljski muzej u Sarajevu je prije nešto više od 80 godina prenesen stećak u

obliku velikog sanduka sa postoljem, na kome je uklesan ćirilčki epitaf koji se odnosi na uglednog bosanskog vlastelina Vlatka Vlađevića. Natpis se proteže na tri vertikalne strane spomenika, a slova su mu isklesana naopako, tako da se čitaju pomoću ogledala (Spiegelschrift), kakav slučaj postoji samo još na dvije nekropole stećaka u Bosni i Hercegovini. Natpis je još 1530. zapazio Benedikt Kuripešić, ali ga nije znao da pročita. Krajem prošlog vijeka ovim natpisom se interesovalo nekoliko istraživača, ali je on i kasnije, pa i u najnovije vrijeme, bio predmet istraživanja.

U natpisu se, između ostalog, kaže da tu leži Vlatko Vlađević, koji je obišao mnoge zemlje, a doma poginuo, iza koga nije ostao ni sin ni brat mu, a da je ovdje ukopan MILOŠĆU KNEZA PAVLA. (Sl. br. 206)

Zbog nedostatka podataka u historijskim izvorima i u literaturi, o ovoj ličnosti postoje različite pretpostavke. Jednom je on identificiran sa Vlatkom Tumurlićem (Tumarlićem odnosno Tumrakom), predstavnikom heretičke Crkve bosanske (djedom ili gostom) i diplomatom na dvoru Pavlovića u Borču, za što nema mnogo osnova. Kako se iz teksta natpisa vidi, Vlatko je bio vazal moćnog dvora Radenovića, a njegovu sahranu je lično obavio vojvoda Mitoš (koji je kasnije sahranjen odmah do Vlatkova stećka, odnosno "kod nogu svoga gospodina"), što znači da je uživao čast veću od vojvode. Kako izgleda, Vlatko Vlađević je bio prva ličnost do oblasnog gospodara Pavla Radenovića (1370-1415.).

Lit.: B. Kuripešić, 1950., 24-25;
Ć. Truhelka, 1889.a, 72-76; 1908., 419-423;
D. Mazalić, 1942., 86-89.

136. VLAHOVIĆ RADOSAV — Na lokalitetu Šehitluci zaseoka Nekuk, koji pripada Gornjim Poplatima, u bližoj okolini Stoca, nalazi se nekropola sa 79 stećaka, od kojih 22 primjerka posjeduju reljefne ukrase, a na jednom primjerku u obliku krstače uklesan je ćirilčki natpis. Natpis se proteže preko čitave jedne šire vertikalne strane spomenika i ima 21 nejednak red. Počinje dosta neobičnom kršćanskom invokacijom VA IME BOGA I SVETOGA IVANA, zatim se kaže da tu leži RADOSAV VLAHOVIĆ. U

daljem tekstu, sam pokojnik kaže da leži na svojoj plemenitoj baštini, a na kraju je navedeno da je pisao **RADIĆ RADOSALIĆ**, a sjekao kovač **MILETA KRILIĆ**. (Sl. br. 207)

Iz objavljenih podataka Dubrovačkog arhiva znamo da u XIV i XV vijeku postoji gornjovlaška porodica Vlahovića u selu Vlahovićima kod Ljubinja, gdje joj je i zadužbinska crkva sv. Lazara, u kojoj su sahranjivani. Na nekropoli Radimlji sahranjen je Vlad Vlahović. Ne znamo da li je ovaj Radosav iz Nekuka u rodbinskim vezama sa Vladom sa Radimlje, ili s Vlahovićima u ljubinjском kraju.

Po paleografskim osobinama natpisa, zatim po obliku stećka i drugim osobinama, najvjerojatnije je da spomenik i epitaf Radosava Vlahovića iz Nekuka potječu iz druge polovine XV ili iz prve polovine XVI vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1891.c, 381; 1892., 24-26;
M. Vego, 1962., 203-204; 1964.a, br. 58;
Š. Bešlić, 1958., 168-170.

137. VLASNIĆ LJUPKO — U zaseoku Troskoti sela Vlasnići, u okolini Lištice, na nekropoli od 45 stećaka 8 primjeraka imaju reljefne ukrase, a jedan ćirilčki natpis. Ovaj natpis je uklesan na sve četiri vertikalne strane sljemenjaka sa postoljem (koji je ukrašen torđiranom vrpcom, polumjesecom, krstom u kružnom vijencu, nizom ljiljana i predstavom jahača na konju). U natpisu se kaže da tu leži **LJUPKO VLASNIĆ**. U tekstu se, nadalje, kaže da pokojnik leži na svom **PLEMENITOM**, a na kraju da je natpis pisao njegov sin **DIJAK DOBROVOJ** (sl. br. 208). Spomenik se sada nalazi u Muzeju Hercegovine u Mostaru.

Natpis je zanimljiv i po tome što je jedan njegov dio isklesan tako da su mu slova ispupčena, kakvu pojavu nismo susreli na drugim stećcima.

U historijskim izvorima i u literaturi nema podataka o sahranjenom Ljupku. Vjerovatno se radi o članu vlastelinske porodice Vlasnić, po kojoj je i obližnje selo dobilo svoje ime.

Po paleografskim osobinama natpisa i po oblikovanju spomenika i njegovih reljefa, najvjerojatnije je da stećak Ljupka Vlasnića potječe iz druge polovine XIV ili prve polovine XV vijeka.

Lit.: M. Vego, 1962., 191-194;
1964.a, br. 47;
Š. Bešlić, 1971.a, 310.

138. VLATKOVIĆ RADIVOJE — Na lokalitetu Ploče u Oplićićima, u široj okolini Čapljine, nalazi se nekropola sa 61 stećkom. Na bočnoj i čeonj strani jednog ovećeg sanduka sa postoljem, uklesan je u tri reda ćirilčki natpis u kome se kaže da tu leži **KNEZ RADIVOJ VLATKOVIĆ** (sl. br. 209). Uz dio natpisa na čeonj strani vidimo i reljefne predstave lava, srne i psa.

Ovaj natpis ima nekoliko paleografskih i lingvističkih odlika, a i sadržajano je vrlo značajan. U njemu se kaže da je ovaj knez bio vrlo ugledan čovjek u Dubravama, kraju koji se i danas tako zove — **U TOJ VRIME NAJBOLJI MUŽ U DUBRAVAH BIH**. Vjerovatno su Oplićići bili najvažnije naselje Dubrave, dok je tu sahranjen knez Radivoje. Dubrave su srednjovjekovna župa koju su Turci, osvajanjem ovih krajeva, pretvorili u svoju nahiju. Prema turskom popisu stanovništva, u toj nahiji je 1477. bilo 19 džemata Vlaha, među kojima se po broju i važnosti isticao džemat na čijem je čelu bio knez Radivoj Vlatković, pa se pretpostavlja da je taj vlaški starješina upravo ovaj knez iz natpisa na stećku u Oplićićima.

O ovom natpisu i Radivoju Vlatkoviću se pisalo u nekoliko navrata. Postoji i pretpostavka da ovaj knez potječe iz ugledne vlastelinske porodice Vlatkovića, koja je gospodarila velikim područjem u zapadnom Humu, ali njegov pravi identitet još nije utvrđen.

Na kraju natpisa se kaže da je spomenik sjekao kovač **Grubač (SEI SJEČE GRUBAČ KOVAČ)**, što je važna okolnost za datiranje natpisa. Istaknuti majstor Grubač, koji se nazivao kovačem, a bavio se i klesanjem ukrasa i natpisa na stećcima, živio je i djelovao u okolini Stoca u drugoj polovini XV vijeka. Prema tome, a i zbog još nekih okolnosti, može se pretpostaviti da je ovaj spomenik u Oplićićima nastao oko 1477. godine.

Lit.: Č. Truhelka, 1895., 260-261;
M. Vego, 1961.a, 271-272; 1962.a, br. 35;
Š. Bešlić, 1960., 145-153.

139. VUČIĆ RADIĆ — U Boljunima kod Stoca nalazi se nekropola sa 269 stećaka, među kojima 92 primjerka posjeduju reljefne predstave, a na 19 primjeraka su uklesani ćirilčki natpisi.

Na vodoravnoj strani jedne oveće ploče, uz borduru od povijene lozice sa trolistovima i štit sa mačem, uklesan je kratak natpis u kome se kaže da tu leži VUČIĆ RADIČ.

O pokojniku nemamo nikakvih podataka. Na istoj nekropoli postoji stećak sa natpisom koji se odnosi na Vukića Vučića, ali ne znamo u kakvom je srodstvu taj Vukić sa našim Radičem. Osim toga, ovdje postoji i stećak sa natpisom koji se odnosi na neimenovanog Radičevog brata, ali nije sigurno da je on baš brat Radića Vučića.

Po obliku slova, izgleda da ovaj natpis potječe s kraja XV ili s početka XVI vijeka.

Lit.: Š. Bešlić, 1962., 196;
M. Vego, 1962., 214; 1964a., br. 71.

140. VUČIHNIC VUKAC — U Vlahovićima, selu u okolini Ljubinja, kod crkve sv. Lazara, nalazi se nekropola sa sedamdeset stećaka, pretežno ugrađenih u zgradu i u zidove dvorišta. Među njima petnaest primjeraka imaju reljefne ukrase, a na tri primjerka su uklesani ćirilski natpisi. Jedan od tih natpisa nalazi se na stećku oblika veće ploče koja služi kao dovratnik ulaza u crkveno dvorište. U njemu se kaže da tu leži VUKAC VUČIHNIC. Nadalje se u tekstu kaže VIDI SE ZLAMENIJE, a potom se poziva čitlač da pomene (ČTIOČE POMENI) i kaže A VAS BOG BLAGOSLOVIO. Na kraju se saopštava da spomenik SJEČE I PISA PRIBISAV.

Ovaj natpis je poznat još od 1890. godine, ali je tačno pročitao tek u novije vrijeme. Zbog oštećenja, prezime je čitano i kao VUČINIĆ.

O sahranjenom Vukcu nemamo podataka. Vjerovatno pripada uglednom gornjovlaškom rodu Vlahovićima.

Po paleografskim osobinama, jezičkim izrazima i drugim okolnostima, ovaj natpis potječe iz XV vijeka.

Lit.: M. Vego, 1962., 223-224; 1964a., br. 94;
Š. Bešlić, 1965., 161.

141. VUK — Na lokalitetu Podgradinje kod sela Elezovići, na području Gornjeg Hrasna, u široj okolini Čapljine, nalazi se nekropola sa 91 stećkom,

među kojima trinaest primjeraka posjeduju reljefne ukrase, a na četiri primjerka su uklesani ćirilski natpisi. Jedan od tih natpisa nalazi se na stećku u obliku krstača sa pripadajućom joj pločom. Veći dio teksta je na istočnoj široj strani krstača, ali njegova tri slova prelaze na sjevernu užu stranu, a ostali završni dio teksta je na široj zapadnoj strani. U natpisu se najprije kaže da tu leži VUK sin KNEZA OBRADA SA SESTROM JELOM. Nadalje se u tekstu kaže da je spomenik podigla Vukova majka Ana — POKAMENOVA GA MATI ANA. Na kraju sam pokojnik kaže: KLET I PROKLET TKO ĆE KRENUTI U ME.

Izraz POKAMENOVA se rijetko upotrebljava, a znači isto što i POSTAVI. U natpisu se za Obrada kaže da je knez, a za njegovog sina Vuka se to ne kaže, što je neobično. Možda je Vuk bio mlađi Obradov sin, pa je titulu kneza nosio njegov stariji brat, a možda je u međuvremenu naslov kneza preuzela neka druga porodica u Gornjem Hrasnu? Turski izvori s kraja XV vijeka spominju jednog vojvodu Obrada kao starješinu sela Hrasna, pa nije isključeno da se upravo radi o ocu našeg Vuka.

Pretpostavlja se da natpis Vuka, sina Obradova, u Elezovićima potječe s kraja XV ili s početka XVI vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1891.b, 91;
M. Vego, 1962., 216; 1964a., br. 83;
Š. Bešlić, 1960.a, 92-93 i 158-159.

142. VUKČIĆ BOŽIDAR — Na lokalitetu Ploče u Oplićima, u široj okolini Čapljine, na nekropoli sa 61 stećkom, 22 primjerka tih spomenika imaju reljefne predstave, a na pet primjeraka su uklesani ćirilski natpisi.

Jedan od tih natpisa je objavljen još krajem prošlog vijeka, ali se prilikom evidentiranja stećaka u ovome kraju on nije našao. U ovome natpisu se kaže da tu leži BOŽIDAR VUKČIĆ. U daljem tekstu se još kaže da je spomenik klesao GRUBAČ.

O sahranjenom Božidaru nema podataka u poznatim historijskim izvorima i u literaturi. Na istoj nekropoli je sahranjen i Vukić Vukčić, pa se može pretpostaviti da je ovdje bilo groblje čitave porodice Vukčić koja je živjela u Oplićima. Treba reći

da su Vukčiči živjeli i umirali i u Boljunima, kao i u Ljutom Dolu, selima u okolini Stoca.

Ovaj stećak je klesao kovač Grubač za koga znamo da je živio i djelovao u drugoj polovini XV vijeka u Boljunima kod Stoca. Kako je Grubač i autor nekih natpisa stećaka, može se tvrditi da je i ovaj natpis njegovo djelo.

Po paleografskim osobinama i drugim okolnostima, ovaj natpis vjerovatno potječe iz druge polovine XV vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1895., 261-262;
M. Vego, 1962.a, br. 34;
Š. Bešlić, 1960., 145-153.

143. VUKČIĆ RADIVOJ — U Ljutom Dolu, na Dabar-polju, u okolini Stoca, nalazi se nekropola sa 81 stećkom (75 sanduka i 6 sljemenjaka), među kojima sedam primjeraka imaju reljefne ukrase, a dva primjerka ćirilčke natpise.

Jedan od natpisa je uklesan u dva nejednako dugačka reda na bočnoj strani jednoga sljemenjaka. U njemu se kaže da tu leži RADIVOJ VUKČIĆ. Nadalje se kaže da je Radivoj sin VUKCA PIČEVIĆA i da je sahranjen na svojoj plemenitoj zemlji S BRATOM RADOSAVOM.

Susjedni stećak na ovoj nekropoli također ima ćirilčki natpis i on se odnosi na Radosava Vukčića, što znači da Radivojev grob ne treba shvatiti kao zajednički sa bratom mu Radosavom.

O sahranjenom Radosavu ne znamo ništa. Otac Vukac je iz sela Pičevića koje je nedaleko ove nekropole. Feudalci Pičevići se u historijskim izvorima spominju 1467. godine. Tada je Ivaniš Pičević bio oženjen kćerkom Braila Tezalovića iz Foče.

Po paleografskim osobinama slova i drugim okolnostima, stećak i natpis Radivoja Vukčića iz Ljutog Dola potječu iz XV vijeka.

Lit.: M. Vego, 1962., 206-207;
1964.a, br. 92;
Š. Bešlić, 1971.a, 369.

144. VUKČIĆ RADOSAV — U Ljutom Dolu, na Dabar-polju, u okolini Stoca, na već spomenutoj nekropoli, na jednom sljemenjaku se nalazi natpis uklesan u dva nepuna reda na njegovoj bočnoj strani.

U njemu se kaže da tu leži RADOSAV VUKČIĆ. Nadalje se kaže da je Radosav sin VUKCA PIČEVIĆA i da je sahranjen na svojoj PLEMENITOJ zemlji.

O sahranjenom Radosavu nema podataka u historijskim izvorima i u literaturi. Selo Pičevići se nalazi nedaleko nekropole u Ljutom Dolu. Ono je dobilo svoje ime po feudalcima Pičevićima koji se u historijskim izvorima spominju 1467. godine.

Po oblicima slova i drugim okolnostima, pretpostavlja se da ovaj natpis potječe iz XV vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1893., 95;
M. Vego, 1964.a, br. 91;
Š. Bešlić, 1971.a, 369.

145. VUKČIĆ VUKIĆ — U Opličićima, selu na području općine Čapljine, stećci se nalaze na osam lokaliteta u ukupnom broju od 102 primjerka. Najveća nekropola je na lokalitetu Ploče, broji 61 primjerak, među kojima 22 imaju reljefne ukrase, a na pet primjeraka su uklesani ćirilčki natpisi.

Jedan od tih natpisa se nalazi na čeonj strani ovećeg dvostrukog sanduka (nadgrobnik za dvije osobe) sa postoljem. Ovaj natpis ima dva dijela. Prvi dio je na čeonj strani spomenika, u jednom redu, i kaže da tu leži VUKIĆ VUKČIĆ, a drugi dio je na vodoravnoj strani postolja sa iste čeonj strane, u kome se kaže da je na njega i na se spomenik usjekla MATI RADOSAVA. (Sl. br. 210)

Iz teksta natpisa vidi se da je Vukić Vukčić umro prije svoje majke Radosave, zatim da je brigom majke isklesan i postavljen spomenik pod kojim je i ona kasnije sahranjena. Prilikom klesanja stećka vođeno je računa da on bude i nadgrobnik Vukića Vukčića i njegove majke Radosave.

O ovdje sahranjenim licima nema podataka u poznatim historijskim izvorima i u literaturi.

Po oblicima slova i drugim okolnostima, ovaj natpis vjerovatno potječe iz XV vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1895., 262-263;
Š. Bešlić, 1960., 145;
M. Vego, 1961.a, 272; 1962.a, br. 33.

146. VUKIĆ DOLINOVIĆ RABREN — U Poljicu, ljetnom stočarskom naselju na području Prokletnice (Visočica planina), u široj okolini Konjica, a na

lokalitetu Dolovi, nalazi se nekropola sa 53 stećka (devet ploča, 37 sanduka, tri sljemenjaka i četiri krstače). Ukrašeno je devet primjeraka, a na dva spomenika su uklesani ćirilički natpisi.

Jedan od tih natpisa je uklesan u šest redaka na široj strani jedne krstače, ispod reljefnog motiva krsta. U njemu se kaže da tu napokon (konačno) leži i **RABREN VUKIĆ DOLINOVIĆ**.

Ovaj natpis je objavljen 1880. godine. O sahranjenom Rabrenu nema podataka. Izgleda da se radi o čovjeku iz donjovlaške porodice Hrabrena, odnosno Dolinovića, iz okoline Stoca ili Ljubinja, koja je imala svoje katune na Visočici planini.

Prema obliku spomenika i izgledu slova, natpis Rabrena Vukića Dolinovića potječe s kraja XV ili s početka XVI vijeka.

Lit.: Ć. Truhelka, 1892., 29-30;
1914., 235, br. 32;

M. Vego, 1964., 198-199; 1964.b, br. 176;

B. Hrabak, 1956., 30-35;

Š. Bešlić, 1971.a, 333.

147. VUKIĆEVIĆ IVAN — Na lokalitetu Podgradinje kod sela Elezovića, na području Gornjeg Hrasna, u široj okolini Čaljine, nalazi se nekropola sa 91 stećkom, među kojima 13 primjeraka sa reljefnim ukrasima i četiri sa ćiriličkim natpisima.

Jedan od tih natpisa uklesan je u 15 redaka na vodoravnoj strani ploče koja se nalazi u istočnom dijelu nekropole. U njemu se kaže da tu leži **IVAN VUKIĆEVIĆ**. Nadalje se u tekstu kaže da je spomenik *usjekao* pokojnikov brat **BLAGOJA**, a da je pokojnika prevezao njegov sin – **RUKA SINA MOGA DOVEŽE OVE KOSTI**.

Izgleda da Ivan Vukićević nije umro u Elezovićima nego negdje na bojištu, ili u nekom drugom katunu, dok se posebno ističe donošenje i prevoženje njegovih kostiju, što je moglo biti i nešto kasnije nego je umro.

O sahranjenom Ivanu nemamo podataka. Rod Vukićevića se spominje u susjednim Burmazima 1490. godine, kada je jedan njegov član Petar učio zanat kod dubrovačkog slikara Petra Mihajlovića. Postoji mišljenje da su se u Podgradinju pokopavali i Vlasi Burmazi i Vlasi Vukićevići.

Po paleografskim osobinama slova i drugim okolnostima, pretpostavlja se da natpis Ivana Vukićevića potječe s kraja XV ili s početka XVI vijeka.

Lit.: J. Tadić, 1952., 314;

M. Vego, 1962., 216-217; 1964.a, br. 81;

Š. Bešlić, 1960.a, 96.

148. VUKIĆEVIĆ PAVKO — U pravoslavnu crkvu sv. Jovana i aktivno groblje u okolini Velimlja, na području Banjana (općina Nikšić, Crna Gora), nalazi se skupina od pet stećaka u obliku sanduka, kao dio nekadašnje brojnije nekropole. Svi spomenici su uzidani u zgradu crkve. Na jednom primjerku je uklesan ćirilički natpis u kome se kaže da tu leži **PAVKO VUKIĆEVIĆ**. U drugom dijelu teksta pokojnik za sebe kaže da je mlad preminuo – **MLAD PREMINUH**. (Sl. br. 211)

Natpis je rad dobrog majstora. Njegova slova su relativno velika, visoka i pretežno uglasta. Ispred natpisa je uklesan vrlo dugačak krst na postolju. Zanimljivost ovoga natpisa je i u tome što su riječi odvajane dvotačkama, kakvi slučajevi su nađeni i u centralnoj Bosni. U posljednjoj riječi korišten je znak *jata* umjesto češćeg slova E, što je također zanimljivost ovoga natpisa.

Po oblicima slova pretpostavlja se da ovaj natpis potječe s kraja XIV ili s početka XV vijeka.

Lit.: Š. Bešlić, 1969., 143;
1971.a, 442.

149. VUKMANOVIĆ RADIĆ — U pravoslavnom groblju sela Fatnice, u okolini Bileće, nalazi se stećak u obliku sanduka na čijoj vodoravnoj strani je, u 4 reda, uklesan ćirilički natpis u kome se kaže da tu leži **RADIĆ VUKMANOVIĆ**.

Na istoj strani ovoga spomenika, isklesana je predstava muškarca koji u jednoj ruci drži mač a u drugoj koplje.

O sahranjenom Radiću Vukmanoviću, nema podataka u historijskim izvorima i u literaturi. Motivi mača i koplja simboliziraju uglednijeg čovjeka ovoga kraja.

Po obliku slova i po isklesanim reljefima, spomenik i natpis Radiča Vukmanovića potječu iz XV vijeka.

Lit.: M. Vego, 1964., 191;
1964.a, br. 198.

150. VUKOCAMIĆ JERINA — U Boljunima kod Stoca postoji nekropola sa 269 stećaka, među kojima 92 primjeraka sa reljefnim predstavama i 19 primjeraka sa ćirilčkim natpisima.

Na vodoravnoj strani jednog stećka u obliku sanduka, koji se nalazi u sjevernom kraju zapadne skupine stećaka, unutar bordure od povijene lozice sa trolistovima i po jedne rozete u njenim uglovima, uklesan je natpis u kome se kaže da tu leži JERINA VUKOCAMIĆ. Nadalje se za imenovanu kaže da je DOBRA VLADIKOVKA. U tekstu je, osim toga, navedeno da je pisao DIJAK SEMORAD.

O ovoj sahranjenoj ženi nema podataka u poznatim historijskim izvorima i u literaturi. U natpisima stećaka prvi puta susrećemo riječ *vladikovka* koja, isto kao i uobičajena riječ *vladika*, ima značenje supruge vlastelina. U riječi *dijak* pisar je ispustio slovo *jat*.

Vrijednost ovoga natpisa je i u tome što je navedeno ime pisara. Semorad je jedan od najpoznatijih i najaktivnijih pisara, koji je živio i djelovao u okolini Stoca u drugoj polovini XV i u prvim decenijama XVI vijeka.

Po oblicima slova i drugim okolnostima, ovaj natpis potječe iz druge polovine XV vijeka.

Lit.: Ć. Truhelka, 1892.a, 108;
Š. Bešlić, 1962., 192 i 195;
M. Vego, 1962., 213-214; 1964.a, br. 78.

151. VUKOVIĆ GRGUR — Na lokalitetu Bakri (Visočica) kod sela Veliki Ogradenik, u općini Čitluk, nalazi se nekropola sa 37 stećaka, na kojoj tri sljemenjaka i postolje jednog od njih imaju ćirilčke natpise, koji govore da su se tu pokopavali članovi vlastelinske porodice Komlinovića koja je, u XV vijeku a vjerovatno i nešto prije, gospodarila župom Broćno.

Na čonoj strani jednog sljemenjaka sa postoljem, uklesan je u tri reda ćirilčki natpis koji kaže da tu leži GRGUR SIN VUKCA VUKOVIĆA.

Slova ovoga natpisa su ustavna i poluustavna, slična slovima natpisa Ivaniša Komlinovića na istoj nekropoli, ali se neka od njih ipak nešto razlikuju. Slovo V je kao kvadrat sa nešto produženim vodoravnim ivicama, a K se sastoji od uspravne crte i polukruga. U riječi SIN korištena je uobičajena skraćenica.

O sahranjenom Grguru ne postoje podaci u historijskim izvorima i u literaturi. U Dubrovačkom arhivu je nađen dokument iz 1423. u kome se spominje knez Pavle Komlinović s braćom Pavkom, Vukcem i Radatom, a iz jedne srednjovjekovne povelje znademo da je Pavko naveden kao predstavnik župe Broćno. Kako je utvrđeno, Pavko, Vukac i Radat su sinovi Vuka, te je Vukac mogao da se preziva ne samo Komlinović nego i Vuković. Vjerovatno je taj Vukac imao sina Grgura, koji je umro kao dijete, kojemu je i posvećen gornji natpis.

Pretpostavlja se da natpis Grgura Vukovića potječe s kraja XIV ili s početka XV vijeka.

Lit.: M. Vego, 1959.a, 227-228;
1962.a, br. 10;
Š. Bešlić, 1971.a, 315-316.

152. VUKOVIĆ RADOJE — U Radimlji kod Stoca, na poznatoj nekropoli sa 133 stećka, među kojima je 63 primjerka sa reljefnim ukrasima i pet primjeraka sa ćirilčkim natpisima, jedan od tih natpisa se odnosi na Radoja Vukovića. Taj natpis se nalazi na jednoj krovnoj plohi manjeg sljemenjaka sa postoljem, koji je ukrašen arkadama, tordiranom vrpcom, predstavom stojeće muške figure, sa jednom visoko podignutom rukom. U natpisu se kaže da je to rab božiji RADOJE VUKOVIĆ, SINOVA VOJVODE PETRA. Na čonoj strani, s desne i lijeve strane muške figure, uklesana su još po dva slova B, koja su neki istraživači pročitali kao skraćenice od BOLAŠIN BOGAČIĆ, kako se zvao jedan od klesara ("kovača"), koji je djelovao na Radimlji.

Radoje Vuković je sin Vuka, strica vojvode Petra Miloradovića, koji se u dubrovačkim arhivskim dokumentima iz druge polovine XV vijeka javlja kao katunar Vlah Hrabrena i kao vojvoda donjih Vlah,

prezivajući se Stipanović. Nekropola na Radimlji pripada donjovlaškom rodu Hrabrena-Miloradovića, čiji je zavičaj u susjednim Ošanićima (Batnogama), gdje se nalazi i njihova zadužbinska pravoslavna crkva sv. Petra. Kod te crkve je stećak vojvode Radoslava Hrabrena, a u neposrednoj blizini je kamena stolica vojvode Stipana Miloradovića, oca vojvode Petra.

Po paleografskim osobinama slova, poznatim historijskim izvorima i drugim okolnostima, stećak Petra Vukovića i njegov natpis potječu iz druge polovine XV vijeka.

Lit.: Ć. Truhelka, 1892., 26-27;
A. Benac, 1950., 8-9 i 39;
Š. Bešlić, 1971.a, 372.

153. VUKOVIĆ VLATKO — U Boljunima kod Stoca postoji nekropola sa 269 stećaka, među kojima 92 primjerka sa reljefnim ukrasima i 19 primjeraka sa ćirilčkim natpisima.

Na široj strani stećka u obliku velikog krsta, sa pripadajućom mu pločom, koji se nalazi u sjeverozapadnom kraju nekropole, uz reljefe dviju rozeta (na ploči se nalazi bordura od povijene lozice sa trolistovima, štit sa mačem i četiri rozete), uklesan je, u šest nejednako dugačkih redaka, natpis u kome se kaže da tu leži VLATKO VUKOVIĆ. U natpisu se za pokojnika kaže da je DOBRI JUNAK I ČOEK. Na kraju teksta je navedeno da je natpis pisao SEMORAD. (Sl. br. 212)

Blizu ovoga spomenika se nalazi ploča sa natpisom koji se odnosi na Ljubicu Vlatkovicu.

O sahranjenom Vlatku nema podataka u poznatim historijskim izvorima i u literaturi. Po tome što se za njega kaže da je dobar junak, odmah pomišljamo na poznatog bosanskog vojvodu Vlatka Vukovića, koji je u doba kralja Tvrtka I predvodio bosansku vojsku na Kosovu 1389. godine, ali za takvu pretpostavku nemamo dovoljno elemenata. Natpis je vrijedan i po tome što je djelo dijaka Semorada, najaktivnijeg i najistaknutijeg majstora natpisa stećaka, koji je živio i djelovao u okolini Stoca u drugoj polovini XV vijeka i u početku XVI vijeka.

Prema oblicima slova i drugim okolnostima, najvjerovatnije ovaj natpis potječe s kraja XV vijeka.

Lit.: Ć. Truhelka, 1891.b, 90;
Š. Bešlić, 1962., 193 i 196;
M. Vego, 1962., 212; 1964.a, br. 77.

154. ZEMLIĆ RADOJE — Na lokalitetu Divči-Kamen kod sela Šljedovića, u okolini Rogatice, nalaze se dva osamljena stećka u obliku sljemenjaka. Na čeonj strani jednoga od njih, uklesan je u dva reda ćirilčki natpis u kome se kaže da tu leži KNEZ RADOJE ZEMLIĆ. (Sl. br. 213)

O ovome Radoju nema podataka u historijskim izvorima. Međutim, u jednoj povelji vojvode Ivaniša Pavlovića iz 1442., među svjedocima je navedeni knez Pavkun Zemlić, a u jednoj povelji vojvode Petra i kneza Nikole Pavlovića iz 1454. godine, kao svjedoci su navedeni i knezovi Pavkun i Mišljen Zemlić. Iz nekih drugih izvora vidi se da je u prvoj polovini XV vijeka postojao i vlastelin Vukosav Zemlić, čiji se stećak sa natpisom nalazi u utvrđenom gradu Klobuku kod Trebinja. To sve govori da je u XV vijeku u Pavlovića zemlji postojala ugledna vlastelinska porodica Zemlić, kojoj je i knez Radoje pripadao. Vjerovatno je zavičaj ove porodice bio u Šljedovićima, gdje je Radoje i sahranjen. Kako je grad Klobuk od 1391. do 1441. godine bio u sastavu oblasti kojom je gospodario knez Pavle Radenović, mogao je knez Vukosav Zemlić upravljati Klobukom.

Prema obliku slova ovoga natpisa, historijskim izvorima i ostalim okolnostima, najvjerovatnije je da stećak i natpis kneza Radoja u Šljedovićima potječu iz XV vijeka.

Lit.: Š. Bešlić, 1969., 146-147;
M. Dinić, 1967., 66, bilj. 1 i 2;
M. Vego, 1981., 44; 1964.b, br. 131.

155. ZLOUŠIĆ RADIŠA — U selu Kruševu, u okolini Mostara, postoji nekropola sa 52 stećka, među kojima devetnaest primjeraka posjeduju reljefe, a na dvije ploče su uklesani ćirilčki natpisi.

Jedan od tih natpisa nalazi se na vodoravnoj strani dosta široke ploče, zajedno sa reljefom štita sa mačem, polumjesecom i rozetama. U njemu se kaže da tu leži KNEZ RADIŠA ZLOUŠIĆ. Nadalje se kaže da je natpis pisao VUKOVIĆ za junaka Radišu Zloušića Tomova.

Nije poznato ko je sahranjeni Radiša. U povelji humskog kneza Radoslava iz 1254. godine naveden je svjedok Pribin Zloušević. Pošto je ovo prezime

slično prezimenu Zloušić, pretpostavlja se da se možda radi o istoj vlastelinskoj porodici.

Paleografske osobine slova i reljefni motiv trouglastog štita upućuju na XIV i XV vijek kao vrijeme postanka natpisa kneza Radiše Zloušića.

Lit.: M. Vego, 1961.a, 227-278;

1962.a, br. 7;

Š. Bešlić, 1971.a, 340.

156. ZOT — Na lokalitetu Đurđeva crkva u selu Domaševu (zaselak Mušići), u zapadnom kraju Ljubomira, u okolini Trebinja, nalazi se nekropola sa sa 122 stećka (37 sanduka i 85 ploča), među kojima petnaest primjeraka sa reljefnim ukrasima. U obližnjem pravoslavnom groblju nalazi se stara krstača na čijoj je jednoj široj strani, u devet nejednakih redaka, uklesan ćirilički natpis. U natpisu se kaže da tu leži KNEZ ZOT, SIN KNEZA PETRA. U daljem tekstu se kaže da je pokojnik legao V LJETO ZP, što znači 7080 godine po stvaranju svijeta, odnosno 1572. n. e.

U srednjovjekovnoj župi Ljubomir živjeli su Vlasi Zotovići, nazvani po rodonačelniku i starješini katuna nekom Zotu. Najraniji historijski izvor o spomenutoj katuni je iz 1313. godine. Krajem XVI vijeka

češće se spominju knezovi Zotovići, naročito knez Tomaš Zotović. Iz natpisa se vidi da su i otac Petar i sin Zot nosili titulu kneza.

Iz porodice Zotović je vladika Nektarije koji se spominje 1705. godine i kapetan Jovan Zotović, učesnik u Hercegovačkom ustanku 1875. godine. I danas ima Zotovića.

Lit.: M. Vego, 1962., 233-234;

1964.a, br. 114;

Š. Bešlić, 1971.a, 395.

157. ŽUPANOVIĆ PAVLE — U selu Gradini, u okolini Gacka, na samome raskršću putova, nalazi se osamljena krstača na kojoj je, uz reljefne motive tordiranih kružnih vjenčića i bordura od kosih paralelica, uklesan u tri nepotpuna reda ćirilički natpis u kome se kaže A SI KAMI PAVLA ŽUPANOVIĆA.

Ovaj natpis je poznat još od 1896. godine, kada je dobro pročitao.

O sahranjenom Pavlu Županoviću nema podataka u historijskim izvorima i u literaturi.

Po oblikovanju nadgrobnika i po izgledu slova, ovaj natpis vjerovatno potječe iz XV vijeka.

Lit.: Č. Truhelka, 1896.a, 327-328;

Z. Kajmaković, 1964., 158;

M. Vego, 1964.b, br. 163.

IV OPĆE

1. ANDELIĆ PAVAO — Pravnik i historičar Pavao Anđelić rođen je 1920. u Sultićima kod Konjica, a umro je 1985., također u Sultićima.

Pohađao je klasičnu gimnaziju u Visokom, a studirao je i diplomirao na Pravnom fakultetu u Zagrebu 1947. godine. Od 1951. do 1955. godine je vanredno studirao a potom diplomirao nacionalnu historiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, a doktorat historije je stekao na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1972. godine.

Od 1948. do 1954. je bio sudija Sreskog suda u Konjicu, iza toga je kraće vrijeme bio referent u Zavodu za zaštitu spomenika kulture BiH u Sarajevu, a potom sve do 1985. godine je kustos i naučni saradnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, gdje je i penzionisan.

Naučnoistraživački rad P. Anđelića odnosi se na srednjovjekovni period Bosne i Hercegovine, a usmjeren je prvenstveno na arheološka istraživanja srednjovjekovnih utvrđenih gradova, zatim na arheološko-historijsku topografiju, te sfragistiku i heraldiku srednjovjekovne Bosne. U najznačajnije njegove terenske radove spadaju sistematska istraživanja na Bobovcu i Kraljevoj Sutjesci, zatim probna iskopavanja na Borču, Jajcu i Blagaju, te topografska ispitivanja srednjovjekovnih župa Neretve, Lepenice, Trstivnice i Vogošće. Glavni rezultati tih poduhvata ogledaju se u objavljenim knjigama i radovima u raznim stručnim časopisima, kao što su: "Bobovac i Kraljeva Sutjeska – sjedište bosanskih vladara u srednjem vijeku", 1973. (doktorska dizertacija), "Historijski spomenici Konjica i okoline", 1975., "Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine", 1970., "Doba srednjovjekovne bosanske države", poglavlje u knjizi "Kulturna istorija Bosne i Hercegovine", 1966. godine.

U svojim istraživačkim poslovima, P. Anđelić je dosta pažnje posvetio stećcima i njihovim umjetničkim svojstvima, zatim ćirilčkim epigrafskim spomenicima, a onda i poveljama, o čemu je objavio više zapaženih radova.

Lit.: B. Čović, 1986., 7-9;
T. Glavaš, 1986., 10-12.

2. BABA — U Poljskoj i u bivšem Sovjetskom savezu nađeni su srednjovjekovni kameni nadgrobni spomenici koji svojim oblicima podsjećaju na naše stećke.

U Arheološkom muzeju u Gdanjsku, u Poljskoj, nalazi se nekoliko primjeraka kamenih nadgrobnika u obliku nevisokih i prilično nepravilnih stupova, na kojima su prikazane sjedeće ljudske figure. Na nekima od njih su naznačene oči, nos i usta, a na nekima i ruke. Ove spomenike nazivaju imenom Baba, a potječu sa područja stare Pruske, iz X do XII vijeka. Slični spomenici nalaze se i u Istorijskom muzeju u Moskvi. Oni potječu sa područja Dona i Dnjepra. Nazivaju ih sličnim imenom – Babuška. (Sl. br. 214)

Lit.: Š. Bešlić, 1971., 62-63.

3. BOJENJE STEĆAKA — Analogno bojenju arhitekture i drugih umjetničkih djela od kamena, keramike, metala, tekstila, u raznim vremenskim razdobljima i u raznim zemljama, naročito u sredozemnim kulturama kasnog srednjeg vijeka, pa i u našim krajevima, neki naučni radnici su tvrdili ili izražavali pretpostavke da su i naši stećci bojeni. Tako je, naprimjer poznati stručnjak za likovne umjetnosti, prof. dr. Svetozar Radojčić kategorički tvrdio da su

i ukrasi i natpisi stećaka živo bojeni ("Sada prazne, glatke površine nosile su nekada živo slikane scene, natpise, grbovi su ličili na kamenje prekriveno šarenim tkaninama živih boja."). Činjenica je, međutim, da na stećcima nismo našli ni reljefa, ni natpisa, koji su u svoje vrijeme bojeni. Ispitivanjem više primjeraka zemljom zatrpanih stećaka, nismo našli ni ostatke nekadašnjeg bojenja. Izražena mišljenja o bojenju stećaka su potpuno neosnovana. Okolnost da stećci nisu bojeni, uz ostala njihova svojstva, govori o tome da umjetnost stećaka nije puko oponašanje srednjovjekovne umjetnosti drugih zemalja.

Lit.: S. Radojčić, 1961., 5;
A. Deroko, 1962., 201;
Š. Bešlić, 1983., 469-470.

4. BOGUMILI I STEĆCI — Naši i strani radnici i obrazovaniji građani sljedbenika srednjovjekovne heretičke Crkve bosanske često nazivaju bogumilima. Osim toga, oni stećke općenito pripisuju tim hereticima, zbog čega ih nazivaju bogumilskim spomenicima i bogumilskom umjetnošću. Zagovarači takvog tumačenja stećaka ističu svoj važan adut o podudarnosti vremenskog razdoblja i geografskog rasprostiranja stećaka i Crkve bosanske. Činjenica je, međutim, da stećci počinju u drugoj polovini XII vijeka i da svoj život završavaju krajem XVI vijeka, a Crkva bosanska postoji od treće decenije XIII vijeka, a gasi se padom Bosne pod Turke 1463. godine. Što se tiče rasprostiranja, treba reći da su stećci evidentirani i na dosta velikim područjima izvan sadašnjeg teritorija Bosne i Hercegovine — u Crnoj Gori, Srbiji i Hrvatskoj. Srednjovjekovna Bosanska država je jedno vrijeme obuhvatala i neke dijelove Hrvatskog primorja sa njihovim zaleđima, zatim dio srbijanskog Podrinja i Polimlja, kao i znatne dijelove zapadne Crne Gore. Na čitavom tom području djelovala je i Crkva bosanska, ali su neki dijelovi Bosanske države ipak ostali izvan teritorija djelovanja Crkve bosanske. Osim toga, stećaka nema u bogumilskim područjima Balkana, a nema ih ni u područjima italijanskih patarena, niti francuskih katarata, što bi se moglo očekivati kada bi oni bili uslovljeni bogumilstvom. Prema tome, ne postoji podudarnost vremena i područja Crkve bosanske

i stećaka. Izvjesna podudarnost postoji između teritorija stećaka i Bosanske države, a ne stećaka i Crkve bosanske. U raspravama oko odnosa stećaka i bogumila dosta se pozivalo i na umjetnička svojstva stećaka, pretežno na njihove reljefne motive, a u tome pogledu najviše na krst. Najprije se tvrdilo da je taj motiv rijetka i skoro iznimna pojava na stećcima, pa su se na osnovu toga, s obzirom na okolnost da su heretici prezirali krst kao Kristovo mučilište, stećci pripisivali bogumilima. Međutim, kada se ustanovilo da taj motiv nije rijedak i izniman, nego vrlo čest na stećcima (najčešći motiv iza rozeta-zvijezda), zagovarači teorije o bogumilskim stećcima su počeli da objašnjavaju kako su heretici ipak poštivali krst, ali samo kao motiv Krista raširenih ruku, kao teomorfni motiv, kakav posjeduju i južnofrancuske stele. Jedan od važnijih njihovih argumenata je isticanje reljefa na sarkofagu iz Domazana, u južnoj Francuskoj, na kojemu se, uz predstavu čovjeka sa raširenim rukama, nalaze i motivi rozete koji su protumačeni kao predstava sunca. Paralele sa francuskim stelama i sarkofagom u Domazanu nemaju svoga osnova, zbog toga što nikada nije ustanovljeno da se radi o nadgrobnicima katarata, a posebno zbog toga što je utvrđeno da sarkofag iz Domazana ne pripada vremenskom razdoblju bogumilstva i katarstva, nego da je mnogo stariji i da potječe iz doba Vizigota. Navedeni su i neki drugi oslonci te teze o bogumilskim stećcima. Tako je, naprimjer, povodom nalaza motiva štapa na jednom stećku iz istočne Bosne, koji se vidi u ruci *gosta* Milutina, taj motiv pripisan visokim heretičkim sveštenicima. Na stećcima ima oko četrdeset reljefnih predstava štapova, jedan od njih pripada *krstjaninu* Ostoji, ali da li ostali primjerci simboliziraju heretičke sveštenike, ili sveštenike uopće (štapovi simboliziraju i katoličke biskupe i opate), kako se općenito misli, ili pak svakog starog čovjeka, kakvih mišljenja također ima, ostaje još uvijek kao neriješeno pitanje. Prema nekim natpisima stećaka, kakav je onaj o gostu Milutinu, pa i prema nekim drugim okolnostima, može se tvrditi da su se pod stećke pokopavali i sljedbenici Crkve bosanske. Postoji više podataka da su stećci postavljeni iznad grobova pravih kršćana, kako rimokatolika, tako i pravoslavnih, kakvi su, naprimjer, stećci uz rimoka-

toličke crkve u zapadnoj Hercegovini i Primorju sa zaleđem, ili stećci Hrabrena-Miloradovića na Radimlju i oni na više mjesta uz pravoslavne crkve. Isključivo pripisivanje stećaka bogumilima nema svoga osnova. Rezultati dosadašnjih proučavanja jasno govore o tome da su stećci općenarodni običaj. A po svemu izgleda da uopće malo veze imaju sa religijom, jer se, prije svega, očituju kao umjetnički izraz ekonomsko-socijalnih uslova svoga vremena, sa stilskim karakteristikama zapadnoevropske kasnogotičke umjetnosti i sadržajima iz ratničko-viteških i zabavnih običaja tadašnjeg imućnijeg zapadnoevropskog svijeta.

Lit.: A. Solovjev, 1956., 5-67;
S. Radojčić, 1961., 1-15;
A. Benac, 1966., 213-221;
Š. Bešlić, 1983., 485-519.

5. BROJNO STANJE STEĆAKA — O brojnom stanju stećaka donedavno nismo ništa sigurnoga znali. O tome je u nauci bilo vrlo različitih, neosnovanih tvrdnji i mišljenja. Dugo vremena se operisalo cifrom od 27.067 primjeraka, kao ukupnim brojem, koja je, navodno dobijena austrougarskim popisom 1887. i 1888. Saopšten je, doduše, i rezultat austrougarskog popisa iz 1897. i 1898. koji je pružio cifru od 59.500, koja je mnogo bliža pravom stanju stvari. Bilo je tvrdnji da stećaka nema više od oko 30.000, ali i tvrdnja da ih ima više od 100.000.

Našom dugogodišnjom sistematskom akcijom popisa stećaka, koja je trajala do 1969. i naknadnim povremenim dodatnim popisivanjem sve do 1980., dobili smo približno tačno današnje brojno stanje ovih spomenika:

Ustanovljeno je da u Bosni i Hercegovini postoji 2.687 lokaliteta sa ukupno 59.593 primjerka stećaka, hrvatska ima 247 lokaliteta i ukupno 4.447 stećaka, u Srbiji je nađen 121 lokalitet sa 2.267 spomenika, a u Crnoj Gori 107 lokaliteta sa ukupno 3.049 stećaka.

Postoji mogućnost da poneki lokalitet, pogotovo ako je teže pristupačan i malobrojan, nije zapažen, zbog čega u budućnosti može doći do izvjesne

manje izmjene ovoga brojnog stanja. Osim toga, u toku vremena, znatan broj stećaka je iz raznovrsnih razloga nestao (bilo je i drastičnih slučajeva namjernog uništavanja čitavih nekropola), pa možemo pretpostaviti da je ranije stvarno brojno stanje stećaka bilo mnogo veće, možda čak i za 40% veće.

Kako vidimo, glavno i najveće područje rasprostiranja stećaka je Bosna i Hercegovina, ali njihova gustoća rasprostiranja je nejednaka. Relativno najviše stećaka ima Hercegovina, u čemu se ističu sadašnja općinska područja Nevesinja i Konjica. Prema površini područja, najveća gustoća je u okolini Nevesinja. Prosječan broj jedne nekropole u Bosni i Hercegovini je 22 spomenika, ali postoje vrlo velike, kao i vrlo male nekropole. Najviše ima nekropola po manje od pedeset primjeraka, a u tome okviru je veoma veliki broj malih nekropola od po deset i manje spomenika. (Sl. br. 215)

Lit.: Š. Bešlić, 1983., 66-70.

6. ČURČIĆ VEJSIL — Arheolog i etnolog V. Čurčić rođen je u Sarajevu 1868. godine. Studirao je na Univerzitetu u Beču prethistorijsku arheologiju i etnografiju. Radio je u Zemaljskom muzeju u Sarajevu od 1891. do 1924. godine. Umro je u Sarajevu 1959. godine.

Mnogo je učinio i uspio u popunjavanju i prezentaciji muzejskih zbirki i izložbi. U svojim terenskim poslovima dosta se angažovao na istraživanju i proučavanju prethistorijskih lokaliteta, naročito sojeničkih naselja u Donjoj Dolini. Proučavao je rudarstvo i lončarstvo brončanog doba, zatim prethistorijske gradine, staro bosansko oružje, staru arhitekturu i stećke i, u vezi s tim, objavio je više naučnih i stručnih radova. Najzanimljivije stećke je iz raznih krajeva Bosne i Hercegovine dopremao u Zemaljski muzej u Sarajevu. Uredio je zbirku oružja u Vojnom muzeju u Beogradu. Navodim nekoliko njegovih važnijih djela: "Prethistorijske sojenice iz brončanog doba u Ripču kraj Bihaća", 1908. godine, "Prilozi poznavanja prethistorijskog rudarstva i talioničarstva brončanog doba u Bosni", 1908., "Lov sa sokolom u Bosni i Hercegovini", Kalendar "Napredak" 1937., 81-100, "Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini", GZM LV, 1943., 21-225, "Kako su naši preci sjekli

i prevozili svoje nadgrobne spomenike", Napredak IX, Sarajevo 1934., br. 3-4, 35-39. Iza smrti ostao mu je obiman rukopis o stećcima "Sredovječna groblja", koji se nalazi u Biblioteci Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Lit.: Hrvatska enciklopedija IV, Zagreb 1942., 415;
A. Benac, 1959., 754-755.

7. DJED — Djed je najviše zvanje u hijerarhiji srednjovjekovne Crkve bosanske, koja se naziva i Bogumilskom crkvom. Kako su se pod stećke pokopavali i sljedbenici te heretičke crkve, moglo bi se očekivati da je negdje na taj način obilježen i grob nekog djeda. Međutim, nije nađen ni jedan stećak sa natpisom koji se odnosi na djeda, niti se na nekom od poznatih natpisa spominje ta titula, što naravno ne znači da ne postoji neki stećak bez natpisa pod kojim je sahranjen djed.

Treba reći da je nađen izvjestan broj stećaka na kojima su isklesani motivi štapa, kao naprimjer, na sljemenjaku u Hočevlju kod Breze, ili u Goranima kod Konjica, zbog čega su ih neki istraživači pripisali bogumilskom djedu. Nije sigurno, međutim, da pojava štapa na stećku simbolizira bogumilskog djeda, zbog toga što su i kod drugih sveštenečkih zvanja, kao i inače, na stećcima nađeni isklesani štapovi.

Lit.: Š. Bešlić, 1971., 50;
1983., 243-249.

8. DRVENE KRSTAČE — U Bosni i Hercegovini su još u srednjovjekovnom periodu postojali nadgrobni spomenici u obliku krstača pravljenih od drveta. U tu svrhu su korištene veće drvene oblice, ili debele daske, najčešće hrastove i borove, koje su vješti majstori — duboresci oblikovali ne samo u vidu krsta čija su tri gornja kraka jednaka, a donji uspravni duži, nego i u raznovrsnim drugačijim oblicima. Ponekada su to bili stupovi sa tek neznatno naznačenim krakovima, a više puta su krstače kombinovane od gornja tri kraka, zatim kruga ispod njih, a potom i još jednog para vodoravnih krakova, kakvi oblici su, naprimjer, nađeni u Orahovljanima kod Ključa.

Lit.: Z. Kajmaković, 1964., 165, nap. 48;
Š. Bešlić, 1983., 542-544.

9. DVOSTRUKO SAHRANJIVANJE — Na stećku koji se nalazi u zidu pravoslavne crkve sv. Bogorodica u Pošćenju kod Šavnika, u Crnoj Gori, uklesan je ćirilski natpis koji kaže da tu leži Miroslav Rašković, ugledni vlastelin iz XV vijeka. U natpisu se, pored ostaloga, kaže BRATIJE PERITE, što upućuje na starodrevni običaj naših naroda da se grob uglednih ličnosti nakon izvjesnog broja godina od smrti, obično nakon 3 ili 7 godina, otvori, iz njega se pažljivo izvade kosti, koje se zatim operu u izvorskoj čistoj vodi i u vinu i, nakon obavljenog opijela u crkvi, uz asistenciju sveštenika i u prisutnosti rođaka i poštovalaca, ponovno sahrane u istu grobnu raku. Taj običaj je ustanovljen u Makedoniji, Srbiji, Sloveniji, a i u nekim krajevima Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Crne Gore. Izvan područja bivše Jugoslavije, dvostruko sahranjivanje (naziva se još dvojno, drugo i ponovno sahranjivanje) je ustanovljeno u sjevernim krajevima Grčke, u Albaniji i Rumuniji, a izgleda da je postojalo i kod koruških Slovenaca u Austriji.

Prema mišljenju nekih naših etnologa, naši narodi su dolaskom na Balkan ovaj običaj primili od Grka i Rimljana, a talijanski etnolog E. Gasparini tvrdi da su taj običaj donijeli Slaveni iz svoje stare postojbine, a da su ga Grci i Rumuni primili od njih.

Lit.: Š. Bešlić, 1974.b, 193-212;
1975.a, 446.

10. FILIPOVIĆ MILENKO — M. Filipović je rođen 1902. u Bosanskom Brodu. Diplomirao je 1925. na Filozofskom fakultetu u Beogradu na grupi predmeta geografije, etnologije, arheologije i nacionalne historije. Doktorirao je 1928. sa disertacijom "Etnološka prošlost našeg naroda u okolini Visokog".

Najprije je kraće vrijeme službovao na gimnazijama u Sarajevu i Velesu, a 1930. je došao na Filozofski fakultet u Sarajevu. Iza 1945. radi u Etnografskom muzeju u Beogradu i u Etnografskom institutu SAN, a od 1955. je postao redovni profesor antropogeografije i etnologije na Filozofskom, odnosno Prirodno-matematskom fakultetu u Sarajevu. Postaje članom Naučnog društva BiH, a kada je osnovana Akademija nauke i umjetnosti BiH 1967. i akademikom. Penzionisan je 1962., a umro u Beogradu 1969. godine.

Vrlo je široko naučno područje M. Filipovića. Započeo je i mnogo djelovao u Bosni i Hercegovini, ali je svoje djelovanje proširio i na Makedoniju, Srbiju, Vojvodinu i Crnu Goru, istražujući život, običaje, vjeru, materijalnu kulturu, naselja i porijeklo ne samo naroda na bivšem jugoslavenskom tlu, nego i ostalih narodnih zajednica Balkana – Cigana, Cincara, Čerkeza, Turkmena, Albanaca i drugih. Napisao je više monografija i mnogo studija, objavljenih u posebnim knjigama i u raznim časopisima u zemlji i u inostranstvu. Navodim nekoliko njegovih važnijih djela: "Visočka nahija", 1928. godine, "Vogošća i Bioča u Bosni", 1930., "Debarski Drimkol", 1939., "Rama u Bosni", 1955., "Ženska keramika kod balkanskih naroda", 1951. godine.

M. Filipović je i jedan od aktivnijih istraživača i tumača stećaka. U mnogim svojim djelima on je obuhvatio i stećke, posebno u Visočkoj nahiji i u Rami. Pisao je o proučavanju stećaka, prikazao je stara groblja u predjelu Takova, zabilježio je mnoge nekropole u Popovu polju, a osvrtao se i na neke ukrase i natpise stećaka. Osim toga, otkrio je kamene nadgrobnike, takozvane *preklope* u okolini Divlja, u Makedoniji (nazvao ih je Divljanskim kovčezima), koji su po oblicima i ukrasima vrlo slični bosansko-hercegovačkim stećcima.

Lit.: N. Hadžidedić, 1970., 7-27.

11. GOST — Gost je vrlo visoki dostojanstvenik srednjovjekovne heretičke Crkve bosanske, po nekim hijerarhijsko zvanje odmah do vrhunskog zvanja djeda. Kako su se i sljedbenici Crkve bosanske pokopavali pod stećke, s razlogom se moglo očekivati i evidentiranje stećka iznad groba nekog od gosta. Tako su evidencijom ćirilčkih natpisa na stećcima nađena dva primjerka koja upravo o tome govore. U Puhovcu kod Zenice, ustanovljen je stećak u obliku sanduka, sa natpisom, koji se odnosi na DOBROG GOSTA MIŠLJENA, a u Humskom kod Foče, stećak u obliku stupa čiji natpis kaže da je tu sahranjen GOSPODIN GOST MILUTIN (sl. br. 216). Nije isključeno da postoji još neki stećak bez natpisa iznad groba nekog gosta.

Na navedenom stećku gosta Milutina u Humskom isklesana je, pored ostaloga, jedna stojeća

muška figura koja drži štap, pa neki istraživači stećaka smatraju da bi štap na stećcima mogao predstavljati gosta Crkve bosanske, ali to nije sasvim sigurno.

Lit.: Š. Bešlić, 1971.a, 275;
1967., 99-100.

12. GROBOVI ISPOD STEĆAKA — Dosada je istražen samo mali broj pojedinačnih grobova ispod stećaka, a sistematski i kompletno samo jedna nekropola, čiji rezultati ipak omogućuju da se približno tačno opiše stvaranje grobnih raka i način sahranjivanja pokojnika ispod stećaka. Ustanovljena su tri osnovna tipa grobnih raka. Prvi tip su proste jame u zemlji, najčešće ovalnog oblika, bez upotrebe drveta i kamena, u koje su polagani umrli i zagrtani iskopanom zemljom. Drugi tip su iste takve jame, ali sa upotrebom drveta. Pokojnik je, naime, polagan na dasci, više puta je i daskom ograđivan, a ponekad je stavljen u drveni kovčeg. U nekim slučajevima je pokojnik ograđivan neobrađenim ili samo ovlaš pritesanim kamenim pločama. Treći tip su rake u kojima su pokojnici ograđivani pritesanim vertikalno postavljenim kamenim pločama, sa svih strana, i prekrivreni sa po dvije do tri ploče koje su ponešto prelazile ivice vertikalnih ploča. U nekim slučajevima, bočne ploče su bile nakošene, sredinom groba po dužini su bile spojene, pa su rake izgledale kao kućice sa krovom na dvije vode. Koji put su u takvim rakama pokojnici bili položeni u drvenim kovčezima. Dubina grobnih raka je varirala otprilike od 60 do 250 cm. Smatramo da je prvi tip vremenski najstariji, a treći najmlađi, ali je bilo i vremenski paralelne upotrebe. Rake su svojim dužinama orijentirane po pravcu zapad-istok, a samo iznimno drugačije. U nekoliko slučajeva su nađeni grobovi u dvije etaže. Po pravilu, u grobnu raku je polagan po jedan mrtvac, ali je bilo i slučajeva da je u neku raku naknadno položen još jedan, a u nekim slučajevima još nekoliko mrtvaca. U takvim prilikama su kosti ranije sahranjenih pokojnika uredno sakupljene na hrpu, a lobanje postavljene uz lobanju najnovijeg ukopa. Uvijek je mrtvac polagan na leđa, u opruženom položaju, a njegove ruke su nekada bile opružene, a nekada položene na grudi. (Sl. br. 217)

Iako je vladalo uvjerenje da je u doba stećaka već bio napušten stari običaj ostavljanja priloga uz mrtvace, ipak je u rakama nađen znatan broj raznovrsnih predmeta od metala, tekstila, keramike i kože, a bilo je i novčića. Relativno dosta je nađeno naušnica od srebra, pozlaćenog srebra i od čistog zlata.

Lit.: Š. Bešlić – D. Basler, 1964.;
Š. Bešlić, 1971., 82-87;
1983., 44-54.

13. GROBOVI BEZ STEĆAKA — Na više nekropola primijećni su, umjesto stećaka, ovalno postavljani manji neobrađeni kamenovi, pa smo se kopanjem u nekoliko slučajeva uvjerali da su to također nadzemne grobne oznake, što znači da je u vrijeme perioda stećaka bilo i pokopavanja bez postavljanja stećaka. Vrlo je vjerovatno da je tada bilo i grobova iznad kojih su postavljane drvene nadzemne oznake, koje su vremenom nestale. O takvoj pojavi govore nalazi grobnih raka sa skeletima iznad kojih nismo našli nikakvih nadgrobničkih spomenika. U Grborezima kod Livna, naprimjer, nađene su takve grobne rake koje su svojim dužinama bile orijentirane kao i stećci iste nekropole, pa i kopane u redovima okomito na pravac orijentacije stećaka, baš kako su i stećci postavljeni u redovima – nizovima. U nekim slučajevima smo grobove sa ovalno poredanim kamenjem na površini zemlje, ili grobove bez ikakve nadzemne oznake, našli periferijom nekropole stećaka, što znači da pripadaju najkasnijem vremenskom periodu tih nekropola. Vjerovatno, takvi grobovi bez stećaka uglavnom pripadaju siromašnijim slojevima tadašnjeg stanovništva koji nisu mogli smoci toliko finansijskih sredstava da plaćaju troškove izrade stećaka. (Sl. br. 218)

Lit.: Š. Bešlić, 1962.d, 103;
1983., 43.

14. GRUBAČ — Grubač je jedan od najdarovitijih i najaktivnijih hercegovačkih majstora stećaka, osnivač takozvane Stolačke klesarske radionice, koji je živio i djelovao najviše u Boljunima i Oplićima, u okolini Stoca, u drugoj polovini XV vijeka.

Oblikovao je stećke i izrađivao njihove reljefe. Kao klesar se nazivao imenom *kovač*. Osim toga, on je bio i dijak i kao takav je ne samo pisao nego i urezivao epitafe na stećcima. U njegovom raznovrsnom i bogatom repertoaru reljefnih motiva, osobito se ističu figuralne predstave i čitave kompozicije. Tako on kleše predstavu lava, konja, jelena i scene kola, lova i turnira. Crtež ovoga majstora je slobodan i snažan, kompozicija mu je jasna i dinamična i sve ima svoju mjeru, proporciju i estetski ugođaj. Među ukrasima se ističu njegove vrlo stilizovane rozete, kakve u drugim krajevima nisu nađene. Među figuralnim predstavama našu pažnju skreću originalne fantastične životinje, neka vrsta zmajeva, najviše sličnih ogromnim zelembaćima. Njegovo djelo je i predstava kola sa šest ženskih figura i jednim muškarcem kao kolovodom koji jaše na jelenu, u Boljunima kod Stoca. Takav isti motiv, ili sa malim razlikama, javlja se svega nekoliko puta u bližoj i daljoj okolini Stoca, pa se može pretpostaviti da su i ti primjerci djelo Grubača, ili njegovih učenika. (Sl. br. 219)

Po natpisu stećka od kojim je sahranjen Bogovac Tarah Boljunović (u Boljunima), otac vlaškog katu-nara Miliša Tarakovića, koji se spominje u dubrovačkim arhivskim dokumentima iz 1477. godine, opravdano se pretpostavlja da je Grubač pretežno djelovao u drugoj polovini XV vijeka, a po jednom stećku sa natpisom u kome se kaže da ga je pisao Obrad "na Grubaču", zaključujemo da je ovaj istaknuti umjetnik rođen i sahranjen u svom zavičaju u Boljunima.

Lit.: Š. Bešlić, 1962., 201-202;
1971.a, 374-375;
N. Miletić, 1982., 113.

15. HAČKARI — Na teritoriji sovjetske republike Armenije (između Crnog i Kaspijskog mora), postoje brojni lokaliteti sa oko 10.000 primjeraka kamenih nadgrobničkih spomenika koji svojim oblicima i reljefima veoma podsjećaju na stećke. Ti se spomenici na armenskom jeziku nazivaju imenom *hačkari* (naziv postao od riječi *hač* – kamen i *kar* – krst), a klesani su i postavljeni u dosta dugom vremenskom periodu od IX do XVII v. n. e. u čast

pobjede nad neprijateljem, kao znak utemeljenja crkve ili naselja, kao sjećanje i zahvalnost nekim ličnostima za njihova dobra djela, ali najčešće kao nadgrobni spomenici. Najveći broj ovih spomenika ima oblik stupa sa postoljem, ali je i veliki broj ležećih formi – kako u obliku ploče, tako i u obliku sanduka i sljemenjaka. Svi ovi osnovni oblici imaju više svojih varijanti. Tako, postoje ležeći oblici sa postoljima, ima sanduka koji su u svom gornjem dijelu zaobljeni, valjkasti, postoje i spomenici koji su kombinacija stele i sljemenjaka, odnosno stele i sanduka, itd. Reljefi su raznovrsni – geometrijske i biljne stilizacije, pojedinačne ljudske i životinjske predstave i čitave kompozicije tih predstava, ali najčešće su to rascvjetali krstovi koji izlaze iz sunca ili iz rozete. Znatan broj hačkara ima natpise na armenskom jeziku i pismu. Ima više primjeraka na kojima su reljefno predstavljeni Krist, Bogorodica ili neki sveci. Najbrojnija skupina ovih spomenika nalazi se u Staroj Đulfi, u susjednoj sovjetskoj autonomnoj pokrajini Nahičevan. Kako se misli, hačkari su najviše klesani i najbolje ukrašavani u XIII vijeku. (Sl. br. 220)

Po svemu rečenom, hačkari i stećci imaju dosta sličnosti. Pažljivijim posmatranjem uočavaju se i brojne osobine hačkara koje ih razlikuju od stećaka. Proučavanjem hačkara, posebno njihovih reljefnih motiva, dolazi se do zaključka da su oni, ipak, zasebna svojevrsna umjetnička pojava čije su sličnosti sa našim stećcima rezultat tadašnje opće kulturno-umjetničke klime širokog geografskog područja i zajedničkog ugledanja na likovne motive starokršćanske umjetnosti.

Lit.: Š. Bešlić, 1981., 65-83
(i tamo navedena literatura).

16. HOERNES MORITZ — M. Hoernes je rođen u Beču 1852. godine. Diplomirao je klasičnu filologiju i arheologiju i doktorirao 1878. godine. Umro je u Beču 1917. kao univerzitetski profesor prethistorijske arheologije i redovan član Bečke akademije nauka.

Najprije se bavio arheologijom i epigrafikom rimskog perioda, a potom i prethistorijskom arhe-

ologijom. Odmah po okupaciji Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske monarhije i dugo iza toga putovao je po Bosni i Hercegovini, obavljajući funkciju naučnog savjetnika ministra Benjanima Kalaja za pitanja Zemaljskog muzeja u Sarajevu i interesujući se za razne spomenike, posebno one iz perioda prethistorije i antike. Učestvovao je u iskopavanjima na Glasincu i obrađivao nalaze iz Butmira. Kada je pokrenuto bečko njemačko izdanje Glasnika Zemaljskog muzeja 1893. godine, postao je urednikom časopisa *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina* i te poslove obavljao sve do njegovog posljednjeg trinaestog broja 1916. godine.

Svoja zapažanja i istraživanja u Bosni i Hercegovini sabrao je i izdao u dvije knjige: *"Dinarische Wanderungen"*, 1888. i *"Bosnien und die Herzegovina"*, 1889. godine. Inače, najvažnija su mu djela: *"Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa"*, 1898. i *"Der diluviale Mensch"*, 1903. godine.

Bio je i književnik – pjesnik i dramatičar.

M. Hoernes je dosta pažnje posvetio stećcima. U više svojih radova unosio je i podatke o njima. Tako je saopštio podatke o oko stotinu lokaliteta stećaka, najviše u Hercegovini. Zapažao je i reljefe, kao i natpise ovih spomenika i pokušavao da o njima nešto kaže. U mnogim reljefnim motivima vidio je heraldičke simbole, tako je u mjesecu i zvijezdi vidio oznake grbova bosanske vlastele. O samoj umjetnosti stećaka nije imao lijepih riječi, zbog čega je izazvao prigovore nekih domaćih naučnih radnika (F. Radića). Pretraživao je i neke grbove ispod stećaka, ali nije naišao ni na kakve priloge.

Lit.: Č. Truhelka, 1917., 301-304;
Uredništvo, 1966., 459;
Š. Bešlić, 1983., 14.

17. HORVAT ANDELA — Historičar umjetnosti i arheolog A. Horvat rođena je 1911. u Krašiću kod Jastrebarskog, u Hrvatskoj. Diplomirala je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1935., a doktorirala na umjetnosti Međimurja (*"Spomenici arhitekture i likovnih umjetnosti u Međimurju"*). Radila je na gimnazijama u Sisku i Zagrebu, a od 1941.

je u Konzervatorskom zavodu, odnosno Zavodu za zaštitu spomenika kulture Hrvatske u Zagrebu, gdje je 1970. umirovljena. Od 1973. je izvanredni, a od 1983. redovni član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Umrula je 1985. godine u Zagrebu.

Mnogo je učinila i postigla na stručnoj evidenciji spomenika kulture u Hrvatskoj, od predromaničke i romanike, preko gotike i renesanse, do baroka i historicizma. Zabilježila je i opisala preko 4.000 lokaliteta i pokretnih spomenika. Mnoge od njih je naučno obradila i objavila. Poseban interes je pokazivala za gotičku plastiku, baroknu arhitekturu i za stećke. Najvažnija objavljena djela su joj: "Između gotike i baroka", 1975. i "Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj", u knjizi "Barok u Hrvatskoj", zajedno sa R. Marečić i K. Prijatelj, 1982. godine.

Za svoj veliki naučni doprinos hrvatskoj i jugoslavenskoj nauci i kulturi dodijeljena joj je ugledna nagrada "Božidar Adžija" 1970. i Republička nagrada Hrvatske za životno djelo 1979. godine.

A. Horvat je evidentirala i obradila sve stećke u Slavoniji, Lici i u ostalim krajevima kontinentalnog dijela Hrvatske i u tome pogledu je bila važan saradnik na knjizi Š. Bešlića "Stećci, kataloško-topografski pregled", koja je objavljena u Sarajevu 1971. godine. Svoje radove o stećcima u Hrvatskoj objavila je u Historijskom zborniku IV, 1951. Prilozima povijesti umjetnosti u Dalmaciji 15, 1963. i Bulletinu Zavoda, odnosno Odjela za likovne umjetnosti JAZU XIII i XV-XXII, 1965. i 1967.-1974.

Lit.: K. Prijatelj, 1987.

18. HÖRMANN KOSTA — Rođen je 1850. u Bjelovaru, u bivšoj Vojnoj krajini, gdje je nakon školovanja, između 1870. i 1875., bio poručnik krajiške uprave i pristav Bjelovarske županije, i kao takav je sudjelovao u ukidanju Krajine, nakon čega je premješten u Zagreb kao perovođa Zemaljske vlade. U akcijama oko uvođenja austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, 1878. je postao pratilac-civilni povjerenik baruna Filipovića na njegovom vojnom pohodu u Bosnu. Nakon toga ostaje u Sarajevu i 1883. postaje vladin povjerenik za grad Sarajevo, a malo

potom vladin savjetnik. Jedan je od inicijatora osnivanja Zemaljskog muzeja u Sarajevu, a kada je ovaj muzej osnovan 1888. postao je njegov prvi direktor. Pokrenuo je izlaženje Glasnika Zemaljskog muzeja i postao njegov urednik sve do broja XVII toga godišnjaka.

Marljivo se bavio prikupljanjem i proučavanjem muslimanskih narodnih pjesama i izdaje ih u dva toma ("Narodne pjesme muhamedanaca u BiH", I-II, 1888.-1889.). Bavi se i nekim muzejskim disciplinama i proučava stećke, te na međunarodnom arheološkom kongresu u Kijevu 1899. podnosi zapažen referat o stećcima, sa mnogo fotosa, crteža i sa kartom njihovog rasprostiranja (Trudy XI Arheološkog kongresa u Kijevu 1899., tom II, Moskva 1902.). Napisao je i objavio nekoliko radova o stećcima i kamenim stolicama, tako o natpisu bosanskog kneza Batića (GZM III, 1891.) i zajedno sa V. Radimskim o kamenim stolicama u Ošanićima (GZM IV, 1892.).

K. Hörmann je 1904. imenovan predstojnikom upravnog odjeljenja Zemaljske vlade BiH, kada je upravu Zemaljskog muzeja i uređivanje Glasnika predao Č. Truhelki. Umro je u Beču 1921. godine.

Lit.: Č. Truhelka, 1906., 1-3;
I. Kecmanović, 1960., 24.

19. HRIŠĆANSKI NIŠANI — Među najstarijim nišanima, iz XV i XVI vijeka, nađen je izvjestan manji broj primjeraka koji pripadaju pokopanim hrišćanima. Takvi su npr., nišan vojvode Radivoja Oprašića, iz Oprašića kod Rogatice, zatim nekog Stjepana u Stranama kod Prače, u općini Pale, te nišani u Kalimanićima kod Sokoca, Ljubini kod Ilijaša i Bakićima kod Olova (sl. br. 221). Po svojim oblicima i reljefnim ukrasima, oni se ništa ne razlikuju od muslimanskih nišana, a prepoznamo ih ili po natpisima bosančicom, u kojima se navodi pokopani hrišćanin, zatim po isklesanom krstu na nišanu, ili po nekim drugim okolnostima.

Pojava ovih hrišćanskih nišana došla je otuda što su neki od članova porodice, koje su dolaskom Turaka u Bosnu i Hercegovinu primile islam, ostali u svojoj staroj kršćanskoj vjeri pa, kada su umrli,

njihovi najbliži rođaci su im podigli nišane, po običaju koji je tada vladao. Ima, čak, slučajeva da se hrišćanski nišani, na kojima je reljef krsta, nalaze u samome muslimanskom groblju, kakav je, naprimjer, slučaj u Kalimanićima.

Treba reći da na području između Zenice i Travnika postoji više primjeraka hrišćanskih nadgrobničkih spomenika koji su po svojim oblicima slični naprijed navedenim nišanima, kao stupovi sa gornjim okruglastim proširenim dijelom, koje neki istraživači također nazivaju hrišćanskim nišanima i smatraju pojavom XV i XVI vijeka.

Lit.: Š. Bešlić, 1969.c, 26-30;
1978., 78-79;
1983., 529-537.

20. HRIŠĆANSKI NIŠAN U KALIMANIĆIMA — Na lokalitetu Hočimer u selu Kalimanićima, u okolini Sokoca, nalazi se nekropola sa 22 stećka, uz nju su dva stara nišana, a odmah do njih je situirano savremeno muslimansko groblje. Jedan nišan je sa čalomom i predstavom buzdovana na jednoj strani. Drugi nišan je visoka četverostrana prizma koja ima piramidalni završetak, sa polukuglom na vrhu. Vodoravnim ivicama piramidalnog dijela pruža se vrpca od kosih paralelica. U gornjoj polovini južne strane, ispod friza, plastično je isklesan krst čiji je gornji uspravni krak pri kraju zaobljen, a u gornjoj polovini suprotne strane nalazi se plastična predstava ptice i polumjeseca.

Pojava reljefnog motiva krsta na obelisku u Kalimanićima, iako se nalazi među muslimanskim nišanima, očit je znak da ovaj nadgrobnik pripada hrišćaninu.

U historijskim izvorima iz XV vijeka, spominju se feudinci Kalimanići. U jednom dokumentu se spominju braća Kalimanići — hrišćanin Stjepan i musliman Ibrahim, koji je zlatar u Foči. To znači da je neki od članova porodice Kalimanića, dolaskom Turaka u Bosnu, ostao u svojoj staroj vjeri pa, kada je umro, njegovi bliski rođaci su mu u selu gdje su zajedno živjeli i na svome muslimanskom groblju podigli nadgrobni spomenik u obliku nišana, sa vidnom oznakom da je bio hrišćanin.

Lit.: Š. Bešlić, 1969., 25-30.

21. HRIŠĆANSKI NIŠAN U STRANAMA — U Stranama, selu u okolini Prače, na području općine Pale, najstariji muslimanski nišani, iz XV i XVI vijeka, nalaze se na dva mjesta. Na nekim od njih su isklesani motivi polujabuka, buzdovana i luka sa strijelom.

Na lokalitetu Glavice, u neposrednoj blizini navedenih starih grobalja i seoskih kuća, nalazi se osamljen nadgrobni spomenik u obliku uspravne četverostrane prizme, sa piramidalnim završetkom. Pri vrhu je isklesan friz od niza kosih paralelica koji se proteže preko sve četiri vertikalne strane. Na istočnoj vertikalnoj strani, ispod friza, plastično je isklesan krst, sa krugom na gornjem završetku uspravnog kraka, a ispod krsta je u četiri reda uklesan ćirilski natpis koji kaže da je to BILJEG nekog STJEPANA. (Sl. br. 222)

Ovaj nišan spada u skupinu od desetak do danas nadenih takozvanih hrišćanskih nišana, koji potječu iz prvih decenija turske uprave u Bosni i Hercegovini. Pokojni Stjepan je bio ugledniji čovjek koji je dolaskom Turaka ostao u svojoj staroj kršćanskoj vjeri i živio je u istom selu sa svojim rođacima koji su prešli na islam, a kada je umro, njegovi rođaci su mu podigli ovaj spomenik, po običaju koji je tada vladao.

Lit.: Š. Bešlić, 1983., 261-270.

22. IZRADA STEĆAKA — Proces izrade stećaka počinjao je usijecanjem blokova u kamenolomima, čime su se bavili posebni majstori. Kada se radilo o manjim spomenicima, za takve poslove su bili vični i neki priučeni seljani. Za odvajanje bloka upotrebljavani su razni gvozdeni i drveni klinovi, čekići, dlijeta i poluge (sl. br. 223). Najčešće se to obavljalo zimi. Najprije je dlijetima i klinovima napravljen niz rupa u kamenu, u koje je ulijevana voda koja, kada se smrzne, proširuje svoj volumen i tako stvara pukotinu, po kojoj se blok odvaja od ostale kamene mase u kamenolomu. Iza te faze, koja se u narodu zove *zascijecanje taslaka* ili *taslačenje*, vršilo se *posijecanje* kamenog bloka, da bi se on odvalio od gromade. Zatim se pristupalo najprije grubom, a onda i ljepšem oblikovanju. Redovno su ti poslovi obavljani kod kamenoloma. Izrada reljefa na stećcima je uglavnom vršena kod kamenoloma, ali

je bilo i dosta slučajeva da su ti finiji radovi obavljani kod samih nekropola, kako bi se prilikom transporta stećaka izbjegla eventualna oštećenja reljefa, pogotovo kada kamenolom nije bio sasvim blizu nekropole.

Jednostavnije i prostije oblikovanje stećaka i ukrasa, pogotovo u relativno starijem vremenskom periodu, obavljali su obični i nešto priučeni seljani, a za ljepše i komplikovanije klesanje, pogotovo u kasnijem razdoblju, u takozvanom cvjetnom periodu stećaka, traženi su vješti majstori – klesari, koji su bili cijenjeni i dobro plaćeni ljudi. Izgleda da je gruba ploha stećka rađena "čekićem sa špicom" i "ručnom špicom", zatim je upotrebljavana rjeđa ili gušća "zubača", a potom čekić sa rjeđim i gušćim "zubima". Pažljiviji i ljepši rad na plohami stećaka obavljan je uz pomoć gusto nazubljenog čekića, a neke plohe su i glačane. Kod izrade reljefa, korištena su razna čelična dlijeta – ravna, zupčasta, polukružna ili drugačija, već prema motivima koje je trebalo isklesati i prema tvrdoći kamena na kome se klesalo. Neki reljefni motivi su urezani, udubljeni, ali je mnogo njih rađeno "na odskok", plastično u odnosu na pozadinu.

Lit.: Š. Bešlić, 1971., 70-73;
1983., 463-466.

23. JELEN NA NIŠANU — Na nišanima najstarijeg vremena, iz XV i XVI vijeka, nađena su tri reljefna motiva jelena, i to u Faletićima kod Sarajeva (sada se nalazi u Muzeju grada Sarajeva), u Hrasnici kod Sarajeva (u međuvremenu je spomenik uništen) i u Govedovićima kod Trnova. Osim toga, na jednom nišanu u Obrtićima kod Rogatice nađen je motiv srne. Na istoj strani nišana iz Faletića nalazi se i predstava ruke sa sabljom, na nišanu iz Obrtića je ptica, a u Govedovićima je čitava scena lova na jelena u kojoj je lovac na konju, sa kopljem u ruci.

Predstave jelena na nišanima nastale su po ugledanju na takve mnogobrojne predstave na stećcima.

Kao likovni umjetnički motiv, jelen je korišten u raznim zemljama i vremenima. U prethistoriji, kao i u kršćanstvu, jelen simbolizira čovjekovu besmrtnu

dušu. Kult jelena je poznat i kod naših naroda. Na nišanima, ova životinja je realna predstava iz života i običaja ondašnjih ljudi.

Lit.: Š. Bešlić, 1978., 40-42;
1983., 251-256.

24. JEvrejski nadgrobnici — Stari jevrejski kameni nadgrobni spomenici u Bosni i Hercegovini dosta podsjećaju na stećke. Kako je poznato, mnoge jevrejske porodice su se, usljed progonstva iz Španije i Portugala, krajem XV i XVI vijeka naselile u gradove i varošice Bosne i Hercegovine, Srbije i Hrvatske. (Osim tih sefardskih Jevreja, u neke naše krajeve su doselile i malobrojne aškenaške jevrejske porodice iz Austrije, Njemačke i nekih drugih evropskih zemalja, uglavnom u vrijeme austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine). Iako su jevrejska groblja općenito veoma stradala, ona djelomično sačuvana u Sarajevu, Zenici, Mostaru, Travniku i još nekim mjestima, posjeduju vrlo zanimljive nadgrobnike kojima bi trebalo posvetiti barem najnužniju pažnju. Ti spomenici su lijepo klesani, a neki od njih imaju i reljefe. Njihovi osnovni oblici izgledaju kao ležeći stećci oblika ploča, sanduka i sljemenjaka. U mnogo slučajeva imaju svoja postolja, a nekada i po dva, baš kao i kod stećaka. Njihove dimenzije, orijentacija po pravcu zapad – istok i svrstavanje u redove po bokovima, isto ja kao i kod stećaka. Često nisu ravni odozgo, nego valjkasti, ili na prelomljen luk i obično su, u odnosu na podloge, nakošeni prema svojim zadnjim krajevima, po čemu se razlikuju od stećaka. Mnogi primjerci starijih jevrejskih nadgrobnika imaju uklesane natpise na hebrejskom jeziku i pismu, a izvjestan broj, ne tako velik, posjeduje reljefe, koji se javljaju kao motivi zvijezda (rozeta), biljnih stilizacija, S spirala, polujabučice, vrpca od kosih i cik-cak linija, te kao predstava parova ruku do članaka. (Sl. br. 224)

U Krajšini kod Stoca postoji nadgrobnik sarajevskog rabina Mojsija Danona, iz 1830. godine, u obliku velikog i vrlo lijepog klesanog sljemenjaka sa postoljem, baš kako izgledaju stećci na obližnjoj Radimlji.

Lit.: I. Rizvanbegović, 1956., 265-267;
Š. Bešlić, 1983., 561-563.

25. KAER PETAR — Rođen je 1848. u Makarskoj. Postao je rimokatolički sveštenik i službovao je kao župnik u raznim mjestima Splitsko-makarske i Šibenske biskupije. Bavio se proučavanjem prošlosti svoga zavičaja i mjesta u kojima je živio, posebno Makarske i Šibenika. Dosta vremena je posvećivao arheološkim istraživanjima. Postao je članom više kulturnih i naučnih ustanova, tako članom Centralne komisije za arheologiju i povijest u Beču, Arheološkog društva u Zagrebu i Beogradu i Antropološkog društva u Beču i u Lyonu. Sarađivao je u mnogim časopisima, tako u Starohrvatskoj prosvjeti u Kninu, Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu i Vjesniku Hrvatskog arheološkog društva u Zagrebu. Važnija objavljena djela su mu: "Povijesne crte grada Šibenika i njegove okoline" I i II i "Makarska i Primorje" I.

P. Kaer se bavio i proučavanjem stećaka i u tome pogledu spada među najistaknutije starije istraživače. Na osnovu poznavanja stećaka u okolini Imotskog, oko ušća Neretve i nekih nekropola u Primorju, on je stvorio svoju listu oblika stećaka, sa tri osnovne skupine — jednostavni oblici, dvostruki oblici i ostali oblici — sa svojim podvrstama oblika. Lansirao je tezu da su stećci općeslavenska kulturnoumjetnička pojava, tvrdeći da ih ima u Bugarskoj, Moravskoj i u drugim slavenskim zemljama. O stećcima je pisao na našem, talijanskom i francuskom jeziku. Opširna radnja "O stećcima" objavljena je u Starohrvatskoj prosvjeti I, II i IV iz 1895., 1896. i 1898. U *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* II, Spalato 1879. objavljena mu je radnja "Di alcuni massi sepolcrali nel distretto d'Imoski", a radnja "Pierres sépulcrales Dalmates" u časopisu *Bulletin de la Societe d'Anthropologie de Lyon*, 1886. godine.

Kaer je umro 1919. godine.

Lit.: Š. Bešlagić, Stećci, 1983., 61-62 i 76.

26. KAMENE STOLICE — Na teritoriji srednjovjekovne Bosne i Hercegovine nađene su 42 kamene stolice koje su u narodu poznate od imenom "sudačke stolice". Većina ih je klesana u živim stijenama, a ostale su od posebnih pokretnih kamenih blokova. Neki primjerci imaju naslon za leđa, neki

naslon za leđa i ruke, a ima ih i bez ikakva naslona. Po dimenzijama su nejednake, ali su prilagođene za udobno sjedenje. Neke stolice su kao klupa na kojima može da sjedi po nekoliko osoba.

Na tri stolice su isklesani natpisi bosančicom (Ošanići kod Stoca, Kosor kod Blagaja i Donja Bukovica kod Konjica). Stolica u Ošanićima pripada uglednoj vlaškoj porodici Hrabrena — Miloradovića, čija se nekropola stećaka nalazi na obližnjoj Radimlji.

Četiri stolice imaju reljefe (Gornji Turani kod Trebinja, Ključ i Fojnica kod Gacka i Donja Bukovica kod Konjica), čiji su motivi isti kao i na stećcima — torcirana vrpca, rozeta, povijena lozica sa trolistovima, mač, štit, stilizovano stablo, ljudska figura i grbovne oznake.

Većina ovih stolica je vezana za utvrđene gradove i pripada članovima vlastelinskih porodica, koji su na njima sjedili kada su obavljali svoje sudske i druge vidove javne vlasti, zbog čega ih smatramo simbolima vlasti i spomenicima prava.

Po svojim umjetničkim svojstvima, kamene stolice u Bosni i Hercegovini imaju mnogo zajedničkog sa umjetnošću stećaka, pojava su istog vremenskog perioda, pretežno XIV i XV vijeka, a vjerovatno su i djelo istih majstora. (Sl. br. 237)

Lit.: V. Čurčić, 1933., 27-30;

A. Kučan — D. Mazalić 1955., 41-48;

Š. Bešlagić, 1985.

27. KATIĆ LOVRE — Historičar, arheolog i konzervator dr. Lovre Katić rođen je u Solinu 1887. Studirao je rimokatoličku teologiju u Zadru i historiju sa hrvatskim jezikom na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Neko vrijeme je bio župnik, a onda profesor na gimnazijama u Sinju, Kninu i Splitu. Od 1947. godine je u Solinu gdje se intenzivno bavi proučavanjem hrvatskih starina. Godine 1959. je penzionisan, a 1961. je umro u Solinu.

Pisac je mnogih naučnih radova. Navodim samo neke od njih: "Ubikacija crkava sv. Mojsija i sv. Stjepana u Solinu", "Solinski mlinovi u prošlosti", "Naselje današnjeg Solina" i osobito značajan rad "Solin od VII do XX stoljeća".

L. Katić se bavio i proučavanjem stećaka. U vezi s tim, dobro je upoznao područje oko Imotskog i opisao stećke Imotske krajine.

Lit.: L. Katić, 1954., 131-159;
D. Jelovina, 1987., 3-6.

28. KLESARSKI CENTRI — Važnim pitanjima klesarskih radionica i škola, odnosno klesarskih centara, a u tome okviru pitanjima utvrđivanja umjetničkih obilježja i karakteristika stećaka pojedinih područja, dosada je poklanjanja mala pažnja. Na osnovu izvjesnog poznavanja terena i uvida u prikupljenu građu, moguće je, ipak, barem približno, naznačiti mrežu i osnovne značajke tih centara. Sasvim je evidentno postojanje čitave jedne škole na području Hercegovine, koju karakteriše veliki broj lijepo klesanih visokih sanduka i sljemenjaka, sa bogatstvom reljefnih motiva visokih kvaliteta, među kojima se ističu scene lova, kola i turnira. U tome okviru zapaža se djelovanje pet regionalnih radionica ili centara sa svojim osobenostima, i to: u okolini Stoca, na potezu Trebinje-Bileća, na području općina Gacka i Nevesinja, u široj okolini Konjica, te u široj okolini Lištice. Bosansko područje je karakteristično po znatnom broju nižih sanduka i sljemenjaka, velikom broju stupova, zatim po većem broju motiva kopalja i lukova, naročito biljnih stilizacija, a neznatnom broju motiva povijenih lozica i figuralnih predstava, posebno scena. U okviru te bosanske klesarske škole uočava se djelatnost posebnih radionica u zapadnoj Bosni — između Kupresa i Duvna, zatim u centralnoj Bosni — u okolini Travnika, te u istočnoj Bosni, gdje se osjeća rad četiri manja centra — na potezu Iliaš-Olovo-Kladanj, u okolini Zvornika, u Ludmeru i u okolini Rogatice. Svi ovi centri imaju svoja likovna obilježja, tako se naprimjer, Kupreško-Duvanjska radionica odlikuje visokim sljemenjacima sa arkadama u kojima su scene turnira, te brojnim stilizacijama ljljana, a kao specifičnost radionica oko Olova i Kladnja su motivi brvana i šindre. Izgleda da je jedan klesarski centar djelovao u okolini Nikšića. Stećci u srbijanskom Podrinju su uglavnom rad i utjecaj istočnobosanskih radionica, a oni u staroj Srbiji i Sandžaku uglavnom su rad svog posebnog klesarskog centra. Za stećke Hrvatskog primorja i

njegovog zaleda možemo reći da, iako imaju mnogo zajedničkoga sa zapadnim krajevima Bosne i Hercegovine, izražavaju i svoje specifičnosti, koje su uglavnom rezultat djelatnosti manjih centara oko Ciste i Čepikuća.

Lit.: A. Benac, 1967., str. VIII;
N. Miletić, 1974., br. 5, 308-312;
Š. Bešlić, 1983., 466-469
(i tamo naznačena literatura).

29. KONJ NA NIŠANU — Na najstarijim nišanima u Bosni i Hercegovini, iz XV i XVI vijeka, uz reljefne motive ptica, lava, zmije i jelena, koji su klesani po ugledanju na takve motive stećaka, pojavljuju se i četiri predstave konja. Tri individualne predstave konja nalaze se na nišanima u Varoši kod Kalinovika, Vragolovima kod Rogatice, Varvari kod Prozora, a u Govedovićima kod Trnova vidimo scenu lova na jelena u kojoj lovac, sa kopljem u ruci, jaše na konju. (Sl. br. 225)

Na stećcima često susrećemo konje, kako kao samostalne predstave, tako i konje ukomponovane u raznovrsne scene (lov, turnir i dr.) iz života ondašnjih ljudi. Kao inteligentna, poslušna i vjerna životinja, konj je u srednjem vijeku u mnogim životnim situacijama bio neophodan čovjekov pratilac i oslonac, pa je razumljivo što se on javlja i na nadgrobnicima. U turskom periodu, konj je također bio potreban i cijenjen, pa nije neobično što se javlja i na nišanima.

Kao likovni motiv, konj je kod mnogih naroda i u svim vremenima obilno korišten. Po mišljenju nekih etnologa, konj na nadgrobnim spomenicima predstavlja prenosnike duša, ali prije će biti da ovaj motiv, kao i na stećcima, atribuirao svoga sahranjenog gospodara koji se za života isticao s konjem u vojnim pohodima, megdanima i lovu.

Lit.: Š. Bešlić, 1978., 39-40;
1983., 257-258.

30. KRAJPUTAŠI — Negdje u drugoj polovini XVIII i u XIX vijeku, u Srbiji se kleše i postavljala jedna nova vrsta kamenih nadgrobnika u obliku stupova, koja ima neke veze sa dotadašnjim stude-

ničkim stelama, a posredno preko njih i sa bosanskohercegovačkim stećcima, ali ima i dosta svojih osobitosti. Tim spomenicima su pretežno obuhvaćena područja stare Srbije i neki krajevi centralne i zapadne Srbije. Skoro odreda su to visoke stele koje su postavljene na seoskim grobljima iznad grobova umrlih i u ustancima i ratovima poginulih seljana, ili pokraj putova, bez grobova, poput prethistorijskih i antičkih kenotafa, u čast i spomen izginulim i umrlim negdje daleko izvan njihovih zavičaja. Na ovim spomenicima se najviše klešu stojeće muške figure, sa narodnim nošnjama i oznakama zanimanja i dostojanstva pokojnika, a ima i dosta drugih reljefa, najviše krstova i geometrijskih i biljnih ornamenata. Tako se uz figure javljaju štapovi, kišobrani, sablje, puške, lule, knjige, srpovi, čekići, preslice, ogledala, češljevi, itd. Na nekim od njih vidimo i ptice. Većina od njih imaju natpise ćirilicom u kojima se obavještavaju živi o osobinama sahranjenih lica i o uzrocima njihovih smrti (sl. br. 226). Ima duhovitih i šaljivih tekstova.

Svi krajputaši su odreda bojeni i skoro svi imaju male nastrešnice koje štite spomenik, reljefe i natpise, od kiše i snijega. U Bogojeviću kod Ivanjice evidentiran je jedan takav spomenik iz 1867. godine na kojemu je isklesana stojeća figura Uroša Simeunovića, u narodnoj nošnji, i uz njega konj i dijete, a na seoskom groblju u Barajevu kod Beograda bio je sličan nadgrobnik, sa veoma stilizovanom predstavom muškarca (sa glavom u obliku krstića u zrakastom krugu, trupom u obliku pravougaonika i spuštenim rukama). Uz tu figuru isklesani su čanak i tikva. Iz njegovog natpisa doznajemo da je tu 1759. godine sahranjen Marko Pejčinov, koji je poginuo u trenutku kada je hranio svinje (spomenik se sada nalazi u Etnografskom muzeju u Beogradu).

Lit.: B. V. Radičević, 1965.;

M. Drašković, 1967.;

Š. Bešlić, 1983., 558-559.

31. KREČENJE STEĆAKA — Na izvjesnom broju nekropola ustanovljeno je da stanovnici obližnjeg sela poneki stećak bijele krečnim mlijekom, zbog čega se takvi spomenici veoma ističu. To čine u uvjerenju da će spriječiti štete od grada, ako ih ovaj zadesi,

ili će ih običi suša, kao i da im ljetina neće pretrpjeti štete od velikih kiša. U tu svrhu se redovno odabere lijep, velik, ukrašen i inače istaknut stećak. (Sl. br. 227)

Zanimljivo je da se krečenje stećaka povjerava siromašnoj djevojci koja je bez roditelja. Za posao koji se obavi krečenjem spomenika u nekoliko mahova u toku godine, seljani tu djevojku na razne načine darivaju, najčešće odjećom i obućom.

Vjerovanje da će krečenje stećaka spriječiti štete od nevremena je ostatak neprosvijećenosti i sujevjerja, ali je način pomaganja siromašnoj djevojci, da se ne povrijedi njena osjetljivost i ponos, vrlo dobro smišljen.

Lit.: Š. Bešlić, 1971., 22.

32. HRONOLOGIJA STEĆAKA — O vremenu postanka, trajanja i prestanka stećaka, dosada su ispoljena vrlo različita i neosnovana mišljenja. Neki naučni radnici su stećke smatrali vrlo starim spomenicima koji su ih najviše podsjećali na partske i egipatske spomenike, neki su mislili da su prethistorijski, zatim da su rimski ili starokršćanski, a neki su ih pripisivali Feničanima, istočnim Gotima i paganskim Slavenima. Bilo je i mišljenja da oni pripadaju Slavenima. Uvaženi historičar K. Jireček je za njih rekao da potječu iz tamnih vremena ranog srednjeg vijeka, a naš etnolog S. Tomić ih je pripisao Hunima i stavio u IV i V vijek. F. Luscan ih je nazvao starim bosanskim spomenicima i stavio u period od XIII do XV vijeka. A bilo je i još drugačijih mišljenja.

Većina savremenih istraživača stećaka uglavnom se slaže sa određivanjem hronologije stećaka u širim okvirima. Za sigurnije utvrđivanje vremenskog razdoblja stećaka, od velikog značaja su njihovi natpisi. Tako se po natpisima na pločama iz okoline Trebinja (natpisi župana Grda i Pribilše, i jednog sanduka iz Vidoštaka kod Stoca, te natpis iz Crnča) uzima da se stećci pojavljuju u drugoj polovini XII i u XIII vijeku. Postoji više argumenata koji govore o tome da je većina stećaka nastala u XIV i u XV vijeku, da najintenzivnije njihovo klesanje i postavljanje pada u dugu polovinu XIV i u XV vijeku, do pada Bosne pod Turke 1463. godine. Stećci su klesani i

dalje, sve do kraja XVI vijeka, s tim što je njihov intenzitet klesanja postepeno opadao. Postoji i mišljenje da stećci počinju krajem XIII vijeka i da traju do prvih decenija XVI vijeka.

Lit.: M. Vego, 1964.a, br. 53; 1964.b, br. 128-130 i 133;

N. Miletić, 1982., 19;

Š. Bešlić, 1983., 70-72 i tamo navedena literatura.

33. KRSTJANIN — U nekim epitafima stećaka se, uz ime i prezime pokojnika, kaže da je *krstjanin*, ali nije sasvim jasno šta se podrazumijeva pod tim nazivom. U literaturi se taj naziv više puta upotrebljava kada se govori o sljedbenicima srednjovjekovne Crkve bosanske. Tako se, naprimjer, navodi da je na sabor u Bilinom polju 1203. godine došlo mnogo starješina bosanskih "krstjana". Negdje se samo predstavnici te crkve tako nazivaju. U Vukanovoj tužbi papi za Kulina bana se kaže da je on u herezu preveo više od 10.000 "kršćana". Na više mjesta se tim imenom nazivaju sveštenici Crkve bosanske, kao "savršeni" i kao nosioci te crkve. Iz epitafa stećka kod srednjovjekovnog utvrđenog grada Sokola, na sastavu Pive i Tare, vidimo da je tu sahranjen JEREMIJA PETKO KRSTJANIN, za kojega se misli da je kao heretički sveštenik bio ispovjednik na dvoru Hercega Stjepana. U Zgunji na lijevoj obali Drine, u široj okolini Srebrenice, nađen je stećak u obliku stupa sa natpisom koji se odnosi na KRSTJANINA OSTOJU, a u jednom turskom dokumentu je ovaj Ostoja zabilježen kao "savršeni", što bi značilo kao sveštenik Crkve bosanske (sl. br. 228). U najnovijoj literaturi prevladava mišljenje da se pod nazivom "krstjanin" podrazumijeva sveštenik nižeg ranga, monah te crkve.

Na stećku krstjanina Ostoja u Zgunji isklesan je štap, što znači da štap na stećcima nije simbol samo gosta, nego i sveštenika nižeg ranga.

Lit.: M. Perojević, 1942., 211 i 213;

M. T. Okić, 1960., 124;

Š. Bešlić, 1971.a, 238; 1983., 502-503.

34. KRVNA OSVETA — Na stećku u obliku ploče iz sela Ričice kod Kaknja (iskopanom iz zemlje 1939., a evidentiranom 1967. godine), uklesan je ćirilski natpis u kome se kaže da tu leži RADOVAN PRI-

BILIOVIĆ, koji je bio žrtva krvne osvete bratstva Božinića. U natpisu se još kaže: UČINIŠE VRHU MENE KRV NE ZAIMITU. To znači da je krvna osveta bila nezaslužena pa, prema tome, i neopravdana, na što se na kraju natpisa upozoravaju Radovanu mili i bliski ljudi.

Pretpostavlja se da ovaj rijetko vrijedan natpis potječe iz mauzoleja vlastelina Radovana Pribilovića (koji je nestao) i da je mogao nastati u XV vijeku.

Ovaj spomenik se sada nalazi u Franjevačkom samostanu u Kraljevoj Sutjesci.

Lit.: Š. Bešlić, 1967., 98-99;

M. Karan, 1977., 322 i bilj. 7.

35. KURİPEŠIĆ BENEDIKT — U poslanstvu austrijskog cara Ferdinanda I, koje je 1530. preko naših krajeva putovalo u Carigrad turskom sultanu Sulejmanu II, učestvovao je i Slovenac Benedikt Kuripešić, kao tumač za latinski i naš jezik. To putovanje je opisao B. Kuripešić. Njegov putopis na njemačkom jeziku je objavljen 1910., a prijevod na našem jeziku 1950. godine. Na putu kroz Bosnu, ovo poslanstvo se zadržalo u selu Lađevini (Vladevini) kod Rogatice, kojom prilikom su učesnici pregledali nekropolu stećaka u tome selu. Kuripešić je opisao tu nekropolu, a posebno se zadržao na stećcima sa ćirilskim epitafima koji se odnose na vojvodu Vlatka Vladevića i njegovog vjernog vlastelina vojvodu Miotoša. (Ta dva stećka se danas nalaze u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu). Pismo i jezik ovih natpisa Kuripešić je tada nazvao "srpskim pismenima" i "srpskim jezikom". Bez obzira što su ovi natpisi tada vrlo pogrešno pročitani (zapravo je to bila slaba rekonstrukcija narodnog predanja), Kuripešićeva informacija nam pruža prve i najstarije podatke o stećcima uopće i kao takva predstavlja veliku vrijednost.

Lit.: B. Kuripešić, 1950., 24-25;

Š. Bešlić, Stećci, 1983., 419.

36. LAV NA NIŠANU — Reljefnu predstavu lava našli smo na dva nišana. Jedan od ta dva nišana bio je u Brankovićima kod Rogatice (sada je u Zemaljskom muzeju u Sarajevu), a pripada Mahmutu Brankoviću.

Drugi je bio u Oprašćima kod Rogatice (sada je također u Zemaljskom muzeju u Sarajevu), a pripada vojvodi Radivoju Oprašću.

Kao reljefni motiv, lav se više puta pojavljuje na stećcima, pretežno kao samostalna životinja u pokretu, sa jakim pandžama na nogama i dugačkim gore zavnutim repom, koji je protumačen kao grbovna oznaka feudalnih porodica Brankovića, Hranića-Kosača i Balšića.

I pojava lava na nišanima je heraldička oznaka ličnosti kojima ti nišani pripadaju, a potječu najvjerojatnije s kraja XV ili s početka XVI vijeka.

Lit.: Š. Bešlić, 1978., 44-46;
1983., 260-265.

37. LJEKOVITOST STEĆAKA — U nekim područjima stećaka vlada uvjerenje da su stećci ljekoviti, zbog čega se na razne načine u tu svrhu i koriste. U okolini Kupresa, u određeno doba godine, seljani svoju stoku tri puta provode oko stećka, da bi im stoka te godine bila zdrava i debela. U nekim krajevima oko određenog stećka nekoliko puta provode konja kome je "stala mokraća", da bi ovaj promokrio. Ima slučajeva da se stećci stružu i dube radi uzimanja kamene prašine, koju razmućenu sa vodom piju žene nerotkinje, a negdje se tim oblažu oboljele oči, u uvjerenju da će im to biti od pomoći u njihovoj nevolji. Rimokatolkinje – nerotkinje iz Gornjih Korićana (pod Vlačićem) posjećuju "Grčko groblje" (stećke) u Donjim Korićanima i tu se mole bogu, uvjereni da im to pomaže.

Lit.: Š. Bešlić, 1971., 22.

38. MALISORSKI NADGROBNICI — U selu Vuksan Lekić kod varošice Tuzi, u Crnoj Gori, od davnina žive Malisori, žitelji albanske nacionalnosti, rimokatolici. Na njihovom i danas aktivnom seoskom groblju nalazi se oko šezdeset primjeraka vremenjski starijih kamenih nadgrobnika koji su klesani i postavljeni u XVII i XVIII vijeku, a možda još i ranije. To su bolje obrađene stele i stupovi relativno velikih dimenzija, sa više svojih varijanti, naročito u odnosu na njihov gornji završetak. Mnogi primjerci su bogato ukrašeni. Na njihovim stranicama

se pojavljuju raznovrsni geometrijski i biljni ornamenti, krstovi, astralni motivi, predstave oružja (sablje, jatagani, puške), raznovrsne životinjske i ljudske figure (zmije, ptice, ljudska glava, poprsje i čitava ljudska figura, ponekada sa narodnom nošnjom). (Sl. br. 229)

U oblicima, a naročito u reljefima ovih malisorskih spomenika, ima mnogo sličnosti sa stećcima oblika stupova i krstača, posebno onih koji se nalaze u istočnijim krajevima Bosne i Hercegovine i u Srbiji. I značenje reljefnih motiva malisorskih spomenika moguće je na isti način tumačiti. Ljudske predstave su sigurno portreti sahranjenih lica, a oružje atribuirano ondašnje ugledne ljude. U nekoliko slučajeva su ovi malisorski spomenici postavljeni u parovima (jedna stela kod glave, a druga kod nogu umrloga), kako se praktikovalo kod postavljanja muslimanskih nišana. Takvi slučajevi postoje i kod stećaka oblika stela, što je znak utjecaja muslimanskih nišana na stećke i na malisorske stele.

Lit.: Š. Bešlić, 1970.b, 363-386;
1983., 560-561.

39. MAUZOLEJI — Po uzoru na običaj mnogih srednjovjekovnih evropskih zemalja da feudalci podižu crkve-mauzoleje da bi se u njima sahranjivali članovi njihovih porodica, i u Bosni i Hercegovini su pravljene zadužbinske crkve u kojima su najugledniji ljudi sahranjivani u grobnim rakama iznad kojih su postavljeni stećci raznih ležećih oblika. Bilo je slučajeva da su uz takve crkve, ili oko njih, nastale nekropole sa stećcima, a još više slučajeva da su crkve podizane na već postojećim nekropolama, sa kojih su mnogi primjerci stećaka ugrađivani u zidove crkava. Iz literature je poznat mauzolej tepčije Batala u Turbetu kod Travnika, u kojemu je ovaj feudalac s kraja XIV vijeka bio sahranjen u raci sa kamenim sarkofagom, iznad koje je postavljen stećak u obliku sljemenjaka. Pretpostavlja se da je i knez Vuk, najstariji sin tepčije Batala, imao svoj mauzolej u Malom Mošunju kod Travnika, te da su veliki kaznac Nespina, iz Malog Čajnog kod Visokog, kao i feudalac Radovan Pribilović, iz Ričice kod Kaknja, također imali svoje mauzoleje. Arheološki nalazi govore o nekadašnjem postojanju crkava-mauzoleja i

na nekoliko drugih mjesta, kao naprimjer, u Donjoj Zgošći kod Kaknja, u Bitunjoj kod Ljubinja, Zavali kod Trebinja, Bojićima kod Kalinovika, Šćepan Polju, u Crnoj Gori, itd. Na više mjesta su nađeni ostaci temelja nekadašnjih crkava, ili nove crkve podignute na starim temeljima, pa nije isključeno da su neke od njih bile grobne crkve. Na nekoliko mjesta i danas postoje mauzolejne crkve, kao naprimjer crkva sv. Lazara u Vlahovićima kod Ljubinja, u kojoj se nalaze grobovi sa stećcima i natpisima ktitora kneza Vlaća Bijelića i njegovog sina vojvode Vukosava Vlađevića, ili crkva u Petrovićima, u okolini Nikšića, gdje se nalaze grobovi i stećci sa natpisima vojvode Cvjetka Banjanina i sina mu kneza Grbača Cvjetkovića-Banjanina.

Lit.: Đ. Mazalić, 1959., 239-242;
Š. Bešlić, 1967., 95-112;
1983., 116-117.

40. MAZALIĆ ĐOKO — Slikar i historičar umjetnosti Đ. Mazalić rođen je 1888. u Bosanskoj Kostajnici. Završio je Visoku školu za likovne umjetnosti u Budimpešti 1914., a studij dopunjavao boravcima u Beču, Minhenu i Parizu. Već od 1912. izlaže u Beogradu, a i poslije, sve do 1975., kada je u Sarajevu umro. Slikao je bosanski pejzaž, ali i portrete, figure i aktove. Skoro tri decenije je bio gimnazijski nastavnik crtanja u Sarajevu i Travniku, a od 1947. je radio u Zavodu za zaštitu spomenika kulture BiH u Sarajevu, gdje je i penzionisan.

Uz slikarski i pedagoški rad, bavio se i naukom. Proučavao je stare slikarske tehnike, slikarstvo u Bosni i Hercegovini u turskom periodu, posebno ikone, srednjovjekovno utvrđene gradove, a zanimala su ga i pitanja praktične zaštite slika, fresaka i stare arhitekture. Iz tih naučnih oblasti objavio je mnoštvo radova u raznim stručnim časopisima, najviše u Glasniku Zemaljskog muzeja i Našim starijima, kao što su: "Slikarski materijali starih ikonopisaca", 1934., "Kritska škola i njezini primjerci u Sarajevu", 1934., "Stara crkva u Sarajevu", 1942., "Manastir Ozren", 1951., "Zvonik (Zvornik), stari grad na Drini", 1956. godine. Zajedno sa A. Bencem i D. Sergejevskim napisao je malu "Kulturnu istoriju Bosne i Hercegovine", 1955. godine. U biblioteci

"Kulturno nasljeđe BiH" objavljene su mu dvije knjige: "Slikarska umjetnost u BiH u tursko doba", 1965., i "Leksikon umjetnosti BiH", 1967.

U okviru njegovog naučnog rada, stećci zauzimaju značajno mjesto, o čemu je napisao više radova, pretežno o likovnim svojstvima stećaka u okolini Sarajeva i Rogatice. Posebno se zadržao na stećcima u obliku krstača u okolini Travnika i Zenice, koje je nazvao "hrišćanskim nišanima".

Lit.: Đ. Mazalić, 1957., 97-118;
S. Tihć, 1964., 428.

41. NEKI OBIČAJI SAHRANJIVANJA — U vezi sa sahranjivanjem mrtvaca pod stećke postojali su raznovrsni narodni običaji, kao naprimjer kod opremanja mrtvaca, o prenošenju mrtvih do grobalja, o ceremonijalima na samim grobljima, itd., ali o tome veoma malo znademo. U nekim od istraženih grobova nađeni su komadići tekstila, što govori o tome da su u nekim krajevima mrtvaci sahranjivani u odjeći. U više grobnih raka i u slojevima zemlje iznad njih, nađeni su komadići nagorjelog drveta i ugljevlja, po čemu vidimo da su na grobljima ložene vatre, valjda da se nešto od jela skuha ili ispeče, da bi se učesnici u sprovodima i sahranama počastili. Da je na grobljima bilo gozbi u čast i spomen umrlih, vidi se i po kostima govečeta, brava i živadi koje su nađene u zemlji nabačenoj na grobne rake. Ponekad je hrana stavljena uz pokojnika u samu raku, jer su u nekim grobovima nađene kosti pijetla ili kokoši, poneka plećka od govečeta, a u zemljanim lončićima je ostavljano nešto od tečne hrane. (Sl. br. 230)

Pretpostavlja se da se na samome groblju igralo posmrtno kolo, kakvo je više puta reljefima predstavljano na stećcima. Na vodoravnim stranicama nekih stećaka ustanovljena su okruglasta, a na nekim četvrtasta udubljenja, tzv. "vodenice" ili "kamenice", koja su korištena za ulje na kome je gorio žižak, možda za ostavljanje hrane ili pića. U okolini Trebinja i Bileće priča se da su takva udubljenja služila za ostavljanje pomiješane krvi zavađenih plemena-bratstva, koja su se pomirila, kao garancija da će tada živjeti u prijateljstvu. I okolnost da su mnoge nekropole locirane uz rječicu ili potok,

odnosno izvor, ili da je odmah do nekropole ozidan bunar, govori o nekom posmrtnom ritualu u kome je korištena voda.

Lit.: Š. Bešlić, 1971., 87-88.

42. NEFIGURALNI MOTIVI NA NIŠANIMA — Na najstarijim nišanima nalazimo veliki broj nefiguralnih reljefnih motiva. Lista tih motiva obuhvata polumjeseci, rozete (zvijezde), krugove, polujabuke, krstove, lukove sa strijelama, mačeve, sablje, buzdovane (kijače), koplja, štitove, sjekirice (balte), spirale, raznovrsne vrpce i još neke motive. Pretpostavlja se da postoji više od 200 starih nišana na kojima su isklesani takvi motivi. Sve te motive mogli bismo podijeliti u tri grupe: grupa rekvizita lova, turnira i rata, solarno-lunarna grupa i grupa čistih dekoracija. Svi su oni, osim možda sablje i buzdovana, mogli nastati ugledanjem na reljefne motive stećaka, zbog čega ih istim i sličnim argumentima i objašnjavamo. Ukoliko je neki od takvih motiva na stećcima imao simboličan kršćanski i kulturni karakter, kao, naprimjer, neki od biljnih motiva (grozd, spirala), to se ne bi moglo odnositi na nišane. Nefiguralni motivi nišana su ili simboli društvenog ugleda i vlasti, ili su dekoracija. (Sl. br. 231)

Lit.: Š. Bešlić, 1978., 57-61.

43. NIŠANI — Nišani su kameni nadgrobni spomenici muslimana u Bosni i Hercegovini, koji su počeli da se klešu i postavljaju dolaskom Turaka u XV vijeku. Raznovrsni su im oblici. Postoje stele sa različitim gornjim završecima, četverostrani i višestrani ili cilindrični stupovi, često sa turbanom ili nekom drugom vrstom kape. (Sl. br. 232)

Nišani XV i XVI vijeka redovno su većih dimenzija i imaju reljefe čiji su motivi direktno preneseni sa stećaka — polumjeseci, zvijezde, štitovi, mačevi, lukovi sa strijelama, ljudske i životinjske figure. Neki od ovih najstarijih nišana imaju i epitafe pisane starom bosanskom ćirilicom, odnosno bosančicom, kao na stećcima.

Postoji i izvjestan broj ovih najstarijih nišana iznad grobova kršćana, postavljenih od strane članova njihovih porodica koji su prešli na islam.

Među najstarijim spomenicima ove vrste, svojom klesarskom obradom, reljefima i natpisima osobito se ističe nišan-obelisk Mahmuta Brankovića i nišan vojvode Radivoje Oprašića, koji su prije 70 godina iz okoline Rogatice preneseni u vrt Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Lit.: Š. Bešlić, 1978.;
1983., 529-537.

44. ODRAZI UMJETNOSTI STEĆAKA — Umjetnost stećaka ima svoje duboko korijenje, zbog čega intenzivan život te umjetnosti ne traje samo do propasti bosanske državne samostalnosti i zauzimanja Bosne od strane Turaka 1463., nego sve do kraja XVI vijeka, a možda nešto i dalje, a njen odraz se osjeća i na klesanju drugih vrsta kamenih nadgrobničkih spomenika koji nastaju već krajem vremenskog perioda stećaka i traju nekoliko stoljeća iza toga perioda. Tako se utjecaj umjetnosti stećaka najviše osjeća na muslimanskim i kršćanskim nišanima iz XV i XVI vijeka i na kršćanskim nadgrobnicima u obliku krstača koji se klešu u XVI i XVII vijeku. Sličnost i veze postoje i između stećaka i starih malosorskih spomenika u nekim krajevima Crne Gore, kao i starih makedonskih spomenika, zvanih preklopa, koji se uglavnom nalaze u okolini Kumanova. Neke veze postoje i sa starim nadgrobničkim spomenicima u Srbiji u obliku stela od studeničkog mramora, pa čak i sa novijim spomenicima u Srbiji, zvanim *krajputašima*. Zapažaju se, osim toga, i neke sličnosti između stećaka i starih drvenih krstača, koje se nalaze u nekim krajevima Bosne i Srbije.

Lit.: Š. Bešlić, 1969.c, 25;
1978.; 1983., 529;

45. OSNIVANJE NEKROPOLA — Izbor lokacija za osnivanje grobalja sa stećcima ovisio je o nekoliko faktora. Najprije je vođeno računa da to ne bude daleko od ondašnjih naselja i od ondašnjih puteva, zatim da se u blizini nalazi kamenolom za usijecanje blokova kamena od kojih će se klesati stećci, ili da taj kamenolom ne bude daleko i da je zemljište od kamenoloma do nekropole podesno za prevoženje kamenih blokova, odnosno stećaka. U mnogo slučajeva

je nalaz lokaliteta sa kamenom uslovio izbor mjesta za osnivanje groblja pa su, u vezi s tim, nastali stećci od kamena različite vrste i kvalitete. Najčešće je groblje zasnivano na zaravancima brežuljaka, odakle se lijepo vide okolni predjeli, sa naseljem. Znatan broj manjih nekropola postavljen je na zemljane i kamene humke u kojima su se već nalazili ilirski grobovi (sl. br. 233). Ima i nekropola u ravnici. U skoro svim slučajevima, mjesta sa skupinama stećaka su pogodna za odmor pješaka koji nailaze putem pokraj nekropole.

U više slučajeva su na istim mjestima, ili odmah uz te lokalitete sa stećcima, nastala kasnija, kršćanska groblja sa krstačama, ili muslimanska sa nišanima.

Lit.: Š. Bešliagić, 1971., 77-79;
N. Miletić, 1982., 22-23.

46. PAS NA NIŠANU — Dva primjerka nišana imaju reljefni motiv psa. Jedan od tih primjeraka je stela kod Alipašine džamije u Sarajevu koja, s jedne strane, ima isklesane dvije ptice, a s druge, uz tri rozete, predstavu neke četveronožne životinje (oštećen joj je prednji dio) koja najviše sliči psu. Drugi nišan je uspravna četverostrana prizma na sljeme iz Faletića (sada u Muzeju grada Sarajeva). Na jednoj strani toga nišana predstavljeni su pas, polumjesec i polujabuka. Na ostalim stranama toga spomenika vide se reljefni motivi jelena, sablje, ruke, rozete i polujabuke.

Na stećcima se pas javlja u dosta velikom broju. Na nekima je on samostalan motiv, a na nekima je u scenama lova na jelena i vepa, ili je u društvu drugih životinja. Slično konju, i pas je čovjeku neophodna i vjerna životinja, posebno u stočarskim planinskim krajevima, pa nije neobično što se nalazi na stećcima. Iz istih razloga se pas pojavljuje i na nišanima — kao čovjekov vjerni pratilac i zaštitnik.

Lit.: Š. Bešliagić, 1978., 49-50;
1983., 259-260.

47. POJAM I IME STEĆKA — Donedavno nisu bila usaglašena mišljenja o tome šta se sve smatra stećkom. Sada se, uz lijepo klesane srednjovjekovne kamene nadgrobnike, u stećke ubrajaju i spomenici

slabije obrade, zatim amorfni, kao i oni u obliku krsta, jer se svi nalaze zajedno sa stećcima ostalih oblika, na istim nekropolama i potječu iz istog vremenskog razdoblja.

U narodu se čuju različita imena ovih naših spomenika. U zapadnim krajevima Hercegovine, u nekim krajevima zapadne Bosne i u dobrom dijelu Dalmacije i Primorja često se upotrebljava ime *mašet*, koje je moglo nastati ili od iskvarene turske riječi *meşhed*, tj. *mešit*, što znači spomenik junaka koji je za vjeru poginuo, ili, što je vjerovatnije, od talijanske riječi *masetto*, što otprilike znači veliki kamen. U mnogim krajevima istočne Bosne i Hercegovine, kao i u Crnoj Gori, za nekropole stećaka često se čuje naziv *grčka groblja*, vjerovatno zbog toga što je dugo vremena u ovim krajevima pravoslavna crkva nazivana grčkom, i otuda što se sve što je staro, vremenski daleko, nazivalo grčkim. U Bosni se često upotrebljava ime *mramor* i *mramorje*, što vjerovatno ima veze sa grčkim nazivom *mermeros* i latinskim *memoria* za tvrd, postojan i lijep kamen. U sjeveroistočnoj Bosni i u Srbiji, posebno u Semberiji i Mačvi, narod stećke često naziva imenom *mađarska groblja*. Osim toga, čuju se, ali dosta rijetko, i ova imena: *kaurska*, *rimačka* i *čifutska groblja*.

U natpisima stećaka više puta se ovaj spomenik naziva imenom *biljeg* ili *kam*. Ponegdje se čuje i naziv *steljac*, a za uspravno postavljeni stećak u Srbiji se kaže *usadenik*.

Naziv *stećak* se čuje pretežno kod obrazovanijeg i gradskog stanovništva. U nauci, a u novije vrijeme i u narodu, odomaćilo se ime *stećak*, koje je postalo od *stojećak*, u smislu postojanog, trajnog i velikog kamenog spomenika.

Lit.: Š. Bešliagić, 1971., 20-21.

48. POSTAVLJANJE STEĆAKA — Za postavljanje i raspored stećaka na nekropolama važila su izvjesna pravila. Stećak je uvijek postavljen tačno iznad grobne rake, odnosno iznad sloja zemlje i kamena što su prethodno nasuti iznad rake, i to svojom dužinom po dužini rake. Pokojnik je uvijek u raku stavljan na leđa, s tim da mu je glava na zapadnoj strani. I grobne rake i stećci iznad njih su, po pravilu, orijentirani po pravcu zapad-istok (po liniji prividne

sunčeve putanje), ili uz mali odklon od toga pravca, s obzirom da je izlaz sunca u razno doba godine bio nešto pomjeran. Iznimni su primjerci stećaka koji su postavljeni na površinu zemlje bez grobne rake, u funkciji kenotafa – samo memorijalnog spomenika, a relativno je vrlo malo stećaka koji su orijentirani po pravcu sjever-jug, ili nešto drugačije. Drugo osnovno obilježje rasporeda stećaka sastoji se u tome da su oni postavljeni u redovima – nizovima po bakovima. Pravac tih nizova je, dakle, redovno po liniji sjever – jug. Kada se radilo o orijentaciji stećaka po liniji sjever-jug, ili nekoj drugoj liniji, njihovi nizovi su opet zauzimali pravac okomit na tu orijentaciju. Vrlo je malen broj nekropola čiji spomenici nisu postavljeni u nizovima.

Na dosta većih nekropola uočava se tok vremenaskog razvoja, a na nekima se primjećuju nešto izdvojene skupine spomenika, što upućuje na pretpostavku o počecima izdvajanja pojedinih porodica iz bratstava i velikih porodičnih zajednica. Postoji mnoštvo malih nekropola, koje pripadaju samo pojedinim porodicama, pa čak i pojedinačnih stećaka, spomenika koji stoje na vlastitoj baštini, "na plemenitom".

Lit.: S. Bešlić, 1971., 80-82.

49. PREDSTAVA ČOVJEKA NA NIŠANU — Na najstarijim nišanima je evidentirano 19 reljefnih ljudskih predstava. Na nekima su to čitave figure, samostalne ili u zajednici sa drugim motivima, a na nekima su to predstave glave, sa naznakama lica, ili samo ruke, kao dijelova ljudskih figura. Relativno najviše je predstava ruke, češće čitave ruke, do ramena, ali i same šake, sa raširenim prstima. Uz ruku je obično data sablja, luk, koplje i ptica. (Sl. br. 234)

Na stećcima je evidentirano mnogo figura ljudi u raznovrsnim vidovima – kao pojedinačne i samostalne, više puta izdignute ruke, u parovima, u scenama lova, kola i turnira, kao i u drugim scenama u društvu sa ljudima i životinjama. Više puta pojedinačna muška figura drži mač, koplje ili luk. A ima i predstava ljudskih glava i ljudskih ruku.

Ovaj motiv na stećcima i nišanima je slabo proučavan. Dosada su izražene vrlo različite pretpostavke o tumačenjima njegovog značenja i porijekla.

Pojavu individualnih figura neki istraživači objašnjavaju kao pokušaje portretiranja određenih lica prije njihove smrti, a prikaze ljudi u scenama kao ondašnje realne životne predstave, ali postoje i drugačija tumačenja.

Pošto je većina ljudskih predstava na nišanima vezana za oružje, posebno kada se to tiče predstava ruke, pretpostavlja se da se radi o realnoj životnoj predstavi. Misli se da su ljudske predstave na nišanima došle po ugledanju na takve predstave na stećcima. Značaj te pojave je tim veći, što je u islamskoj umjetnosti bilo zabranjeno prikazivanje ljudi i životinja.

Lit.: Š. Bešlić, 1978., 50-56; 1983., 285-314.

50. PREKLOPI — Kod pravoslavnih crkava sv. Petra i sv. Đorđa u Mladom Nagoričanu kod Kumanova, u Makedoniji postoji veliki broj grobova iz XVIII i XIX vijeka, a vjerovatno i nešto starijih, čiji su kameni nadgrobni spomenici, zvani "preklopi" vrlo slični stećcima oblika sanduka. Oni su iznutra izdubljeni, šuplji, na tu šuplinu preklopljeni i imaju usadene krstače kod glava pokojnika. Često su ukrašeni raznovrsnim geometrijskim reljefnim motivima i krstovima, a na njima ima i rozeta, biljnih stilizacija i figuralnih predstava, što veoma podsjeća na reljefe stećaka.

Takvih spomenika ima i u Starom Nagoričanu i u Pavlešincima, također u okolini Kumanova. Za njih se čuo i naziv "divljanski kovčezi", ali se najčešće zovu "preklopima".

Lit.: M. Filipović, 1929., 109-113; Š. Bešlić, 1956.a, 257-270.

51. PREVLAČENJE STEĆAKA — O procesu dopremanja od kamenoloma do nekropole, nemamo pisanih dokumenata ali se, prema nekim podacima i okolnostima, može pretpostaviti kako je to izgledalo. Najčešće je kameni blok, odnosno već formalno oblikovani stećak, prevučen na plazovima od hrastovih stabala, neke vrste saonica, uz pomoć konjskih i volovskih zaprega i ljudi (sl. br. 235). Kamen, odnosno stećak, natovaren je na te saonice pomoću greda,

oblica i drvenih i željeznih poluga. Prevlačenje je najlakše išlo zimi, po snijegu, ali se ono obavljalo i u svako doba godine, po zemlji i po kamenju. Za prijevoz velikih spomenika trebalo je više pari zaprega i veći broj ljudi. Nekada je prevlačenje stećaka predstavljalo pravu mobu čitavog sela. Zabilježeno je predanje da je veliki sljemenjak kod sela Lipe, na Duvanjskom polju, prevezen iz Male Čvrstice preko čitavog polja Svinjače, uz pomoć ogromnog broja zaprega i ljudi ("Vuklo sto volova, izilo se sto ovnova...").

Kada udaljenost od kamenoloma nije bila velika i kada se radilo o veoma teškom i nespretnom spomeniku, nisu upotrebljavani plazovi, nego je blok guran preko hrastovih ili strževih oblica – valjaka.

Lit.: Š. Bešlić, 1971., 71-73.

52. PRIČE O STEĆCIMA — U narodu se čuju razne priče o stećcima. Česta je, naprimjer, priča koja je vezena za naziv *grčka groblja*. Kaže se da su nekada u ovim krajevima živjeli Grci i da ih je zadesila žestoka zima, sa velikim snijegom, koja je trajala punih sedam godina. Ne mogavši više podnositi tu zimu, grčki car naredi i oni se nekuda odsele. Carevu naredbu jedino nije poslušala jedna princeza, koja je zauvijek ostala da živi u nekoj pećini. Ta princeza je svakog proljeća izlazila iz pećine, pojavljivala se i opet se vraćala u svoj pećinski stan. Postoji i priča da su ovdje nekada živjeli divovi koji su se igrali "kamen a ramena" i da su od njih ostali stećci. U nekim muslimanskim selima se priča da su tu prije živjeli "kauri" (inovjerci – kršćani) i da su stećci njihovi spomenici. Na više mjesta se nekropola sa stećcima zove "svatovsko groblje", pa se u vezi s tim priča da su se susreli dvoji svatovi, da je između njih došlo do nekog spora, koji se pretvorio u tuču i pravi rat u kome su svi učesnici izginuli. Jedna varijanta te priče odnosi se na Svatovsko groblje na Morinama kod Nevesinja, o čemu postoji i narodna pjesma. U okolini Stoca zabilježena je priča o prošnji djevojke za udaju, vezanu za stećke. Djevojčini roditelji, interesujući se za mladoženju, znali su pitati da li bi mladoženja mogao mladu "pokamenovati" i da su na to dobijali odgovor da može "i kamen po

kamen". Znači da je postavljanje stećka, pogotovo sa postoljem, bilo izvjesno mjerilo ekonomskog stanja mladoženje, koje je bilo od utjecaja pri sklapanju braka.

Lit.: Š. Bešlić, 1971., 22.

53. PTICE NA NIŠANU — Na više primjeraka najstarijih nišana, iz XV i XVI vijeka, uz ostale figuralne predstave, nalazimo i ptice. Tako se naprimjer, na hrišćanskom nišanu u Kalimanićima kod Sokoca, uz krst i polumjesec, nalazi i ptica, na muslimanskom nišanu kod Alipašine džamije u Sarajevu isklesane su dvije afrontirane ptice, na nišanu u Hrasnici kod Sarajeva (u međuvremenu je uništen) i na nišanu u Kamenu kod Glamoča postoji predstava ptice koja stoji na ruci, a u Obrtićima kod Rogatice isklesani su jelen i ptica. (Sl. br. 236)

Kako je poznato, ptica je na stećcima dosta česta pojava. Objašnjavamo je uglavnom dvojako: ako su ptice prikazane zajedno sa lovcem, jelenom i psom, onda ih smatramo sokolovima, a ako su isklesane uz krst, mislimo da su golubovi koji, po kršćanskoj mitologiji, simboliziraju pokojnikovu dušu, ili su znak svetog duha, bračne ljubavi i sloge. I ptice na nišanima objašnjavamo slično. Izuzev slučaja u Kalimanićima, gdje je vjerovatno predstavljen golub, ostale ptice na muslimanskim nišanima smatramo realnim predstavama sokolova. U periodu turskog vladanja u Bosni i Hercegovini, kao i u ranijem predturskom vremenu, lov na visoku divljač, uz upotrebu posebno odgajanih sokolova, bio je veoma omiljena zabava i sport uglednijih i bogatijih ljudi. Otuda i pojava sokolova na nišanima uglednijih ljudi. U turskoj vojsci su postojale posebne jedinice koje su sačinjavali ljudi koji su se bavili gajenjem sokolova – šahindžije.

Lit.: Š. Bešlić, 1978., 36-38; 1983., 272-279.

54. RADIMSKY VACLAV — Václav (Vjencelsav) Radimsky je rođen 1832. u mjestu Nova Paka, u Češkoj. Polazio je češku Politehniku i studirao mineraloško-geološke nauke i rudarstvo i talioničarstvo u Pragu. Najviše interesa je pokazivao za

rudarstvo. U Sarajevo je došao 1885. i ubrzo postao rudarski satnik i rukovodilac Rudarskog satništva u Bosni i Hercegovini.

Posredno je upoznao i zavolio spomenike iz prethistorijskog i rimskog perioda i, uz svoje rudarske poslove, njima posvetio dosta vremena i istraživačkih napora, te postigao vrlo zapažene rezultate. Angažujući se u poslovima Zemaljskog muzeja u Sarajevu, organizovao je, uredio i postavio njegove mineraloško-geološke zbirke. Iz tih naučnih disciplina napisao je više studija i radova koji su objavljeni kao posebne knjige ili kao prilozi u Glasniku Zemaljskog muzeja i u *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*. Važnija djela su mu: "Predhistorijska nalazišta" i "Die neolitischen Station Butmir". U rukopisu mu je ostalo vrijedno djelo "Arheološki lexikon" ("Archaeologisches Ortslexikon von Bosnien und der Hercegovina"), koji se sada čuva u Zavodu za zaštitu spomenika kulture BiH u Sarajevu.

V. Radimsky se interesovao o stećcima i u tome pogledu postigao vrijedne rezultate. Pisao je o vrstama kamena stećaka ("O materijalu bogumilskih stećaka", 1891.), o stećcima u Bišću-polju kod Mostara (GZM III, 1891.), o stećcima u Šipragama i uz Vrbanju u Bosni (GZM IV, 1892.), o kamenjoj stolici u Kosoru (GZM III, 1891.) i o stećcima i kamenim stolicama u Ošanićima (zajedno sa K. Hörmanom, u GZM IV, 1892.). Najviše podataka o stećcima nalazi se u njegovom Arheološkom leksikonu.

Lit.: Redakcija, 1895., 479-482.

55. RADOJČIĆ SVETOZAR — Historičar umjetnosti S. Radojčić je rođen 1909. u Sremskim Karlovcima. Studirao je Zagrebu i Ljubljani, a usavršavao se u studiju arheologije i vizantijske umjetnosti u Beču i Pragu. Odmah nakon doktoriranja u Ljubljani 1934., kratko je radio u Muzeju južne Srbije u Skoplju, ubrzo je postao honorarni nastavnik i docent za historiju umjetnosti na Filozofskom fakultetu u Skoplju. U toku rata 1941.-1945. je u zarobljeništvu, a od 1945. je najprije docent, zatim vanredni, a potom i redovni profesor historije umjetnosti na

Filozofskom fakultetu u Beogradu. Godine 1952. je izabran za dopisnog, a 1963. za redovnog člana Srpske akademije nauka. Umro je u Beogradu 1978. godine.

Intenzivno je proučavao prošlost srpske umjetnosti. Objavio je nekoliko knjiga, kao, naprimjer: "Portreti srpskih vladara u srednjem veku", 1934., "Starina Crkvengo muzeja u Skoplju", 1941. Iz novije faze značajna su njegova djela: "Stare srpske miniature", 1950., "Majstori starog srpskog slikarstva", 1955. i "Staro srpsko slikarstvo", 1966. godine.

U okviru svog naučnog opusa, S. Radojčić se interesovao i stećcima, posebno njihovim reljefima. Poznata je njegova studija "Reljefi bosanskih i hercegovačkih stećaka" (Letopis Matice srpske 387, sv. 1, Novi Sad 1961.) u kojoj je objasnio porijeklo i značenje nekih reljefnih motiva, a u Istoriji naroda Jugoslavije I napisao je dio o umjetnosti u Bosni od XII do XV vijeka.

Lit.: K. Ambrozić, 1966., 47;
S. Petković, 1969., str. IX-XVI.

56. RENDEO IVAN — Slavista i numizmatičar Ivan Rendeo (Rengjeo) rođen je 1884. u Iloku, u Hrvatskoj. Studij slavistike završio je na Sveučilištu u Zagrebu. Kao profesor službovao je kraće vrijeme u Derventi, zatim punih 28 godina na Gimnaziji u Sarajevu, a od 1939. je bio upravitelj I klasične gimnazije u Zagrebu, gdje je 1944. umirovljen. Umro je u Zagrebu 1962.

Kao naučni radnik pokazao je mnogo interesa za pitanja bosanskohercegovačke historije, numizmatike i stećaka. Dugo godina se sistematski bavio proučavanjem numizmatike i objavio niz studija, posebno o numizmatici naših naroda. Evo nekoliko njegovih tema: "Naši stari novci", 1926., "Novci porodice Subića", 1929., "Hrvatsko-dalmatinski novci", 1934. i "Novci bosanskih banova i kraljeva", 1943. godine. Glavno mu je djelo "Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Slavonien, Dalmatien und Bosnien", objavljeno u Grazu 1959. godine.

Iz oblasti stećaka, objavio je nekoliko radova u raznim časopisima, a najobimnije mu je djelo "Sredovječni nadgrobni spomenici – stećci", u kojemu je na osnovu dotadašnje literature i vlastitog

poznavanja terena, saopštio brojne podatke o raznovrsnim osobinama stećaka i dao tekstove za 164 natpisa stećaka. Po njegovom mišljenju, u Bosni i Hercegovini i susjednim područjima postoji 1496 nekropola sa ukupno 33.533 stećka, među kojima oko 900 primjeraka sa reljefnim ukrasima. Reljefne motive štapova na stećcima, on je pripisao sveštenicima Crkve bosanske i za njih našao analogije kod štapova rimokatoličkih biskupa i opata. Krstove i polumjesece na stećcima vidio je samo kao dekoracije.

Lit.: I. Rendeo, 1953.;
V. Zlamalik, 1966., 82.

57. SERGEJEVSKI DIMITRIJE — Prof. Dimitrije Sergejevski je rođen 1886. u Lenjingradu (tadašnjem Petrogradu), gdje se i školovao i diplomirao na Historijsko-filološkom fakultetu. Odmah iza Prvog svjetskog rata došao je u Jugoslaviju gdje je najprije predavao latinski jezik na gimnaziji, od 1924. do 1930. je dobrovoljni saradnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, a od tada je stalno u radu u tome muzeju, gdje se najviše bavi antičkim arheološkim spomenicima, posebno rimskim epigrafskim nasljedem. Mnogo se angažovao i najveće rezultate postigao u proučavanju kasnoantičkih spomenika, posebno bazilika u Bosni i Hercegovini. Svoje naučne radove je objavljivao u Glasniku Zemaljskog muzeja, zatim u Spomeniku SAN, a onda i u drugim časopisima i izdanjima. Najvažniji njegovi radovi su: "Rimski spomenici iz Bosne", 1934., "Rimski natpisi iz Bosne", 1938., "Arheološki nalazi u Sarajevu i okolini", 1947, "Japodske urne", 1949/50., "Bazilika u Dabrovini", 1956. godine.

D. Sergejevski se bavio i istraživanjima i proučavanjem stećaka. U tome pogledu je dosta pažnje posvetio stećcima u sjeveroistočnim krajevima Bosne. Objavio je radnju "Srednjovjekovna groblja u Stuparima i Rastiku", 1941., knjigu "Ludmer" u seriji monografija stećaka BiH, 1953., knjižicu "Srednjovjekovno groblje kod Petrove crkve u Nikšiću", kao posebno izdanje Naučnog društva Crne Gore, 1952., kao i neke druge radnje.

D. Sergejevski je bio izabrani član Naučnog društva BiH. Umro je u Sarajevu.

Lit.: A. Benac, 1956., 5-8.

58. SOLOVJEV ALEKSANDAR — Ruski historičar Aleksandar Vasiljevič Solovjev rođen je Kališu, u Rusiji, 1890. Zavaršio je Pravni i Historijsko-filološki fakultet u Varšavi i bio docent u Rostovu, od 1926. do 1946. je profesor historije slavenskog prava na Univerzitetu u Beogradu, od 1946. do 1949. bio je profesor Pravnog fakulteta u Sarajevu, a od 1952. profesor slavenskih jezika i književnosti na Univerzitetu u Ženevi, gdje je kao penzioner umro 1975.

Kao naučni radnik najviše se bavio pitanjima historije srpskog i vizantijskog prava, posebno u oblasti diplomatike, sfragistike i heraldike, o čemu je objavio više studija. Dosta pažnje je posvetio bogumilstvu u Bosni i Hercegovini i umjetnosti stećaka, čiju je simboliku tumačio isključivo kao izraz heretičke Crkve bosanske, u čemu su ga slijedili i neki naši kao i strani naučni radnici.

Najvažnija djela su mu: "Zakonodavstvo Stefana Dušana, cara Srba i Grka", 1928., "Pečati na Dušanovim poveljama", 1936., "O postanku srpskog grba", 1929.

Iz oblasti bogumilstva i stećaka, najvažnija su mu djela: "Jesu li bogumili poštovali krst", GZM III, 1948., "Simbolika srednjovjekovnih spomenika u Bosni i Hercegovini", Godišnjak Istorijskog društva BiH VIII 1956. i "Bogumilentum und Bugumilengräber in dem südslawischen Ländern, Völker und Kulturen Süd-osteuropas," München 1958.

Lit.: V. Mošin, 1966., 254;
Š. Bešlić, 1983., 488 i 496-500.

59. STOLICA IZ KOSORA — U malom selu Kosoru blizu varošice Blagaj, u široj okolini Mostara, nađena je pokretna kamena stolica sa naslonom za leđa i za ruke, koja se sada nalazi u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Na jednoj bočnoj strani ove stolice uklesan je, u šest nejednakih redova, ćirilčki natpis u kome se kaže SI KAMI VARDA ČI LI JE BIO ČI LI JE SADE ČI LI NEĆE BITI. (Sl. br. 237)

Neki istraživači smatraju da se u ovome slučaju radi o nadgrobnom spomeniku, ali to nema dovoljno osnova. Nije poznato kome ova stolica pripada. Po narodnom predanju, ona je vezana za obližnji utvrđeni grad Blagaj i za Hercega Stjepana Vukčića

Kosaču, zbog čega se u narodu i zove Hercegovom stolicom.

Natpis ove stolice je osobito vrijedan. Zanimljiv je primjer narodne mudrosti, jer govori o neminovnosti promjene u životu ljudi.

Pretpostavlja se da ova stolica potječe iz početka XV vijeka.

Lit.: M. Vego, 1961.a, 265-266; 1962.a, br. 21;
Š. Bešliagić, 1985., 47-49 i 113-114.

60. STROJNIK — Strojnik je visoko zvanje u hijerarhiji srednjovjekovne Crkve bosanske, koju neki nazivaju Bogumilskom crkvom. Nije tačno utvrđen rang toga sveštenečkog zvanja. Neki ga stavljaju odmah ispod djeda, a po nekima to nije zvanje posebnog stepena, nego opći naziv za sve funkcionere Crkve bosanske. Kako su se i sljedbenici ove heretičke crkve pokopavali pod stećke, to se moglo očekivati i evidentiranje stećaka iznad groba nekog od strojnika. I zaista, na manjoj nekropoli u Zgunji, na lijevoj obali Drine, u široj okolini Srebrenice, nađen je stećak u obliku oštećenog sanduka, sa oštećenim ćirilčkim natpisom od koga se sačuvala riječ STROJNIK. Nije isključeno da postoje i neki stećci bez natpisa koji pripadaju nekom od strojnika.

Lit.: Š. Bešliagić, 1971.a, 238.

61. STUDENIČKE STELE — Na teritoriji Srbije postoji dosta veliki broj starih uspravno stojećih kamenih nadgrobnika. Neki od njih u Podrinju, Polimlju i na području stare Srbije evidentirani su kao stećci, zbog toga što se nalaze zajedno sa stećcima ležećih oblika i što posjeduju reljefe kakve vidimo i na stećcima. Veći broj takvih spomenika, međutim, pojavio se u vremenu iza stećaka, pretežno u XVII i XVIII vijeku. Među njima je i znatan broj slabo obrađenih amorfnih oblika, bez reljefa, ali ne mali broj je dobro oblikovan i posjeduje reljefne motive koji podsjećaju na one na stećcima. Mnogi od tih nadgrobnika su klesani od bijelog mermera iz Majdana u okolici Studenice, a rad su kameno-rezaca i klesara iz toga kraja, po čemu ih neki naučni radnici nazivaju *studeničkim stelama*. To

su deblje uspravno stojeće ili usađene ploče koje su odreda ukrašene raznovrsnim reljefnim motivima, među kojima se ističu krstovi, rozete i kružići, zatim se javljaju različite vrpce, lozice, grančice, cvjetići i ptice. Na njima su najizraženije plitko plastične predstave ljudskih glava, sa markantnim oznakama lica, više puta su to poprsja, a nekada i predstave čitavih figura (sl. br. 238). Ponekada su date i neke oznake pola ili zanimanje sahranjenih lica – naušnica, brkovi, kamilavka i dr., ili su naznačeni neki dugi atributi koji su karakteristični za odnosne umrle osobe – mač, konj, sedlo, sjekirica i dr. Neke studeničke stele imaju i ćirilčke natpise. Brojne takve stele su ustanovljene uz crkvu sv. Petra kod Novog Pazara, u Studenici, Metohiji, itd.

Klesanje ovih studeničkih stela teklo je u kontinuitetu, sa vjerovatnim početkom još u XV vijeku, obuhvatajući širok geografski prostor, od Peći do Beograda, gaseći se negdje krajem XVIII vijeka, da bi iza toga na istim osnovama, ali u nešto drugačijoj formi, naglo oživjelo i procvalo.

Lit.: V. Dvorniković, 1954., 5-23;
M. Čorović-Ljubinković, 1967., 318-328
(Vidi i Zbornik VI, 169-233.);
Š. Bešliagić, 1983., 551-558.

62. TERITORIJA STEĆAKA — O teritoriji stećaka izražena su vrlo različita mišljenja. Jednom je napisano da stećaka ima "u izobilju" u Bosni i Hercegovini, Dalmaciji, Srbiji i Albaniji. Lansirana je teza o stećcima kao općeslavenskoj pojavi, pri čemu se tvrdilo da ovih spomenika ima i u Bugarskoj, Moravskoj, kao i u svim dugim slavenskim zemljama. Postoji i mišljenje da stećaka ima ne samo u balkanskim nego i u ostalim evropskim zemljama, pa čak i u zemljama drugih kontinenata. Pošto se stećci često vežu za bogumilski pokret, pretpostavlja se da ih ima u Bugarskoj i u Makedoniji.

Zahvaljujući proučavanju stećaka u najnovije vrijeme, možemo reći da je i važno pitanje geografskog rasprostiranja stećaka riješeno. Činjenica je da stećaka nema ni u jednoj zemlji izvan područja bivše Jugoslavije. Vrlo rijetki primjerci uspravnih kamenih spomenika iz sjeverne Poljske, koji se na-

zivaju imenom "baba", zatim njima slični u bivšem Sovjetskom savezu s područja Dona i Dnjepa, koje nazivaju "babuška", te neke stele u Irskoj, samo nekoliko podsjećaju na stećke. Dosta sličnosti sa stećcima imaju armenski hačkari, ali između njih i stećaka nije postojala veza. Stećaka nema ni u Makedoniji, niti u Bugarskoj.

Glavno i osnovno područje rasprostiranja stećaka je područje srednjovjekovne Bosne, ali se oni nalaze i na susjednim dijelovima Srbije (Podrinje i Polimlje), Crne Gore (krajevi koji su nekada pripadali Bosni, odnosno Hercegovini) i Hrvatske (Dubrovačko i Makarsko primorje sa zaleđem, neki dijelovi Dalmatinskog Zagorja, dio Dalmacije do Zadra i neki dijelovi Like), koji su ili bili u sastavu srednjovjekovne Bosanske države, ili su iz raznoraznih razloga naseljavani bosanskohercegovačkim življem. (Vidi priloženu kartu: Sl. br. 239)

Na današnjoj teritoriji Bosne i Hercegovine stećci su dosta gusto raspoređeni posvuda, osim na uskom području uz rijeke Savu i Unu. Bez obzira što stećaka ima i izvan današnjih administrativnih granica Bosne i Hercegovine, što se na nekim nekropolama u krajevima današnjih susjednih zemalja primjećuju utjecaji domaće umjetničke likovne tradicije, stećci su u svojoj biti originalna bosanskohercegovačka kulturnoumjetnička pojava.

Lit.: Š. Bešlić, 1971., 41-42;
1983., 61-66 i tamo navedena literatura.

63. TRUHELKA ĆIRO — Rođen je u Osijeku 1865. Studirao je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu i diplomirao na historiji umjetnosti i arheologiji 1885., a odmah potom i doktorirao. Već u proljeće 1886. primio je dužnost tajnika Muzejskog društva BiH u Sarajevu. Baveći se intenzivno i uspješno brojnim muzejskim i naučnoistraživačkim poslovima, on je u Sarajevu ostao punih 36 godina. Umro je u Zagrebu 1942. godine.

U Sarajevu se Ć. Truhelka najprije angažovao u pripremnim poslovima oko osnivanja Zemaljskog muzeja (osnovan 1888. godine) i zaštite narodnog spomeničkog blaga uopće, a zatim je kao kustos, a kasnije i kao direktor toga muzeja, najviše radio na organizaciji, razvoju i afirmaciji te naše prve i done-

davno jedine i najviše kulturno-prosvjetne i naučne ustanove. Bio je neumoran istraživač u nekoliko muzejskih disciplina – u arheologiji, historiografiji srednjovjekovne bosanske samostalnosti, etnologiji, epigrafici i numizmatici. Uz sve to, on je turkolog, albanolog, beletrist i slikar. Posebno je značajan njegov rad i doprinos u istraživanju i proučavanju stećaka. Napisao je i objavio 24 knjige i oko 200 većih i manjih radova na našem i stranim jezicima. Oko četrdeset naučnih i stručnih radova odnose se na stećke, koji su najviše publicirani u Glasniku Zemaljskog muzeja i u bečkom časopisu *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina*.

Iako su mnogi Truhelkini podaci i stavovi novijim istraživanjima stećaka prevaziđeni, ipak se mora priznati da je Ć. Truhelka ne samo pionir u ovoj oblasti, nego da je njegov doprinos originalan, velik i trajne vrijednosti. Relativno najveći broj njegovih radova o stećcima odnose se na natpise ovih spomenika. Evo nekoliko tih i inače najvažnijih njegovih radova o stećcima. "Stari bosanski natpisi", GZM III, 1891., "Stari hercegovački natpisi", GZM IV, 1892., "Starobosanski natpisi", GZM VII, 1895., "Sredovječni stećci Bosne, Napretkova povijest BiH", 1942. (Sl. br. 240)

Lit.: Š. Bešlić, 1983., 37-55.

64. VEGO MARKO — Historičar M. Vego rođen je u Čapljini 1907., a umro je u Sarajevu 1985. Završio je klasičnu Gimnaziju u Čapljini i Teološki fakultet u Freiburgu na Majni 1931., a kasnije je na Filozofskom fakultetu u Ljubljani i Zagrebu studirao i diplomirao na Općoj i nacionalnoj historiji. Od 1938. bio je profesor gimnazija u Nikšiću, Trebinju i Mostaru i Učiteljske škole u Sarajevu, a od 1950. do 1965. je najprije direktor, a onda naučni saradnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, kada je otišao u penziju.

Kao naučni radnik, bavio se proučavanjem političke i kulturne historije Bosne i Hercegovine, a u tome okviru najviše pitanjima stećaka i ćirilčkih epigrafskih spomenika i, u vezi s tim, objavio više posebnih knjiga i radova u stručnim časopisima. (Bavio se i istraživanjima srednjovjekovnih arheolo-

ških lokaliteta). Problem Crkve bosanske on je uglavnom vidio kao sukob ugarskih kraljeva, kao neprijatelja i zavojevača, i bosanskog naroda sa vlastelom koji su se opirali tom neprijatelju. Po njegovom mišljenju, Crkva bosanska nije bila heretička, nego pravovjerna katolička, sa kaluđerima sv. Bazilija, "na pozicijama slovenskog jezika i istočnog obreda". Reljefe stećaka je pretežno tumačio kao izraz kršćanske ikonografije.

Najvažnija njegova djela su: "Povijest Humske zemlje I. Samobor 1937.", "Naselja bosanske srednjovjekovne države", Sarajevo 1957., "Ljubuški" (monografija o stećcima), Sarajevo 1954., "Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine" I-IV, Sarajevo 1962.-1970.

Lit.: M. Vego, 1980.;
Š. Bešlagić, 1983., 489.

65. VLASI — Iako pitanje etnogeneze bosansko-hercegovačkih Vlaha još nije do kraja riješeno, u nauci prevladava općenito mišljenje da se pod tim pojmom smatra domaći društveni sloj koji je doseljnjem Slavena zatečen u ovim krajevima, a koji je uglavnom živio u planinskim predjelima i bavio se stočarstvom. U širem smislu, pod tim pojmom se podrazumijevaju skoro svi planinski stočari, pogotovo u prvim decenijama turske uprave, kada su seljani sa statusom Vlaha imali neke beneficije u odnosu na ostalo stanovništvo. Okolnost da su u planinskim stočarskim predjelima, posebno u predjelima gdje su mogli biti vlaški katuni, nađene brojne nekropole stećaka, doprinijela je da se u nauci plasirala teorija o pripadnosti većine stećaka Vlasima, pogotovo ljepše obrađenih i ukrašenih primjeraka spomenika te vrste. Po toj "vlaškoj teoriji" izdvojeni su reljefni motivi koji su, navodno, tipični vlaški, kao što su predstave konja i scene lova, zbog toga što su Vlasi uveliko gajili i koristili konje, a i živjeli u predjelima gdje najviše ima jelena i drugih životinja za lov. Teorije o pretežnom pripisivanju stećaka Vlasima je neosnovana iz više razloga. Stočarsko zanimanje Vlaha nije moglo biti presudan faktor za klesanje konja i scena sa konjima na stećcima, zbog toga što je i privreda ostalog stanovništva po svom karakteru bila stočarska. Osim toga, mnogo

stećaka ima i u krajevima gdje nisu bila obitavališta Vlaha, zatim stećaka nema u vlaškim područjima izvan Bosne i Hercegovine. Nije moguće ukazati ni na jedan posebni vlaški oblik ili ukras stećaka, jer oblici i ukrasi su zajednička osobina stećaka, bez obzira da li su u vlaškim ili drugim predjelima. Treba reći da ni određena područja nije moguće u svakom slučaju čvrsto vezati za vlaška plemena, s obzirom na okolnost da je u toku vremena bilo mnogo migracija tih plemena. Postoje i drugi razlozi koji se mogu navesti kao protuargumenti "vlaške teorije". Treba reći i to da postanak stećaka ni u čemu nije bio uslovljen utjecajem Vlaha. Neki istraživači stećaka samo na prvi pogled stižu utisak o pripadnosti stećaka Vlasima. Vlasi su prihvatili i njegovali običaj klesanja i ukrašavanja stećaka naročito u XV i XVI vijeku, kada im je relativno dobro ekonomsko stanje omogućilo da ih ljepše klešu i bogatije ukrašavaju, ali ne postoje ni oblici ni ukrasi koji bi se mogli pripisati samo Vlasima.

Lit.: M. Wenzel, 1962.a, 102-143;
D. Mandić, 1968., 237-246;
Š. Bešlagić, 1983., 520-527.

66. VEPAR NA NIŠANU — Predstava vepara se nalazi na svakoj od četiri strane nišana-obeliska u Bakićima kod Olova. Zapravo, to je nešto stilizovana glava vepara, sa otvorenim raljama i vrlo istaknutim očnjakom i tek nešto naznačenim trupom, uz koju su još predstavljeni motivi štita, kacige, vela, spirale i rozete.

Vepar je vrlo rijedak motiv na stećcima i on se tamo vidi u scenama lova, kao naprimjer na Duvanjskom polju. Protumačen je kao realna predstava iz života ondašnjih ljudi.

Prema dosadašnjem proučavanju, izgleda da je vepar u Bakićima grbovna oznaka srpske porodice Bakića, čiji je jedan član, kao turski funkcioner, imao svoje imanje u okolini Olova.

Ovaj hrišćanski nišan bi mogao potjecati s kraja XV ili s početka XVI vijeka.

Lit.: M. Filipović, Sarajevo 1928., 74;
A. Benac, 1951., 27;
Š. Bešlagić, 1978., 42-44.

67. ZMIJA NA NIŠANU — U Bosni i Hercegovini su nađena dva nišana na kojima je reljefno predstavljena zmija. Jedan se nalazi kod sela Turova, nedaleko Trnova. Osim zmije, sa široko otvorenim ustima, na istoj strani nišana predstavljena je i polujabuka, dok se na drugoj strani istoga nišana nalazi reljef ljudske stojeće figure. Drugi nišan je bio u Hrasnici kod Sarajeva (u međuvremenu je uništen). Tu su, uz zmiju, dati i motivi luka sa strijelom i polujabuke. Na drugoj strani toga nišana nalazili su se reljefni motivi polumjeseca, topuza i polujabuke. (Sl. br. 241)

Zmija je rijetka pojava i na stećcima. Pretežno su to predstave zmajeva, sa krilcima i životinja sličnih zmajevima, koji imaju svoju duboku simboliku.

Pojava zmije na nišanima nije do kraja objašnjena. Pretpostavlja se da je to relikat prastare magijsko-religijske kulture naših naroda, ili je to oznaka pokopanih ljudi koji su liječili od zmijskog ujeda, odnosno znak da su ti ljudi sami umrli od zmijskog ujeda.

Lit.: Š. Bešlagić, 1978., 46-48;
1983., 265-272.

V KRATICE

ČGT	Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne. Tuzla.
GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja. Sarajevo.
GZM n.s. A	Glasnik Zemaljskog muzeja (Arheologija), nova serija. Sarajevo.
Naše starine	Naše starine. Sarajevo.
Prilozi	Prilozi. Insititut za istoriju. Sarajevo.
Starohrvatska prosvjeta	Starohrvatska prosvjeta. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika. Split.
Starinar	Starinar. Beograd.

VI LITERATURA

- K. Ambrožić, 1966. *Radojčić Svetozar*. Enciklopedija likovnih umjetnosti 4, Leksikografski zavod, Zagreb, MCMLXVI, 47.
- P. Andelić, 1962. *Mamuza trebinjskog župana Grda*. GZM n.s. A, XVII, 173-175.
- , 1963. *Arheološka ispitivanja*. U: Lepenica – priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje, Naučno društvo SR BiH, Posebna izdanja III, Sarajevo, 1963., 151-191.
- , 1963. *a Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni*. (Prilog tipologiji naselja). GZM n.s. A, XVIII, 1963., 179-194.
- , 1964. *Neka pitanja bosanske heraldike*. GZM n.s. A, XIX, 1964., 157-172.
- , 1970. *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela XXXVIII, Odjeljenje društvenih nauka 23, Sarajevo, 1970.
- , 1973. *Pogled na franjevačko graditeljstvo XIV i XV vijeka u Bosni*. U: Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura" (Izdanja Muzeja grada Zenice, III), Zenica, 1973., 201-206.
- , 1973. *a Ruševine srednjovjekovne crkve u Varošu kod Vranduka*. U: Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura" (Izdanja Muzeja grada Zenice, III), Zenica, 1973., 439-452.
- , 1975. *Historijski spomenici Konjica i okoline*. Skupština opštine, Konjic, 1975., 324.
- S. Babić, 1892. *O starim grobovima u okolini Grahova*. GZM IV, 1892., 273-275.
- Đ. Basler, 1953. *a Kupres (Arheološka skica)*. GZM n.s. III, 1953., 335-343
- , 1972. *Neke likovne paralele na stećcima*. Naše starine XIII, 1972., 123-132.
- M. Baum, 1958. *Nekoliko interesantnih stećaka sa područja istočne Bosne*. ČGT II, 1958., 54-63.
- A. Bejtić, 1956. *Povijest i umjetnost Foče na Drini*. Naše starine III, 1956., 23-74.
- A. Belić, 1928. *Narodna enciklopedija III*, Zagreb, 1928., 283.
- A. Benac, 1950. *Radimlja*. Edicija Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, Zemljaki muzej, Sarajevo, 1950.
- , 1951. *Olovo*. Beograd, 1951.
- , 1952. *Široki brijeg*. Edicija: Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1952.
- , 1953. *Srednjovjekovni steći od Slivna do Čepikuća*. Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku II, Dubrovnik, 1953., 59-82.
- , 1956. *Uz jubilej prof. Dimitrija Sergejevskog*. GZM n.s. A, XI, 1956., 5-8.
- , 1959. *V. Čurčić*. Enciklopedija likovnih umjetnosti 1, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb, MCMLIX, 754-755.
- , 1962. *Steći*. Beograd, 1962., 17-35.
- , 1966. *Bogumili i umjetnost na stećcima*. Izraz 8-9, Sarajevo, 1966., 213-221.
- , 1967. *Steći*. Mala istorija umetnosti, Beograd, 1967., str. VIII.
- Š. Bešlić, 1954. *Kupres. Srednjovjekovni nadgrobni spomenici*. Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine (Srednjovjekovni spomenici BiH, sv. 5), Sarajevo, 1954.
- , 1954. *a Steći u dolini Neretve (s područja Jablaničkog jezera)*. Naše starine II, 1954., 181-216.

- , 1955. *Mastan Bubanjčić*. Godišnjak Društva istoričara VII, 1955., 67-80.
- , 1956. *Stari krstovi u Drežnici*. Naše starine III, 1956., 179-108.
- , 1956.a *Stećci kod Raške Gore*. Naše starine III, 1956., 253-260.
- , 1956.b *Rijetka vrsta nadgrobnih spomenika u Kumanovskom knju*. Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu XIX, Beograd, 1956., 257-270.
- , 1958. *Stećci na Nekuku kod Stoca*. Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu XXI, Beograd, 1958., 155-175.
- , 1958.a *Stećci Duvanjskog polja*. Starinar, ns. sv. VII-VIII, 1956.-1957. (1958.), 375-396.
- , 1959. *Stećci na Blidinju*. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1959.
- , 1959.a *Nekoliko novopronađenih natpisa na stećcima*. GZM n.s. A, XIV, 1959., 239-247.
- , 1960. *Stećci u Opličićima*. Naše starine VII, 1960., 145-154.
- , 1960.a *Stećci U Gornjem Hrasnu*. Naše starine VII, 1960., 91-112.
- , 1962. *Boljuni*. Starinar, ns. sv. XIII/1961. (1962), 175-205.
- , 1962.a *Stećci i nišani u Vojnom muzeju JNA*. Vesnik Vojnog muzeja, 8, Beograd, 1962., 37-54.
- , 1962.b *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici—stećci*. Zaštita spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u dolini Trebišnjice, Naše starine VIII, 1962., 17-39.
- , 1962.c *Stećci u Brotnjicama*. Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku VIII-IX, Dubrovnik, 1962., 65-83.
- , 1962.d *Kalinovik*. Zavod za zaštitu spomenika kulture, (Srednjovjekovni nadgrobni spomenici, sv. 7), Sarajevo, 1962.
- , 1964. *Novopronađeni natpisi na stećcima*. Naše starine IX, 1964., 133-144.
- , 1965. *Ljubinje—srednjovjekovni nadgrobni spomenici*. Naše starine X, 1965., 113-163.
- , 1966. *Popovo*. Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, (Srednjovjekovni nadgrobni spomenici, sv. 8), Sarajevo, 1966.
- , 1967. *Stećci Centralne Bosne*. Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, (Srednjovjekovni nadgrobni spomenici, sv. 9), Sarajevo, 1967.
- , 1967.a *Nekoliko novopronađenih natpisa na stećcima*. Naše starine XI, 1967., 41-50.
- , 1967.b *Trnovo, srednjovjekovni nadgrobni spomenici*. Naše starine XI, 1967., 101-135.
- , 1969. *Novopronađeni natpisi na stećcima*. Naše starine XII, 1969., 133-148.
- , 1969.a *Stećci iz okoline Kladnja*. Naše starine XII, 1969., 155-176.
- , 1969.b *Stećci Majevice*. Starinar XX, 1969., 11-22.
- , 1969.c *Hrišćanski nišani XV vijeka u Bosni*. Zbornik Svetozara Radojčića, Beograd, 1969., 25-30.
- , 1970. *Stećci Hodova*. Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku XII, Dubrovnik, 1970., 113-163.
- , 1970.a *O stećcima u okolini Kalesije*. ČGT VIII, 1970., 45-48.
- , 1970.b *Stari malisorski nadgrobni spomenici u Vuksan Lekiću*. Glasnik Muzeja Kosova X, Priština, 1970., 363-386.
- , 1971. *Stećci i njihova umjetnost*. Sarajevo, 1971.
- , 1971a. *Stećci. Kataloško topografski pregled*. Sarajevo, 1971.
- , 1972. *Stećci oko Kašlata i Nove Kasabe*. ČGT IX, 1972., 65-73.
- , 1972.a *Nevesinjski stećci*. Naše starine XIII, 1972., 97-122.
- , 1973. *Stećci u okolini Žabljaka*. Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu 36, Beograd, 1973., 111-138.
- , 1974. *Stećci u okolini Vlasenice*. Starinar n.s. XIII, 1972. (1974.), 102-124.
- , 1974.a *Stećci i njima slični nadgrobni spomenici u okolini Zadra*. Radovi Centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, sv. 21, Zadar, 1974., 57-89.
- , 1974.b *O običaju "dvostrukog sahranjivanja" kod naših naroda*. GZM n.s. E, XXIX, 1974., 193-212.

- , 1975. *Stećci u Pivi*. Starine Crne Gore V, Cetinje, 1975., 81-119.
- , 1975.a *Nekropola drobnjačke vlastele u Pošćenju*. Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu VIII (posvećen Đorđu Mano-Zisiju), Beograd, 1975., 431-452.
- , 1975.b *Stećci u okolini Šibenika*. Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske I, Zagreb, 1975., 179-200.
- , 1978. *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*. Djela Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine LIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 30, Sarajevo, 1978.
- , 1981. *Armenski hačkari i naši stećci*. Naše starine XIV-XV, 1981., 65-83.
- , 1981.a *Dvije nekropole stećaka u okolini Knina*. Naše starine XIV-XV, 1981., 97-106.
- , 1982. *Izveštaj o probnom kopanju na Crkvini kod sela Vrutci 1960-1961. godine*. GZM n.s. A, 37, 1982., 87-92.
- , 1982.a *Hrišćanski nišani u Stranama kod Prače*. Prilozi XVIII, br. 19, 1982., 261-270.
- , 1983. *Stećci – kultura i umjetnost*. Veselin Masleša, Sarajevo, 1983.
- , 1983.a *Čiro Truhelka i stećci*. Radovi Akademije nauka i umjetnosti BiH LXXIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 22, Sarajevo, 1983., 37-55.
- , 1985. *Kamene stolice srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*. Djela Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine LIX, (Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 34), Sarajevo, 1985.
- , 1987. *Kameno korito u Hamzićima*. Hercegovina br. 6, Mostar, 1987., 71-81.
- Š. Bešlić – Đ. Basler, 1964. *Grborezi – srednjovjekovna nekropola*. Zavod za zaštitu spomenika kulture, Sarajevo, 1964.
- M. Bijelić, 1890. *Starobosanski natpisi u Premilovom polju*. GZM II/1890., knj. 3, 298-304.
- P. Bogunović, 1930. *Stari nadgrobni spomenici u selu Vručici*. GZM XLII, 1930, sv. 2, 177-182.
- B. Čović, 1986. *In memoriam Pavao Andelić*. GZM n.s. A, 40/41, 1986., 7-9.
- S. Ćirković, 1964. *Stefan Vukčić Kosača*. Beograd, 1964.
- V. Ćorović, 1911. *Jedan srpski natpis iz XII vijeka*. GZM, XXIII, 1911., 549-551.
- , 1936. *Hercegovački manastiri*. Starinar (III serija), X-XI, 1935-1936., 3-36.
- M. Ćorović – Ljubinković, 1965. *Srednjovjekovni duborez u istočnim oblastima Jugoslavije*. Posebna izdanja Arheološkog instituta Srpske akademije nauka i umjetnosti, knj. 5, Beograd, 1965.
- , 1967. *Studenički majstori kamenoresci i njihovi spomenici oko Petrove crkve kod Novog Pazara*. Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu V, Beograd, 1967., 318-328.
- V. Ćurčić, 1933. *Kamene stolice*. Napredak, Glasilo Hrvatskog kulturnog društva "Napredak", VIII, br. 3-4, Sarajevo, 1933., 27-30.
- , 1942. *Zanimljivi sredovječni spomenici iz okoline Sarajeva*. Sarajevski novi list II, Sarajevo, 1942., br. 206, 5 i 208, 6.
- , 1944. *Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini*. Glasnik Hrvatskog državnog muzeja u Sarajevu, LV, 1943. (1944.), 21-225.
- S. Deliće, 1912. *Petrov manastir kod Trebinja*. GZM XXIV, 1912., 275-282.
- , 1913. *Petrov manastir kod Trebinja*. GZM XXV, 1913., 129-132.
- A. Deroko, 1962. *Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjovjekovnoj Srbiji*. Beograd, 1962.
- M. Dinić, 1967. *Humsko-trebinjska vlastela*. Beograd, 1967.
- T. Dragičević i V. Vuletić-Vukasović, 1890. *Starobosanski natpisi. I. Natpis u selu Zaseoku*. GZM II, 1890, knj. III, 297-298.
- , 1891. *Starobosanski natpis iz Kalesije*. GZM III, 1891., knj. II, 193-195.
- , 1892. *Starobosanski natpis iz Vlasenice (Birča)*. GZM IV. 1892., knj. III, 248-249.
- M. Draškić, 1967. *Krajputaši okoline Kraljeva*. Beograd, 1967.
- V. Dvorniković, *Tri starinska groblja u studeničkom kraju*. Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu XVII, Beograd, 1954., 5-23.
- P. Đorđić, 1971. *Istorija srpske cirilice*. Beograd, 1971.

- V. Đurić, 1970. *Umjetnost*. U: Istorija Crne Gore, knj. II (od kraja XII do kraja XV vijeka), tom 2. (Crna Gora u doba oblasnih gospodara), Titograd, 1970., 411-531.
- M. Filipović, 1928. *Starine u Bakićima kod Olova*, GZM XI, sv. 2, 1928., 69-78.
- , 1929. *Dvuljanski kovčezi*. GZM XLI, sv. 2, 1929., 109-113.
- , 1936. *Kult zmije u okolini Skoplja*. Miscellanea I. Izdanje Centralnog higijenskog zavoda 25, Beograd, 1936., 136-149.
- , 1955. *Rama u Bosni*. Srpski etnografski zbornik, Naselja i poreklo stanovništva, knj. 35, Beograd, 1955.
- C. Fisković, 1953. *O ikonografiji Radovanovog portala*. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 7, Split, 1953., 7-20.
- , 1961. *Stećci u Cavtatu i Dubrovačkoj župi*. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 13, Split, 1961., 147-174.
- , 1973. *Dalmatinski majstori u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini*. U: Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", (Izdanja Muzeja grada Zenice III), Zenica, 1973., 147-199.
- T. Glavaš, 1982. *Iskopavanje preromaničke crkve u Vrutcima kod Vrela Bosne*. GZM n.s.A, 37, 1982., 93-122.
- , 1986. *Izbor iz bibliografije naučnih radova dra Pave Anđelića*. GZM n.s. A, 40/41, 1986., 10-12.
- S. Gunjača, 1955. *Biskupija*. Enciklopedija Jugoslavije 1, Leksikografski zavod, Zagreb, MCMLV, 583.
- , 1959. *Biskupija*. Enciklopedija likovnih umjetnosti 1, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb, MCMLIX, 384-385.
- N. Hadžidedić, 1970. *Akademik prof. dr. Milenko Filipović*. Geografski pregled XII/1969., Sarajevo, 1970., 7-27.
- K. Hörmann, 1891. *Starobosanski natpis iz XV vijeka*. GZM III/1981., knj. 1, 48-53.
- , 1891.a *Nadgrobnni spomenik kneza Batića*. GZM III/1981., knj. IV, 391-395.
- K. Hörmann – V. Radimsky, 1892. *Ošanić kod Stoca*. GZM IV, 1892., 40-49.
- A. Horvat, 1951. *O stećcima na području Hrvatske*. Historijski zbornik IV, Zagreb, 1951., 157-162.
- , 1965. *O stećcima u Slavoniji*. Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1965., 111-138.
- B. Hrabak, 1953. *Prilog datovanju hercegovačkih stećaka*. GZM, n.s. sv. VIII, 1953., 325-328.
- , 1956. *O hercegovačkim vlaškim katunima prema poslovnoj knjizi dubrovčanina Dživana Pripčinovića*. GZM n.s. E, XI, 1956., 29-39.
- V. M. Ivanović, 1954. *Srednjovjekovni nadgrobnni spomenici u Podrinju*. Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu XVII, Beograd, 1954., 244-256.
- A. Ivić, 1910. *Stari srpski pečati i grbovi*. Matica srpska, knj. 10, Novi Sad, 1910.
- Lj. S. Janković, 1963. *Igranje za mrtve u Jugoslaviji*. Zbornik Matice srpske za društvena pitanja 36, Novi Sad, 1963., 5-48.
- D. Jelovina, 1987. *Dr. Lovre Katić*. Kulturna baština 17, Split, 1987., 3-6.
- K. Jireček, 1892. *Vlastela humska na natpisu u Veličanima*. GZM, god. IV/1892., knj. 4, 279-285.
- P. Kaer, 1914. *Makarska i Primorje*. Rijeka, 1914.
- Z. Kajmaković, 1964. *Natpisi i krstače sa Gatačkog polja*. Naše starine IX, 1964., 145-165.
- Lj. Karaman, 1954. *O bosanskim srednjovjekovnim stećcima*. SHP, III serija, sv. 3, Zagreb, 1954., 171-182.
- , 1963. *O djelovanju domaće sredine u umjetnosti hrvatskih krajeva*. Zagreb, 1963.
- M. Karan, 1977. *Običajno ponašanje na Kosovu (Besa zatvorene porodice i plećnija)*. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. 47, Zagreb, 1977., 321-340.
- L. Katić, 1954. *Stećci u Imotskoj knjizi*. Starohrvatska prosvjeta, III serija, Split, 1949., 131-169.
- I. Kecmanović, 1960. *Hörmann Kosta*. Enciklopedija Jugoslavije, tom 4. Leksikografski zavod, Zagreb, MCMLX, 24.
- P. Korošec, 1952. *Srednjovjekovne nekropole okoline Travnika*. GZM n.s. VII, 1952., 375-407.
- J. Kovačević, 1961. *Nadgrobnni natpis i reljef kaznaca Nespine*. GZM n.s. A, XV-XVI, 1960.-1961., 317-322.
- , 1961.a *Prvi klesari ćirilčnih natpisa na Balkanu*. GZM n.s. A, XV-XVI, 1960.-1961., 309-316.
- J. Krajinović, 1944. *Tri revidirana natpisa iz okolice Travnika. (Sredovječni spomenici u bosančici)*. GZM LV, 1943. (1944.), 227-236.

- A. Kučan – Đ. Mazalić, 1955. *Kameni stolac iz Bukovice*. GZM n.s. A X, 1955., 41-48.
- J. Kunst, 1953. *Kulturno-historijski odnosi između Balkana i Indonezije*. Bilten Instituta za proučavanje folkloru 2, Sarajevo, 1953., 309-326.
- B. Kuripešić, 1950. *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*. Sarajevo, 1950.
- I. Lovrenović, 1981. *Stećci okoline Mrkonjić-Grada*. Naše starine XIV-XV, 1981., 85-96.
- J. Maksimović, 1963. *Orijentalni elementi i datiranje korskih klupa splitske katedrale*. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 15, Split, 1963., 5-16.
- , 1971. *Srpska srednjovekovna skulptura*. Novi Sad, 1971.
- , 1976. *Kameni nadgrobni spomenici*. Zbornik Muzeja primenjenih umetnosti 19-20, Beograd, 1976., 7-17.
- D. Mandić, 1968. *Vlaška teza o bosansko-hercegovačkim stećcima*. Hrvatska revija XVI, Paris, 1968., 237-527.
- L. Marun, 1895. *Starohrvatsko groblje s crkvom sv. Spasa u Cetini*. SHP I, Zagreb, 1895., 183-188 i 224-231.
- Đ. Mazalić, 1940. *Starine po okolini Sarajeva*. GZM LI, s v. 1, 1939. (1940.), 15-35.
- , 1941. *Hercegova crkva kod Goražda i okolne starine*. GZM LII, sv. 1, 1940. (1941.), 27-43.
- , 1942. *Borač, bosanski dvor srednjeg vijeka*. GZM LIII, 1941. (1942.), 31-94.
- , 1943. *Gradac kod Hadžića*. GZM n.s. A, LIV, 1942. (1943.), 193-206.
- , 1950. *Kračićanci i rasprave*. GZM n.s. IV-V, 1949.-1950., 215-242.
- , 1957. *Hrišćanski nišani u okolini Travnika*. Evidencija važnijih spomenika i prijedlozi za zaštitu. Naše starine IV, 1957., 97-118.
- , 1959. *Konzervatorski zahvat na Batalovoj grobnici i njezin današnji izgled*. Naše starine VI, 1959., 239-242.
- N. Miletić, 1974. *Srednjovekovna skulptura u Bosni i Hercegovini*. Treći program Radio Sarajeva, br. 5, Sarajevo, 1974., 308-312.
- , 1982. *Stećci*. (Edicija: Umetnost na tlu Jugoslavije, Jugoslavija – Spektar – Prva književna komuna), Beograd-Zagreb-Mostar, 1982.
- L. Mirković, 1950. *Miroslavljevo evanđelje*. Srpska akademija nauka, (posebno izdanje), knj. CLVI, Beograd, 1950.
- V. Mošin, 1966. *Solovjev Aleksandar*. Enciklopedija likovnih umjetnosti 4, Leksikografski zavod, Zagreb, MCMLXVI, 254.
- S. Mutapčić, 1982. *Pavlovac (nekropola stećaka)*. GZM n.s. A, 37, 1982., 167-177.
- M. Nedić, 1857. *Spomenici bosanski*. Arkiv za povjesnicu jugoslavensku IV, Zagreb, 1857.
- T. Okić, 1960. *Les Kristians (Bogomiles parfaits) de Bosnie d'après les documents tures inédits*. Sudost forschung, Band XIX, München, 1960., 108-133.
- V. Palavestra, 1981. *Bilješke o historijskim predanjima i toponomastici u Gornjem Podrinju*. U: Drina u Doba Kosača, Naše starine XIV-XV, 1981., 127-139.
- V. Paškvalin, 1961. *Bronzana votivna ruka iz Sasa*. GZM n.s. A, XV-XVI, 1960.-1961., 203-209.
- L. Pavlović, 1970. *Nadgrobni spomenik skutonoše Stojana Ivanovića*. Godišnjak Istorijaskog arhiva VIII, Šabac, 1970., 49-64.
- M. Perojević, 1942. *Ban Borić i ban Kulin*. U: Povijest Bosne i Hercegovine, knj. I, HKD Napredak, Sarajevo, 1942., 196-215.
- S. Petković, 1969. *Bibliografija radova prof. Svetozara Radojčića*. Zbornik Svetozara Radojčića, Beograd, 1969., str. IX-XVI.
- I. Petriccioli, 1960. *Pojave romaničke skulpture u Dalmaciji*, Zagreb, 1960.
- I. Petričević, 1981. *Pročitani "izgubljeni" natpisi*. Zbornik "Kačić", god. III, Split, 1981., 273-284.
- P. Ž. Petrović, 1960. *Motiv ljudskih očiju kod balkanskih Slovena*. Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu 22-23, Beograd, 1960., 33-56.
- K. Prijatelj, 1987 K: Prijatelj, B. Fučić, B. Šurina, *O Anđeli Horvat i njenoj bibliografiji*. Spomenica preminulih akademika, sv. 31, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1987.
- S. Radojčić, 1961. *Reljefi bosanskih i hercegovačkih stećaka*. Letopis Matice srpske, knjiga 387, sv. 1, Novi Sad, 1961., 1-15.
- B. V. Radičević, 1965. *Seoski nadgrobni spomenici i krajputaši u Srbiji*. Beograd, 1965.

- T. Raukar, 1973. *O problemu bosančice u našoj historijografiji*. U: Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Zenica, 1973., 103-144. (Izdanja Muzeja grada Zenice III).
- Redakcija, 1966. *Č. Truhelka*. Enciklopedija likovnih umjetnosti, tom 4, Leksikografski zavod, Zagreb, MCMLXVI, 459.
- I. Rendeo, 1943. *Simbolika štapa na stećcima*. Hrvatski planinar XXXIX, Zagreb, 1943., 61-68.
- , 1953. *Srednjovječni nadgrobni spomenici-stećci*. Serija "Bibliografija i grada za umjetnost i srodne struke" VIII, Zagreb, 1953.
- I. Rizvanbegović, 1956. *Stari jevrejski nadgrobni spomenik u Krajšini kod Stoca*. Naše starine III, 1956., 265-267.
- D. Sergejevski, 1933. *Novi nalasci na Glamočkom polju*. GZM XLV, 1933., 7-14.
- , 1941. *Srednjovjekovna groblja u Stuparima i Rastiku*. GZM LIII, 1941., 95-100.
- , 1948.a *Rimska cesta na Nevesinjskom polju*. GZM n.s. III, 1948., 43-61.
- , 1948.b *Putne bilješke na Nevesinjskom polju*. GZM n.s. III, 1948., 239-250.
- , 1952. *Ludmer*. Edicija: Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1952.
- , 1952.a *Srednjovjekovno groblje kod Petrove crkve u Nikšiću*. Cetinje, 1952.
- , 1953. *Slike pokojnika na našim srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima*. GZM n.s. VIII, 1953., 131-139.
- V. Skarić, 1927. *Grobni natpis braće Radilovića u Čadovini*. GZM XXXIX, sv. 2, 1927., 193-197.
- , 1928. *Jedan slovenski uzor bosanskih mramorova (stećaka)*. GZM XL, sv. 2, 1928., 141-144.
- , 1934. *Grob i grobni spomenik gosta Milutina na Humskom u fočanskom srezu*. GZM XLVI, sv. 2, 1934., 79-82.
- , 1937. *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena od austrougarske okupacije*. Izdanje opštine grada Sarajeva, Sarajevo, 1937.
- P. Slijepčević, 1928. *Staro groblje po Gacku*. GZM XL, sv. 2, 1928., 57-68.
- A. Solovjev, 1948. *Jesu li bogumili poštovali krst*. GZM n.s. III, 1948., 81-102.
- , 1948.a *O natpisu velikog kaznaca Neispine*. GZM n.s. III, 1948., 235-237.
- , 1955. *Bogumilstvo u Bosni*. Enciklopedija Jugoslavije 1. Leksikografski zavod, Zagreb, MCMLV, 641-645.
- , 1956. *Simbolika srednjovjekovnih nadgrobni spomenika u Bosni i Hercegovini*. Godišnjak Društva istoričara BIH VIII, 1956., 5-67.
- D. Srejski, 1955. *Jelen u narodnim običajima*. Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu XVIII, Beograd, 1955., 231-237.
- R. Stanić, 1969. *Nekoliko natpisa na stećcima u okolini Novog Pazara, Sjenice i Raške*. Naše starine XII, 1969., 149/154.
- , 1975. *Delatnost zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu od 1965-1975. godine*. Raška baština I, Kraljevo, 1975., 281-330.
- Lj. Stojanović, 1902. *Stari srpski zapisi i natpisi I*. Beograd, 1902.
- , 1926. *Stari srpski zapisi i natpisi VI*. Beograd, 1926.
- Đ. Stratimirović, 1891. *Srednjovjekovno groblje kod Zgošće*. GZM III, 1891., 122-141.
- M. Šakota, 1970. *Prilozi poznavanju manastira Banje kod Priboja*. Saopštenja IX, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd, 1970., 19-46.
- G. A. Škrivanić, 1957. *Oružje u srednjovjekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku*. Beograd, Naučno delo, Beograd, 1957.
- J. Tadić, 1952. *Grada o slikarskoj školi u Dubrovniku XIII do XVI v., I dio*. Beograd, 1952.
- S. Tihjić, 1964. *Mazalić Đoko*. Enciklopedija likovnih umjetnosti 3, Leksikografski zavod, Zagreb, MCMLXIV, 482.
- S. Tihjić – Đ. Basler, 1957. *Crkva sv. Petra u Zvali*. Peristil II, Zagreb, 1957., 109-113.
- S. Tomić, 1949. *Banjani*. Srpski etnografski zbornik. Naselja srpskih zemalja 31, Beograd, 1949.
- G. Tomović, 1974. *Morfologija ćirilskih natpisa na Balkanu*. Beograd, 1974.
- Č. Truhelka, 1889. *Bosančica. Prinos bosanskoj paleografiji*. GZM I/1889., knj. IV, 65-83.
- , 1889.a *Dva heraldička spomenika iz Bosne*. GZM I/1889., knj. II, 72-76.

- , 1891.b *Stari bosanski natpisi*. GZM III, 1891., knj. 1, 85-95.
- , 1891.c *Starobosanski mramorovi*. GZM III, 1891., knj. 4, 368-387.
- , 1892. *Nekoliko hercegovačkih natpisa*. GZM IV, 1892., knj. 1, 24-32.
- , 1892.a *Stari hercegovački natpisi*. GZM IV, 1892., knj. 2, 107-116.
- , 1892.b *Stari hercegovački natpisi*. GZM IV, 1892., knj. 3, 215-220.
- , 1893. *Stari hercegovački natpisi*. GZM V, 1893., knj. 1, 93-97.
- , 1894. *Starobosanski natpisi*. GZM VI, 1894., knj. 1, 189-194.
- , 1894.a *Starobosanski pisani spomenici*. GZM VI, 1894., knj. 4, 771-782.
- , 1895. *Starobosanski natpisi*. GZM VII, 1895., knj. 2, 259-283.
- , 1895.a *Natpisi iz sjeverne i istočne Bosne*. GZM VII, 1895., knj. 3, 337-356.
- , 1895.b *Stari bosanski natpisi*. GZM VII, 1895., knj. 4, 567-571.
- , 1896. *Sredovjekni natpis iz Kotorca*. GZM VIII, 1896., knj. 2, 217-218.
- , 1896.a *Stari natpisi iz Hercegovine*. GZM VIII, 1896., knj. 3-4, 325-328.
- , 1904. *Naši gradovi*. Naklada Knjižare J. Studnička i drug, Sarajevo, 1904.
- , 1906. *Kosta Hörmann*. GZM XVIII, 1906., 1-3.
- , 1908. *Crtice iz srednjeg vijeka. (Na osnovu dubrovačkih arhivalija)*. GZM XX, 1908., knj. 4, 419-431.
- , 1914. *Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne*. GZM XXVI, 1914., 221-252.
- , 1915. *Grobnica bosanskog tepčije Batala obretna kod Gornjeg Turbeta (kotar Travnik)*. GZM XXVII, 1915., 365-374.
- , 1917. *Moritz Hoernes. †10. Srpnja 1917*. GZM XXIX, 1917., 301-304.
- , 1931. *Starokršćanska arheologija*. Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima, (Knjižnica općeg znanja, prvo kolo, knj. 2), Zagreb, 1931.
- Ć. Truhelka – T. Dragičević, 1889. *Dva starobosanska natpisa*. GZM I, 1889., knj. 3, 23-24.
- Uredništvo, 1895. *Vjenceslav Radimski*. GZM VII, 1895., knj. 4, 479-482.
- M. Vasić, 1928. *Žiža i Lazarica*. Beograd, 1928.
- M. Vego, 1954. *Ljubuški*. Zemaljski muzej (Srednjovjekovni nadgrobni spomenici BiH VI), Sarajevo, 1954.
- , 1955. *Nadgrobni spomenici porodice Sankovića u selu Biskupu kod Konjica*. GZM n.s. A, X, 1955., 157-166.
- , 1957. *Nadgrobni spomenici porodice Sankovića u selu Biskupu kod Konjica*. GZM n.s. A, XII, 1957., 127-141.
- , 1958. *Ćirilski natpisi iz Hercegovine*. GZM n.s. A, XIII, 1958., 169-177.
- , 1959. *Arheološko iskopavanje u Zvali*. GZM n.s. A, XIV, 1959., 179-201.
- , 1959.a *Novi i revidirani natpisi iz župe Bročno u Hercegovini*. GZM n.s. A, XIV, 1959., 221-237.
- , 1961. *Historija Bročna od najstarijih vremena do turske okupacije*. Sarajevo, 1961.
- , 1961.a *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*. GZM n.s. A, XV-XVI, 1960.-1961., 259-286.
- , 1962. *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*. GZM n.s. A, XVII, 1962., 191-243.
- , 1962.a *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine I*. Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1962.
- , 1964. *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*. GZM n.s. A, XIX, 1964., 173-211.
- , 1964.a *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine II*. Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1964.
- , 1964.b *Zbornik srednjovjekovnih natpisa iz Bosne i Hercegovine III*. Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1964.
- , 1970. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine IV*. Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1970.
- , 1978. *Patarenstvo u srednjovjekovnoj Hercegovini u svjetlu ostvarenja na nadgrobnim spomenicima*. Most br. 17-18, Mostar, 1978.
- , 1980. *Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, 1980.
- , 1981. *Novi i revidirani srednjovjekovni natpisi iz Bosne*. Naše starine XIV-XV, 1981., 38-64.

D. Vidović, 1954. *Simbolične predstave na stećcima*. Naše starine II, 1954., 119-136.

———, 1954.a *Predstave kola na stećcima i njihovo značenje*. GZM n.s. A, IX, 1954., 275-279.

———, 1956. *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u okolini Zvornika*. Naše starine III, 1956., 221-238.

P. Vračko-Korošec, 1940. *La nécropole de Han-Hreša*. GZM LII, 1940., 45-47.

J. Vuković, 1949. *Novo čitanje i tumačenje nekih starih bosanskih nadgrobničkih natpisa*. Godišnjak Istorijaskog društva BiH I, Sarajevo, 1949., 81-100.

J. Vuković – A. Kučan, 1947. *Jedan stari bosanski nadgrobni spomenik i natpis*. GZM n.s. II, 1947., 51-68.

M. Wenzel, 1962. *O nekim simbolima na dalmatinskim stećcima*. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 14, Split, 1962., 79-93.

———, 1962.a *Bosnien and Herzegovinian tombstones – who made them and why*. Sudost-Forschungen XXI, 1962., 102-143.

———, 1962.b *Lisnati krst na stećcima s područja Neretve*. Zbornik Muzeja primenjenih umetnosti 8, Beograd, 1962., 39-49.

———, 1965. *Ukrasni motivi na stećcima*. Veselin Masleša, Sarajevo, 1965.

———, 1966. *Štitovi i grbovi na stećcima*. Vesnik Vojnog muzeja, 11-12/1966., Beograd, 1966., 90-108.

S. Zečević, 1962. *Predanja o rusalskim grobljima u istočnoj Srbiji*. Narodno stvaralaštvo-Folklor, sv. 3-4 (juli-avgust), Beograd, 1962., 235-243.

———, 1973. *Elementi naše mitologije u narodnim običajima*. Radovi Muzeja grada Zenice V, Zenica, 1973., 265-272.

I. Zdravković – A. Skovran, 1959. *Manastir Zavala – arhitektura i freske*. Naše starine VI, 1959., 37-62.

V. Zlamalik, *Rendeo Ivan*. Enciklopedija likovnih umjetnosti 4, Leksikografski zavod, Zagreb, MCMLXVI, 82.

L. Žeravica, 1982. *Grobovi ispod stećaka na Pavlovcu kod Sarajeva*, GZM n.s. A, 37, 1982., 179-205.

Sl. 1. Sljemenjak
iz Lipenovića kod
Krupnja, u Srbiji,
koji se sada nalazi
u Etnografskom
muzeju u
Beogradu.

Sl. 2. Visoki sanduk sa neobičnom scenom turnira, koji je sa
nekropole u Bijeloj Rudini kod Bileće prenesen pred zgradom
Zavičajnog muzeja u Bileći.

Sl. 3. Dio natpisa na stečku Goisave Stanković u Biskupu kod Konjica.

Sl. 4. Pogled na nekropolu stećaka u Bjelosavljevićima kod Sokoca.

Sl. 5. Pogled na glavni dio nekropole na Dugom Polju kod Blindinjskog jezera (Blidinje).

Sl. 6. Ukrašeni stećak na nekropoli Lumer kod sela Brajčevića, u okolini Gacka.

Sl. 7. Bogato ukrašeni sljemenjak (sa natpisom) u Brosnjicama, u široj okolini Cavtata.

Sl. 8. Bogato ukrašena pokretna kamena stolica iz sela Donje Bukovice kod Konjica, sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Sl. 10. Nišan Mahmuta Brankovića iz Brankovića kod Rogatice, sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Sl. 9. Ukrašeni visoki sanduk, sa natpisom, koji se odnosi na Bogavca Taraha Boljanovića u Bolunima kod Stoca.

Sl. 11. Dio velike nekropole
stećaka u Bunčićima
(Ramilović Dubrava), u
okolini Bileće.

Sl. 12. Pogled na dio nekropole
stećaka na Čengić Bari, u široj
okolini Kalinovika.

Sl. 13. *Scena lova na sljemenjaku iz Čerinskog Polja kod Čerina (okolina Čitluka), koji se sada nalazi u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu.*

Sl. 14. *Ukrašeni sljemenjak na prvoj nekropoli stećaka u Čevljanovićima, u okolini Ilijaša.*

Sl. 15. Ćirilčki natpis na živoj stijeni
u Drežnici (lokalitet Zaušje), u široj
okolini Mostara.

Sl. 16. Bogato
ukrašeni prevahjeni
stup kod Osnovne
škole u Đurđeviku, u
okolini Živinica.

Sl. 17. Dio nekropole stećaka u
Elezovićima (Gornje Hrasno), u široj
okolini Čapljine.

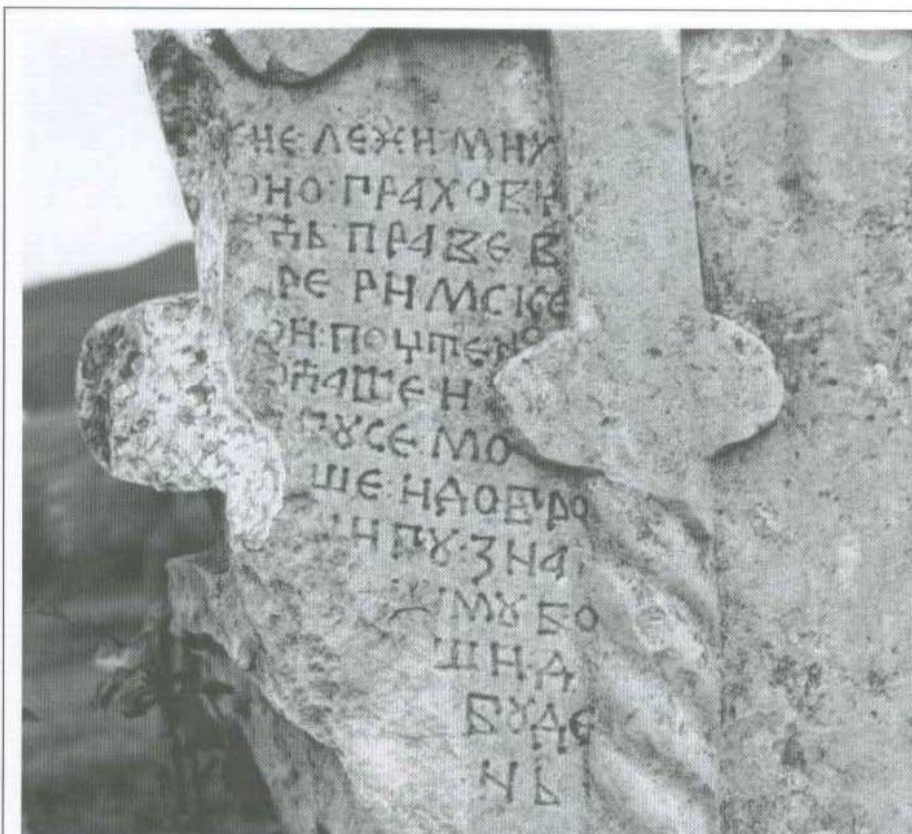

Sl. 18. Ukrašeni sljemenjak na postolju
u Eminovom Selu kod Duvna.

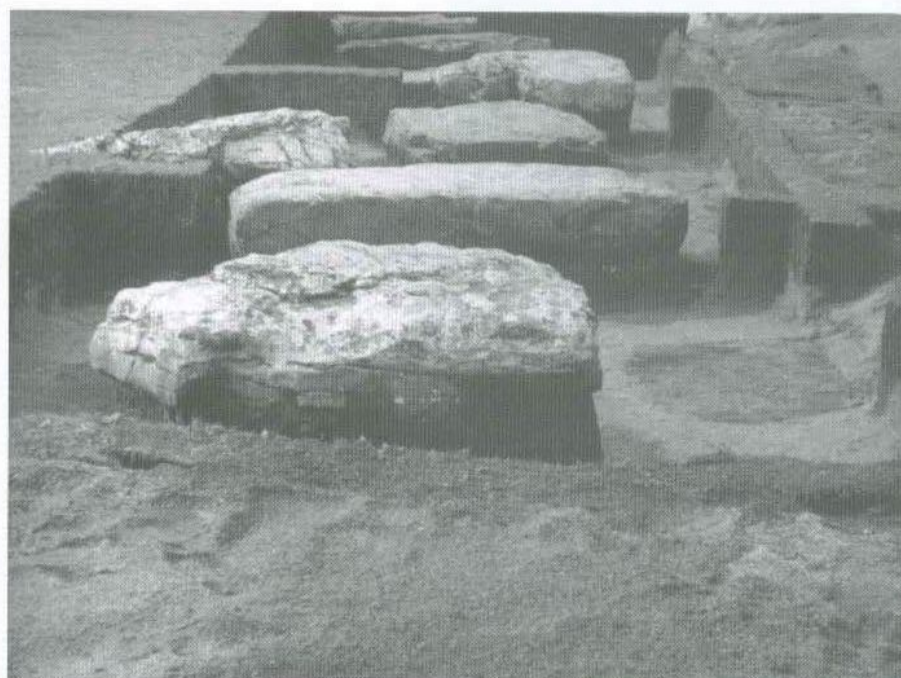
Sl. 19. Ukrašeni sljemenjak iz Gorana (lokalitet Glavičine) kod Konjica.

Sl. 20. Nišan u obliku stupa, sa natpisom, scenom lova na jelena i drugim ukrasima u Govedovićima kod Trnova.

Sl. 21. Stara krstača sa natpisom u selu Grabovčićima kod Travnika.

Sl. 22. Dio nekropole sa otkopanim stećcima u Grborezima kod Livna.

Sl. 23. Pogled na nekropolu stećaka u
Gvoznom Polju kod Kalinovika.

Sl. 24. Reljefni motivi na jednoj čonoj strani
sljemenjaka u Ročevlju kod Breze.

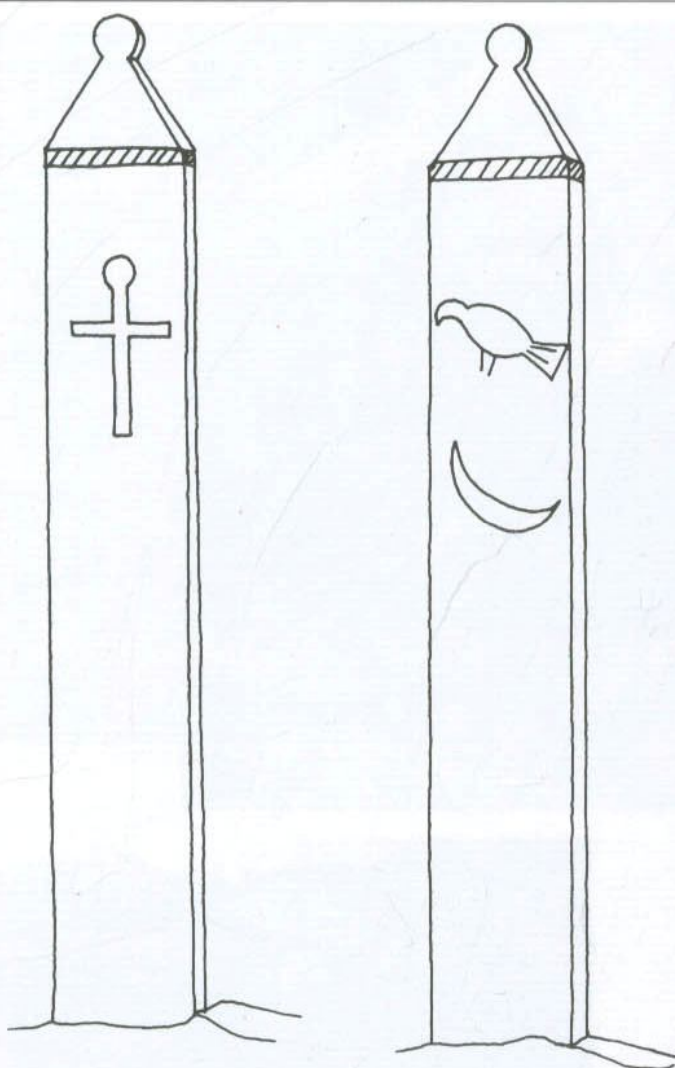
Sl. 25. Dio nekropole stećaka u Ljubljenci (Rodovo), u okolini Stoca, sa visokim sandukom Vukosava Crijepovića.

Sl. 26. Neobičan antropomorfni reljefni motiv na jednom stećku u Hreši kod Sarajeva.

Sl. 27. Krstača na nekropoli Krst u selu Hrušta, u okolini Nevesinja.

Sl. 27.a. Hrišćanski nišan na nekropoli stečaka u muslimanskom groblju u Imamovićima kod Sokoca.

Sl. 27.b. Hrišćanski nišan u selu Kalimanićima (lokalitet Hočimer), u okolini Sokoca.

Sl. 28. Reljefna predstava ženskog kola na sanduku nekropole Mirkova Kosa kod Kalinovika.

Sl. 29. Predstava dopojasne ljudske figure
na čonoj strani jednog sljemenjaka u
Kamenskom kod Olova.

Sl. 30. Pogled na jednu od
najvećih nekropola stećaka u selu
Klašniku, u okolini Višegrada.

Sl. 31. Ukašeni
sljemenjak (pokrov
od šindre) na
nekropoli u Kopošiću,
u okolini Ilijaša.

Sl. 32. Neobični reljefni motivi
na sanduku nekropole u Puškovcu
kod Koraja (s druge strane ovoga
spomenika je ćirilski natpis u kome
se spominje plemeniti Svibničanin).

Sl. 33. *Ukrašeni
sljemenjak na postolju u
Kruševu, u široj okolini
Mostara.*

Sl. 34. *Krstača kod nekropole
stećaka u selu Ledićima, u
okolini Trnova.*

Sl. 35. *Krstača sa reljefnom
predstavom "ljudske maske" na
nekropoli u Ledincu kod Lištice.*

Sl. 36. Reljefne životinjske predstave na sljemenjaku nekropole u Zdrijelovićima (Ljubomir), u okolini Trebinja.

Sl. 37. Reljefna predstava kola na sljemenjaku u dvorištu Franjevačkog samostana u Makarskoj (spomenik potječe iz nedalekog sela Krvavice).

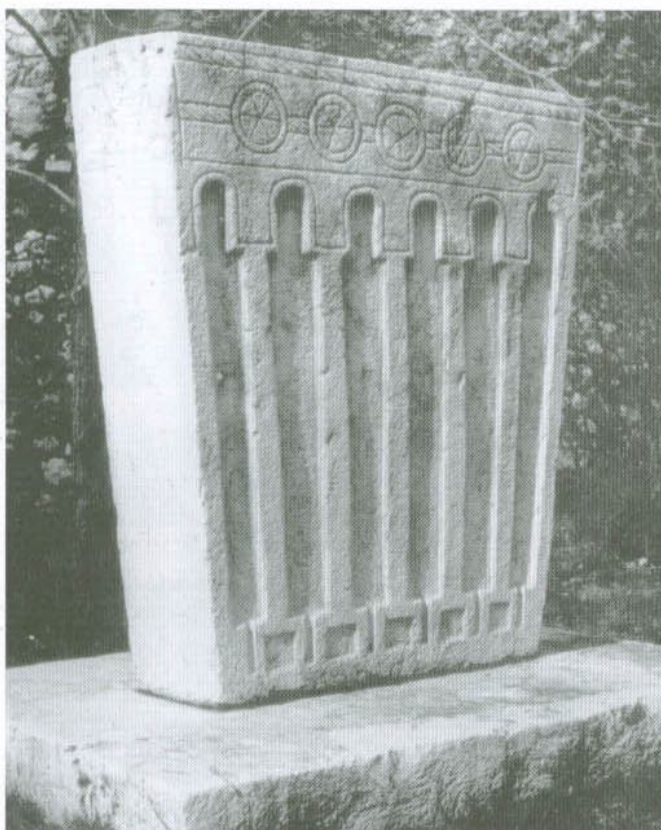
Sl. 38. Ploča sa scenom lova na vepa i natpisom koji se odnosi na velikog kaznaca Nespina iz Malog Čajnog kod Visokog, sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Sl. 39. Ukrasi na vodoravnoj strani jednog sanduka nekropole u Milavićima (Dabar polje) kod Stoca.

Sl. 40. Pogled na "Svatovsko groblje" na Morinama kod Nevesinja.

Sl. 41. Ukrašeni visoki sanduk na postolju u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu, donesen sa nekropole u Paniku kod Bileće, koja je potopljena akumulacionim bazenom hidrocentrale Trebišnjica.

Sl. 42. Reljefne predstave na bočnoj strani jednoga sljemenjaka nekropole u Pridvorcima kod Nevesinja.

Sl. 43. Turnir konjanika na sanduku nekropole kod crkve sv. Petra u Nikšiću.

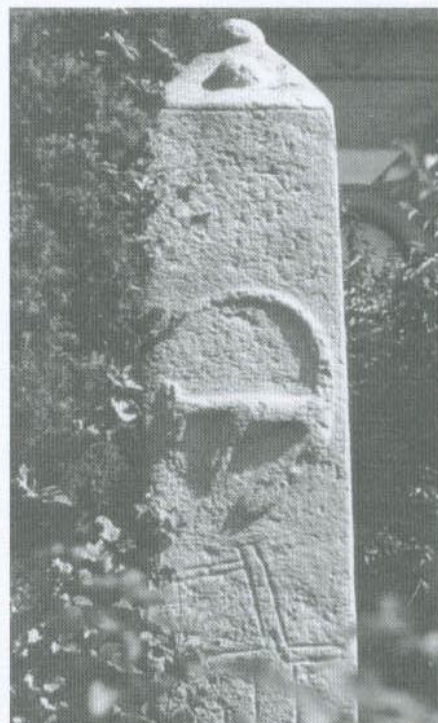
Sl. 44. Dva stećka nekropole Brdo kod sela Oblja, u okolini Kalinovika.

Sl. 45. Reljef i dio natpisa na sanduku nekropole u Opličićima (lokalitet Ploče) u okolini Čapljine.

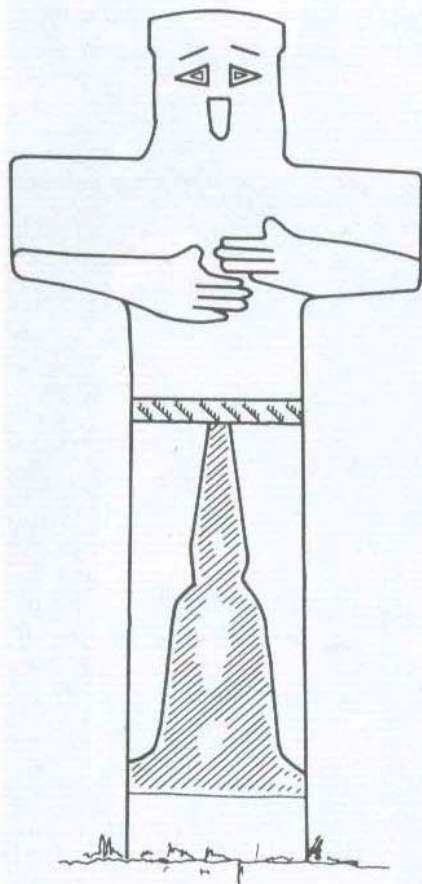
Sl. 47. Predstava ljudske figure na stupu nekropole u Opravdićima (Ludmer) kod Bratunca, sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Sl. 46. Dio nišana, sa reljefnim predstavama lava i mača, koji pripada vojvodi Radivoju Oprasiću na nekropoli stećaka u Oprasićima kod Rogatice sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Sl. 48. Dio nekropole stećaka u ljetnom stočarskom naselju u Poljicu (Visočica planina), u široj okolini Konjica.

Sl. 49. Reljefna predstava ljudske figure na krstači u Petrovićima (Popovo Polje), u široj okolini Trebinja.

Sl. 50. Ukrašeni sljemenjak na nekropoli u Pošćenju, kod Šavnika, u Crnoj Gori.

Sl. 51. Pogled na nekropolu stećaka u Prečanima, u okolini Trnova.

Sl. 53. Stećak u obliku stupa, sa reljefima biljne stilizacije i predstave čovjeka (muškarca) koji drži visoko podignut krst na nekropoli u Radeljevcu (Ludmer) kod Bratunca.

Sl. 52. Predstava žene u plesu na stećku nekropole u Premilovom Polju, u okolini Ljubinja.

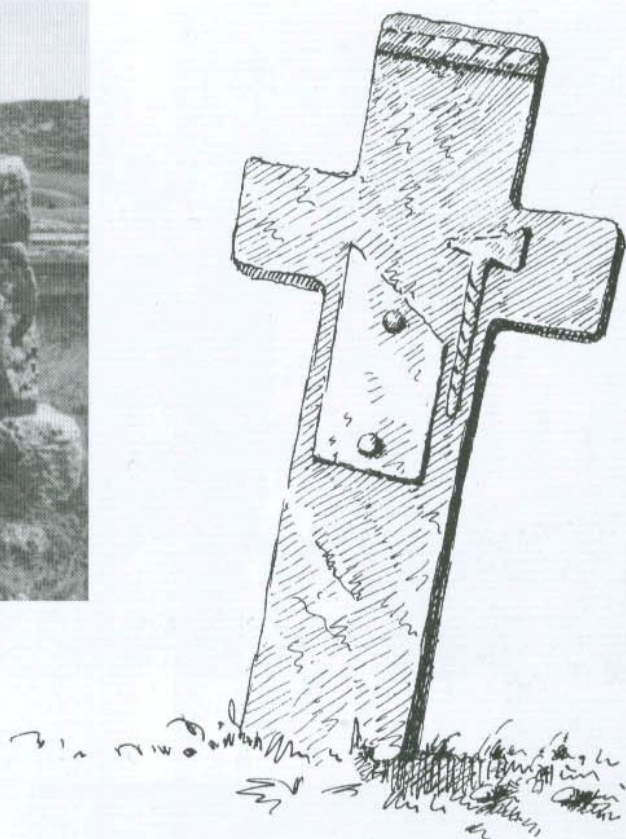

Sl. 54. Pogled na nekropolu stećaka u Radimlji kod Stoca, sa krstačom na kojoj je predstavljena ljudska stojeća figura sa karakterističnom gore podignutom rukom, u prednjem planu.

Sl. 57. Ukrašeni sljemenjak
na Risovcu (između Čvrsnice
i Vran planine), u široj
okolini Jablanice.

Sl. 55. Ukrašena
kerstača na
nekropoli u
Vukovskom kod
Kupresa.

Sl. 56. Bogato ukrašeni
sljemenjaci na nekropoli
Ravanjska Vrata
(Ravanjsko Polje) u
okolini Kupresa.

Sl. 58. Dio zbirke stećaka (u prvom planu je kamena stolica) u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Sl. 59. Ukrašeni sljemenjak na postolju (scena kola) u Sarajlijama kod Duvna.

Sl. 60. Dio zbirke stećaka u vrtu Muzeja hrvatskih starina u Splitu, porijeklom iz šire okoline Splita, Sinja i Imotskog.

Sl. 61. Ljudske figuralne predstave na krstači u Starom Selu (zaselak Carevac) kod Glamoča.

Sl. 63. Ukrasi na ploči nekropole sela Biranj kod Šibenika, u Hrvatskoj.

Sl. 62. Ukrašeni sljemenjak (sa krovom od šindre) u Stuparima kod Kladnja.

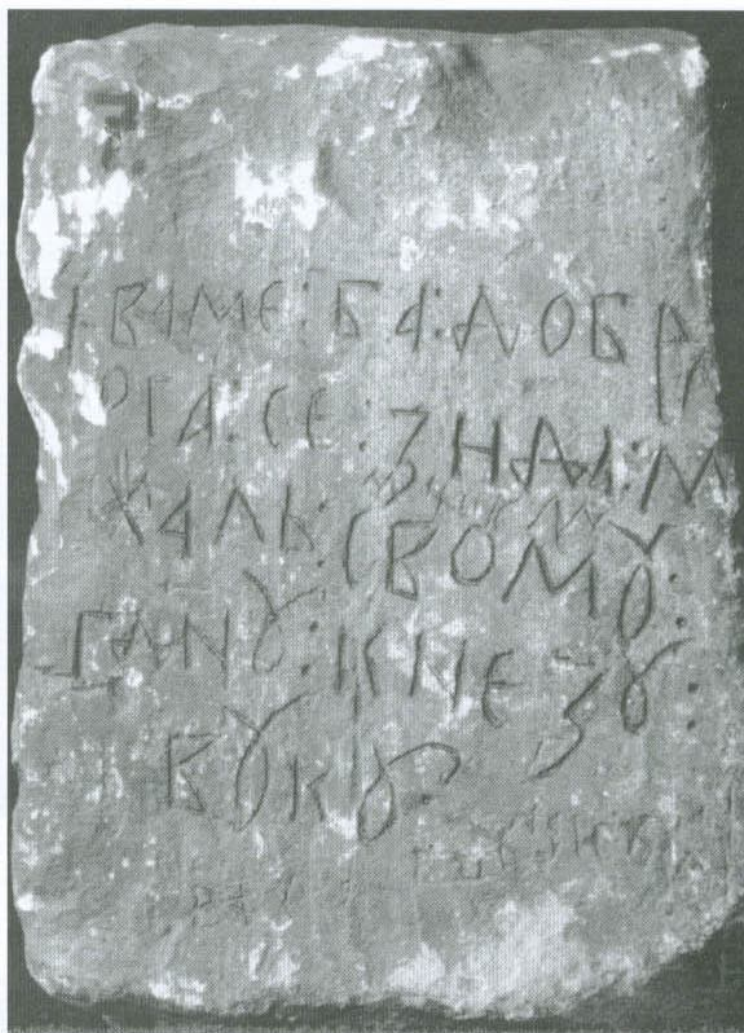

Sl. 64. *Ukrašeni visoki sanduci na postoljima u Uzarićima kod Lištice.*

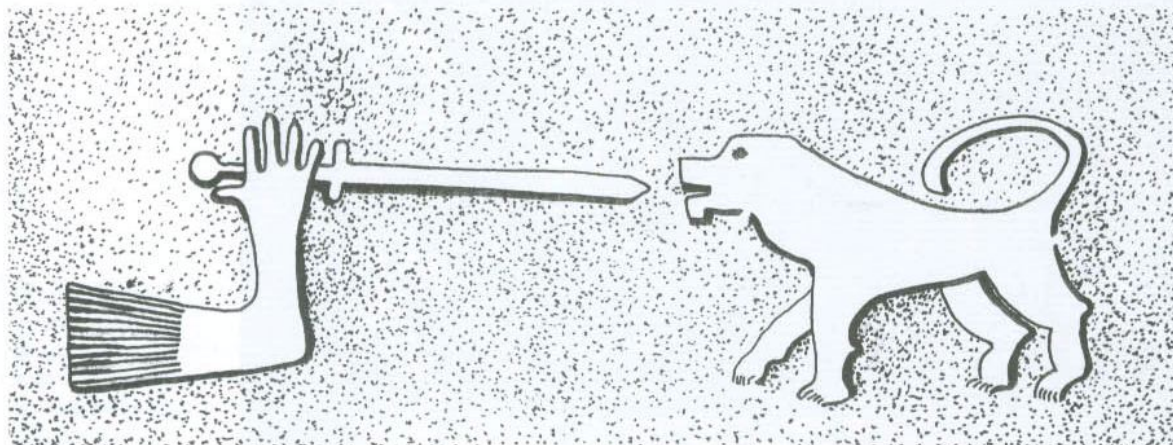

Sl. 65. *Ukrašeni sljemenjak na nekropoli u Toplici (Gornje Hrasno) u široj okolini Čapljine.*

Sl. 66. Natpis bosančicom na ploči kneza Vuka iz Malog Mošunja (okolina Travnika), danas u Zavičajnom muzeju u Travniku.

Sl. 67. Reljefna predstava jednog stečka u Trebečaju kod Trnova.

Sl. 68. Natpis bosančicom na prelomljenoj ploči iz Paklarskog potoka kod Turbeta, u okolini Travnika, danas u Zavičajnom muzeju u Travniku.

Sl. 69. Reljefna predstava kolone srna, sapticama na ledima, na nekropoli u Uboskom Polju, u okolini Ljubinja.

Sl. 70. Reljefni ukras na jednom stečku u Lačevinama kod sela Varošića, u široj okolini Kalinovika.

Sl. 71. Reljefni ukrasi i dio natpisa na čeonj strani sljemenjaka sa postoljem u Varošiću kod Rogatice, sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Sl. 72. Dio natpisa na visokom sanduku Radače Čiborić u Veličanima (Popovo), u široj okolini Trebinja.

Sl. 73. Dva sjemenjaka na jednom postolju na nekropoli u Velikom Ograđeniku (Bakri), u okolini Čitluka.

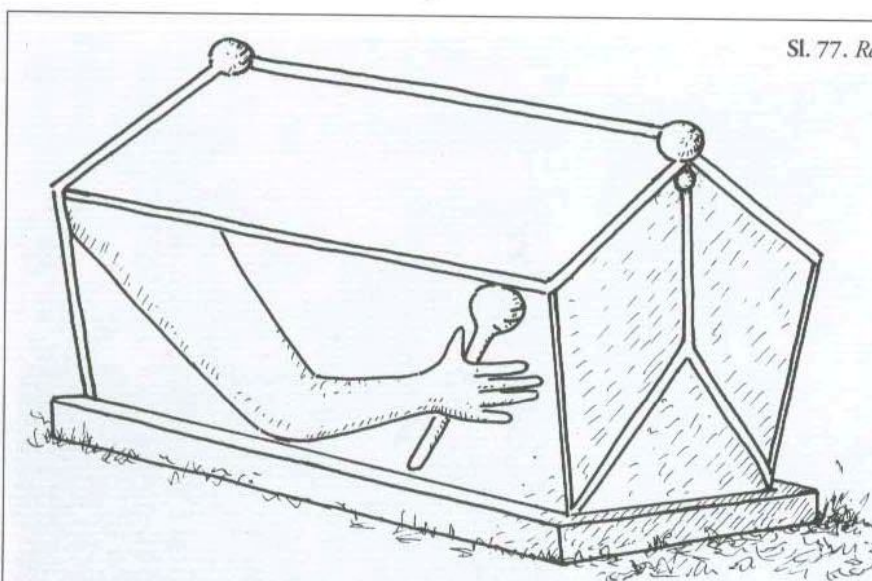
Sl. 74. Dio nekropole stećaka kod crkve sv. Arhandela u Velimlju (Banjani), u široj okolini Nikšića, u Crnoj Gori.

Sl. 75. Dio nekropole u Vlodevinama kod Rogatice.

Sl. 76. Reljefna predstava zmaja koji guta kozu na sanduku nekropole kod crkve sv. Lazara u Vlahovićima, u okolini Ljubinja.

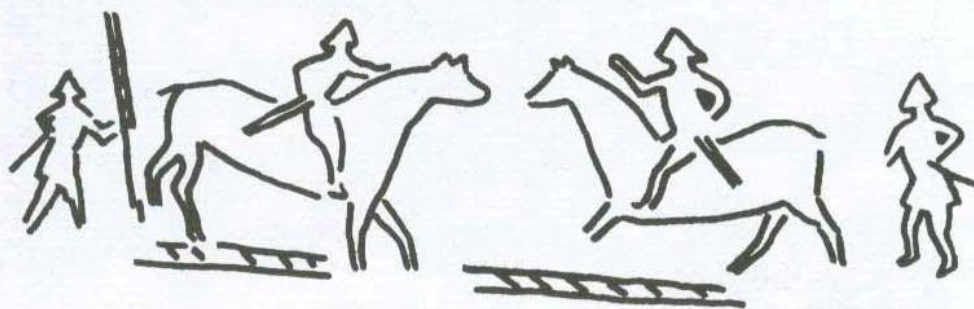

Sl. 77. Reljefni ukrasi na jednom sljemenjaku u Vrućici kod Teslića.

Sl. 78. Ukrašeni sljemenjak sa natpisom koji se odnosi na velikog bosanskog kneza Radoja u Zbrđu kod Kiseljaka.

Sl. 79. Reljefni motiv turnira na živoj stijeni kod pećine Vjetrenice u Zavali, u široj okolini Trebinja.

Sl. 80. Ukrašeni stećak u obliku stupa iz Donje Zgošće kod Kaknja, sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

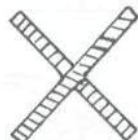
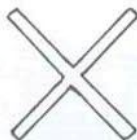
Sl. 81. Dio natpisa na oštećenom sanduku u Zgunji, u široj okolini Srebrenice.

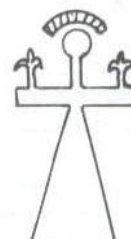
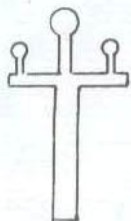
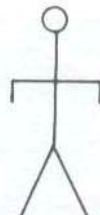
Sl. 82. Scena lova na jelena na visokom sanduku kod željezničke stanice u Žitomislićima, u okolini Mostara.

Sl. 83. Motiv arkada (sa stupovima, kapitelima i polukružnim lukovima) i friz od niza rozetica najčešće nalazimo na stećcima istočne Hercegovine i Crne Gore.

Sl. 84. Nekoliko vrsta reljefnog motiva Andrijinog krsta na stećcima.

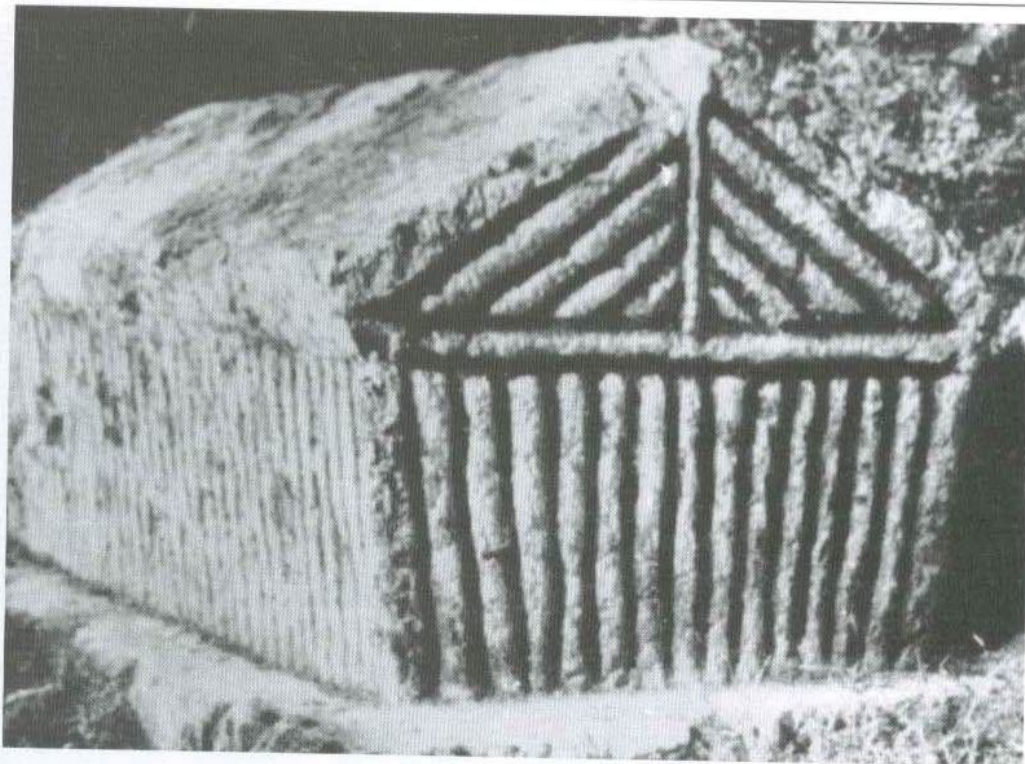
Sl. 85. Glavne vrste reljefnog motiva Antropomornog krsta na stećcima.

Sl. 86. Nekoliko astralnih reljefnih motiva na stećku nekropole u Plaškom (Hrvatska), sada u Arheološkom muzeju u Zagrebu.

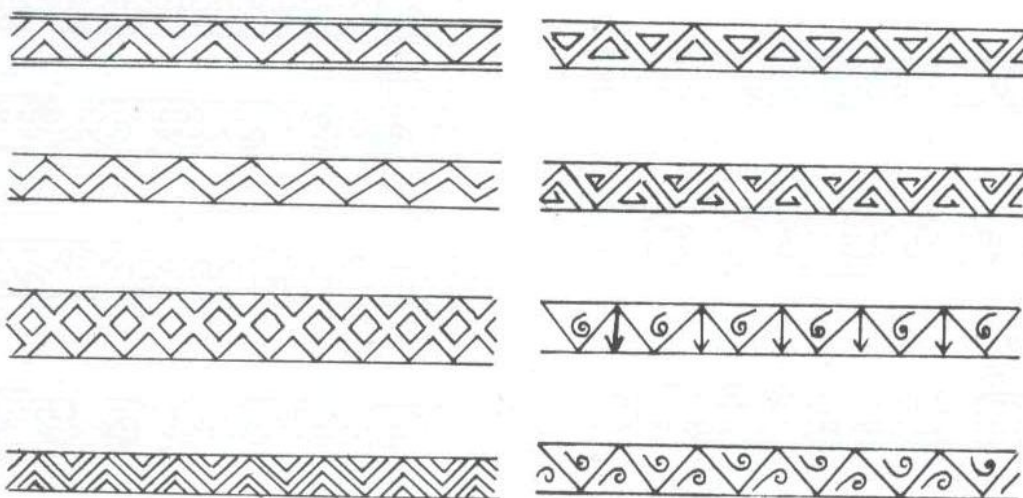
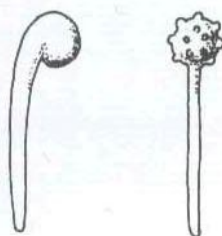

Sl. 87. Nekoliko osnovnih vrsta reljefnog motiva bordura na stećcima.

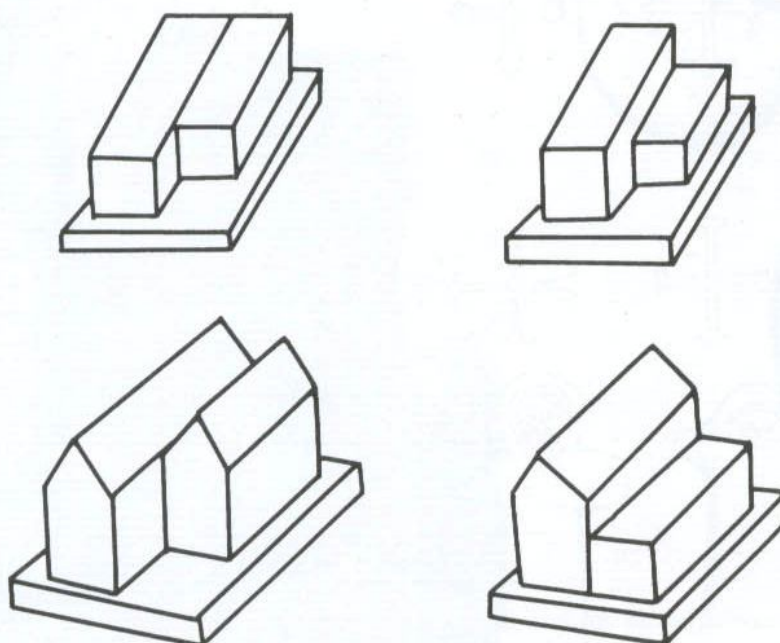
Sl. 88. Brvna na vertikalnim stranama sljemenjaka u Bakićima kod Olova.

Sl. 89. Osnovne vrste reljefnog motiva buzdovana na stećcima.

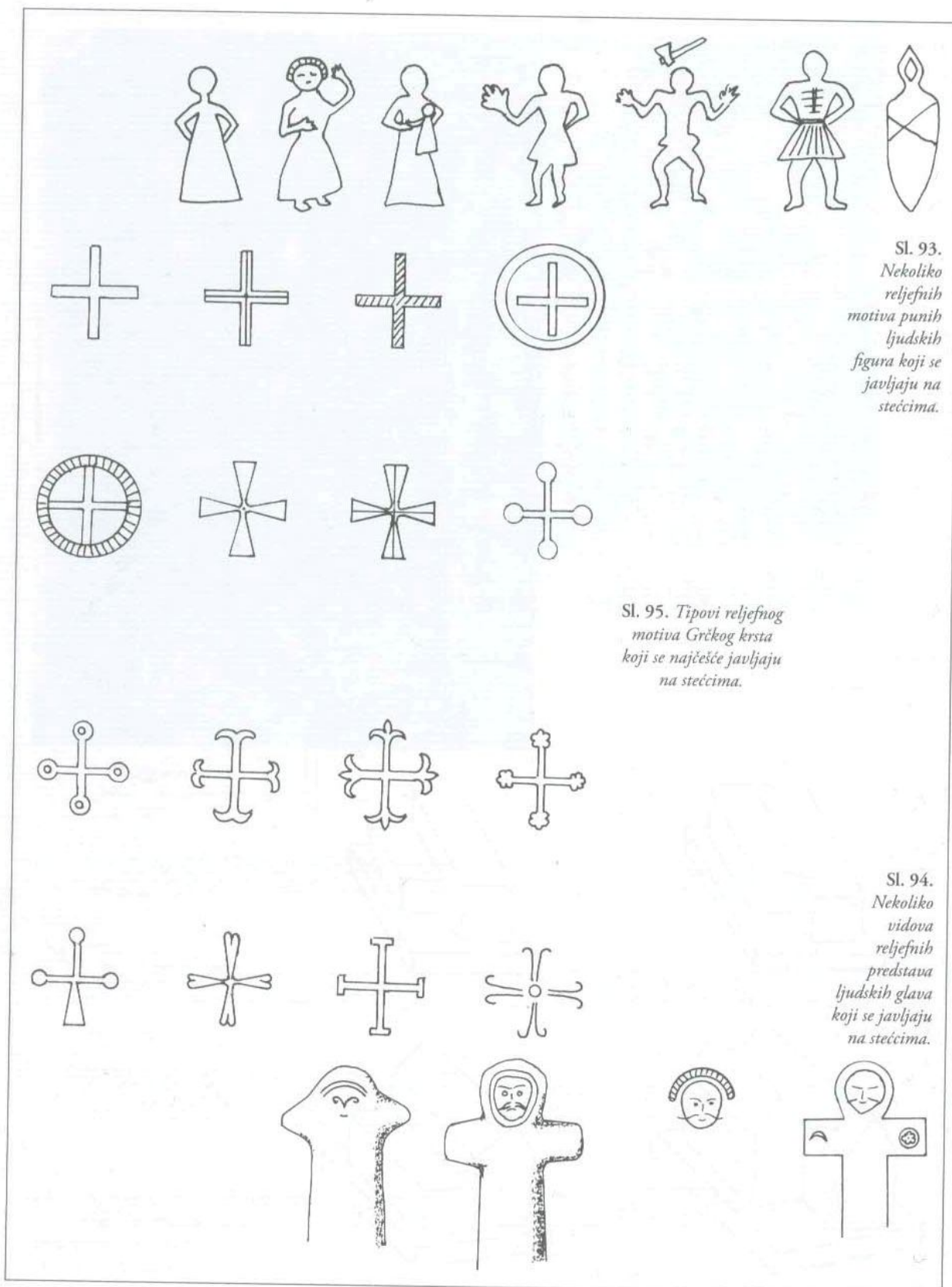

Sl. 90. Najčešći reljefni motivi cik-cak bordura na stećcima.

Sl. 91. Scena sa konjanikom i ženom koja
pridržiava uzde konja na sanduku u Začulama, u
široj okolini Trebinja.

Sl. 92. Nekoliko tipova dvojnih ili
dvostrukih stećaka, kombinovanih
od sanduka, sljemenjaka i
sljemenjaka sa sandukom.

Sl. 93.
Nekoliko
reljefnih
motiva punih
ljudskih
figura koji se
javljaju na
stećcima.

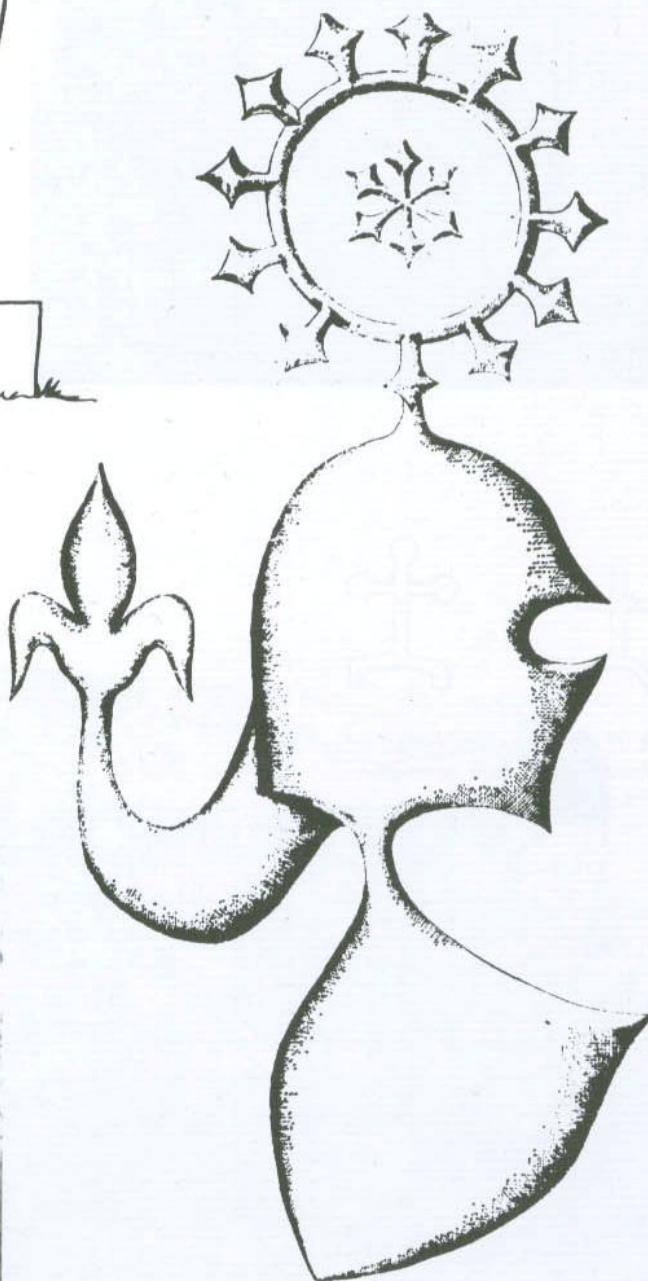
Sl. 95. Tipovi reljefnog
motiva Grčkog krsta
koji se najčešće javljaju
na stećcima.

Sl. 94.
Nekoliko
vidova
reljefnih
predstava
ljudskih glava
koji se javljaju
na stećcima.

Sl. 96. Reljefni motiv stilizovane biljke (spirale) sa grozdovima na sljemenjaku sa postoljem iz Krupnja, u zapadnoj Srbiji.

Sl. 97. Reljefna predstava grba (štit, kaciga, čelenka i veo) na pokretnoj kamenoj stolici iz Donje Bukovice kod Konjica (sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu).

Sl. 98. Reljefna predstava jelena na čonoj strani visokog sanduka u Uboskom polju kod Ljubinja.

Sl. 100. Reljefna predstava kola (i lova na jelena) na bočnoj strani sljemenjaka sa postoljem u Dugom Polju (Blidinje), u široj okolini Jablanice.

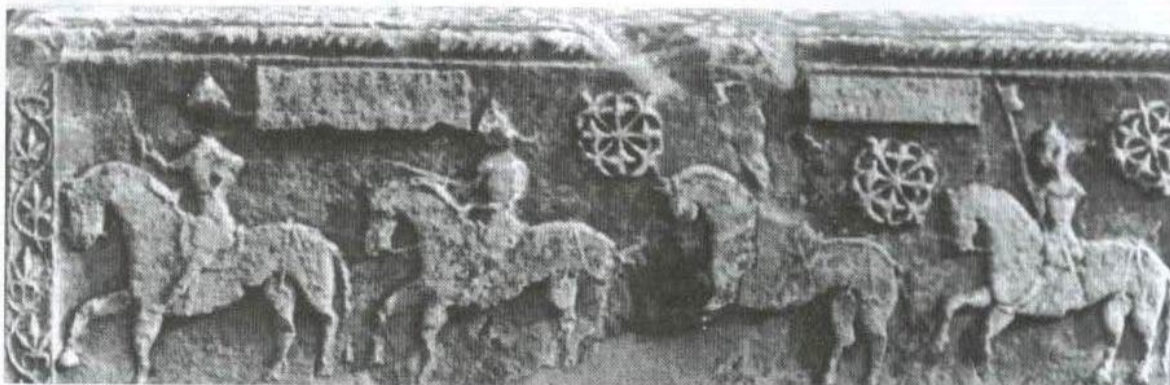

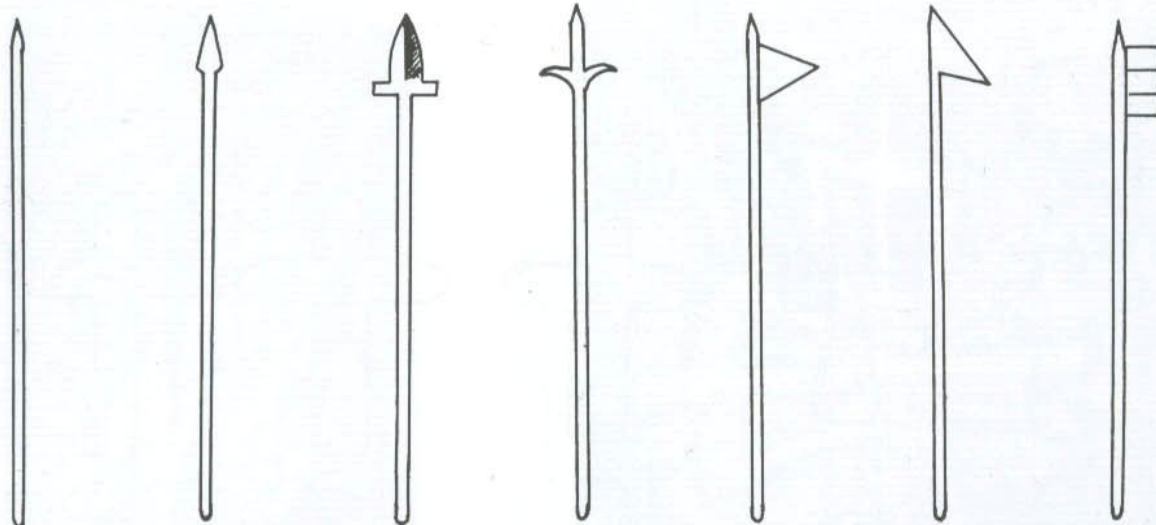
Sl. 99. Osnovni motivi Kalvrijskog krsta koji se javljaju na stećcima.

Sl. 102. Predstava konja sa jahačem (i luka) na visokom sanduku u Boljunima kod Stoca.

Sl. 101. Predstava kavalgade konja na sljemenjaku iz Donje Zgošće, sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

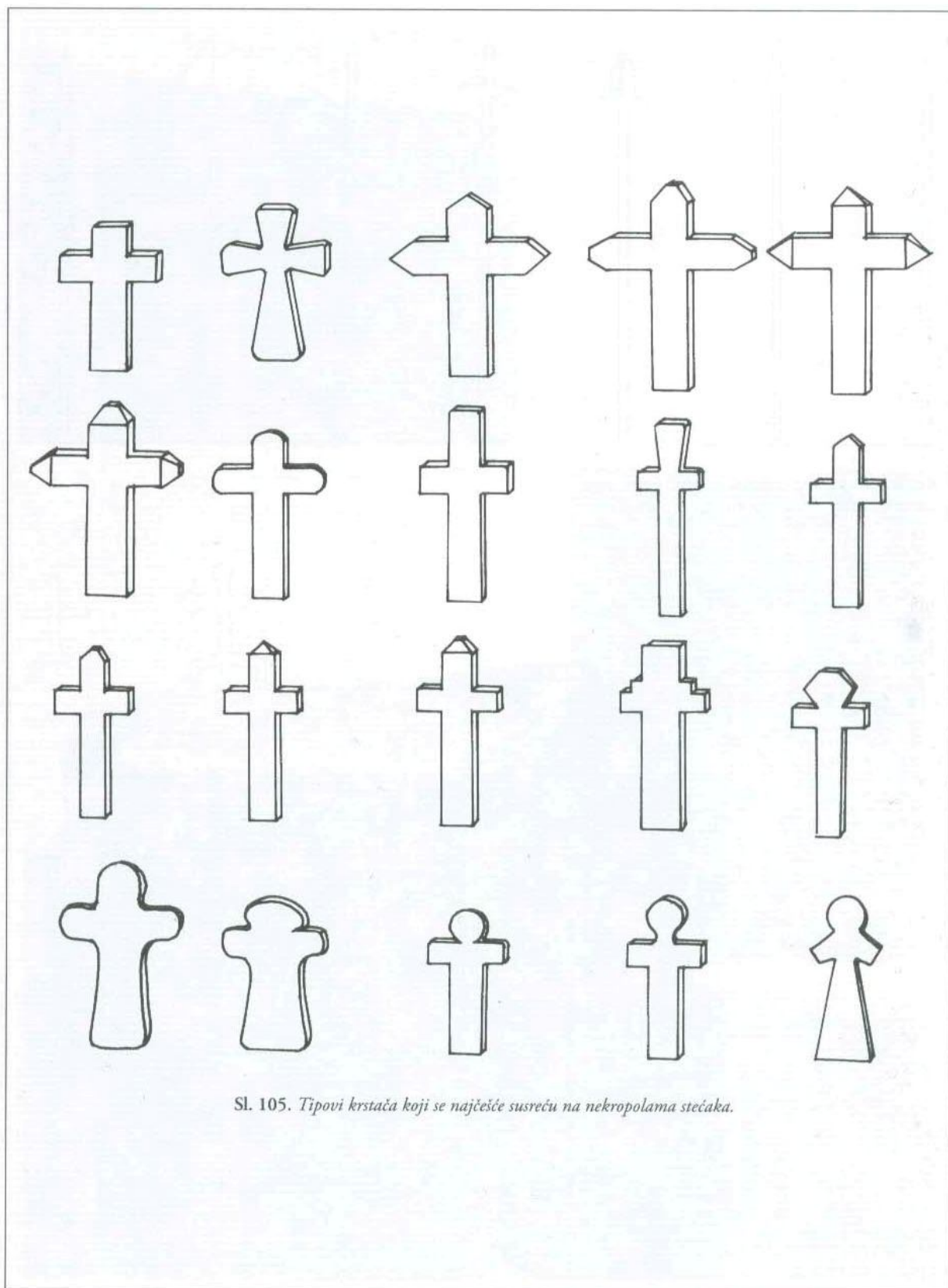

Sl. 103. Tipovi kopalja koji se najčešće javljaju na stećcima.

Sl. 104. Predstava krilatog konja na bočnoj strani sljemenjaka u Dugom Polju (Blidinje), u široj okolini Jablanice.

Sl. 105. Tipovi krstača koji se najčešće susreću na nekropolama stećaka.

Sl. 109. Reljefna predstava lava (i stilizovane biljke sa grozdovima) na stupu u Gornjem Dragaljevcu kod Bijeljine.

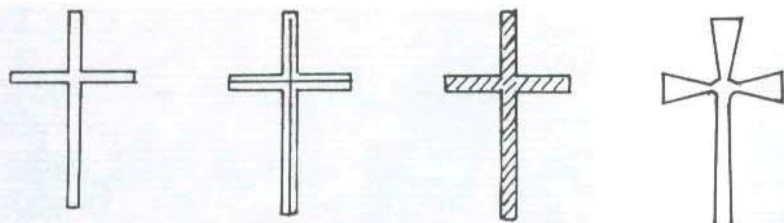
Sl. 106. Reljefni motiv jednog stilizovanog krsta na stečku kod sela Sopilje, u okolini Nevesinja.

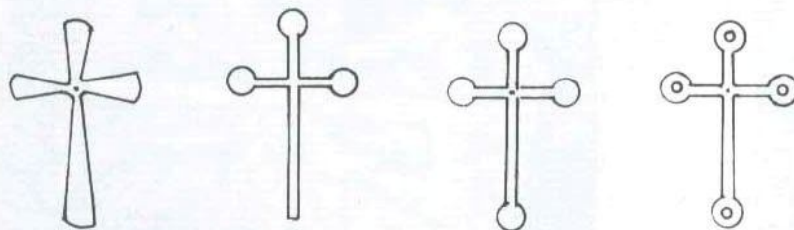
Sl. 107. Osnovni reljefni motivi krugova koji se javljaju na stećcima.

Sl. 108. Osnovni motivi kružnih vijenaca koji se najčešće javljaju na stećcima.

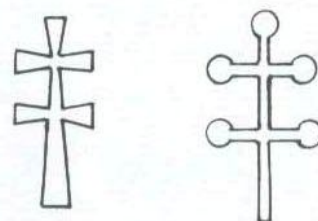

Sl. 110. Osnovni motivi Latinskog krsta koji se najčešće javljaju na stećcima.

Sl. 111. Osnovni vidovi Lorenskog krsta koji se nalaze na stećcima.

Sl. 112. Scena lova na jelena na bočnoj strani sanduka u Pridvorcima kod Nevesinja.

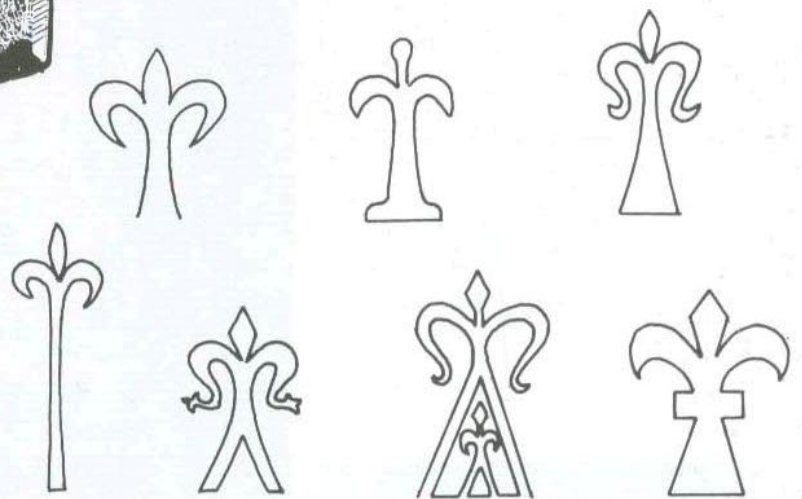
Sl. 113. Reljefna predstava borbe čovjeka sa medvjedom na bočnoj strani sljemenjaka u Elezovićima (Gornje Hrasno), u široj okolini Čapljine.

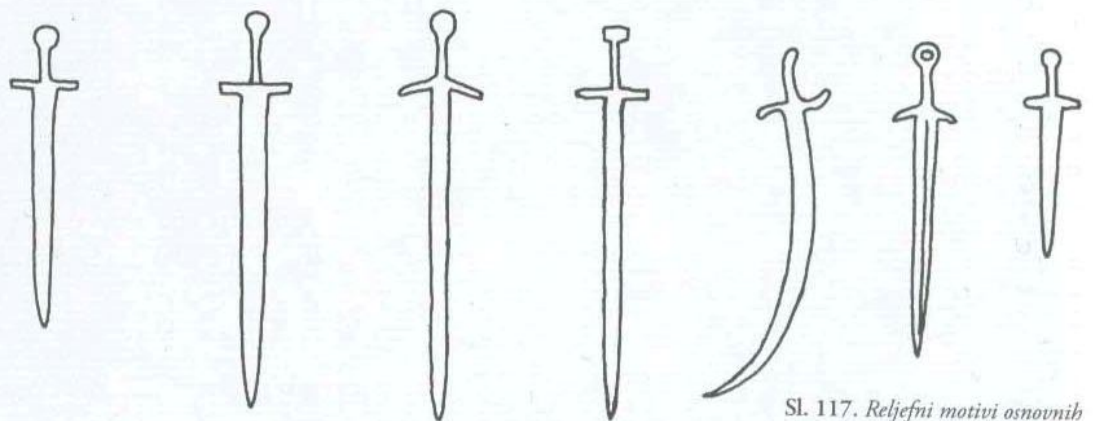
Sl. 114. Prikaz lova na vepra na bočnoj strani sljemenjaka sa postoljem iz Donje Zgošće kod Kaknja (sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu).

Sl. 115. Reljefna predstava dviju ljudskih figura (velika i mala) i luka sa strijelom na krstači u Radimlji kod Stoca (crtež M. Peze).

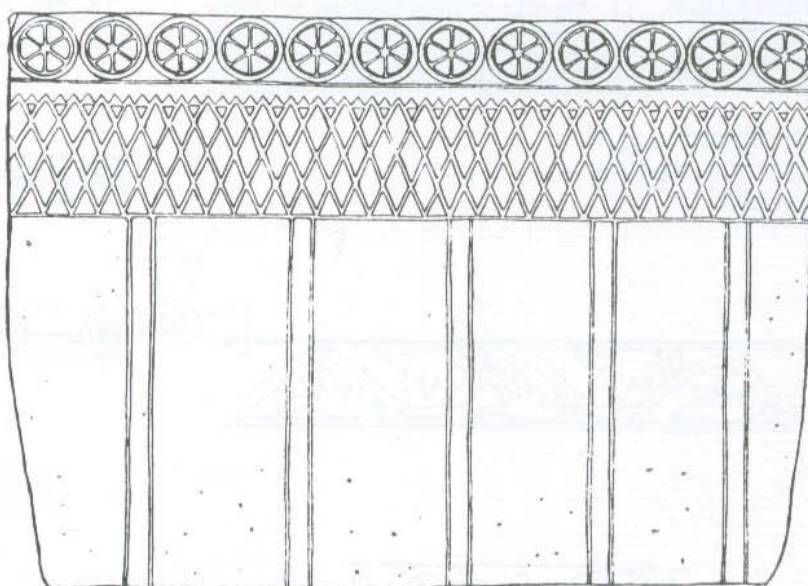

Sl. 116. Reljefni motiv liljana, kakav se često susreće na stećcima.

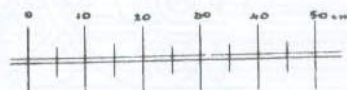

Sl. 117. Reljefni motivi osnovnih tipova mačeva koji se najčešće nalaze na stećcima.

Sl. 118. Scena mačevanja (u kojoj učestvuje i treća figura sa lukom) na visokom sanduku u Začulama, u široj okolini Trebinja.

Sl. 119. Crtič reljefnog motiva mrežastog zaklona na stečku u Platu kod Caviata, u Hrvatskoj.

Sl. 120. Scena u kojoj tri žene drže gore uzdignute ruke na sljemenjaku u Dragičini, u okolini Čitluka.

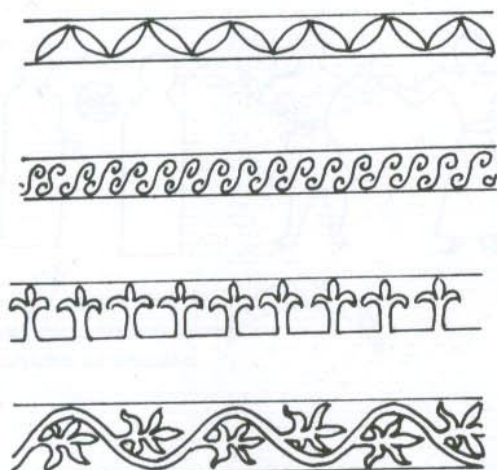
Sl. 121. Motivi nizova paralelica koji se najčešće susreću na stećcima.

Sl. 123. Nizovi stilizovanih listova koji se nalaze na stećcima.

Sl. 122. Motivi nizova rozetica koji se kao frizovi najčešće susreću na stećcima.

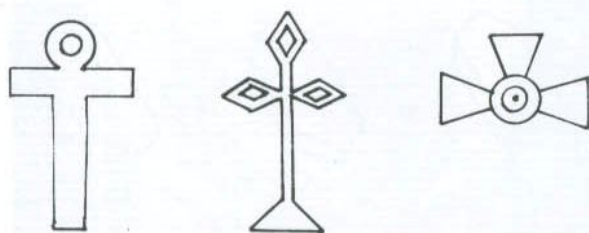

Sl. 124. Vidovi "ostalnih bordura" koje nalazimo na stećcima.

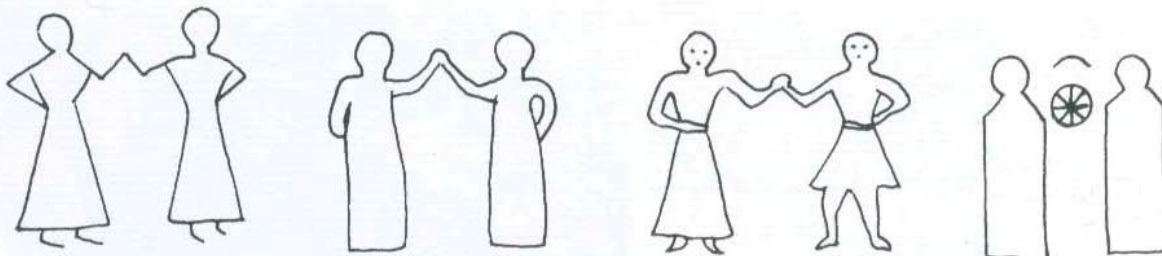

Sl. 127. Motiv stilizovanog jelena kao grbovne oznake na jednom sljemenjaku u Uboskom Polju kod Ljubinja.

Sl. 125. Neki tipovi "ostalnih krstova" koje susrećemo na stećcima.

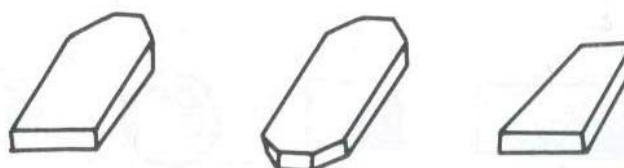
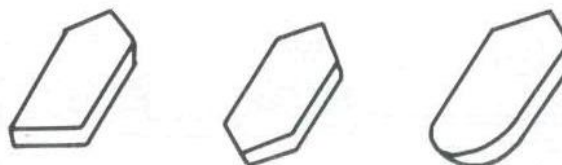
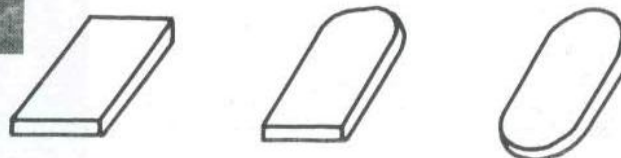
Sl. 126. Okruglasta i pravouglata udubljenja koja kao reljefne motive nalazimo na stećcima.

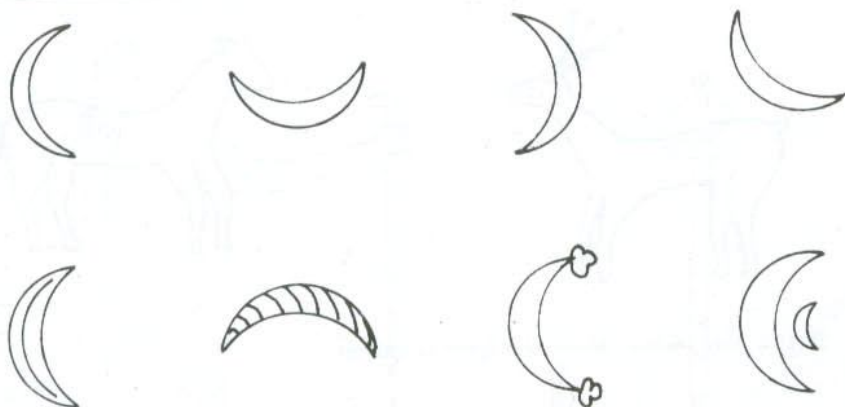
Sl. 128. Reljefni motivi parova ljudskih figura koje nalazimo na stećcima.

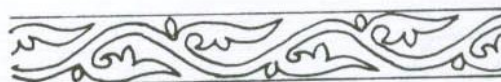
Sl. 129. Reljefna predstava psa na čonoj strani jednoga sljemenjaka na Gvoznom Polju, u okolini Kalinovika.

Sl. 130. Glavni oblici stećaka ploča koje nalazimo na čitavoj teritoriji rasprostriranja stećaka.

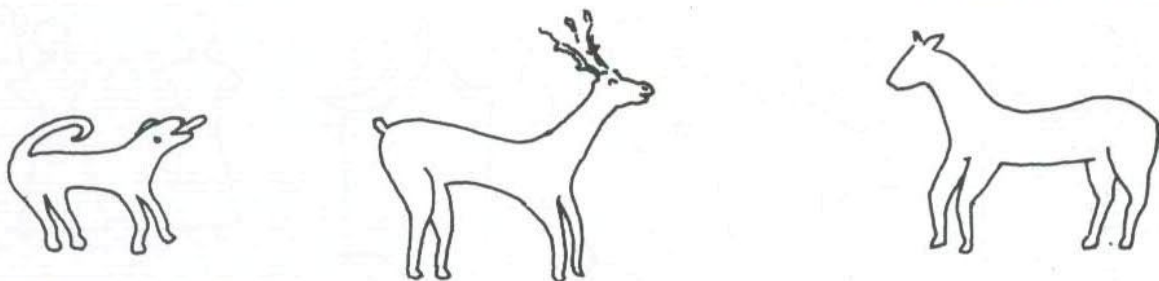

Sl. 132. Glavni tipovi polumjeseca kao reljefnog motiva stećaka.

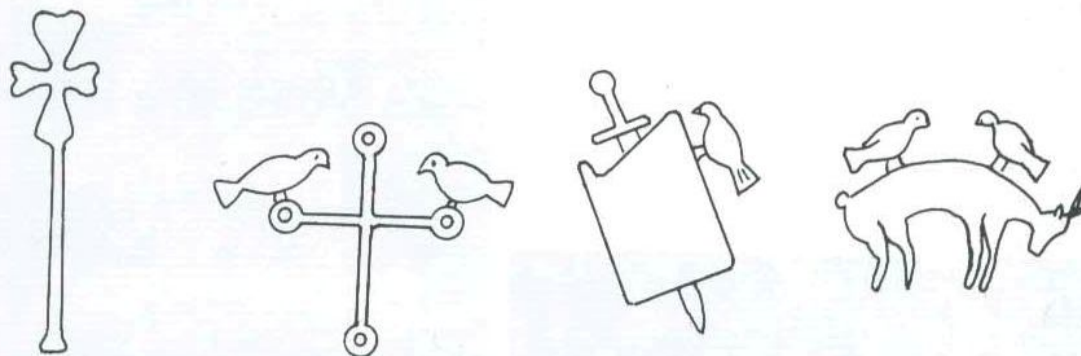

Sl. 133. Glavne vrste povijene lozice kao reljefnog motiva stećaka.

Sl. 131. Reljefni motiv ljudske polufigure na ploči u Klačniku kod Višegrada.

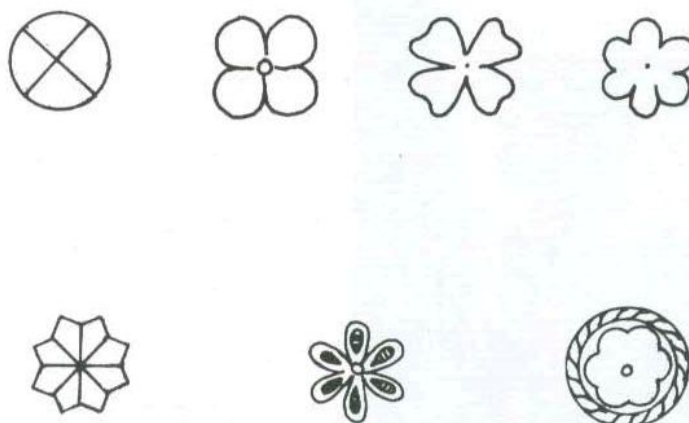

Sl. 134. Neke predstave životinjskih figura na stećcima.

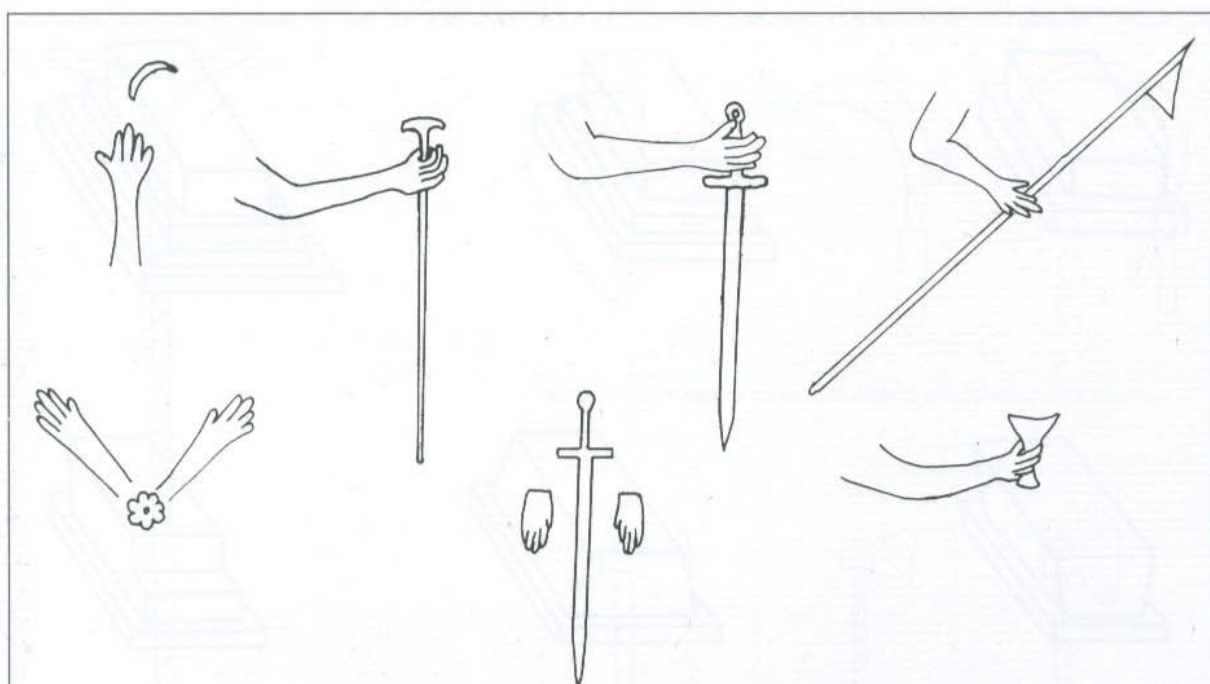

Sl. 135. Reljefni motiv
Procesijskog krsta koji
susrećemo na stećcima.

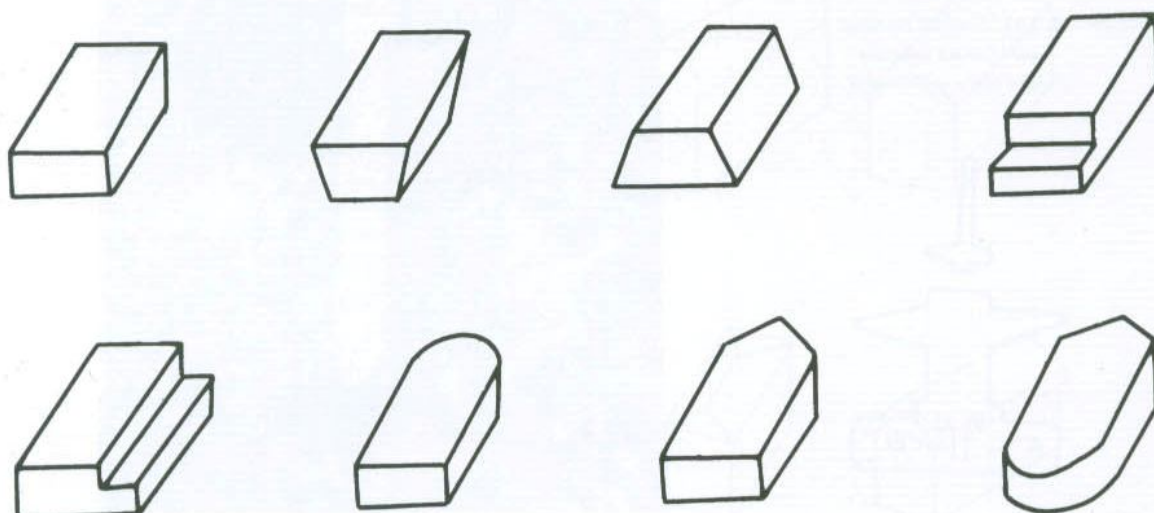
Sl. 136. Nekoliko
reljefnih motiva ptica na stećcima.

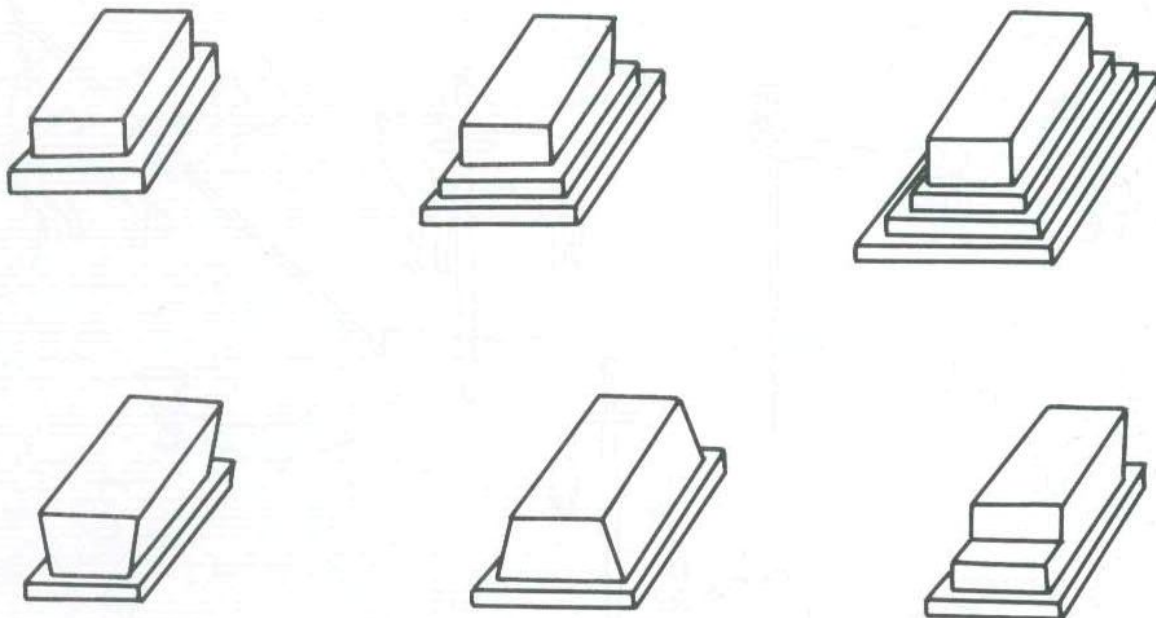
Sl. 137. Nekoliko vrsta rozeta koje se kao reljefni motivi stećaka često javljaju.

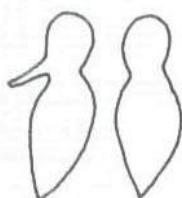
Sl. 138. Reljefni motivi ruke koje nalazimo na stećcima.

Sl. 139. Glavne vrste stećaka u obliku sanduka.

Sl. 140. Jedan od osnovnih oblika ležećih stećaka je sanduk sa postoljem (ili na postolju).

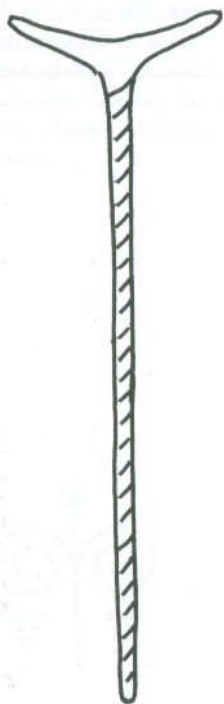
Sl. 141. Simboli cipelara nađeni su na nekoliko stećaka ploča u Primorju.

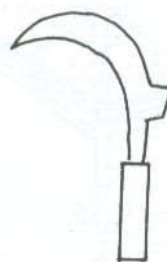
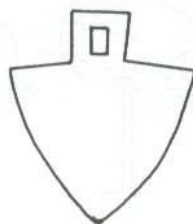
Sl. 143. Motiv nakovnja sa čekićem na stećku u Osovi kod Rogatice.

Sl. 142. Čekić kao simbol klesara nađen je na nekoliko stećaka u Bosni i Hercegovini.

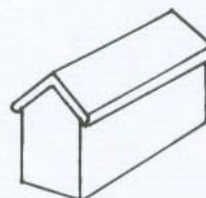
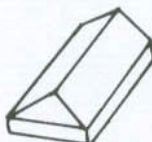
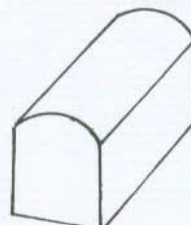
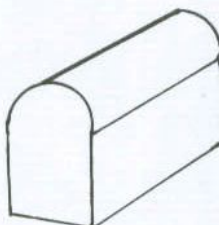
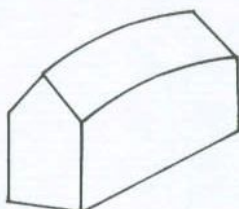
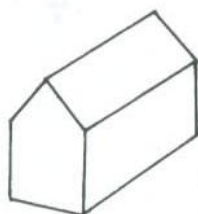
Sl. 144. Motiv tordiranog štapa na stečku u Ledincu kod Lištice.

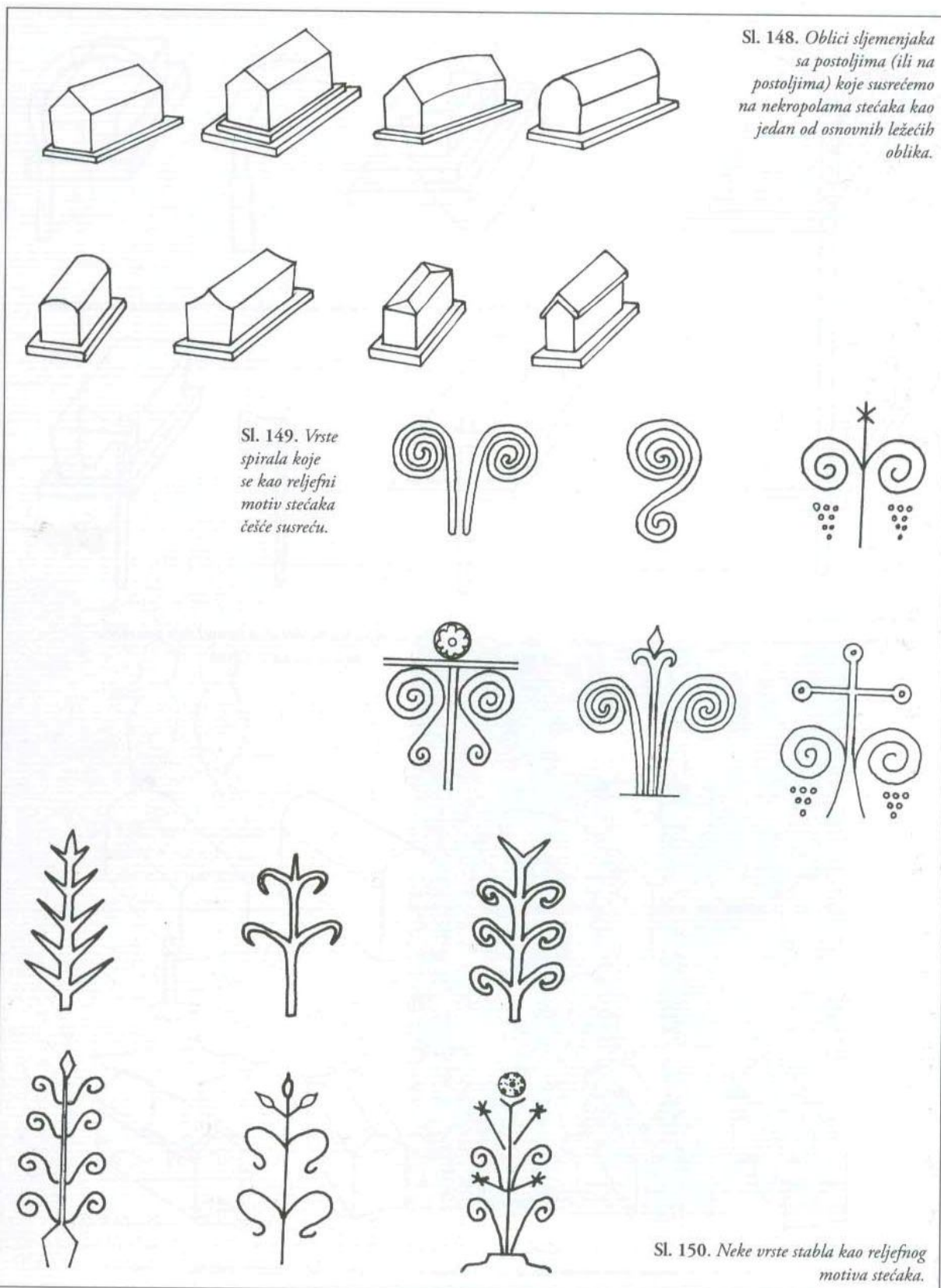
Sl. 145. Motiv motike i srpa, kao simbola zemljoradnika na stećcima.

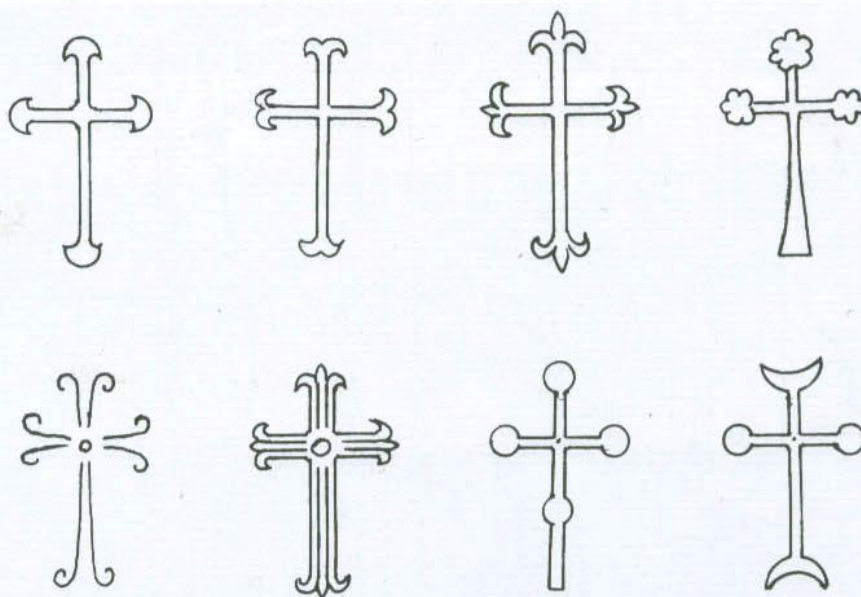
Sl. 146. Reljefni motiv sjekirice (balte) koji ponekada nalazimo na stećcima.

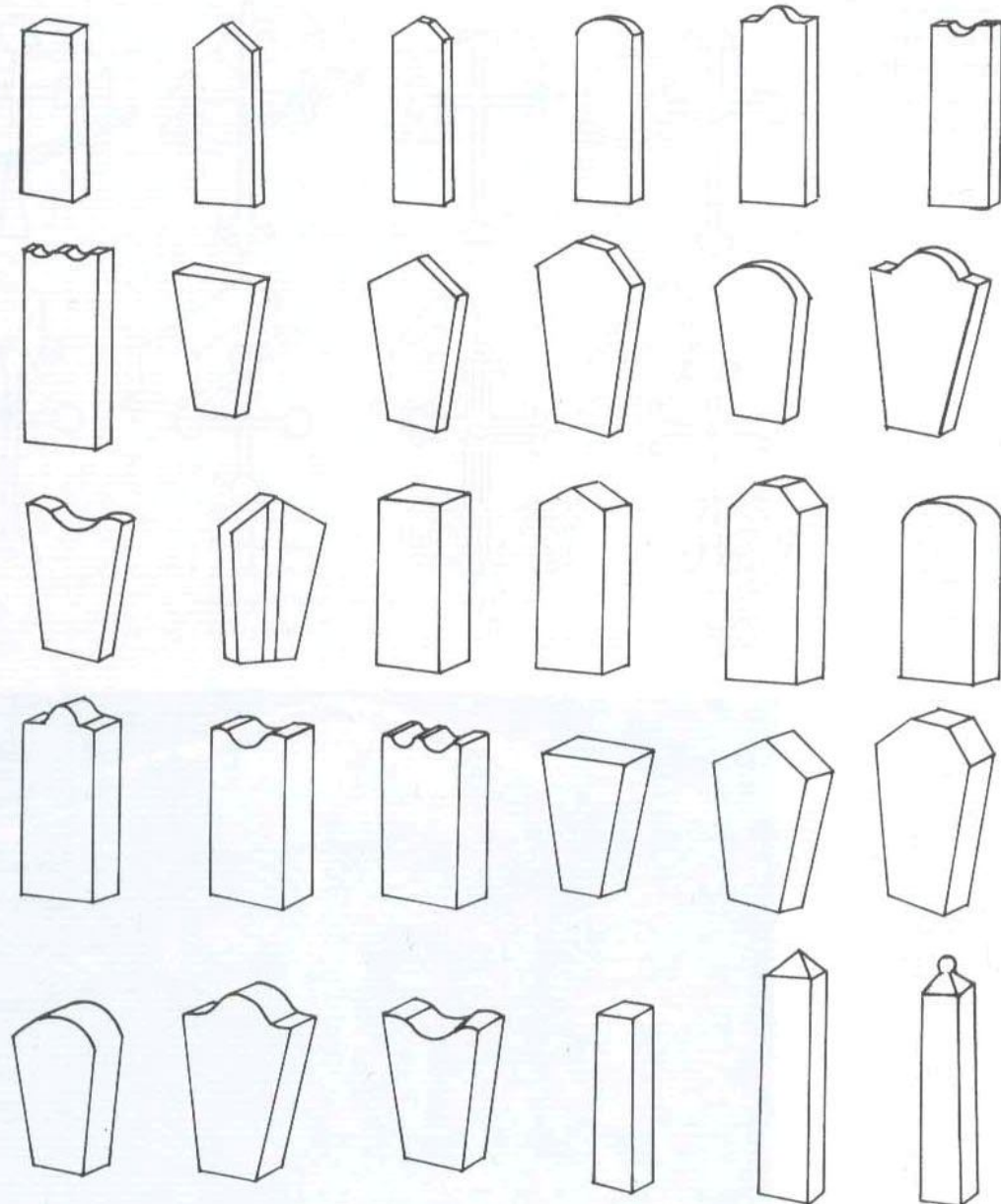
Sl. 147. Glavne vrste sljemenjaka, kao jednog od osnovnih oblika ležećih stećaka.

Sl. 151. Nekoliko vrsta stilizovanih krstova kao reljefnih motiva stećaka.

Sl. 152. Različite vrste reljefnih motiva stilizovanih rozeta na čonoj strani sljemenjaka iz Donje Zgošće kod Kaknja, sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Sl. 153. Različite vrste stupova koji se kao osnovni oblik stojećih stećaka javljaju na nekropolama.

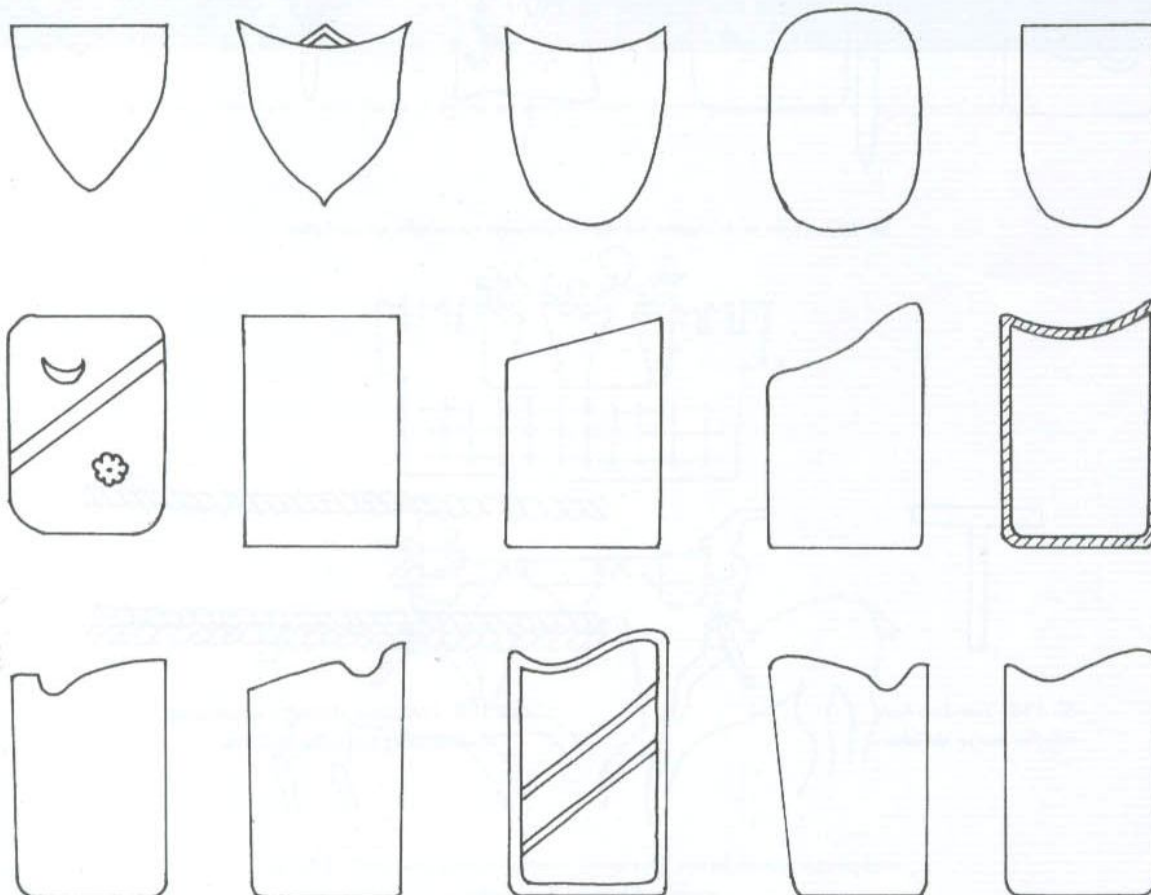

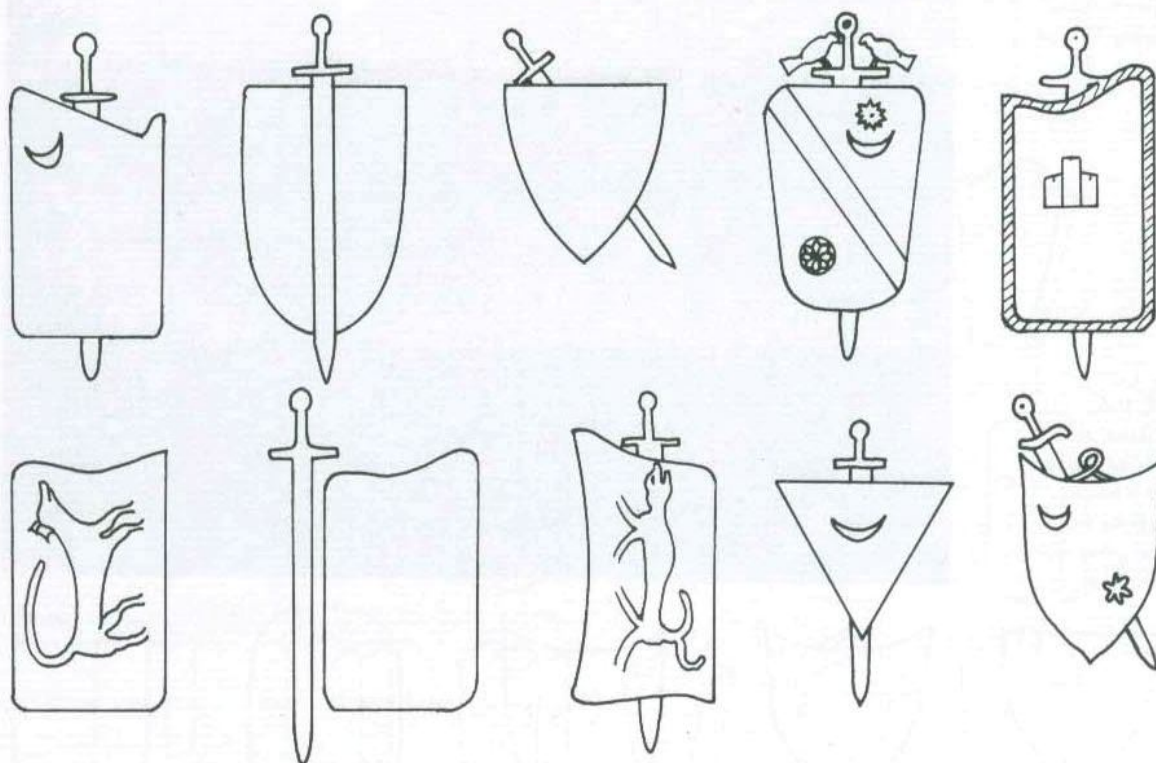
Sl. 154. Neki oblici "svastike" koji se kao reljefni motiv javljaju na stećcima.

Sl. 155. Posebna vrsta reljefnog motiva šindre na jednom sljemenjaku iz okoline Kalesije.

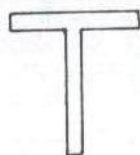

Sl. 156. Glavne vrste oblika štitova koje kao reljefne motive nalazimo na stećcima.

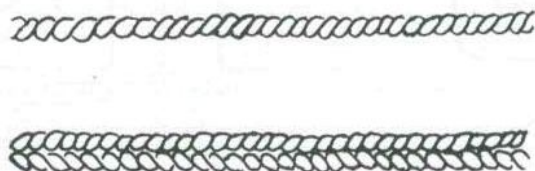

Sl. 157. Neke vrste štitova na mačevima koje susrećemo na stećcima.

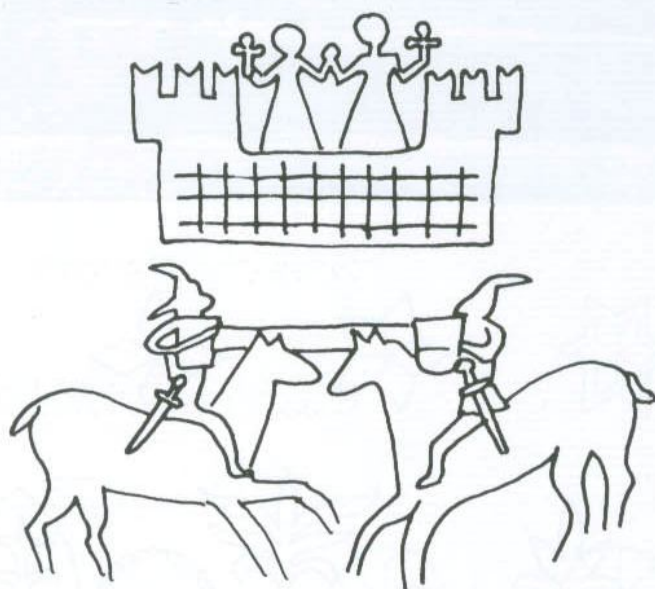
Sl. 158. Tau-krst kao reljefni motiv stećaka.

Sl. 159. Predstava običnog i dvostrukog tordinanog užeta na stećcima.

Sl. 160. Scena sa tri i više ljudskih figura na bočnoj strani sljemenjaka u Uboskom Polju kod Ljubinja.

Sl. 161. Predstava turnira dvojice konjanika ispred dvorca na visokom sanduku u Radimlji kod Stoca.

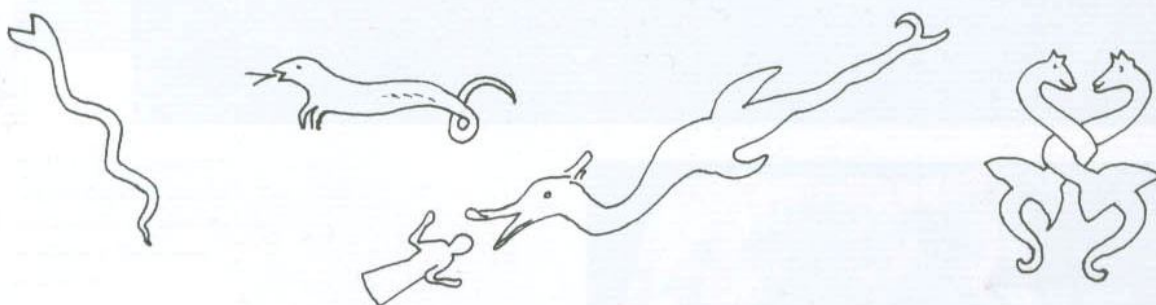

Sl. 162. Reljefna predstava dvorca sa pet kula na čeonj strani sljemenjaka na postolju iz Donje Zgošće kod Kaknja, sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

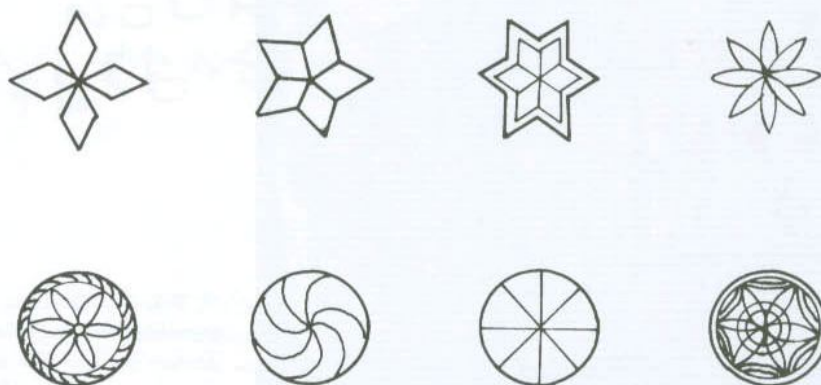

Sl. 163. Nekoliko reljefnih motiva višelatičnog lista na stećcima.

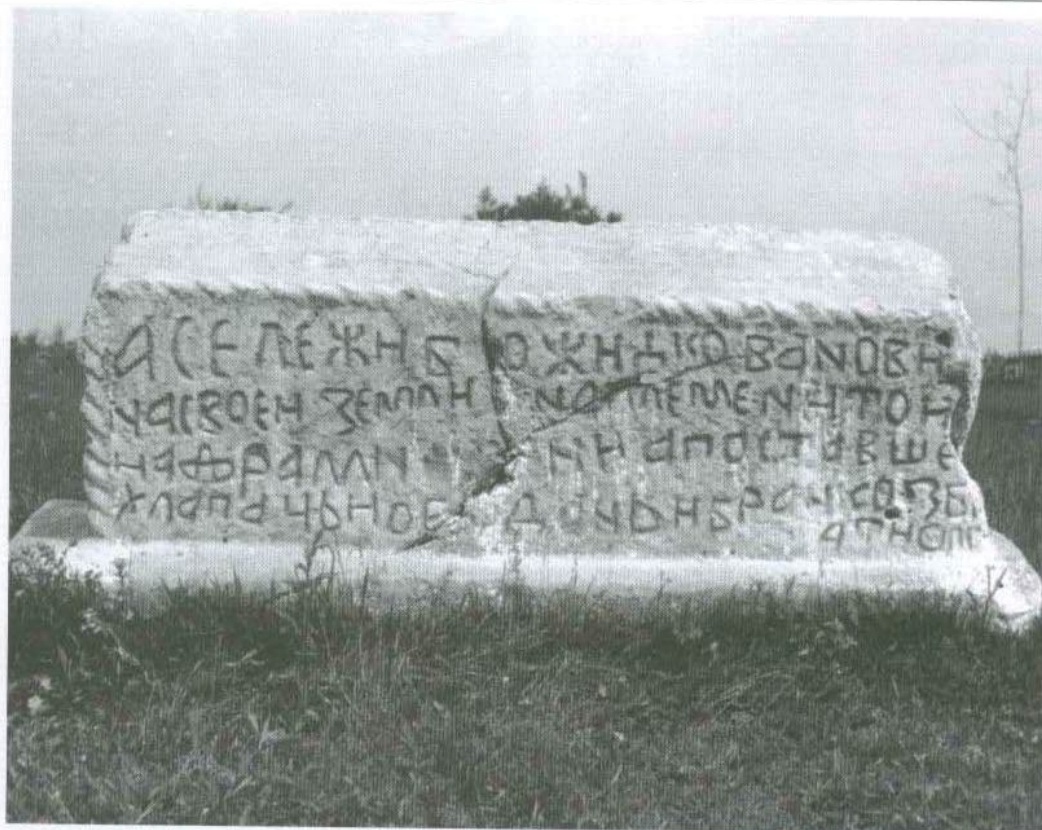
Sl. 164. Reljefne predstave scena sa više ljudskih i životinjskih figura na sanduku Mirkove Kose kod Kalinovika.

Sl. 165. Neke predstave zmija i zmajeva koje susrećemo na stećcima.

Sl. 166. Oblici zvijezda kao reljefnih motiva stećaka.

Sl. 167.
Ćirilčki
natpis na
sljemenjaku
Božićka
Banovića
u Banović
Selu kod
Banovića.

Sl. 168. Ćirilčki natpis na kamenu
iz grobne rake Tepčije Batala u
Turbetu kod Travnika, sada u
Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

†ВАНМЕШАНСНАНСВЕТГДАХАМНЬСЕЛЕЖНІСНЕЗЬБАТНІЬНАСВОІ
 ЗЕМЛНАПЛЕМЕННТОМНЛОСТНЮБЖНОМЬСЛАВНОГАГНАКРАЛАТ
 ВРЬТКАКНЕЗЬБОСАНЬСКНАВНСОКОМЬСЕПОБОЛНХЬНАДЪБО
 КЪМЕМЕДНЬДОНДЕСНБНЛНГЬПОСТАВНГОСПОЋВЪКАВАСМО
 НМНДОБРНМНЖНВЪМНВЪРНОСЛУЖАШЕНМРТВЪМНПОСЛУЖ
 Н

Sl. 169. Ćirilički natpis kneza Batića Mirkovića na stečku u Kopošiću kod Ilijaša.

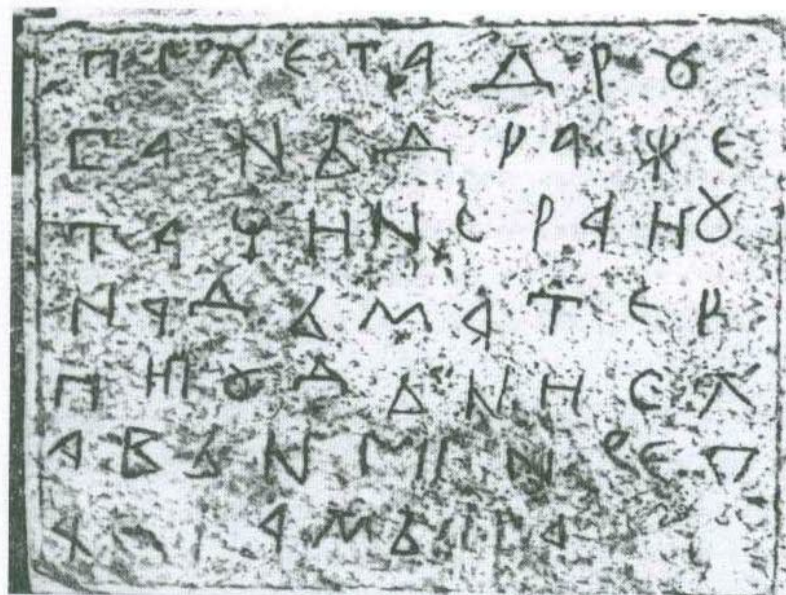
Sl. 170. Ćirilički natpis Poznanja Bogdanića na stečku u Premilovom Polju kod Ljubinja.

Sl. 171. Dio ćiriličkog
 natpisa Bogavca Taraha
 Boljunovića na visokom
 sanduku u Boljunima
 kod Stoca.

ЖЕΛΕЖЕН
 БОГАВАЧЬ
 МДРДХЬ БОΛΧ
 NOON
 ΥΒСБМЕ

НПОГНБЕΛДБО
 ЕАЕСПОПОД
 ДСНБНΛГЬ
 МДХМХМД
 БРД~ССО
 НХД~ДБО
 НБДШТН
 ~Е
 ~ДНЕТРО
 ОХПОΛΧ
 АЕБΛД
 ОЕ~ДР
 ХССДССО
 БСНЕУЕ
 НЛНД

Sl. 172. Ćirilički natpis na stupu
 Mahmuta Brankovića iz Brankovića
 kod Rogatice, sada u vrtu Zemaljskog
 muzeja u Sarajevu.

Sl. 173. Ćirilicki natpis na ploči kod stare crkve sv. Petra u selu Crnač (Dživarsko polje) kod Trebinja.

Sl. 174. Stup sa reljefom ljudske figure i dijelom ćirilickog natpisa koji se odnosi na gosta Milutina Crnićanina u Humskom kod Foče, sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

+ ВЪ НМЕ ѠЧѢ Н СЊѢ Н СТГО ДХѢ СЕ ЛЕЖИ РѢБѢ
БЖНѢ ПОЛНХРѢННѢ Ѣ ЗОВОМЪ МНРЬСКНМЪ ГОСПО
И РѢДѢВѢ ЖОХПѢНѢ НЕНЫЧѢ ВНХОРНХѢ КХУВННЧѢ
Ѣ НЕВѢСТѢ ЖПѢНѢ ВРѢТЫКѢ Н СЛХГЕ ДѢБНЖНВѢ Н
ТЕПВННКЕ СТНПЫКѢ Ѣ КѢУН ЖПѢНѢ МНЛѢТѢНѢ ДРѢЖН
ВОКВННКѢ Ѣ КѢЗНѢУХ СѢНЫКѢ СЕСТРѢ Ѣ ПОСТѢВН СѢ
БѢЛѢГѢ НЕ СЊѢ ДѢБНЖНВѢ СѢ БЖНШМЪ ПОМОЧНЮ
СѢМЪ СВОИМЪ ЛХДѢМН Ѣ ВѢ ДНН ГНѢ КРѢЛѢ ТВРѢТКѢ

Sl. 175. Ćirilicki natpis Radače Ćiborić na stečku u Veličanima, u široj okolini Trebinja.

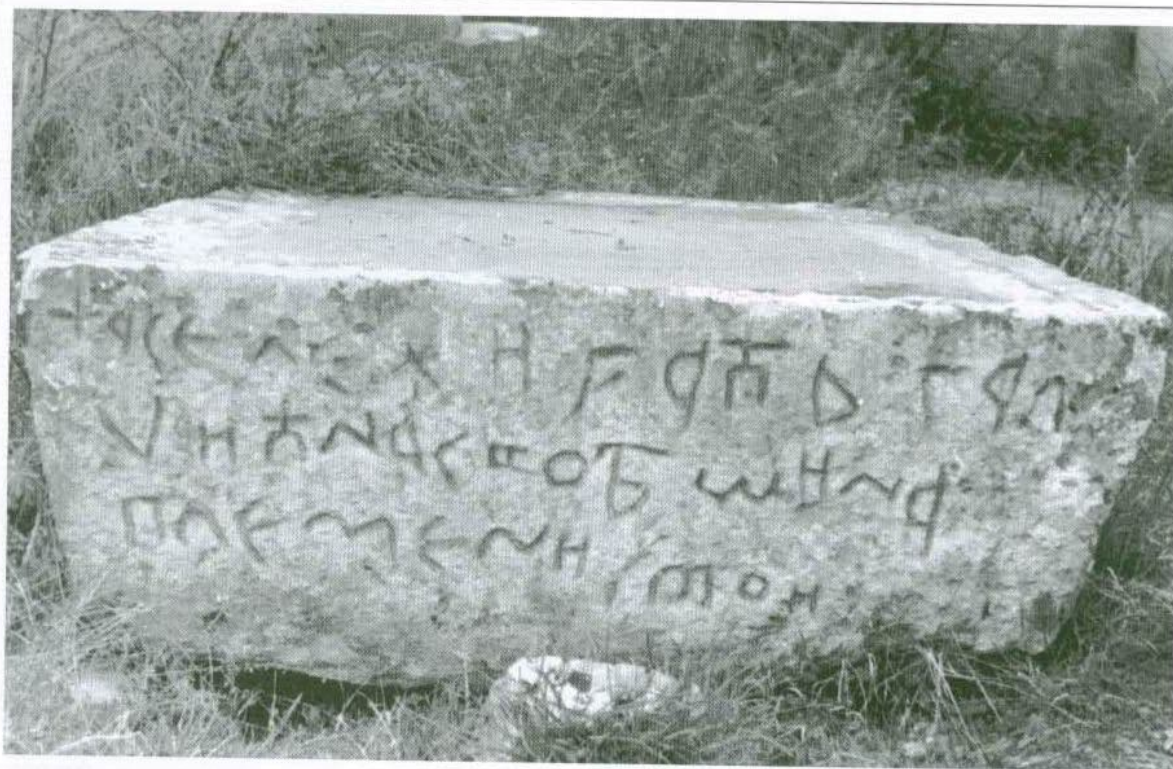
Sl. 176.
Sljemenjak
sa ćirilčkim
natpisom
zlatara Divca
u Mršiću kod
Vlasenice.

Sl. 177. Ćirilčki natpis
na stečku kneza Radoja
Dragosalića u Zabrđu
kod Kiseljaka.

РАДОЛ ВЕЛИКОГ КНЕЗА БОСАНСКОГА
АПОСТАВНЕ СИНЬ НЕГОВ
ЫК НЕЗЬ РААНЬЗ БОЖНОМЪ ПОЛ ОЖИ
НСВОИХЪ ВЪАНЪХЪ АСННОМЪ ННЕА
ОМЪ ИНОМЪ ПОМОЖИЮ НЕГО СЪМЪОНЪ

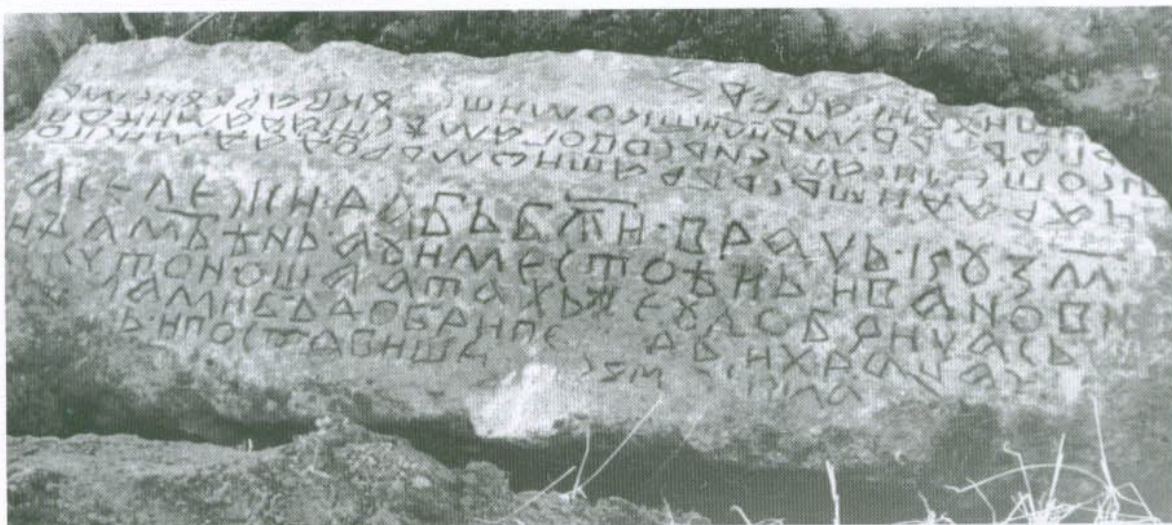
Sl. 178. Natpis na stećku Raća Galčića u Veličanima, u široj okolini Trebinja.

Sl. 179. Ćirilčki natpis na stećku župana Grda u Policama kod Trebinja, danas u Zavičajnom muzeju u Trebinju.

Sl. 180. Ćirilčki natpis Radivoja Ilića u Lipi kod Livna.

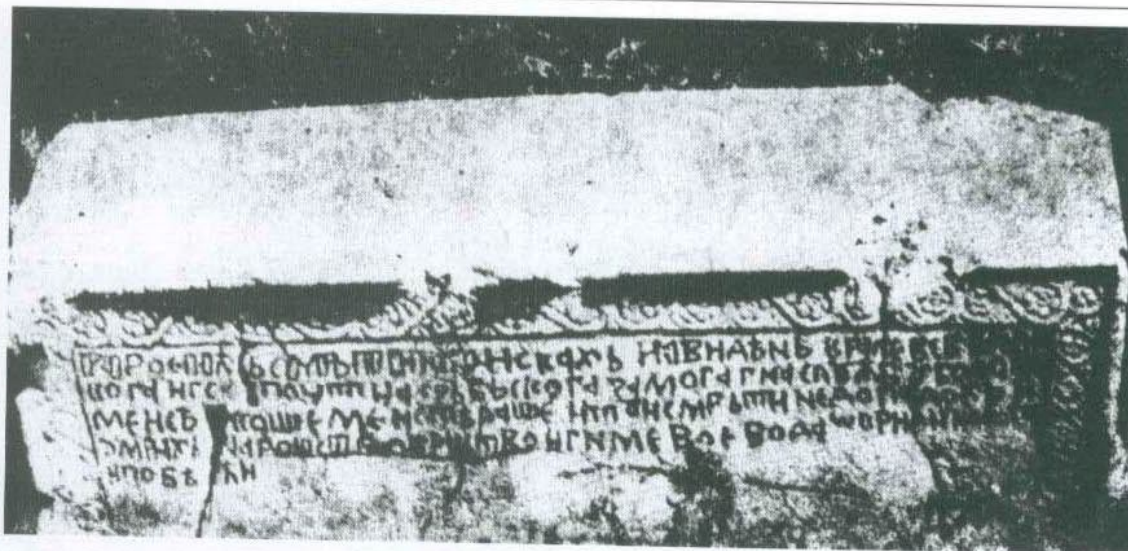
М+Х+О+А+В+З
 ВДАННІСНІЗВІЛІНІГДМРЖУПАНІГР
 ЗАВТРББЗ+НЗСІ+НВЗТОЛДТОЗІАЕМОВА
 ІСВРАТЖУПАНІЗРАОМНРЗСІНЗМНЕГОВТМНЖЕНАЕМДТВАРА
 МОЖТРЖМНЕМБЕРАБЖТНААНЗРАВНЕ

Sl. 181. Ćirilčki natpis
skutonoše Stojana Ivanovića
na stečku u Klenju kod
Bogatića, u Srbiji.

Sl. 182. Ćirilčki
natpis na
sanduku Jeremije
Petka u Zagrađu
kod Šćepan Polja,
u Crnoj Gori.

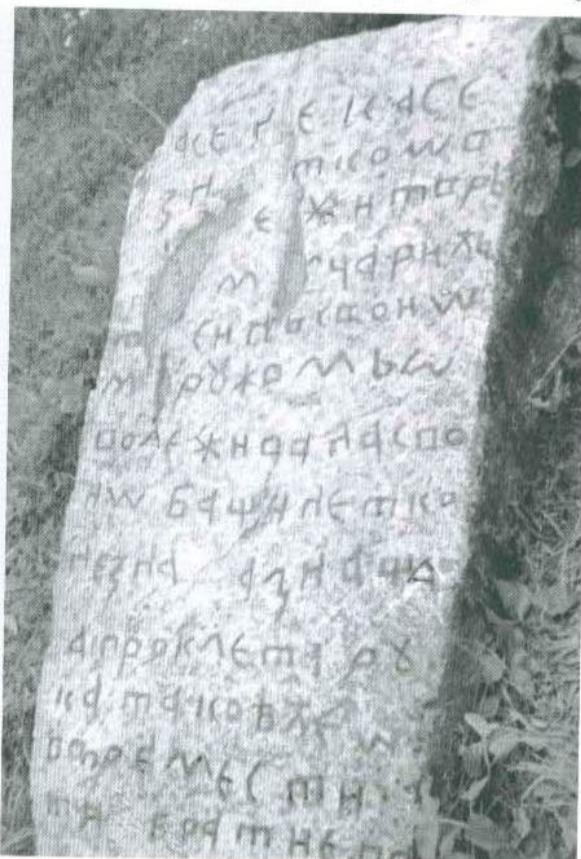

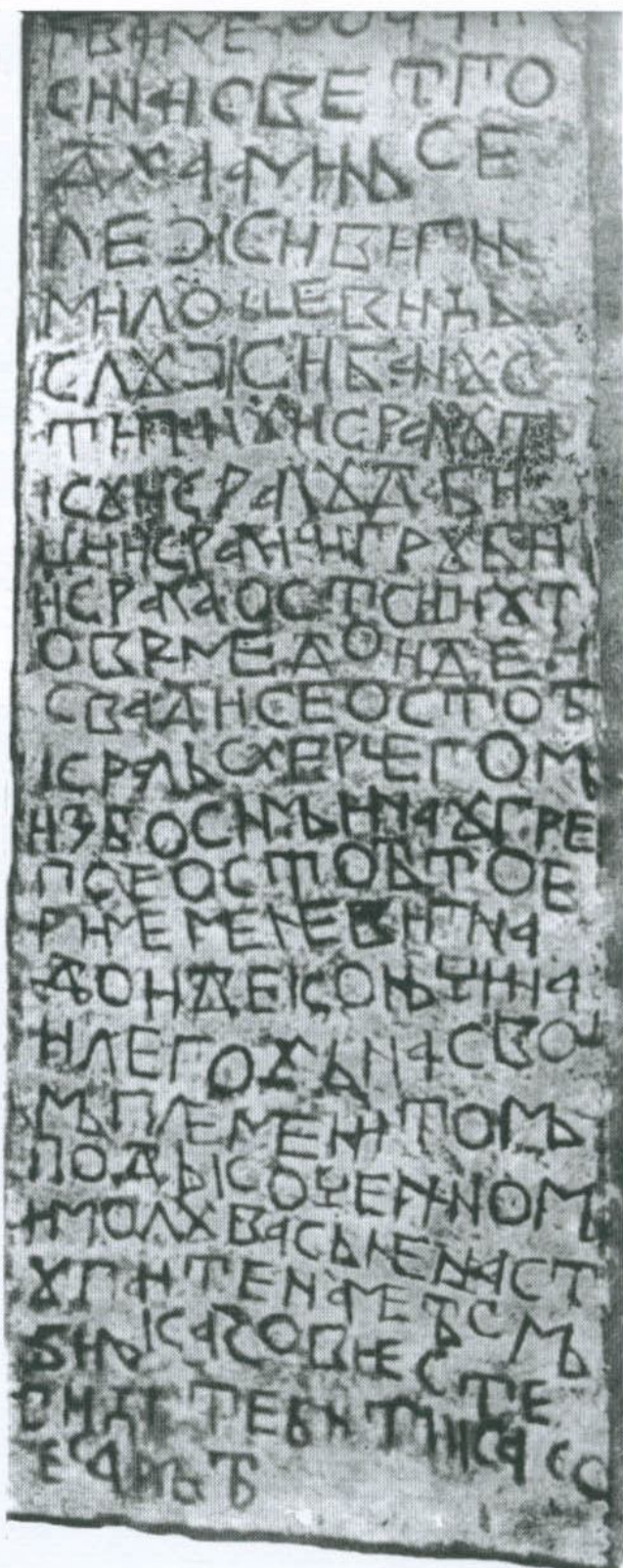
Sl. 183. Ćirilicki natpis na sljemenjaku Ozrisala Kopijevića u Varošitu kod Rogatice, danas u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Sl. 184. Ćirilicki natpis na stećku
župana Krnje, u zidu crkve u
Arandelovu kod Trebinja.

Sl. 185. Ćirilicki natpis na
stećku Tvrta Milčarića u selu
Pazalje kod Rudog.

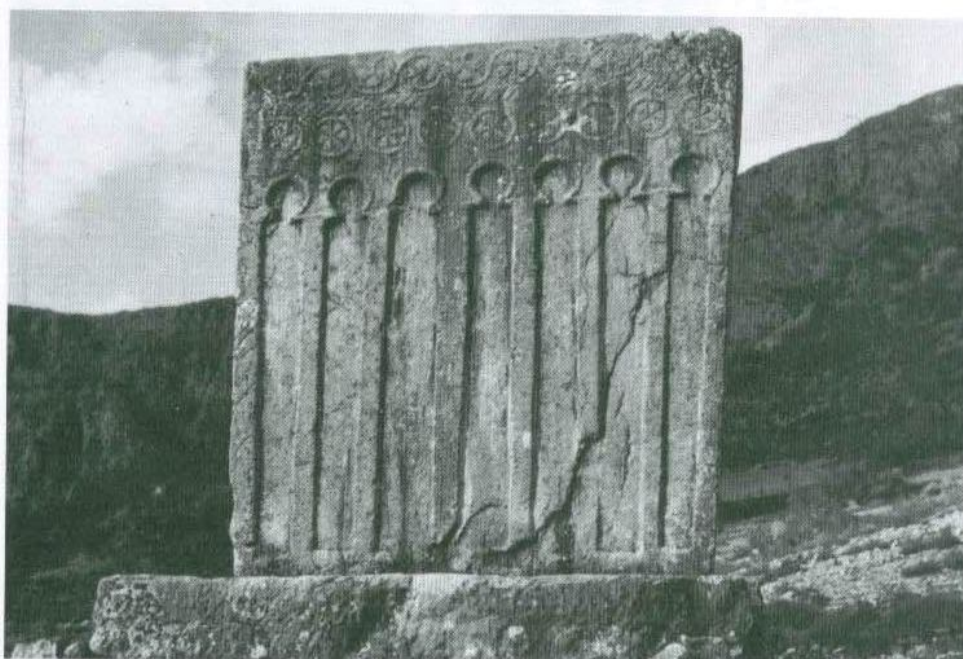
Sl. 186. Ćirilicki natpis na stečku Vignja
Miloševića, u zidu rimokatoličkog Župskog ureda
u Kočerinu, u okolini Lištice.

Sl. 187.
Ćirilčki
natpis
na stećku
Vukosava
Mješinića
u Zavajtu
kod Foče.

Sl. 188. Natpis na
stećku vojvode Mitoša
u Vlađevini kod
Rogaticе, sada u vrtu
Zemaljskog muzeja u
Sarajevu.

† ВЪ НМЕ УЧ Н СНА Н СВЕТО[Г] ДХ СЕ ЛЕЖИ
ВОЕВОДА МНУТОШЬ СВОИМЬ [С]ИНОМЬ СТѢПКОМЬ
СВОМЪ ГАНЪ ВЛАТИХЪ ВЛАКЕВНИХЪ КОНЫ НОГЪ
КОН МЪ ПОСЛАЖИ ЖИВЪ Д МРЪТВЪ ПОБЛАНЖИ
БОЖИ(О)МЬ [П]ОМОТНД Н КНЕЗЪ ПАВЛА МНОСТНЮ
Д НСЕ КОПАИТЕ НА ПЛЕМЕ(НИ)ТОМЬ Н ПРАВН ВОЕВОДА
МНОТОШЬ Н МНОГО УМ МОЕ РЪКЕ НА ЗЕМЛН БИ Д Ъ
НИ УМ ЕННЕ НИКОРЬ НЕ БИ МРЪТ(Д)ВЪ НЕХ ГД ХБНТ

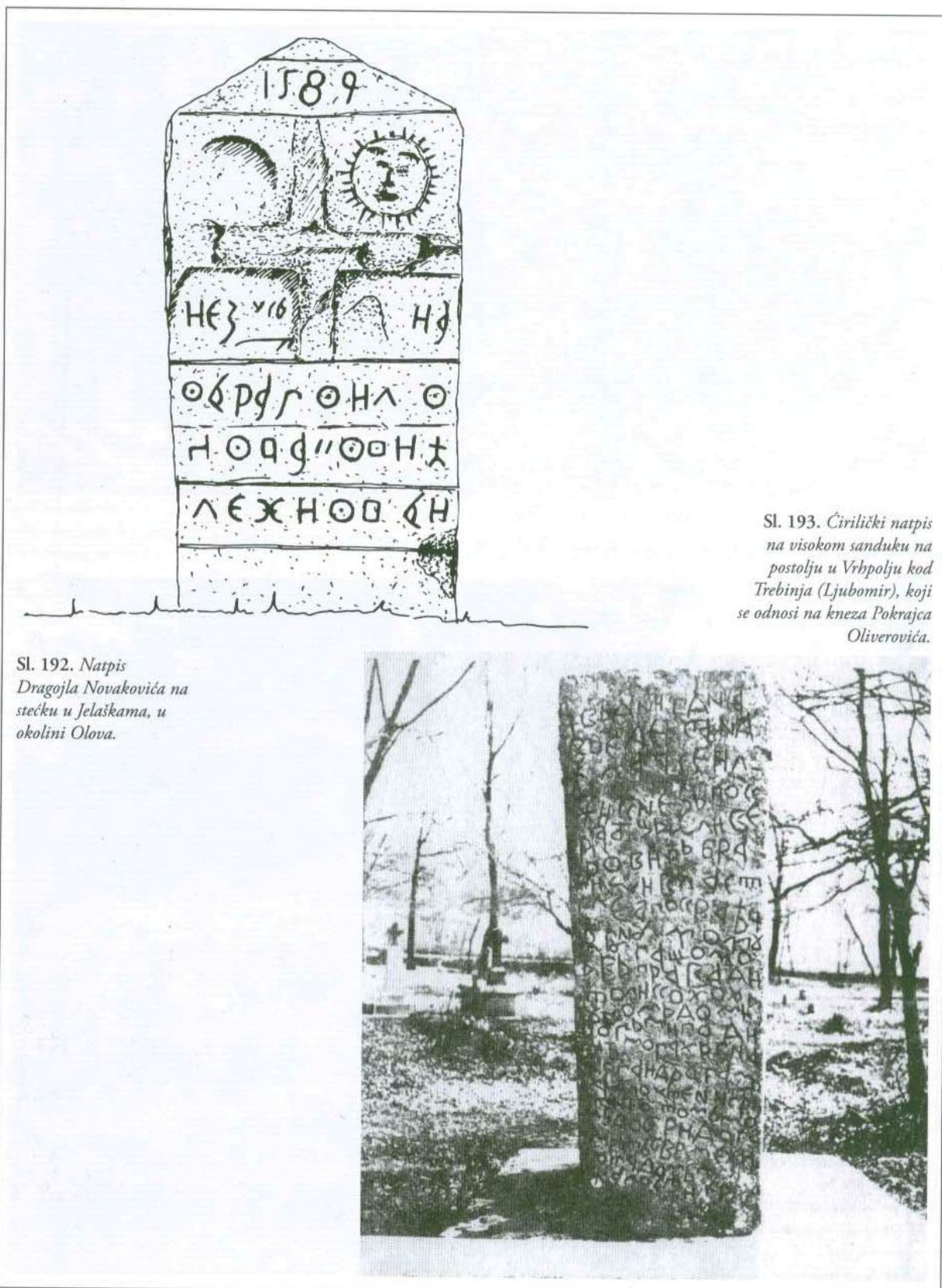
Sl. 189. Ukrašeni
visoki sanduk na
postolju u Fatnici
kod Bileće ima na
jednoj čonoj strani
ćirilčki natpis koji
se odnosi na Ivana
Mrčića.

Sl. 190. Reljefna predstava lova na vepra i čirilički natpis na stečku velikog kaznaca Nespine iz Malog Čajnog kod Visokog, sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Sl. 191. Natpis na stečku Vukića Nosakovića i njegove majke Ruže u Maloj Gostilji kod Višegrada.

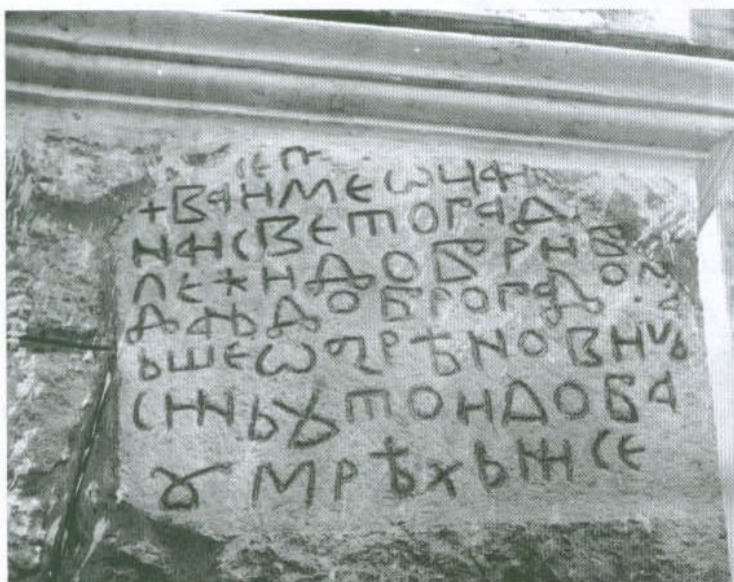
Sl. 192. Natpis
Dragojla Novakovića na
stećku u Jelaškama, u
okolini Olova.

Sl. 193. Čirilički natpis
na visokom sanduku na
postolju u Vrhpolju kod
Trebinja (Ljubomir), koji
se odnosi na kneza Pokrajca
Oliverovića.

4 СНЕ БНЛЕГЬ
 ПОВМЕНОГД О
 НМЗД ПОЕОАЕ
 РДАНДОБ ѿПР
 4ШНХД ДОУЛЕ
 БНХЬ ПОВМЕ
 МО Н ПАЧСНП
 О ПРЕБНХЬ Н Л
 ЕГОХЬ 8 МХА
 ОН ЗЕМЛН 4
 БНЛЕГ МН С
 МОМ МД БДЦН
 МН

Sl. 194. Ćirilčki natpis
 na stečku-nišanu vojvode
 Radivoja Oprašića iz Oprašića
 kod Rogatice, sada u vrtu
 Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Sl. 196. Prvi dio Ćirilčkog
 natpisa na stečku Bogdana
 Ozrenovića, u zidu pravoslavne
 crkve u Rogatici.

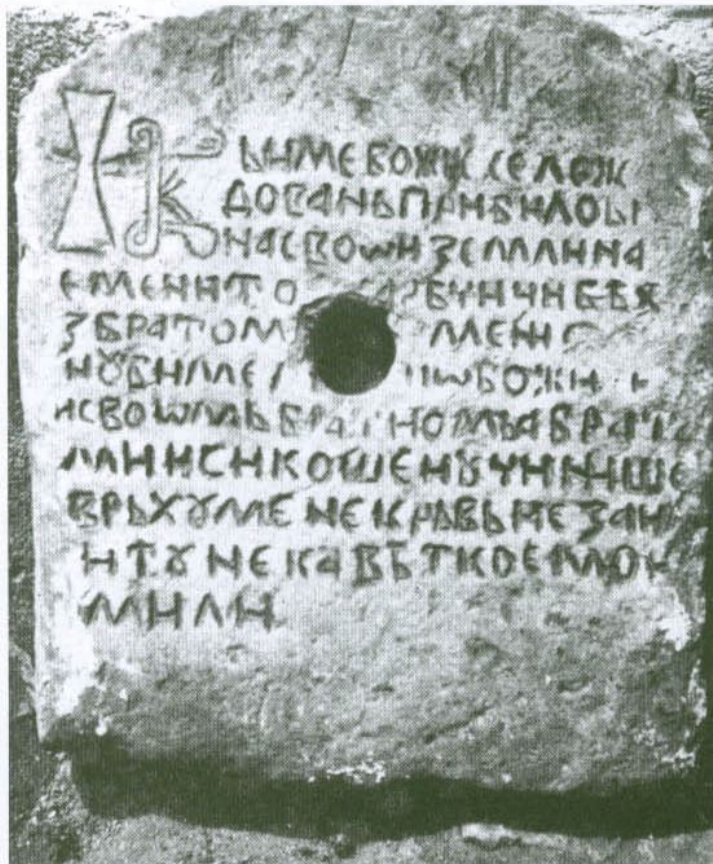
Sl. 195. Ćirilčki natpis na
 nišanu Sulimana Oškopice u
 Dumanjićima kod Rogatice.

Sl. 197. Ćirilčki natpis na
 stečku Priboslava Petoivića u
 Trešnjevici (zaselak Ljusići),
 u okolini Kalinovika.

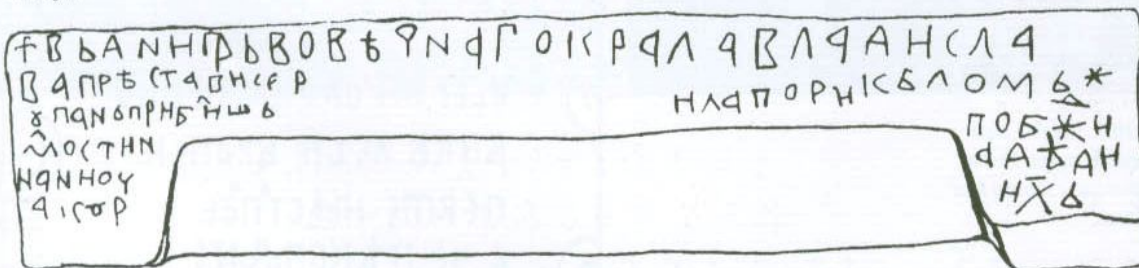
4СЕЖЕЖНАДОБРНПРНБНСЛДРЬПЕМОНОН
 *РНАСРООНЗЕМЛННАПЛЕМЕННМОМ
 СЛЖ*НХДБАМУТОРБАДИСЧПАМЖ
 ПЪРРНОНАТОМЪПОГНБОХЬПСАБРОМОНЪ

Sl. 198. *Tablica čiriličkih slova natpisa stećaka.*

Sl. 199. Ćirilčki napis na stečku Radovana
Pribilovića iz Ričice kod Kaknja, sada u
Franjevačkom samostanu u Kraljevoj Sutjesci.

Sl. 200. Ćirilčki
natpis na stečku župana
Pribiše iz Polica
kod Trebinja, sada u
Zavičajnom muzeju u
Trebinju.

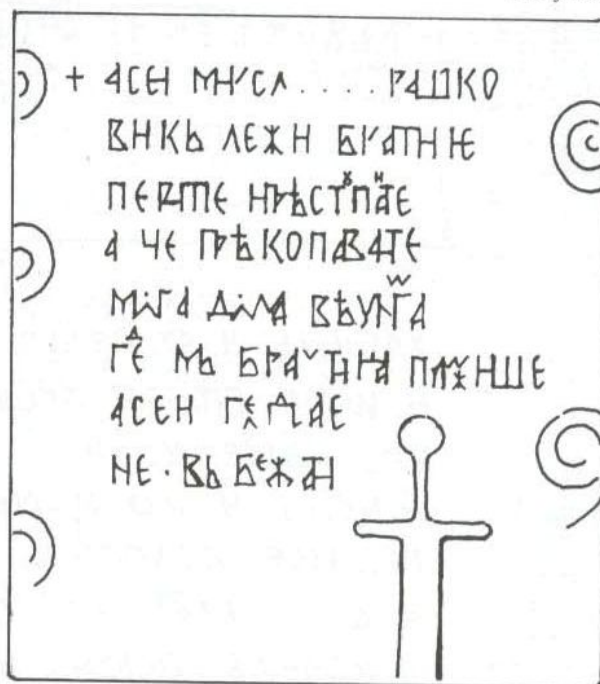
Sl. 201.
Ćirilčki
natpis na
nišanu Hasana
Radilovića u
Čadovini kod
Rogatice.

ХѢСѢНЬ Н ѢХМѢТЬ ДОПѢ РѢДНЛОПНѢ СИНѢ
Н УТО СТАРН ХѢСѢНЬ УМРѢ Н УТО БНШЕ
ЕРЬ БНШЕ 838Р... ВОДЕС... Ѣ ЮНѢСС
ЮНѢССѢ Н ТО Н НЕГОПѢ БРѢТЬ ѢХМѢТЬ
ДЕЛНССѢ ХѢЛОСТН РѢДН ПНСѢШЕ УДУ
Н ДѢ Е БЛѢСОПНѢ ТССО ХѢ ПРОИТН Н
ПРСѢЛЕТЬ (СС)ОН ПРИОѢЛНТН

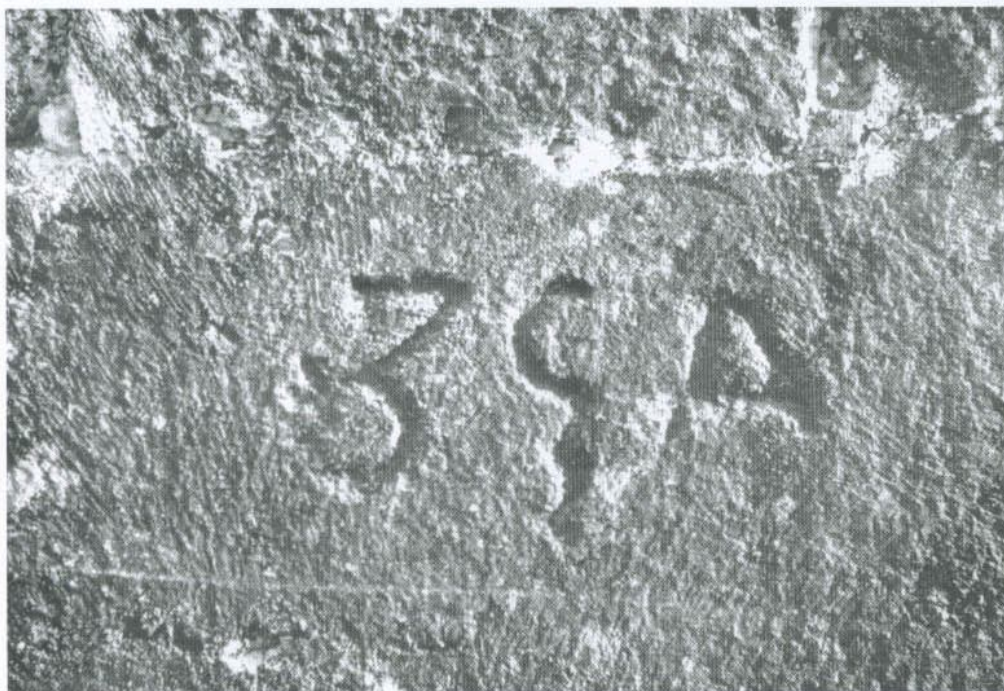

Sl. 202. Stećak (stup)
i ćirilčki natpis Petka
Rajkovića u Koraju kod
Lopana.

Sl. 203. Ćirilčki natpis
na stećku Miroslava
Raškovića (uzidan u
pravoslavnu crkvu) u
Pošćenju kod Šavnika, u
Crnoj Gori.

+ ꙗкоже лежи господь гонимъ иже юрихъ бѣгоушии
и кѣхънищѣ во еводе рѣднуѣ и прѣстѣ и кѣхъ
ижезищѣ сѣнѣ и жѣпѣ бѣлѣицѣ с повтѣнѣмъ
и прѣхъ свою вѣрѣ и вѣшнѣхъ слѣвѣхъ

Sl. 205.
Šifrovana
(slovna) godina
na jednom
stečku u zidu
pravoslavne
crkve u
Velimlju, u
široj okolini
Nikišića (Crna
Gora).

+ въ нмѣ вѣчѣ и снѣ и свѣтъ[а]го д[а]х[а]
и се лежи вѣтѣко вѣ[а]х[а] вѣнѣ кон не молѣше
н[а] бѣдногѣ чловѣ[а]кѣ тѣкмогнѣ и вѣнде
много землѣ и домѣ погнѣе и ѣе нѣмѣ не
остѣ нѣ с[а]нѣ нѣ брѣтѣ и нѣнѣ хснѣ
камнѣ неговѣ воеводѣ мнѣтошѣ слѣжи
г[осподн]ѣ божнѣмѣ помѣю и кснѣ пѣвлѣ
мнѣстою кон хснѣ вѣтѣкѣ помѣнѣ б[о]гѣ

Sl. 207. Čirilički
natpis na krstači
Radosava Vlahovića u
Nekuku kod Stoca.

Sl. 208. Ukrašeni
sljemjenjak sa čiriličkim
natpisom koji se odnosi na
Ljupka Vlasnića iz Vlasnića
(zaselak Troškoti), u okolini
Lištice, sada u vrtu Muzeja
Hercegovine u Mostaru.

Sl. 209. Čirilički natpis na
stećku Radivoja Vlatkovića u
Oplicićima (lokalitet Ploče),
u okolini Čapljine.

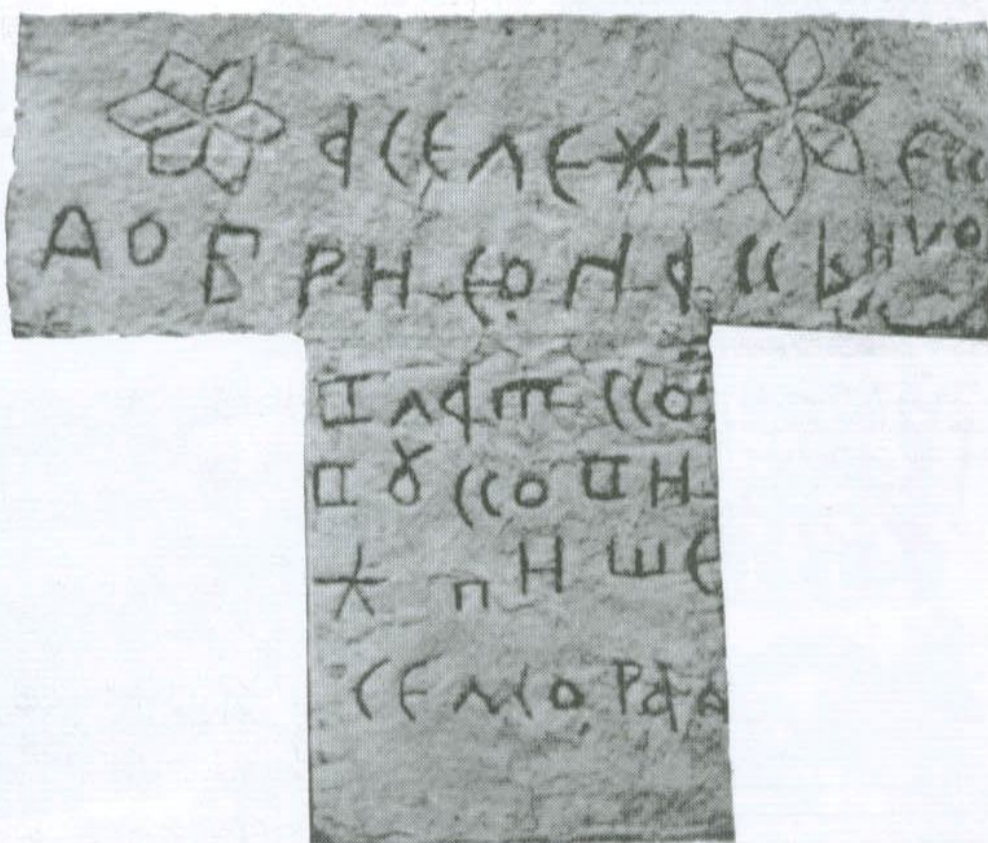

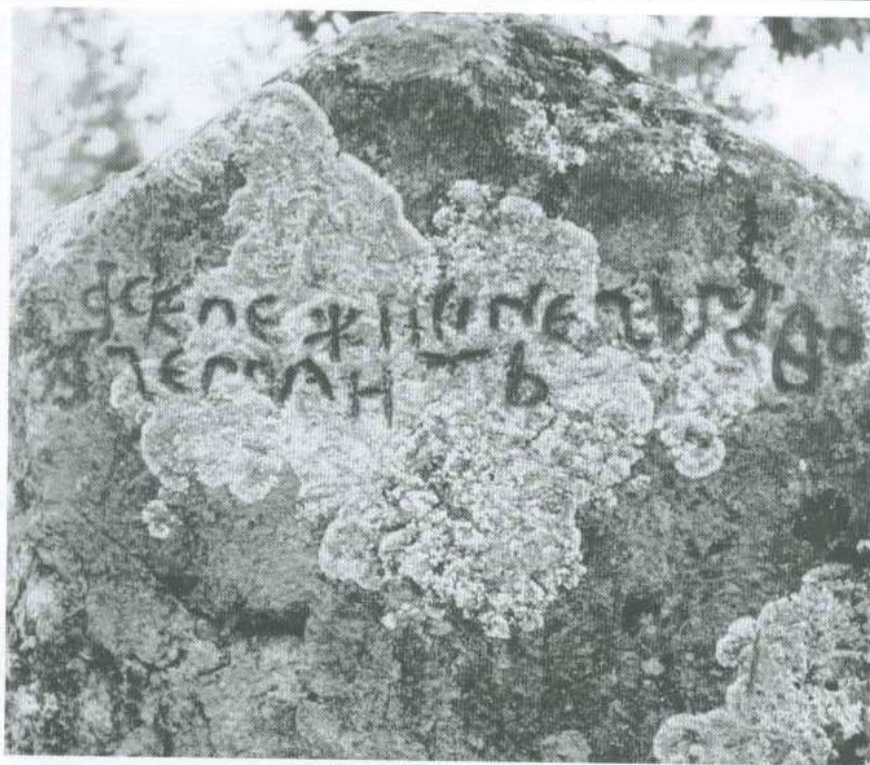
Sl. 210. Dvostruki sanduk sa
čiriličkim natpisom u kome se
spominju Vukić Vučić i njegova
mati Radosava u Oplicićima, u
okolini Čapljine.

Sl. 211.
Ćirilčki
natpis na
stečku Pavka
Vukičevića,
u zidu crkve
sv. Jovana
u Velimlju
(Banjani), u
okolini Nikšića
(Crna Gora).

Sl. 212.
Ćirilčki
natpis na
krstaci
Vlatka
Vukovića u
Boljunima
kod Stoca.

Sl. 213. Ćirilicki natpis na sljemenjaku Radoja Zemljića u Sljedovićima kod Rogatice.

Sl. 214. Kameni nadgrobni spomenici zvani "Baba" u Arheološkom muzeju u Gdanjsku, u Poljskoj.

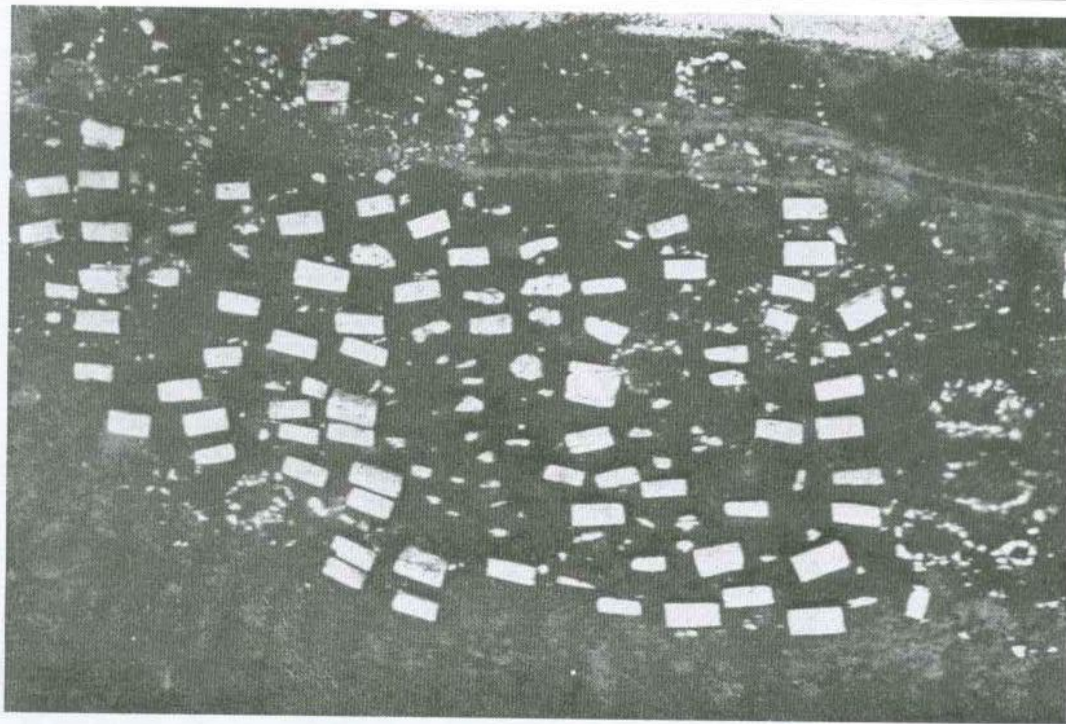

Sl. 215. Pogled na dio nekropole stećaka u Krekovima kod Nevesinja, jedne od nekoliko nekropola sa najvećim brojem spomenika.

Sl. 217. Grobna raka sa tri skeleta u Grborezima kod Livna.

Sl. 216. Stećak stup gosta Milutina Crnićanina iz Humskog kod Foče, sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

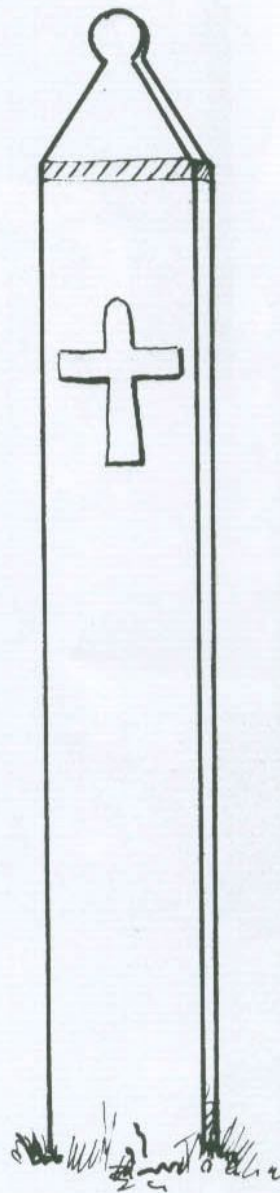
Sl. 218. Nekropola u Gvoznom Polju kod Kalinovika, sa grobovima obilježenim stećcima i u krug poredanim kamenjem.

Sl. 219. Potpis majstora Grubača na jednom sljemenjaku u Opličićima, u okolini Čapljine, sada pred Zemaljskim muzejom u Sarajevu.

Sl. 220. Jedan dio nekropole sa hačkarima kod sela Noraduz, u Sovjetskoj Armeniji.

Sl. 221. Hrišćanski nišan u Žunovima kod Sokoca.

Sl. 222. Hrišćanski nišan nekog Stjepana u Svanama kod Prače, u široj okolini Pala.

Sl. 225. Scena lova na jelena, sa lovcom na konju, na nišanu u Govedovićima kod Trnova.

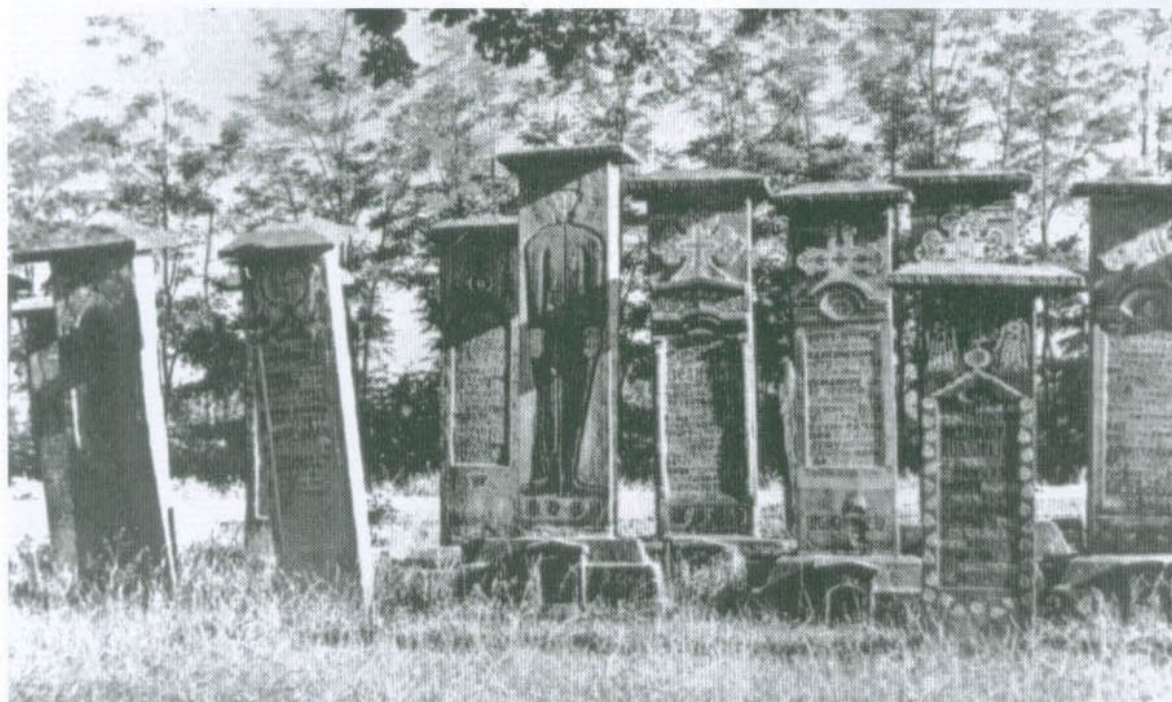
Sl. 223. Gvozdeni klin kojim se prosijecao kamen.

Sl. 224. Dio starog jevrejskog groblja u Sarajevu.

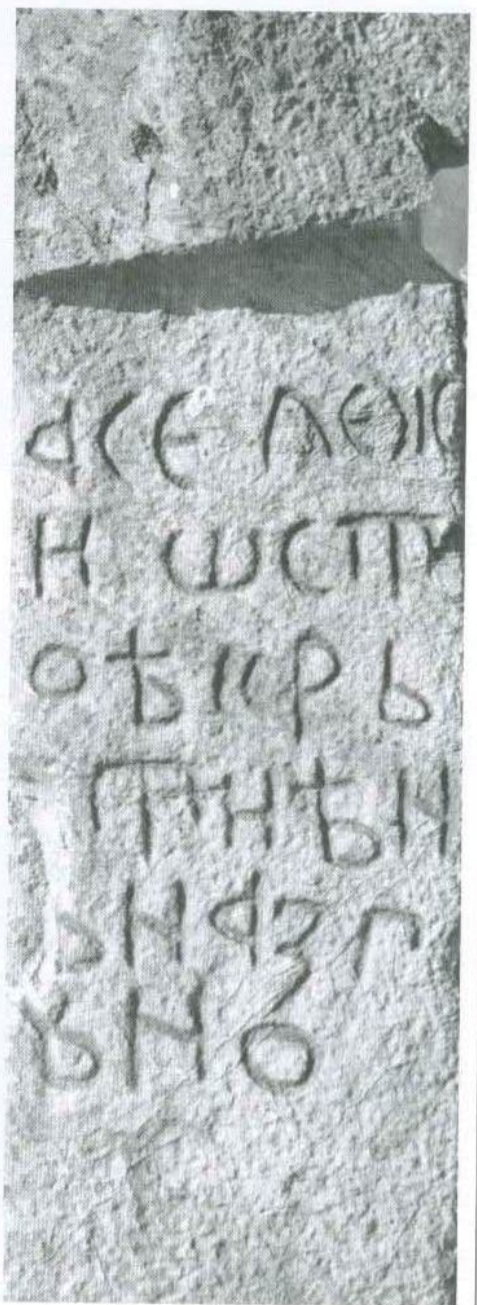
Sl. 226. Skupina nadgrobnih spomenika "krajputaša" u okolini Kraljeva, u Srbiji.

Sl. 227. Sljemenjak na nekropoli u Kifinom Selu kod Nevesinja.

Sl. 228. Čirilički natpis na stečku krstjanina Ostoje u Zgunji, u široj okolini Srebrenice.

Sl. 229. Malisorski nadgrobnik na starom groblju u Vuksan Lekiću kod Tuzi, u Crnoj Gori.

Sl. 230. Zemljani lončići nađeni u grobovima ispod stećaka u Grborezima kod Livna.

Sl. 231. Muslimanski stari nišan sa reljefnim motivima topuza, polumjeseca i polujabuke iz okoline Sarajeva.

Sl. 232. Jedan stari muslimanski nišan sa turbanom u okolini Rogatice.

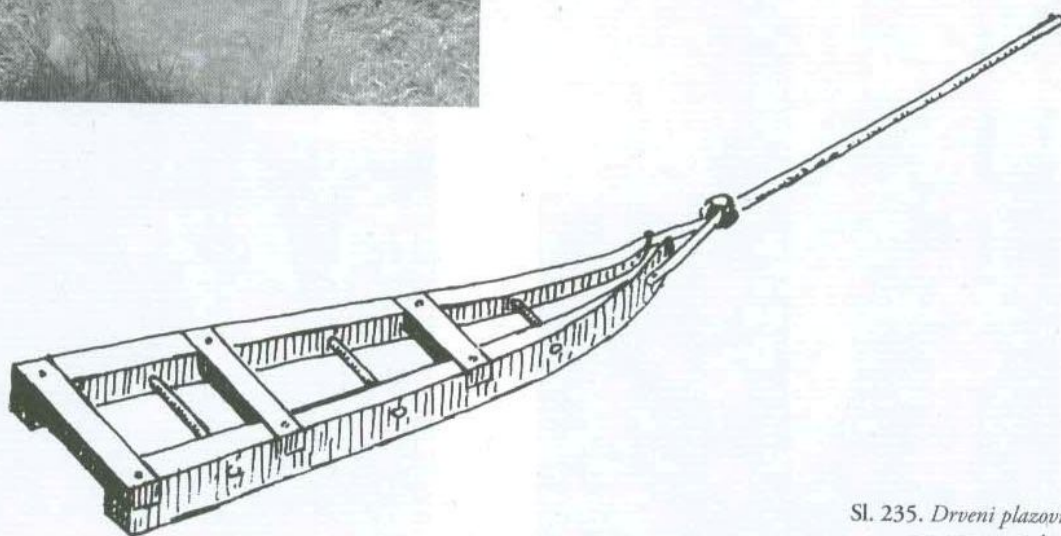

Sl. 233. Pogled na nekropolu u Bročancu, u okolini Nikšića, u Crnoj Gori.

Sl. 234. Reljefna predstava ljudske glave na muslimanskom nišanu u Šišićima kod Trnova.

Sl. 235. Drveni plazovi za prevoz stećaka.

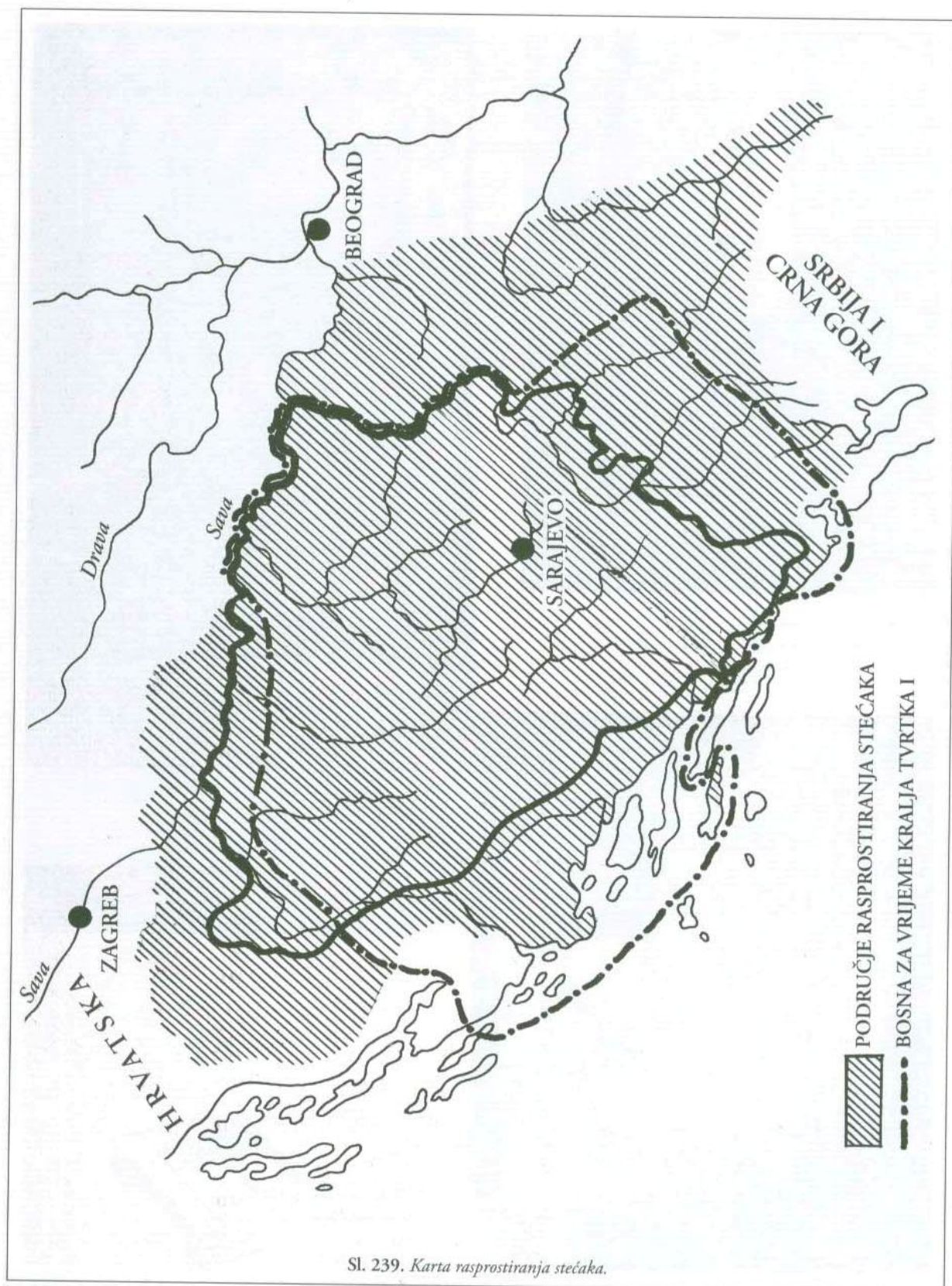
Sl. 236. Predstava ptica na muslimanskom nišanu kod Alipašine džamije u Sarajevu.

Sl. 238. Jedan primjerak Sudeničke stele.

Sl. 237. Kamena stolica sa ćirilčkim natpisom iz Kosora kod Mostara, sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Sl. 240. Čiro
Truhelka u svojoj
radnoj sobi u
Sarajevu.

Sl. 241. Muslimanski
nišan sa reljefnom
predstavom zmije u
Turovima kod Trnova.

Šefik Bešliagić
LEKSIKON STEĆAKA

*

Izdavač
IP "SVJETLOST" d.d. Sarajevo

Direktor
Šefik Zupčević

Za izdavača
Abduselam Rustempašić

Lektor
Muedeta Hadžiabdić

Korektor
Nada Butigan

Tehnički urednik
Muriz Redžović

DTP
Mahir Sokolija

Štampa
BEMUST – Sarajevo

Tiraž
1.000 primjeraka

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Narodna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine

726.825 (031)

BEŠLAGIĆ, Šefik

Leksikon stećaka / Šefik Bešliagić. – Sarajevo : Svjetlost, 2004. – 304 str.
: ilustr. ; 30 cm. – (Biblioteka Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine)

Bibliografija: str. 191-195

ISBN 9958-10-751-1

COBISS.BH-ID 13630214